

8216/1882/1.5792

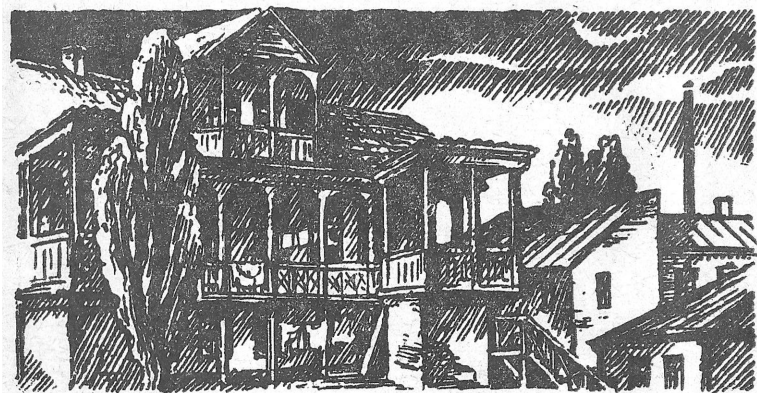

НОДАР
ДУМБАДЗЕ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

0

НОДАР *WFL*
ДУМБАДЗЕ

ТВОРИ
В ДВОХ
ТОМАХ

ТОМ ПЕРШИЙ

Я, БАБУСЯ, ІЛІКО
ТА ІЛАРІОН
Я БАЧУ СОНЦЕ
СОНЯЧНА НІЧ

РОМАНИ

Переклав з грузинської
Олекса Синиченко

Київ
Видавництво
художньої
літератури
«Дніпро»
1985

24

**ВКЛЮЧЕНО
В КАТАЛОГ**

В первый том произведений
грузинского советского писателя,
даурата Ленинской премии,
Государственной премии Грузинской ССР
имени Шота Руставели,
премии Ленинского комсомола
Нодара Думбадзе (1928—1984)
вошли три романа,
которые принесли ему широкую известность:
«Я, бабушка, Илико и Иларион»,
«Я вижу солнце»,
«Солнечная ночь».

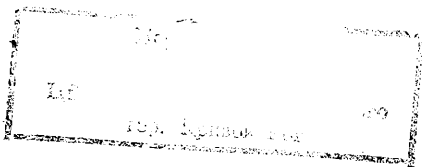
0 5 016007 / 5 П

Передмова Миколи Жулинського

Ілюстрації Миколи Богданця

Переклад звірено за виданням:

ნოდარ დუმბაძე. რჩეული ნაწარები სამ ტომად.
ტომი I. თბილისი, „მერანი“, 1982.

**ОТРАСЛЕВАЯ
ЦЕНТРАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА**
РУ им. Дзержинского
г. Дрявой Бор

Д 4702170200—151
М205(04)—85 151.85

© Український переклад,
передмова, ілюстрації,
художнє оформлення.
Видавництво «Дніпро»,
1985 р.

«ЯК НЕЛЕГКО БУТИ ЛЮДИНОЮ!..»

Швидкий і гіркий кінець гри-
ха і зла, зате добро і благо
непереможні повки-віків.

Сулхан-Саба Орбеліані

Закон вічності діє. Відкритий на незримій межі між життям і смертю, цей складний закон єднання людських душ перед загрозою духовного осиротіння й самотності сповідувався Нодаром Думбадзе протягом усього його короткого, але творчо яскравого життя.

Головний герой роману «Закон вічності» Бачана Рамішвілі сподівається після перенесення тяжкої хвороби серця, що закон вічності, закон людяності втілиться в життя, але для цього людям потрібне справжнє, наповнене співчуттям і милосердям, співпереживаюче серце. Тому лікар розгублено скаже Бачані: «Вам штучне серце не годиться, із штучним серцем ви не проживете...»

Та існує міра співпереживаючих навантажень для живого, людяного серця. Добре, співчутливе серце Нодара Думбадзе не витримало колосальних фізичних і моральних перенапруг, і 14 вересня 1984 року його не стало. На 57-му році життя пішов, заповідаючи нам, живим, і майбутнім поколінням закон людяності, видатний радянський письменник і громадський діяч, лауреат Ленінської премії, депутат Верховної Ради СРСР, член ЦК Компартії Грузії, секретар правління Спілки письменників СРСР, голова правління Спілки письменників Грузії Нодар Володимирович Думбадзе.

«Закон вічності,— коли можна так висловитися,— це вчення про людську душу і про те, як зберегти їй життя,— ось як формулював цей закон «просто в бесіді» сам письменник.— Я маю на увазі справжню — велику, добру, мудру душу. Ту, без якої нема людини...»¹

Нодар Думбадзе мав моральне право сказати після такої самої важкої хвороби серця, яку пережив і його герой: «Ми з Бачаною не створювали його і не вигадували — тільки виявили для себе». Цей моральний критерій у ставленні людини до життя, до свого ближнього є ровесником людства, але приходять у світ нові покоління і вкотре вже сповідально задумуються над вічними проблемами буття людини на землі. Віками людство витворювало міфи, апокрифи, легенди, перекази і казки, відшліфовуючи істини для пізнання логіки життєвих процесів і реальних шляхів людських вчинків і устремлень. Над самоудосконаленням людини і суспільства тривожно й відповідально задумувався письменник-комуніст Нодар Думбадзе. Деякі епізоди останнього його роману ґрунтуються на фактичному матеріалі, почерпнуті з самого життя, з пережитого самим автором. Але реальні факти і явища сучасної дійсності в процесі художнього вираження «виривалися» на філософські вершини досягнення головних закономірностей буття. Бо людині необхідно піднятися над фактом,

¹ Закон човечности. Беседа с лауреатом Ленинской премии писателем Нодаром Думбадзе.— Литературная Грузия, 1982, № 10, с. 12—13.

подією, випадком, особистим горем, народною трагедією — щоб виграти боротьбу за душу, щоб здійснити подвиг в ім'я майбутнього, У своєму прагненні до закону вічності художник повинен був осмислити філософські проблеми сучасного буття людини на землі, долучаючи до свого індивідуального досвіду духовні уроки своїх попередників. Тобто пройти випробування часом, історією, правічним соціальним і духовним досвідом людства.

Нодар Думбадзе був старанним і уважним учнем тих духовних вчителів, які в процесі мислення і художнього відтворення життя, втілення його в образи оперують категоріями загальнолюдськими — хоча й користуються для цього національними формою засобами. Шота Руставелі, Ніколас Бараташвілі, Важа Пшавела, Лев Толстой, Олександр Пушкін, Федір Достоевський, Антон Чехов... Ці та інші імена визначних художників слова згадував Нодар Думбадзе не раз в останні роки, але тоді, майже двадцять років тому, коли за романи «Я, бабуся, Іліко, та Іларіон» і «Я бачу сонце» він був відзначений премією Ленінського комсомолу, редактор сатиричного журналу «Ніангі» («Крокодил») назвав в інтерв'ю своїх учителів у грузинській літературі: «Я великий прихильник Сулхана-Саба Орбеліані, Давида Клдїашвілі і Демни Шенгелая. Все це відіграло певну роль. Та найбільші вчителі — це все ж таки Гурія і гурійці, які все сприймають з гумором»¹.

Життєствердна ідея перемоги добра і справедливості над злом, світла розуму, знань над мороком духовного безпросвіття пронесла, мов на крилах, крізь століття талановиту, написану зболенним серцем з гумором та їдким сарказмом книжку «Мудрість вигадки» видатного грузинського письменника і вченого Сулхана-Саба Орбеліані (1658—1725). Бунтівливий дух правдоборця, захисника знедолених і скривджених, поборника народного морального кодексу суспільного життя був органічний і для цієї книжки, і для грузинського національного народнопоетичного світосприймання і, зрозуміло, для грузинської літератури. Історія грузинського літературного слова сягає агіографічної пам'ятки V століття «Страждання Шушанік» першого класика грузинської прози Якова Цуртавелі, гімнографічних поезій (співів), поетичних вершин грузинського епосу — поем «Аміраніані», «Етеріані» та «Таріелані».

Казково-гротескне чи філософсько-гротескне оповідання, яке своєрідно імітує або філософський трактат, або старий літопис, або міфологічно-казкову притчу й ідейним спрямуванням звернене на сучасність, — в традиції грузинської прози. Чудовим майстром такого жанру новели й був Сулхан-Саба Орбеліані. Він своєю «Мудрістю вигадки» створив своєрідний кодекс гуманістичних цінностей, утверджуючи віру в торжество людяності й доброти. Майстерно зміли поєднувати романтичну окриленість і побутову звичайність буття своїх героїв Давид Клдїашвілі та Демна Шенгелая. Смішне і сумовите, трагічне і комічне, афористично-притчеве і дидактичне, повчальне — все це бачив Д. Клдїашвілі в реальному житті народу і відтворював у індивідуально неповторних національних характерах. У творчості вчителів Нодара Думбадзе домінуючою ідеєю була ідея торжества добра над злом, світла над п'яною, ідея соціальної і національної свободи та незалежності.

Великий Руставелі ще вісім віків тому сказав: «Зло здолавши, перешкоди на шляхах добра нема!» Але з якою послідовністю зло намагається прістосуватися до нових форм життя і видозмінювати свої засоби існування під нещадно сліпучим промінням сонця правди! «У кожного письменника своє бачення світу, — писав Думбадзе. — У мене воно радіс-

¹ Литературная Грузия, 1966, № 8, с. 66.

не, мажорне. В характерах людей, які мене оточують, я бачу сонце, сонце нового життя»¹.

Письменник володів рідкісним даром відчуття національного характеру; його герої — це реальний багатолікий гурт рідних гурійців з усіма їхніми малими і великими вадами, гріхами і доброчесностями, лінкуваті й несамовито працелюбні, наївно хитрі й щиросердні, затято чесні й приречені на покаяння грішники... Серед національних типів, які з'явилися завдяки таланту Нодара Думбадзе, переважають доброзичливі, справедливі жителюби з іронічним, а то й саркастичним поглядом на світ, із лідарським ставленням до жінок, відчайдушні поборники честі, несхибні шукачі сонця в людині. Дотепність, гострий гумор, життєрадісність, іронічно-скептичний склад розуму гурійців мають глибоку історичну генеалогію. Віками цей своєрідний за географічним положенням та етнографічною специфікою куточок Західної Грузії формував свій моральний і соціальний кодекс регулювання складних побутових, соціальних взаємовідносин. Так сталося, що цей кодекс викрешувався в гострих, дотепних, лаконічно сформульованих, образно-парадоксальних притчах, у яких жили і діяли, незлобно обманювали один одного, насміхалися над собою і над своїми дикуватими і довірливими земляками горді й незалежні гурійці. Волелюбна Гурія вершила справедливість за своїм вивіренним віками моральним і соціальним кодексом, хоча серед гурійців завжди, особливо в періоди критичної суспільно-політичної ситуації, з'являлися бунтарі-одинаки, які ховалися в горах і лісах і нерідко вже за своїм індивідуальним кодексом вершили справедливість. Таких благородних розбійників у Гурії називали фіралами. Мимоволі згадується благородний Дата Туташхія — цей стихійний бунтар, абраг, людина поза законом, образ якого створив Чабуа Амiredжibi в однойменному романі. Оригінальний формою, передусім завдяки майстерній стилізації під старовинний рукопис за мотивами існуючого міфа про грузинське язичеське божество Туташу, який шукав можливість зробити людей здатними творити добро, роман «Дата Туташхія» змушує згадати про грузинську притчу. До художньо-метафоричного вираження своїх думок і сподівань за допомогою притчі Нодар Думбадзе звертався часто. Саме образно-алегорична система доказів-повчань народної притчі з її схильністю до моралізаторського прояснення істини на основі осмислення з лукавою мудрістю і філософською виваженістю на терезах народного світорозуміння універсальних, загальнолюдських постулатів одержала нову ідейно-естетичну трансформацію в сучасній грузинській прозі, насамперед — у жанрі новели. І коли в молодіжному журналі «Цісарі» в 1959 році з'явилися перші розділи твору Нодара Думбадзе «Я, бабуся, Іліко та Іларіон», читач, який знав з публікацій в «Ніангі» Думбадзе-гумориста, не міг не подумати, що під пером відомого фейлетоніста народжується серія гумористичних оповідань, новочасні новели-притчі, вихоплені буквально із щоденності гурійського соціалістичного колгоспного життя. Чи справді це була реалізація задуму створення серії новел про веселих, добрих, дикуватих гурійців — важко сказати. Сам автор не чекав такої великої популярності своїх героїв, тому й написав свою «Бабусю...» в одній частині. «Потім, на прохання читачів, була написана друга»². — розповідав письменник. І справді, успіх роману був дуже великий. Чергові номери «Цісарі» з продовженням «Я, бабуся...» моментально розхоплювали, автора засипали листами, роман швидко екранізували та інсценізували,

¹ Див.: Сийниченко Олекса. Сонцелюб.— Літературна Україна, 1979, 3 серп.

² Літературная Грузия, 1966, № 8, с. 66.

критики із захопленням писали про те, як «Бабуся...» полонила Лондон і як трагічна доля песика Муради вразила співвітчизників Джерома К. Джерома. Правда, окрилений успіхом автор, передбачливо дбаючи про дальшу свою творчу долю, не побоявся самокритично нагадати слова одного критика, який сказав: «На «Бабусі...» грузини далеко не зайдуть» Далі вісімдесятилітній бабусі їхати нікуди»¹.

Іскрометний сміх, дотепний гумор, активна життєдіяльна позиція героїв, комізм реальних сільських ситуацій, конструктивний реалістично-сатиричний погляд на проблеми і обставини колгоспної діяльності, лірична самоіронія героїв, а також і передусім самого автора-оповідача — все, що так природно й розкуто відкрилося в романі «Я, бабуся, Іліко та Іларіон», утверджувалося поступово, а визріло, мабуть, з перших фейлетонів на сторінках університетського альманаху «Пірвелі схіві» («Перший промінь») студента економічного факультету, який узяв псевдонім Джвбе Думбава, або з карикатур, які Нодар Думбадзе вперше приніс до редакції журналу «Ніангі». З того часу почав регулярно друкувати на його сторінках гуморески, які виходили згодом збірками в серії «Бібліотека «Ніангі»». Образно яскраві, дотепні, наповнені неповторними характерологічними рисами, соціально актуальні книжечки гуморесок («Хай живе Гігіло!» — 1958; «Гладіатор» — 1959; «Рівно о 8-й годині» — 1964; «Розмова з богом» — 1966) були зібрані під одну соліднішу обкладинку з назвою «Гладіатор» (1969). А розпочинав Нодар Думбадзе свій літературний шлях з поезії. Перша і, як виявилось, остання його поетична збірка «Будь благословен» з'явилася в 1960 році, хоча вірші для дітей продовжував писати. «Бути середнім поетом важко, — відповідав Нодар Думбадзе на запитання, чому залишив поезію. — У нас багато хороших поетів. Вірші пишу для дітей. Я навіть премію одержав за поему «Лист Манани». Дітям, здається, подобається, от і пишу для них, дорослим не подобалося, і я перестав писати для них»².

Після цього першого, на думку дослідників творчості Нодара Думбадзе, гумористичного роману з'являється через три роки роман «Я бачу сонце», багато в чому автобіографічний. І в новому творі, спорідненому композицією та емоційно-стильовою тональністю оповіді з романом «Я, бабуся...», розповідь ведеться від першої особи. Ведеться довірливо, сповідално, наче письменник надумав виповісти своє дитинство. Власне, так воно й є. Майбутній письменник народився 14 липня 1928 року в Тбілісі, сирітство з дитинства випало на його долю. В дев'ять років він утратив батька, який працював секретарем райкому партії, а коли виповнилося 13 років, почалася війна. Тому і Зуріко Вашаломідзе («Я, бабуся, Іліко та Іларіон»), і Сосоія Мамаладзе («Я бачу сонце») переживають багато таких подій, які траплялися в дитинстві Нодара. До цих двох сиріт, яким випало на долю зіткнутися з важкими обставинами довоєнного життя і особливо війни з фашизмом, але не озлобитися, не впасти в розпач та безнадію, а, навпаки, через співпережиття горя й радощів інших людей перейнятися благородним устремлінням творити добро, до їхніх іспитів на людяність необхідно долучити життєві іспити Теймураза Барамідзе — головного героя третього роману — «Сонячна ніч».

Та хоч доля героїв перших трьох творів дуже схожа, конфліктна напруга романів поступово наростає, історична основа драматичних ситуацій, які доводиться переживати молодим людям, поглиблюється, та й вони самі дорослішають, — отже, думки і переживання ускладнюються,

¹ Литературная Грузия, 1966, № 8, с. 66.

² Там же.

судження про людей і про соціально-політичні процеси набувають діалектичнішої повноти.

Щиросердні, окрилені райдужними мріями, наївно-сповідальні плани на щасливе майбутнє випускника університету Зуріко в порівнянні з роздумами Теймураза видаються надто заромантизованими. Герой «Бабусі...» повертається в село окрилений, сповнений надій жити і працювати серед своїх друзів — мати великий дім, а в дворі собаку Мураду. «У мене буде Мері і дванадцятро дітей — одинадцятро хлопців і одна дівчина... А потім я привезу в своє село тітку Марту, візьму до себе Іліко й Іларіона і всі ми житимемо разом. У мене буде багато-багато дітей, онуків, правнуків, нас буде ціле село. А потім стане нас тьма-тьмуща, і весь світ — це будемо ми. Ми ніколи не помremo, нашому роду не буде переводу...» — так думав щасливий Зурікела Вашаломідзе, гордо простуючи стежку до рідного села.

Мине кілька років, і його сучасник Сосо Мамаладзе («Я бачу сонце») буде сумно дивитися на дорогу від рідного села, що нею вантажні машини везли на фронт чоловіків — «везли нашу кров і плоть — ціну тієї любові, якою ми, люди, її (рідну землю.— М. Ж.) любили». На цілу війну з її мужністю, звитягою, трагедіями, похоронками, невимовним горем і скупими радощами подорослішає добрий, довірливий і мужній Сосо, побачить людей в усій їхній душевній красі, сердечній доброті й співпереживанні незряча Хатія, побачить закоханого в неї Сосойа і сонце.

...Дорога, яка веде до сонця. До людей. Образ дороги і образ сонця — постійні в творчості Нодара Думбадзе. Роман «Я бачу сонце» завершується невеличким ліричним відступом-зверненням головного героя до дороги: «Куди ж біжиш, дорого, і куди ти ведеш мое село? Пам'ятаєш? Одного дня ти відібрала в мене все, що мав я дороге на світі. Я тоді просив тебе, дорого, і ти повернула мені, що могла. За це я дякую тобі, дорого. Тепер настала й наша черга. Ти поведеш нас, мене й Хатію, і покажеш нам, де ти кінчаєшся. І якщо ти десь кінчаєшся, то ми продовжиш тебе. Рука в руку ми будемо йти з тобою нескінченно».

Юнацька безпосередність світосприймання, а саме — віра у вічне кохання, в безсмертя щасливих закоханих, драматизуються спогадами про те, як дорога приносила в село сумні звістки у трикутних листах з надрукованими адресами, як пішов цією ж дорогою невідомо куди вбитий людським осудливо-презирливим мовчанням дезертир Датіко, як поодинокі, йдучи тією самою стежкою, якою пішли пекучого червневого дня сорок першого, поверталися односельчани — з орденами на грудях, конгужені, скалічені, але натхненні й радісні, поверталися до мирного життя й рідного неба.

Нодар Думбадзе порівнює цю стежку з мотузкою «закинutoї у вир величезної сіті, яку обережно і вперто витягало на берег зміцніле життя». Мало вірити в нездоланність життя, в торжество правди і справедливості, треба боротися за життя, за те, щоб виликувати Хатію, щоб не втрачала віри в життя, в повернення своїх синів-близнюків з війни добра тіточка Какано, щоб ніколи не перемогла пільма світла.

Кожен з цих трьох юних героїв має свою систему цінностей, з якою він увиходить у великий світ суспільної відповідальності, але це система не статична, її не можна механічно прикладати до нових життєвих обставин, до вчинків і помислів людей. Вона має здатність збагачуватися життєвими уроками, досвідом людської долі, соціально й морально «дорослішає», набувати діалектичної повноти.

У романі «Я, бабуся...» система ціннісних орієнтацій Зуріко формується, на перший погляд, дуже гармонійно, без особливих драматичних перенапруг, трагічні обставини життя, передусім події Великої Вітчизня-

ної війни, переживаються зовні безболісно, без авторських «втручань». Письменик у цьому романі досяг тієї повноти й правдивості ліричного самовираження героя, яке напрочуд адекватно відповідає емоційному характерові світосприймання й світовідчуття підлітка гурийського села 40-х років і яке було, мабуть, властиве в дитинстві авторові роману. Бо ж як пояснити ту органіку злиття ліричного «я» автора і головного героя Зурикели?

Авторське «я» органічно влітається в почуття і думки Зурико. Складається враження, що він надто легко, без особливих внутрішніх зусиль уживається в обставини соціального буття, йому радісно, що цей світ такий багатолікий і розмаїтий, такий сонячний і велелюдний, що не вистачає серця на його сприймання. Але як жадібно він і його однолітки шукають зв'язків з великим суспільством, як зримо проглядаються в їхньому наївно-дивакуватому, простуватому й безпосередньому внутрішньому світові і реакціях на його проблеми і тривоги універсальні гуманістичні цінності, без яких рух соціалістичного суспільства ускладнюється.

Якщо цей перший роман Нодара Думбадзе можна жанрово уточнити: лірична комедія, оскільки ліричний погляд на світ є домінуючим пафосом твору і цей ліризм мовби проймає і огортає і стиль, і тематику, і ліричного героя, і образ автора, то наступний — «Я бачу сонце» — не підпадає під таке жанрове визначення. Тут теж багато сонця, світла, душевного тепла, радісних надій і наївних захоплень, але спектр сприймання людей і світу контрастніший, тут перехрещення добра і зла відбувається не «за кадром», а в душі Сосоїї. Він на очах сусідів, усього села дорослішає, росте, мужніє, утверджується в необхідності брати на себе відповідальність за село, яке віддало на війну чоловіків і змушене покладатися на нього, підлітка.

У романі «Сонячна ніч» ідея мобілізації життям підлітка-юнака, який був травмований у дитинстві сирітством, набуває конкретно-історичного осмислення. Теймураз Барамідзе у вісім років лишився один, і тільки через дванадцять років він зустрінеться зі своєю матір'ю.

Сива жінка з тремтливими руками дивовижно нагадувала ту жінку, яка колись розбудила його вночі, перехрестила, поцілувала й пішла в супроводі двох чоловіків у бєзв'єсть, у забуття. Вона тепер хотіла почути від сина єдине слово «мамо», але він не зміг вимовити цього святого слова. Чому? Можливо, саме після повернення матері Темурі відчув і усвідомив трагічну глибину втрати, якої він зазнав у вісім років. Він зрозумів, як важко бути людиною — переборювати самотність, вірити людям, безжально винищувати в самому собі паростки зла, які з'явилися зразу ж, як тільки чинилася несправедливість, любити жінку, переступити через страх смерті й відкрити в самій смерті незнищенність життя.

Символічного значення і глибокого філософського змісту набуває смерть матері, яка помирає в той самий день, коли «закотилося й погасло сонце». Мати Темурі пішла з життя непомітно, син своїми руками викопав для неї могилу й поховав, тоді як увага всього світу була прикута до завершення життєвого шляху того, паралічем якого так стривожила його мати, що й послужило причиною її передчасної смерті. Не випадково в романі символ сонця має кілька смислових значень. Метафоричним змістом сповнена розмова Теймураза з матір'ю. Вражений заходом сонця на морі, син ділиться з матір'ю своїм подивом і захопленням величчю сонця. «Сонце — таке диво, дивитися на яке ніколи не набридне. Правда ж, мати?» — запитав Темурі. Але після довгих роздумів чи спогадів мати відповіла: «Ні, синку!.. Сонце — диво... але ти не бачив справжнього сонця.. Спалений сонцем безмежний степ.. Розпечене ка-

міння, земля, дерева, пісок... Пересохле горло, пересохлий мозок... Є в житті хвилини, коли ти ненавидиш сонце і дивишся, як воно сідає, тільки тому, що воно нарешті заходить... А сонце, яке ти любиш,— то й справді чудо, і дивитись на нього не набридне до смерті...»

Двоє метафоричних значень сонця: життєдайна сила і сила життєзнищувальна, світло, тепло, надія — і жорстокість пустелі, п'яťма від сліпучого проміння, нестерпні муки від сонячних жал.

Назва роману «Сонячна ніч» теж метафорична. З образом сонячної ночі ми зустрічаємося в поемі Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі», у двадцять шостій повісті, де зображується, як закоханий до нестями Автанділ, страждаючи, звертається до сонця.

Він казав: «О сонце! Образ ночі сонячної ти,
Знак того, що всім живущим мудро править з висоти,
Знак того, якого воля владно рухає світи,—
Дай мені зустрітись з нею, досягнувши до мети!»¹

Метафора сонячної ночі в романі Нодара Думбадзе соціально «заземлена», вона свідчить про те, що світло непереможне, п'яťма відходить, перехідний, суперечливий період переживає суспільство, сонцю повертається істинний смисл і призначення. Важливо, щоб Теймураз після цієї сонячної ночі залишив слід, який веде вперед, а не назад. Адже він переповнений сумнівами, підозрами, скорботою, а з роками людські турботи важчають, більше горя, ближче до смерті й дедалі важче вступати в боротьбу за добро і честь.

Шукає себе в житті хлопчина, представник того воєнного покоління, яке пережило велику духовно-моральну травму і якому випало на долю поновлювати у власних думках і почуттях визначальні ціннісні орієнтації соціалістичного суспільства. Їм, молодим, окрилений новими перспективами свого суспільного (виняткового, героїчно-романтичного!) утвердження, потрібні були своєрідні полігони для випробування характерів. Де їх шукати?

У романі «Не бійся, мамо!» таким полігоном стала армія. Юний Автанділ Джакелі — теж із когорти лірично-сповідальних героїв письменника, які люблять жартувати, свою поведінку, найчастіше — визивну, спрямовану на конфлікт, на скандал, доводити до абсурду, перейматися чужим горем, бути безмежно, іноді — до всепрощення, добрими, закохуватися до безтями і здебільшого в жінок старших віком, з нещасливою долею, красивих і таємничих.

Дядько Ванічка в напутньому слові Автанділові назве трое випробувань для людини: армія, в'язниця, гори. «Дехто замість гір називає море, дехто — ліс, дехто — пустелю: де кому важко, те й називають. А перші двоє випробувань спільні для всіх — армія і в'язниця»².

Перш ніж випробувати свого героя в армії, письменник сам прослужив кілька місяців на прикордонній заставі — жив, як усі офіцери, виконував обов'язки замполіта застави, ходив у наряди, проводив політбесіди... Все це Нодар Думбадзе трохі в іронічному ключі вивів на сторінках роману, навіть згадав про те, що один солдат розкрив його інкогніто, бо якось раніше дивився передачу про нього по телебаченню. Але письменник на той час уже вріс у життя застави й зумів відтворити важку службу прикордонника.

¹ Переклав Микола Бажан.

² Думбадзе Нодар. Не бійся, мамо! К., «Веселка», 1983, с. 78.

Армія стала для Автанділа головним іспитом на людяність, вона стала великою школою дружби, інтернаціоналізму, громадянського обов'язку. Неодноразово згадуватиме Автанділ свого дядька Ванічку, який двічі втікав з фашистського полону, розпеченим залізом випікали йому на спині свастику, а після мук у полоні зазнав удома принижень, але не втратив людського — віри в справедливість, у торжество правди.

«Армія — це великий іспит, — наголошував дядько Ванічка. — І хоч би що сталося, хоч би як було важко, не втрачай у собі людського, бо тоді ти пропав. Людина цінується не вартістю пам'ятника, поставленого над її могилою, а тим, який слід вона залишила по собі в житті. Якщо махнув на все рукою, влаштувати собі гарне життя — річ не мудра. Та як нелегко бути людиною...»¹

Наступним випробуванням на людяність Нодар Думбадзе обирає для своїх героїв тюремну камеру. Складні творчі завдання, які ставив перед собою письменник і до яких він поступово, але цілеспрямовано наближався кожним новим твором, вимагали кардинального повороту до пошуків нових зображувальних засобів і прийомів. Відмовитися від свого героя, який так охоче «брався» за переосмислення духовного досвіду його дитинства і юності, Нодар Думбадзе не міг. В авторському слові до читачів «Білих прапорів» — роману, відзначеного Державною премією Грузинської РСР імені Шота Руставелі, письменник сказав про свого героя: «...Він завжди намагався залишатися вірним собі, зберігати душу живу, не втратити людського обличчя, тому що завжди любив життя і був у цій любові вимогливим до себе без будь-яких знижок. П'ятнадцять років ішов я слідом за цим хлопцем і, як міг, допомагав йому». Тепер письменник вирішив допомогти цьому хлопцеві в складній соціальній і морально-психологічній ситуації. Та він розумів, що ліричний монолог головного героя не може вже винести на собі такої важкої проблемно-тематичної «ноші», яка передавалася чутливою на тривожні сигнали соціальної дійсності письменникові через суспільні настрої і переживання. Думбадзе хвилювала така складна для художнього осмислення проблема, як моральне здоров'я суспільства, передусім — його рідної Грузії, де складалася, за його словами, «ситуація з підвищеною температурою» через хабарництво, корупцію, протекціонізм, зловживання службовим становищем, камство, тобто через усе те, що зумовило появу Постанови ЦК КПРС по Тбіліському міському партії (1972). «Ця постанова, — казав Нодар Думбадзе в розмові з кореспондентом «Літературної Грузії», — буквально все перевернула в нашому житті, поставила з голови на ноги. Те, що було чорним, перестало називатися білим, і одне це саме по собі не жарт — ціла революція в підході до речей, справжня переоцінка цінностей»².

У романі «Білі прапори» є образ молодого героя Зази Накашидзе, який нібито виріс духовно, морально зміцнів на досвіді своїх однолітків — героїв попередніх романів Нодара Думбадзе. Але він не бере на себе всієї повноти вираження авторських поглядів на людину і світ, начебто відчуває, що йому це не під силу — надто складно переплелася добро і зло в долі тих, хто разом з ним чекає суду. Заза Накашидзе, як і герої попередніх творів Нодара Думбадзе, дотепний і веселий, добрий, безмежно співчутливий, життєрадісний, має багату фантазію, але йому випало на долю пережити не лише важку особисту драму, але й через пізнання, розуміння й співчуття ближньому піднятися до усвідомлення закону людяності. Двадцятирічного Зазу несправедливо кинуте до в'яз-

¹ Думбадзе Нодар. Не бійся, мамолі, с. 81.

² Див.: Літературная Грузия, 1982, № 10, с. 4.

ниці — не він у ресторані вдарив пляшкою чоловіка, який від рани помирає. Так, він не винен, Заза твердо вірить у торжество справедливості, не дозволяє заронити в свою душу сумнів щодо матері, щодо друга Ростома, який був з ним у ресторані і на якого слідчий хоче перекинути злочин. Але чи нема його провини у вселюдських гріхах і загальнолюдській відповідальності за всі злочини, які вчинили люди?

Нодар Думбадзе сміливо аналізує злочин і кару в філософському плані, доповнює й поглиблює осмислення цих вічних морально-етичних категорій зверненням до біблійних тем і сюжетів, до образів і мотивів християнства. Споконвічно йшла боротьба за людську душу, складними були шляхи пізнання людських вчинків і прагнень, тому так важливо берегти пам'ять поколінь, пам'ятати визначальні ідеї людства, постійно брати в історії уроки моральності. До таких переконань приходить Заза Накашидзе, тому що ця камера-ковчег стала для нього своєрідною моделлю життя, в якому так важко відрізнити добро від зла, оскільки нерідко зло маскується під добро. Для нього важливо знати, звідки і чого він прийшов у життя, відчуті духовну спорідненість з усім світом минулого і взяти на себе відповідальність за світ майбутнього. «Я Заза Накашидзе, син Ноя. Я і мій батько дали новий початок родові людському...» — почує він в одному із снів-притч. Чи не тому до Зази з'являється Сонце, воно протягає кризь грати своє проміння, обіймає його, піднімає з нар і веде з собою у великий світ. Так піднімається він над побутовим, особистим, умовний план розповіді руйнує достовірність подій, які розігруються в камері, і тоді поряд з реальним образом з'являється символічний образ, розгорнута метафора. Різні вони, ці дияволи — падші ангели, грішники, які ждуть чуда. Можливо, з'явиться новий Іуда, який волею всевишнього візьме в руки мотузку і тому позбавить гріха одинадцять чоловік. А можливо, виведуть на Голгофу нового Христа і він буде розп'ятий за гріхи всіх, хто потрапив у цей ковчег. Грішники ждуть чуда, але водночас зловиво і незловиво критикують один одного, грають у шахи, програють різні варіанти своєї і чужої долі, кінчають самогубством і патетично, з класичною досконалістю освідчуються в коханні. Трагікомічні колізії очищають совість, спонукають до сповіді, до каяття. Чи не тому в фіналі роману звільненому від ув'язнення Зазі Накашидзе знову вночі з'явилося Сонце і вони разом почали підніматися по довжелезному крутосхилу. «Попереду Сонце, за ним я. Ми піднялися високо-високо, на снігову вершину, куди не піднімався ще ніхто і де ніколи не танув вічний сніг.

— Це — Джомолунгма! — сказало Сонце і подало мені білий прапор, а потім поставило його поруч зі мною.

Я розгорнув стяг і, здійнявши його високо вгору, подивився на нього.

Над світом майорів білосніжний прапор як символ добра, милосердя й любові». Так завершується драматична історія ще одного юного героя, який, за словами Л. Аннінського, начебто переходить із міфа у світ, тобто з притчі, народного анекдоту, з умовного плану легенди в жорстоку логіку реальності¹. Але не такою вже міфічною наївністю і шахрайським лукавством наділений герой роману «Я, бабуся...», щоб робити висновок: «Зурікела діяв у атмосфері фольклорного міфа. Теймураз дів в атмосфері реальних суспільних змін»². А Заза Накашидзе? Знову в атмосфері реальних суспільних процесів? Так, але й в атмосфері міфологічних образів і сюжетів, у фольклорній стихії народнопоетичного мислення. Роман «Бі-

¹ Див.: Аннінський Л. Контакты. М., «Советский писатель», 1982, с. 141.

² Там же, с. 147

лі прапори» двоплановий. Перший — цілком реальний, відтворюється з побутовими подробицями, з цитуванням заяв про перегляд справ, з уривками з конкретних газет, з достовірними житейськими історіями, другий — умовний, філософськи багатозначний, з притчами-сновидіннями, в яких Заза розмовляє з біблійними персонажами про складні морально-етичні проблеми, про те, як віками люди через страждання пізнавали ціну добра і поглиблювали свої уявлення про блискавичну метаморфозу зла. Людині необхідно оновлюватися духовно повсякчас, морально удосконалюватися для того, щоб протистояти злу, щоб добро, милосердя і любов утвердилися в світі. Тому Заза Накашидзе й проходить крізь моральну самоперевірку. Серед дев'яти ув'язнених він єдиний, хто справді безневинний, хто не має на своїй совісті «темних плям». То чи не тому Сонце передає йому білий прапор — «символ добра, милосердя й любові»?

Та нести цей прапор по життю — одному несила. Необхідні зусилля багатьох, усіх, кому дороге життєдайне Сонце любові до ближнього. Згодом, після «Білих прапорів» і «Закону вічності», Нодар Думбадзе знову повернеться до вічної теми милосердя і любові до ближнього в повісті «Кукарача». «Жорстоким» міським романсом про закоханих в одну дівчину міліціонера і злодія називають подеколи цю історію життя і смерті двакуватого, наївного, довірливого юнака. Лейтенант міліції Георгій Тушурашвілі має прізвище Кукарача. Він прагне сумлінно виконувати свої обов'язки, але беззахисний перед жорстокістю зла цей довірливий дільничний міліціонер. «Він був добрий, безгрішний, чистий», — скаже про нього Інга. Тому й загинув, що був добрий і довірливий, бо зло вважає, що такі людські якості свідчать про слабкість людини. Кукарача гине від руки бандита Муртало, якого він усупереч службовому обов'язку відпустив. Але за тим, як діяв, як кохав Кукарача, спостерігав увесь квартал, і тому пам'ять про світло душі цього романтичного юнака не згасає. Добро гине в боротьбі зі злом, але чи торжествує зло свою перемогу? А якщо й торжествує перемогу тимчасово, то чи не вина в цьому всіх нас, людей?

У романі «Закон вічності», відзначеному Ленінською премією, Нодар Думбадзе знову, як і в усіх попередніх творах, звертається до свого улюбленого символу світла, тепла і чистоти — до божества Сонця.

У стародавньому грузинському гімні сонцю «Лілео» це вічно молоде життєдайне божество оспівується велично, піднесено.

О Лілео,
слава твоя повнить землю,
о Лілео!

О Лілео,
слава, архангелам слава,
о Лілео!

О Лілео,
будь охоронцем ти нашим,
о Лілео!

О Лілео,
міць твоя хай нам допоможе,
о Лілео!¹

Головному героєві роману «Закон вічності», письменникові Бачані Рамішвілі — впливовій, поважній людині, — після важкого інфаркту з'явля-

¹ Переклав О. Новицький.

ється сновидіння у формі притчі про вмираюче Сонце. Воно конає в муках від болю за землю, а примовкле людство проводить до кладовища світил власне життя.

«— Хто ж ти і що ти само, Сонце? — спитав здивований Бачана.

— Я палаючий дух людей, що померли від любові. Життя мое живить-ся душами померлих від любові людей... Та ось уже відколи люди частіше вмирають від ненависті, ніж від любові, вичерпалось на землі джерело життєдайної для мене любові, й настав час моєї смерті. Дайте жити любові на землі, якщо тільки можете, і я знову воскресну з мертвих... Я, Сонце, благая вас, люди: верніть мені життя, що постало з земної любові... Верніть мені любов, і я повернуся до вас!..»

Охоплений жахом Бачана благав Сонце не покидати людей, закликав від імені всього людства любити одне одного і віднині й повік умирати в любові. І хоч «двадцять століть до Христа і ще двадцять після Христа» Бачана і сусід по лікарняній палаті отець Іорам носили по світу померле Сонце і благали людство про любов і милосердя, «на землі не знайшлося для Сонця останнього пристановища». Але завжди існував закон вічності — закон спорідненості душ, закон єднання людей заради добра, справедливості. Його відкрив для себе і для людей на порозі смерті Бачана Рамішвілі й поділився формулою цього закону з професором, який його лікував:

«— Суть цього закону, шановний професоре, полягає в тому, що... душа людини значно важча за її тіло... Вона така важка, що одній людині не під силу нести її... І тому ми, поки живі, повинні допомагати одне одному й намагатися якось обезсмертити душі одне одного: ви — мою, я — іншого, інший — ще іншого, і так без кінця, щоб після смерті того іншого ми не посиротіли й не залишилися самотніми в житті...»

До відкриття цього складного закону Бачана йшов довго. Все життя. З дитинства. Він завжди жив чесно, відповідально, боровся з неправдою, із злом, у якій формі воно не виступало б. У п'ятнадцять років Бачана вбиває дезертира, вбивцю Манучара Кіквадзе, який у важкі роки війни тероризував населення і останнім злочином якого було вбивство Глахуни Керкадзе — дорогої для Бачани людини. Хворого на туберкульоз сироту Бачану Глахуна вилікував, опікувався ним, і чесний, емоційно вразливий Бачана не міг пережити цієї втрати, серце вимагало помсти. Згодом він захистить честь безпідставно осоромленої плітками офіціантки Тамари, не залишає в самотині внаслідок людського осудження і відчуження верійської Марго, яка збожеволіла від горя... Все життя він творив добро, захищав справедливість і людську честь, він вірив у життя і любов повторювати вірш Важа Пшавела: «Чому створив мене людиною? Чому дощем я не полився?» І в одному з видінь «полився Бачана дощем, і виросла у випаленій пустелі трава — свіжа, зелена, молочна...»

Нодар Думбадзе вимагає від кожної людини морального самовдосконалення, особистої відповідальності за свої вчинки насамперед і за все, що відбувається навколо, бо тільки принципова позиція кожного забезпечить добро, справедливість, чесність, милосердя. Тому він вкладає в уста юнака, в уста Христа такі слова: «Не волею іншого, а потом своїм, кров'ю своєю і вірою своєю має прийти в рай людина!»

Розмова про людину та її життя ведеться в романі «Закон вічності» на основі тверезо-реалістичного осмислення тих суспільно-політичних і моральних проблем, які доводилося розв'язувати партії в період між Великою Вітчизняною війною і сьогодишнім днем. Письменник показує, як ці проблеми впливали на долю окремих людей, які уроки брали люди для себе із складних ситуацій, а образна символіка, метафорично-пеглиб-

лена алегорія допомагають авторові переносити часткове, пережите й переосмислене однією людиною на важливі морально-етичні категорії.

До роману «Закон вічності» Нодар Думбадзе вів серйозну підготовку. В 1973—1981 рр. він написав 17 оповідань — своєрідний цикл блискучих формою, оригінальних історій з життя переважно підлітків і старих. Людина на порозі великого життя і людина на порозі смерті. Йде добровільно з життя столітній Гудулі Бережані («Невдячний»), прощається спокійно, гідно, з вдячністю за спільну дорогу звертається до свого серця і до оточуючого його світу природи, до півня, корови і сонця. Він не думає, що самогубством зіпсує поминальний настрій, тільки жалкує, що нема кому доглянути сусіднього хлопчину Учю. Плаче за Гудулі семирічний Уча — і ці слози символізують безсмертя гордого й доброго горця.

Нодар Думбадзе в оповіданнях відкриває і плекає ті паростки добра, співчуття і милосердя, які еднають людину й природу, традиції та сучасність, минуле й майбутнє («Дідро», «Собака», «Сонце», «Коридра», «Пташка» та ін.).

У романі «Закон вічності» є новела-притча про відвідання кабінету Бачани гуманоїдом — представником планети Гомос, жителі якої посіяли на колись безлюдній планеті Земля насіння життя і генетично запрограмували періодичне виникнення гуманоїдів. Основна роль гуманоїдів — не давати людству звернути на неправильний шлях і регулювати розвиток життя. Але, як каже цей гуманоїд, «існує загальний космічний закон невтручання. Кожен живий організм повинен самостійно досягти найвищої форми цивілізації». Сприяття самостійному удосконаленню людини, а отже, й людства — основна місія гуманоїдів на землі.

Гуманоїд прийшов повідомити Бачану Рамішвілі, що він теж гуманоїд і тепер повинен оберігати цивілізацію, заради якої пролито багато крові, поту й сліз. Тому не годиться для Бачани штучне серце, тому він не міг померти, бо йому судилося втілювати в життя закон вічності. А для цього треба повсякчасно удосконалювати себе, утверджувати діяльно своє право називатися людиною, громадянином, комуністом. Тоді добро і благо будуть непереможні повіки-віків.

Послідовно й вимогливо ставив Нодар Думбадзе питання про моральний максималізм, про необхідність духовного звеличення людини в сьогоднішньому світі, про особисту відповідальність кожного з нас за збереження гуманістичних цінностей. Характери своїх героїв художник перевірив еталоном людяності, сповідуючи любов як споконвічне природне вираження людиною найблагородніших своїх рис і якостей. Доброта, милосердя, віра в незнищеність людяного в людині, в торжество добра над злом — щоденна необхідність буття. Так, життя всесильне, безконечне, безупинне, але не досягти людині високих духовних ідеалів без впровадження в соціальний досвід споконвічних гуманістичних цінностей, які органічно ввійшли в комуністичну моральність і явили світові нову якість колективного співжиття. Романи і оповідання Нодара Думбадзе вільно долають кордони, завойовують в усьому світі нових і нових прихильників його таланту. Творчість видатного художника сучасності глибоко національна. І не лише тому, що в його творах любовно виписані неповторні національні типи, зображені звичаї, моральні норми, переосмислені перекази й легенди грузинського народу. Глибокий оптимізм, гуманістичний дух, прагнення до добра і справедливості — ці та інші загальнолюдські цінності перевірені письменником на біографіях його героїв, переведені крізь роздуми про сенс життя кожного з них, вистраждані й пережиті самим письменником, який вірив і надіявся на торжество закону вічності, Художній світ Нодара Думбадзе — добрий, сонячний, життє-

ствердний — немов випромінює світло його душі, віддзеркалює його надії та мрії. Але він не тільки надіявся, вірив. Художник боровся кожним словом, кожним своїм наближенням до душі читача за правду дня, за активну роботу розуму і серця, за те, щоб у злободенних проблемах щоденності висвітлювалося загальнолюдське, інтернаціональне. Романи та оповідання, п'єси й кінофільми за його творами утверджують одну з принципових ідейно-естетичних особливостей мистецтва соціалістичного реалізму — гуманістичну концепцію людини і світу. Багатонаціональна радянська література творчістю О. Гончара, Ю. Бондарева, Ч. Айтматова, В. Бикова, Й. Авіжюса, В. Астаф'єва, В. Распутіна, П. Загребельного та інших прозаїків відкриває нові глибини внутрішніх зв'язків дійсності в сьгоднішні й минулі часи, пізнає людину як об'єкт і суб'єкт історії, визначає місце людини в історичних і суспільних процесах, вимогливо аналізує об'єктивні й суб'єктивні умови для олюднення людини. Нодар Думбадзе був серед перших, серед тих, хто відкрив перед світом нову якість літератури соціалістичного реалізму, нову для світової літератури, за словами Ю. Бондарева, «категорію виміру: людяність»¹. Його мудрий, мужній і чистий талант просто і природно відкривав перед людиною світлі горизонти особистої участі в загальнонародних подіях і процесах і закликав переборювати драми й трагедії, гамувати біль, співчувати, сміятися, надіятися і вірити, утверджувати на землі людяність, добро і красу. В останньому зверненні до читачів і колег по перу Нодар Думбадзе сказав, що головним критерієм, головним виміром суспільного значення літератури є визначення, наскільки чесно, відповідально і ефективно працює література для свого народу, своєї епохи. Відкриваючи закон вічності, митець прагнув обезсмертити художнім словом душу свого народу, благородство й чистоту соціалістичних ідеалів — щоб інші народи пізнали глибини нашої великої людяності й доброти, збагатилися теплом нашого духовного вогню, щоб не посиротіли й не залишилися самотніми люди в цьому тривожному і чудовому світі.

Микола ЖУЛИНСЬКИЙ

---

¹ Бондарев Ю. Поиск истины, М., «Современник», 1979, с. 39.

Я, БАБУСЯ, ІЛІКО ТА ІЛАРІОН

Роман

Праворуч від мого села протікає Губазоулі, а ліворуч — річка Лаша, в якій повно крабів, бичків та хлоп'ят з підкачаними штаненятами. Через Губазоулі прокладено маленький місток. Щороку весняна повінь зносить його, і тоді тільки палі стирчать з води. Та, незважаючи на це, на всю Гурію¹ немає села, кращого і веселішого за моє, і я люблю його більше за всі на світі села, бо де ще знайдеш село, в якому жили б я, моя бабуся, Іларіон, Іліко та мій собака Мурада.

* * *

Моя бабуся — мудра жінка, і вона все повчає мене:

— Учися, шибенику, вчися, щоб не зостався неуком!

Науку бабуся уявляє собі по-своєму. Одного разу, коли я сидів на балконі й голосно вчив правила з грузинської граматики, бабуся так собі спитала мене:

— Що ти там зубриш, синку?

---

¹ Гурія — історична область Грузії, що прилягає до Чорного моря; теперішні Махарадзевський, Чохатаурський та Ланчхутський райони. (Тут і далі — примітки перекладача).

— Вчу вид дієслова, бабусю.

— Що, що? Вид у дієслова? Таж вид тільки в людини буває!

— Це інший вид, бабусю, зовсім не той, що ти думаєш.

— Вид один на світі, бічо¹.

— Ну добре, скажи мені, що таке вид? — спитав я бабусі й згорнув книжку.

— Що таке вид? Вид — це... вид.

— Сідай, бабусю. Не знаєш уроку, ставлю тобі двійку.

— Я тобі дам двійку, бісової породи хлопець! Зараз же піди прив'яжи козу, а то так оперішу тебе, що аж скрутишся.

— Стривай, іще одно питаю і піду. Скільки існує видів?

— Видів стільки, скільки людей на світі. І вид у тебе не для того, щоб ти ото кривлявся, бовдуре! Бувають усякі види... У одного з виду хоч води напийся, а в другого на виду ніби чорт сім кіп гороху змолотив. А в декого не вид, а якась мармиза, як оце в тебе.

— А є такі люди, що в них ні виду ні стиду,— зауважив я.

— Авжеж, що є! От хоч би й наш листоноша — ніякісінького йому стиду! Здирає з конвертів марки, а потім каже — лист, мовляв, без марки, давай карбованця².

— А я ж який, бабусю?

— Ти? Ти бісова личина, шибеник, несусвітне ледащо та ще й бусурман.

На всю Гурію немає жінки, яка б уміла проклинати краще за мою бабусю, але її прокльони мені не страшні, бо якось вона проходила словом — не бійся, мовляв, дитинко: коли уста мої проклинають, серце благословляє тебе.

Ще треба вам сказати, що моя бабуся аж ніяк не схвалює бездушної постанови Наркомосу, яка змушує учнів щоденно висиджувати за партою цілих шість уроків. А втім, сам я ніколи не давав їй приводу для цього. Мій навчальний день триває од сили до четвертого уроку. А тоді я втрачаю здатність відчувати час і простір і трохи голосніше, ніж звичайно, питаю свого сусіда:

— Ромулі, генацвале³, чому це так довго не дзвонять? Чи дзвінок десь подівся, чи сторож?

Ромулі скалить зуби, а вчитель, показуючи на мене пальцем (я показовий учень!), ласкаво мовить:

— Зараз же встань і забирайся геть! І поки не приведеш рідних, щоб і ноги твоєї тут не було!

¹ Бічо — напівпестливе-напівзневажливе звертання, буквально: хлопець.

² Тут і далі маються на увазі грошові знаки до реформи 1961 року.

³ Генацвале — форма ласкавого звертання, буквально: нехай я заміню тебе (мається на увазі: в біді).

Я навіть не питаю вчителя: «За що?», бо знаю, що після такої дискусії в суперечку вступають крейда й лінійка. Мовчки беру кашкет, і йду до дверей.

— До побачення! — кажу я Ромулі.

— До побачення! — відповідає Ромулі й махає рукою.

Другого дня я веду до школи бабусю, потім бабуся веде мене додому, потім знову я веду бабусю до школи і так далі. Можна сміливо сказати, що десятирічку ми з бабусею закінчували разом. І це, гадаю, чи не єдиний випадок в історії людства.

* * *

Хто я такий? Звичайний собі сільський хлопець. У сумці в мене — фрукти, рогатка та пугач. До перших заморозків ходжу в школу босий. Маю одним одні штани і щороку — два іспити на осінь. Через те що за мною завжди біжить мій собака Мурада, на селі звать мене гицелем, у школі — песиголовцем, а бабуся величає пройдисвітом. Справжнє ж моє ім'я — Зуріко.

Коли бабуся гнівається на мене, я ночую в давиліні¹, а як помиримось, то спимо разом. Удень бабуся, проклинаючи мене, бігає за мною з ложиною в руці. А вночі вона миє мені ноги і, коли я засну, цілує в груди...

Як я поведжусь у школі? Про це може розповісти один документ — «Протокол засідання педради», що схожий на книгу вражень, яка лежить на виставці картин бездарного художника і в яку кожного відвідувача благають що-небудь записати.

Цей документ має приблизно такий вигляд:

«Протокол засідання педагогічної ради такої-то середньої школи від 18 березня 1940 року.

П р и с у т н і: всі вчителі.

С л у х а л и: повідомлення керівника шостого класу про поведінку учня того ж класу Зураба Вашаломідзе.

В и с л о в и л и с я:

У ч и т е л ь м а т е м а т и к и:

«Для мене Вашаломідзе — рівняння з ста невідомими, і поки я дошукаюся в ньому людини, то, мабуть, і дуба дам».

У ч и т е л ь ф і з и к и (шляхом безпосереднього спостереження над моєю особою він сформулював новий непорушний закон фізики):

«У природі не існує енергії, яка могла б надати руху Вашаломідзе. Це — занурене в рідину тіло, на яке не діє ніяка виштовхувальна сила».

¹ Д а в и л ь н я — велика, довга посудина, в якій видавлюють виноград; звичайно видовбується з товстої колоди.

Учитель хімії:

«Ніякісінької реакції! Сидить і цілий урок роз'їдає мене. Це якийсь незвичайний лакмус: він ніколи не червоніє!»

Учитель російської мови:

«По-моєму, він просто ідіот».

Учитель географії:

«Знання Вашаломідзе дуже не рельєфні. Вони або зазнали струсів, або ж вивітрились. На мою думку, йому потрібен помірний пояс відповідної довготи й широти».

Учитель історії:

«Він швидше людина кам'яного віку, ніж цивілізований громадянин двадцятого століття. Дуже важко датувати той момент, коли він сидить на уроці тихо. Ніякого прогресу. Цей учень ганьбить увесь клас».

Шкільний сторож:

«Та чого ви причепилися до дитини? Якщо вже він такий телепень, то як же ви його переводите з класу в клас?»

Завуч:

«А тебе не питають! Твоє діло — приходити вчасно й дзвонити».

Учитель грузинської мови (мій близький родич):

«Та чого ви присікалися до бідолашної дитини! А врешті, хто за нього в класі кращій? Може, директорів синок? З усіх предметів має п'ятірки, а такого йолопа я зроду ще не бачив! Сидить на уроці, як та сова!»

Учитель фізкультури:

«А чому ж ти ставиш йому п'ятірки?»

Учитель грузинської мови:

«Ага, спробуй не поставити!»

Завуч:

«Та замовчіть обидва!.. А ти що скажеш, Вашаломідзе?»

Вашаломідзе:

«Учитель грузинської мови каже правду».

Завуч:

«Та не про це питаю! Що ти скажеш взагалі?»

Вашаломідзе:

«Взагалі? На цей раз пробачте, а надалі я виправлюсь!»

Наслухавшись такого про себе, я почав сумніватися у своєму розумі й здоров'ї, але один випадок розвіяв мої сумніви.

Річ у тому, що якось довелося мені цілий тиждень сидіти вдома — я мав полоти кукурудзу. А щоб за прогули не виключили з школи, потрібна була довідка від лікаря. В той час у нашому селі довідок про хворобу здоровим людям, на жаль, не давали. Отож довелося покласти мене на годину в ліжку й викликати лікаря.

Зранку мене морили голодом, щоб на обличчя лягла хвороблива блідість, перев'язали голову рушником, і бабуся пішла по лікаря. Через півгодини він прискакав верхи на наше подвір'я.

— Що з тобою, бічо? — спитав лікар, підсідаючи до мене на ліжко.

— Ох, умираю... — простогнав я.

— Що ж у тебе болить?

Правду кажучи, такого запитання я не сподівався, а тому злякано глянув на бабуся.

— Усе болить, — сказала бабуся.

— І чуб болить?

— Ага, — простогнав я.

А тим часом прийшли й наші сусіди — Іліко та Іларіон. Вони вже знали про мою «недугу» й одразу встрили в розмову.

— Щось останнім часом став я помічати, як слабне наш хлопчик... — промовив Іларіон.

— А конкретно?

— Конкретно? Апетит у нього пропав. Оце недавно був у мене і, крім одного мчаді¹ та трьох полумисків лобіо², більше й крихти в рот не взяв.

— Та що ви кажете? — здивувався лікар.

— От щоб я з цього місця не зійшов!.. Раніш умне було ще й круг сиру, а то затявся: не хочу, та й годі!

— Це правда, бічо? — спитав мене лікар.

— Правда, лікарю. Як тільки побачу лобіо, починає нудити.

— А якби тобі оце смажене курчатко з часниковою підливою, чи молодий сир, гнічений з чабром, чи курочка, зварена з цибулею? Чи, може, друже мій дорогий, поласував би ти сальтисоном або, ще краще, усачем та фореллю в горіховому соусі? Га?

— Ще з розуму зведе дитину, клятий, — промимрила бабуся.

Іліко не витримав такого меню і, закашлявшись, вискочив на балкон. Іларіон мужньо вистояв і почав розглядати фотографії в альбомі.

— А ще що в нього болить? — спитав, усміхаючись, лікар, а потім зняв з моєї голови рушник і старанно витер слину, що потекла у мене з рота.

— Ще чхає, — відповів Іларіон.

— А сеча у нього яка?

Тут уже й Іларіон розгубився і глянув на Іліко, який повернувся в кімнату:

— Яка в нього сеча, Іліко?

---

¹ Мчаді — кукурудзяний корж.

² Лобіо — страва з квасолі.

— Останнім часом щось не подобається мені його сеча,— і оком не змигнув Іліко.

— А раніше була гарна?

— Куди твоє діло!

— Що ще болить, юначе?

— Ще в нього трохи...— зам'явся Іларіон і покрутив пальцем у себе біля скроні.

Я зрозумів, що він має на увазі.

— Та невже? Ану скажи, скільки це? — спитав лікар і підніс до мого носа п'ять розчепіrenих пальців.

— Сім! — випалив я і якомога дурнуватіше всміхнувся.

— Правильно! — похвалив мене лікар.

Іларіон від подиву випустив з рук окуляри, а бабуся сахнулася назад. Лікар вивернув мені повіки, опустив їх, потім підняв, заглянув мені в очі, співчутливо похитав головою і спитав:

— Своїх близьких і родичів упізнає?

— Ледве-ледве,— зітхнув Іларіон.

— Гаразд. Хто ця людина? — спитав мене лікар, показуючи на Іліко.

— Це не людина, це звір! — відповів я і надав своєму обличчю такого ідіотського виразу, якого й Іліко не чекав.

— Зуріко, та це ж я, Іліко, твій дядько Іліко! Невже не впізнаєш? — благальним голосом промовив Іліко.

Я заперечливо похитав головою і пустив очі під лоба. Бабуся закусила нижню губу і схопилася за голову.

— Чим лікуєте хворого? — спитав лікар.

— Розтираємо скроні горілкою, синку,— відповіла бабуся.

— А принеси сюди ту горілку!

Бабуся побігла підтюпцем і принесла пляшку з горілкою.

— Тепер подайте мені оту чайну склянку!

Склянку подали. Лікар наповнив її по самі вінця й почав:

— Стан дитини дуже серйозний, навряд чи й дотягне до ранку. Треба негайно ж везти до лікарні й робити операцію!

— Яку операцію? — схопився я з ліжка.

— Доведеться розітнути черепну коробку...

— Ляжу трупом, а не дам! — скрикнула бабуся.— Ач, який розумний — «розітнути черепну коробку»! Та що це тобі, гарбуз якийсь?! Дитині не треба ніякої операції! Вставай, бічо, а то він, чого доброго, подумає, що ти й справді хворий. Ні, він здоровий, як дубок, дитинка моя золота!

— Ну, дай боже, щоб ви були здорові, в добрі купались і лиха не знали! — промовив лікар і за одним духом осушив склянку.

— Мерщій закусіть! — сказав Іларіон і ткнув йому в руку грушу.

Лікар апетитно надкусив грушу, поплескав мене по щоці й прощався з усіма, а на порозі обернувся й сказав бабусі:

— Такого здорового хлопця й справді в усьому селі не знайдеш!

Потім він скочив на коня, помахав нам рукою і помчав однокіньцю...

ПОЛЮВАННЯ

Через тиждень після моєї «смертельної хвороби» до нас на подвір'я завітав Іларіон. Він ліг під грушею, закурив цигарку й знічев'я спитав мене:

— Ну що, гицелю, переніс операцію?

— Вам з Іліко смішки, а я мало не загинув!

— Так уже й загинув! Ну, розкололи б твій черепок, подивились би та одразу й стулили б, бо що ж робити в порожнечі?

— Зате у тебе й Іліко мозок аж з вух капає!

— А де це твій нікчемний пес Мурада? — раптом спитав Іларіон, і зараз же почулося собаче скавуління.

— Уб'ю того гицеля, уб'ю!.. Ох, песиголовцю Зурікело, бодай тебе собаки розірвали! І де ти знайшов цього безрідного псюгу?! Чи ви таке бачили, людоньки? То яйця носив з гнізда, а це вже взявся до курчат!

Аж заціпившись від лайки, стежкою поміж тинами шкандибала з ломакою на плечі сусідка Епросіне. А поперед неї, жалібно скавулячи й тягнучи задню лапу, біг мій бідолашний Мурада.

— Переймай же його! — репетував із свого подвір'я чоловік Епросіне.

— Що таке, жінко? Чого ти сполошила все село? — вискочила з хати бабуся. — Хто вже без роду й племені, то це твій чоловік! Бач, вигадала, безрідний! Та я за нашого Мураду сиру з двох надоїв віддала мірошникові Симону!

Епросіне ще якийсь час лементувала, а собака дзвякав.

— Здрастуй, Мурадо! — привітався до пса Іларіон.

«Здрастуй!» — відповів у думці Мурада й радісно заметляв хвостом.

— Достеменна лисяча порода, — промовив Іларіон, дістаючи з рота в собаки курчачий пух. — Чого від тебе хоче та Епросіне?

«А я хіба знаю? Сама ж і винна — бігають курчата перед очима. Хто ж не спокуситься?» — промовив у думці Мурада і подивився на Іларіона сумними очима.

— Добре перепаало тобі по ребрах?

«Авжеж», — подумав Мурада й глянув на прибуту ногу.

— Не журися, кульгавість собаці не страшна! — заспокоїв його Іларіон.

«Не так уже й боляче, як думає Епросіне!» — усміхнувся Мурада, потім підвівся, тріпнув вухами й почав лизати Іларіонові руку.

— Слухай, а що в нього з мордою? — спитав мене Іларіон.

— Ото так обпікся. Учора він хотів ухопити з кеці¹ мчаді і тицьнувся писком у жар...

— Це правда, Мурадо? — спитав Іларіон.

«Ех, якби не поспішив, то поласував би мчаді!» — зітхнув Мурада і лапою провів по писку.

— Та ти не собака, а золото! Цей сучий син он який здоровило і все ще на бабусиній шиї сидить, а ти вже сам про себе дбаєш! — похвалив Іларіон Мураду й поплескав його по загривку. — Але зятям собі, що красти не можна! Нема нічого смачнішого за шматок хліба, зароблений чесною працею! От візьми хоч би й нашого завскладом, Датіко, — він уже однією ногою стоїть у могилі, а поки міг, усе гріб до себе, ненажера. Тепер захворів на водянку й валяється в ліжку, наче списаний товар. Чуєш? — спитав Іларіон.

«Та чую, але ж усі крадуть, а я що — боже ягня? Зрештою, я всього-на-всього собака!» — відповів у думці Мурада й подивився на мене.

— Ну йди ляж у своїй будці і щоб більше й ногою не ступив з двору, а то приб'ю тебе, сучий ти сину! — сказав я й легенько штурхнув пса ногою.

«Не лайся!» — огризнувся Мурада і, підібгавши хвоста, поплентався до будки.

— Сьогодні обійшов я колгоспні лани, — сказав Іларіон. — Листя на сої геть об'їдене. І сліди заячі бачив. Не завадило б нам пройтися завтра вдосвіта з рушницею.

— Ну, ти вже раз потяг був мене, а виявилось, що сліди не заячі, а козячі.

— А тепер, присягаюсь тобі, заячі! Я й бібки бачив.

— Ну добре, батон², підемо. Дивись тільки, щоб ті бібки та не виявились козячими!

— Не тобі, шмаркачу, вчити мене, де чиї бібки! Приготуй рушницю та прихопи свого Мураду — може, в пригоді стане... — сказав Іларіон, насунув мені аж на носа кашкета й пішов.

---

¹ Кеці — кругла череп'яна сковорода, на якій випікають мчаді, поклавши зверху лист заліза з жаром.

² Б а т о н о — ввічлива форма звертання до старшого, незнайомого, взагалі до поважаної людини; буквально: пане.

Рано-вранці ми втрюх брели високою — мало не в пояс — росяною травою. Попереду ступав Іларіон, за ним — я, а за мною тупав увесь мокрий, у реп'яхах Мурада.

— Оце-то собака! — кепкував Іларіон. — Мабуть, думає, що ми зайці, і йде слідом. Скажи йому, хай біжить попереду!

— Марш уперед! — наказав я псові.

Мурада сів.

— Стомився бідолаха. Може, й ми відпочинемо та щось перекусимо? — спитав Іларіон і сів на землю.

— Що ж, відпочиньмо! — сказав я, опускаючись поруч.

Іларіон розстебнув сумку, дістав варену курку, розігрітий мчаді, молодий сир, пляшку чачі¹ й розіклав усе це на великому плескатому камені, що замінив нам стіл. Я, з свого боку, додав до трапези пхалі² з кропиви, лобіо, варену картоплю та сіль. І банкет почався.

— Ти, Іларіоне, не дуже плямкай, а то всіх зайців розполохаєш! — попередив я.

— З кого ти смієшся, поганцю? Та зайців тут хоч греблю гати, тільки треба вміти їх знайти! — розсердився Іларіон.

Він налив у склянки горілки і, промовивши: «Хай pomoже нам перше евангеліє!», перекинув свою посудину.

— Хай pomoже! — сказав я і теж перекинув.

— Закуси чим-небудь, а то згориш!

— Від чого? Від сивухи?!

— То в твоєї бабусі сивуха!.. Хай pomoже нам друге евангеліє!

— Хай pomoже і друге! — промовив я, і раптом мені стало весело. — Ну й міцнюша! Аж у нирки вдарила!

— Ще б пак — це ж чача!³

— Хай pomoже третє евангеліє! — запропонував уже я.

— Хай pomoже! — підтримав тост Іларіон і перекинув у рот склянку, а потім дістав кисета з тютюном.

— На ось закури мого — стамбульський! — сказав я, подаючи повний кисет, якого подарував мені Іліко.

Іларіон узяв кисет, понюхав тютюн, підозріливо глянув на мене, та все ж таки скрутив цигарку, прикурив, затягся — і раптом упав на спину.

— Що з тобою, Іларіоне?! — злякано кинувся я до нього.

В Іларіона очі закотилися під лоба, і він дивився на мене білками.

— Мурадо, мерщій води! — крикнув я у відчаї.

¹ Ч а ч а — горілка з виноградних вичавків.

² П х а л і — варена їстівна зелень з гострою приправою.

³ Гра слів: чача грузинською мовою також — нирка.

Іларіон заперечливо замахав руками, потім піднявся, довго дививсь на мене повними сліз очима, нарешті глибоко зітхнув і спитав голосом приреченого:

— Хто тобі дав, бічо, цього тютюну?

— Іліко!

Іларіон налив горілки, витер сльози, здійняв до неба руку з склянкою і промовив:

— О боже, скарай усіх на світі нероб і пройдисвітів! Дай мені побачити, як Іліко Чигогідзе конає в пекельних муках і щоб не було кому спасти його, крім мене!

— А що таке, дядьку Іларіоне?

— До тютюну примішано перцю!

— Ну, тоді хай допоможе нам четверте евангеліє, і скарай боже Іліко! — сказав я, випив, і мені захотілося поцілувати Іларіона в ніс.— Дядечку Іларіоне, генацвале, ти кращий за всіх на світі! Я дуже люблю тебе! У тебе довгий ніс і добре серце. Якби не ти, то мені зовсім не варто було б жити на цьому світі. Шені чиріме¹, дядечку Іларіоне, дай я тебе поцілую!

І я поцілував свого Іларіона в ніс.

— Ну, скажу тобі щиро, дорогий мій Зуріко, такого, як ти, хлопця ще світ не бачив. То дарма, що я старший за тебе на тридцять років. Хіба ж я не був твоїм ровесником? І хіба через тридцять років не будеш ти моїм ровесником? То яка ж тоді між нами різниця? Аніякісінької! Хіба має значення, в кого більше порості на голові? Не має. Ми друзі. Отож хай допоможе нам дев'яте евангеліє!

— Не дев'яте, а п'яте, Іларіоне!

— Ех, хіба не однаково, коли більше трьох...

Ох, між друзями в зажурі
Я, Симон, Симон Долідзе...² —

заспівав я.

— Як то в зажурі? Хто це доводить мого Зуріко до того, що він журиться між друзями? У школі допикають? Обілля гасом і підпалю ту клятву школу! Чи, може, хто хоче згубити тебе з світу? То знай: куля моя пробиває залізничну рейку! Кажи, хто він, і я продірявлю йому череп!

І Іларіон схопив рушницю й звів курок.

— Ану, пальни, Іларіоне, матері їхній ковінька! Нехай увесь світ знає, що ми тут!

¹ Шені чиріме — ласкаве звертання, буквально: твоє лихо мені.

² З популярної грузинської народної пісні про героя Симона Долідзе.

Іларіон спустив обидва курки, гримнули один за одним постріли. Луна довго металася, мов пташка в клітці, між гурійськими горами, потім, знайшовши вихід, випурхнула на волю і десь пропала.

Не знаю, скільки часу я спав. Прокинувшись від холоду, я потер очі й подивився на стіл. Мабуть, Мурада давно вже поснідав, прибрав усе з столу й кудись пішов.

Я розбудив Іларіона.

— Чого тобі треба, бічо? — огризнувся Іларіон.— Стоїш над головою, наче стражник... Та прийми ту рушницю, а то, чого доброго, вистрільть у мене. Як устану, роз'юшу тобі носа!

— Я пройдуся трохи, може, зайця надibaю, поки ти зберешся.

— Коли стрілятимеш, не забудь заплющити ліве око! — гукнув мені вслід Іларіон.

Не встиг я ступити й десяти кроків, як почув Іларіонову лайку:

— А щоб тобі добра не було! Лайно ти, не собака! Бодай тебе вовки з'їли! Бодай тебе застрелили! Що тобі, ліньки вже гавкати?!

— Що сталося, Іларіоне? — підбїг я з рушницею в руках.

— На ось, полюбойся,— сказав Іларіон, простягаючи мені долоню, на якій лежало кілька схожих на великі дробини заячих бібок.

— Ще теплі, розумієш? Теплі! — простогнав Іларіон і почав розтирати пальцем бібки.

— Де ти їх узяв?

— Та отут, поруч, за два кроки! Заходь мерщій згори, далеко він не втік. А я чатуватиму тут.

Я звів курок і рушив косогором. Пройшовши кільканадцять кроків, побачив об'їдену сою. «Заяча робота»,— подумав я. Були й сліди. Вони привели мене до куща рододендрона. Тут сліди обривались. Я обійшов кущі і, нічого не побачивши, штурхнув прикладом під низ. І раптом з куща вискочив заєць — справжній заєць, вухатий, косоокий, з білою смужкою на спині.

— Держи його! — несамовито закричав я і вистрїлив.

Заєць, пригнувши вуха до спини, дременує униз.

— Іларіоне, біжить на тебе, не пропусти!

— Я тут, не бійся!

На хвилину запала мертва тиша. Потім я почув, як клацнув затвор, як Іларіон сплюнув, далі щось гепнулось на землю, вихопилась лайка, стогін, зітхання і потім нагле:

— Не пропусти, Зурікело, чкурнув до тебе!

Затамувавши дух, я пильно дивився перед собою. Несподівано гримнув постріл, другий, і водночас розкраяло мені душу собаче скавуління. В очах у мене потемніло, поза спиною мороз пішов, ноги підломились, і я без звуку опустився на землю...

— Мурадо, о мій Мурадо, поглянь на мене! — Я поцілував свого вірного друга і гірко заридав.

— Кріпчися, синку, мужчині плакати негоже, — сказав Іларіон, змахуючи з своєї щоки сльозу.

Мурада розплющив очі й глянув на нас.

Плакали всі троє — я, Іларіон і Мурада.

— Тобі боляче, Мурадо?

«Дуже боляче», — відповів у думці пес і звів очі на Іларіона.

— О, чом мені руки не повсихають і не осліпнуть очі!.. — заголосив Іларіон.

«Хіба ж ти винен, Іларіоне? Під мухою був, та й заєць біг зовсім близько. Така собача доля: куля відхилилась і влучила в мене. До того ж у тебе така рушниця, що з неї вистрілиш у ворога, а попадеш у друга... Хіба забув, як, полюючи на кунцию, ти так само підстрелив свого собаку? Не плач, Іларіоне, я на тебе не серджусь. Ось тільки прикро, що Епросіне буде страшенно рада. Ну, що ж, нехай радіє...» — промовив у думці Мурада й поклав голову на коліна Іларіонові, що схилився над ним.

— Хіба ж не кривдно, що Іліко людина, а він собака? І це твоя правда, господи? — зітхнув Іларіон, здіймаючи руки до неба.

— Не бійся, Мурадо, не я буду, коли тебе не вилікую! — заклипав я знову.

«Ні, братику, я вже не видужаю, і ти повинен радіти, що тебе більше не дражнитимуть песиголовцем. Кепські мої справи, любий Зуріко, вже не топтати мені рясту... Хоч і кажуть: «Заживе, як на собаці», а я ось умираю, Зурікело, ох, умираю...»

— Кріпчися, мій Мурадо, ще трохи покріпчися... Ніякий ти не собака, кацо!¹ — благав Іларіон, плачучи, немов дитина.

«Ви, люди, не знаєте лиха: вас і поховують, і оплачуть... Правда, собаки теж уміють плакати, але своїх небіжчиків ми швидко забуваємо. Ніхто нас не ховає, а якщо й закопають нашого брата, то тільки для того, щоб трупи наші не смерділи...» — Мураду пройняв дроз.

— Мурадо, Мурадо!.. Іларіоне, допоможи, вмирає! — заревів я.

«Ага, допоможеш...» — Мурада глянув на мене й заплющив очі.

— Умер... О боже, чому мені не повсихали руки! — промовив Іларіон і витер рукавом сльози...

---

¹ К а ц о — панібратське звертання, буквально: чоловіче.

Бабуся голосила за Мурадою, наче за сином, що загинув на війні. Позбігалися перелякані сусіди, і коли довідались, у чому річ, почали клясти:

— Та чи ви при своєму розумі? І де таке чувано — здіймати лемент за дохлим собакою! От уже навіжена сім'я!

І, вишпетивши нас, вони порозходились.

Іларіон цілий день ходив такий пригнічений, наче він убив людину. А надвечір покликав мене й сказав:

— Треба його поховати. Під оцією чинарою!

Ми викопали глибоку яму і благоговійно опустили в неї останки Муради. Потім я випросив у бабусі глечичок вина, і ми справили на могилі Муради поминки.

Перший гост виголосив Іларіон.

— Зуріко, синку мій,— почав він,— тяжке, невимовне горе привело нас сьогодні сюди. Від нас пішов наш улюблений друг і товариш Мурада. Він завжди був вірний нам, як собака, і якщо взагалі існує собачий рай, то брама його відчинена для Муради. Світла пам'ять про нього вічно житиме в наших серцях. Нехай земля над ним буде пером, о мій Зуріко!

— Дякую тобі, Іларіоне... Пером земля над моїм Мурадою!

— А другу склянку я хочу випити за здоров'я близьких та родичів небіжчика. Нехай це горе буде останнє в твоїй сім'ї!

— Дякую, Іларіоне.

Тим часом у двір прокрався чорний собака. Він кілька разів обійшов могилу, потім сів неподалік і, заплющивши очі, завив.

— Плакальниці прийшли,— сказав Іларіон.

— Це собака Симона-мірошника, Мурадина мати,— сказав я.

— Господи помилуй! Іди сюди, собако!

Собака наблизився до Іларіона. Той кинув йому шматочок м'яса. Собака навіть не доторкнувся до нього й ліг на живіт.

— Відчуває,— сказав я.

— За Мурадиних батьків! Будь здоровий, собако! Це я взяв гріх на душу...— сказав Іларіон і випив.

— За батьків! — підтримав я гост.

На подвір'я скрадливо вступили ще чотири собаки.

— Ось собака Асало, це — Датіко, це — Деспіне, то — Мачин. А чому ж не прийшов головатий Мотронин пес? — спитав Іларіон.

— Він посварився з Мурадою. Торік я нацькував їх, і Мурада покусав його.

— Хто ж у такий час пам'ятає про сварку? Тьху на того собаку! Нелюд він, та й годі! — Іларіон сплюнув.

— Господарю! — почулося раптом біля нашої хвіртки.

— Хто там?

— Можна до вас?

— Будь ласка!

У двір зайшов семилітній хлопчина — син Махаре Гогічайшвілі,

— Що таке, синку? — спитав Іларіон.

— Телеграма на Зурікеліне й ваше ім'я!

— Ану покажи!

Хлопець подав телеграму. Іларіон дістав окуляри, похукав на них, протер їх хусточкою, начепив на носа й почав повагом читати:

— «Блискавка. Зурікелі-песиголовцю та Іларіонові Носачу. Поділяю вашу глибоку скорботу з приводу трагічної загибелі дорогого Муради. Разом з вами гіркими сльозами оплакую небіжчика. Мое горе, біль мого серця незмірні. Не знаю, чи переживу цю втрату. Дуже шкодую, що не можу бути присутнім на похороні. Не знаю, як утішити вас, таких недотепних мисливців. Трясця вашій матері, телепні несосвітенні! Коли знову йтимете полювати на зайця, то візьміть і мене з собою. Цілую обох в лоб. Ваш засмучений друг».

— Без підпису! — сказав Іларіон. — Хто б це міг бути?.. — І він знизав плечима. — А ходи сюди, синку! — звернувся Іларіон до хлопця, що приніс телеграму.

Той нерішуче ступив кілька кроків.

— Ближче, ближче, не бійся!

Коли хлопець підійшов зовсім близько, Іларіон схопив його за вухо і так крутнув, що той заверещав, наче гудок чайної фабрики.

— Хто дав тобі телеграму?

— Та він уб'є мене, якщо скажу!

— Тобі однаково не жити: якщо не він, то я тебе уб'ю! — сказав Іларіон, і «гудок» заверещав знову.

— Іліко Чигогідзе дав мені три карбованці й сказав, щоб я відніс цю телеграму Іларіонові й не признавався, від кого вона, бо він язика вирве.

— Значить, Іліко?

— Ага, Іліко!

Іларіон відпустив «гудка» і кулаком ударив себе в груди:

— Ну стривай же, Іліко Сліпака!..

Я щиро поспівчував Іліко.

Село огорнула ніч, і була вона така звичайна, наче того дня ніхто в нашій сім'ї не вмирав...

Цього року в мене знову іспит на осінь — з російської мови. Двічі на тиждень ходив я вчитися додому до нашої росіянки. За цю послугу бабуся платила вчительці натурою: батман¹ квасолі, чотири круги козячого сиру та пуд вина з нового врожаю. У порівнянні з торішнім для нашої сім'ї це була велика пільга — торік я мав два іспити на осінь.

Мій навчальний день починався так.

— Уставай, неробо годі вже тобі вилежуватись! Запізнився! — гукала бабуся з низу оди².

Зачувши її голос, я одразу ж схоплювався, кілька разів пробігав по кімнаті, тупаючи черевиками, з гуркотом пересував стільці з одного місця на друге, а потім навшпиньках повертався до ліжка, знов шугав у постіль і спав, аж поки бабуся не виливала мені на голову глек холодної води.

— І в кого ти вдався, отаке ледащо? — сипалась на мене лайка. — А хай тобі всячина, бусурмане!

— Чого ти від мене хочеш, га?

— Смерті твоєї — ось чого я хочу! Поховала б тебе під чинарою поряд з Мурадою і оплакувала б обох вас російською мовою. Хіба так важко вивчити російську? Вся Росія по-російському говорить, а ти чого такий нетямущий? Ану скажи, хто в нашій сім'ї, окрім тебе, не знав російської? Бідолашний твій дід сім років прожив у Росії, а коли повернувся, то шпарив по-російському краще за росіянина Івана, начальника пошти!

— Што ві говорище? — дивувався я.

— Авжеж, тобі дивно! Дві години твій дід розмовляв з росіянином Іваном і так розмахував руками, наче вибивав на барабані. Дві години росіянин Іван слухав його, роззявивши рота, а потім повернувся до людей і сказав, що такої російської мови він зроду-віку не чув.

— Не может біц! — знову дивувався я і, вивертаючись від лозини, втікав до вчительки.

— Здравствуйце, вчителько! — вітався я, вступивши до хати вчительки Заблони.

— Здравствуй! Что мі сьогодні будем делат? — питала вона.

— Сьогодні? Дополю кукурудзу, з якою не впорався вчора, патом карова на пасовище, патом до млина пайду і патом драва рубатиму, а патом урокі.

¹ Батман — міра зерна, а також борошна; приблизно півпуда.

² Ода — західногрузинська дерев'яна хата на палях, звичайно з нижнім поверхом, де міститься кухня.

— Ну, давай!— підохочувала мене вчителька, і я брався за науку. Після полудня, коли я закінчував роботу, починалось опитування пройденого за день матеріалу.

— Слов?

— Слов, учителько!

— Кукурудза змелена?

— Аякже, так добре змелена, що й просівати не треба!

— Корову напоїв?

— І напоїв, і трави поклав!

— А дрова?

— Дров нарубав стільки, що вистачить на тиждень!

— Што таке граматика?

— Граматика греческое слово!

— Молодець, ти тямущий хлопець! Ну, біжи додому!

Одного ранку я вислухав солодкі бабусині речі і вже приготувався до чергового уроку, як до нас у двір зайшов Іліко.

— Ольго, генацвале,— почав він просити бабусю,— якщо можна, позич мені сьогодні Зурікелу!

— А російської мови ти його вчитимеш?

— Такої російської, як ото вчить його Заблona, і я можу навчити. Поставлю його на свої дві несполені кцеви¹ кукурудзи, і так він у мене намахається сапою, що його мова видасться тобі не російською, а китайською! І ні квасолі, ні вина за це не візьму!

— А бодай у тебе язик відсох! Навіщо тобі хлопець?

— То вже мое діло! Ти тільки відпусти його.

— Ну добре, йди з ним, Зуріко, щоб йому і друге око осліпло! Побачимо, як він навчить тебе російської!

— Вперьод! — скомандував Іліко й пішов поперед мене.

— У чім річ, Іліко?

— Маю прохання до тебе, дорогий мій Зуріко: хочу послати тебе до Іларіона.

— Чого це?

— Та треба мені три пуди вина, а ти ж знаєш, такого доброго вина, як у Іларіона, немає ні в кого в селі!

— Ти попроси в бабусі — вона тобі дасть.

— Та на біса мені її оцег! Я ж не збираюся, песиголовцю, маринувати огірки!

— Так я й скажу бабусі.

— Тільки спробуй — зашию тобі пашеку, яку ти роззявив аж до вух. Краще роби, що кажу. Піди до Іларіона й попроси — нехай продасть або позичить. Він поважає тебе і не відмовить...

---

¹ Гра слів: кцева — одиниця земельної площі в Західній Грузії (близько 0,4 гектара) і граматична категорія.

— Іди сам проси!

— Зуріко, генацвале, ти ж без ножа мене ріжеш! Бо після тієї телеграми він мене на рушничний постріл до себе не підпускає... А якщо він відмовить, тоді я покажу себе!

— Що ж ти зробиш?

— Що? Ти довідаєшся, в котрому чурі¹ в нього цолікаури², що горить, мов спирт, і я утну таку штуку, що все село заговорить.

— Яку штуку?

— Той чурі ти позначиш, і опівночі вино з нього опиниться в моєму чурі!

— Ти що, з глузду зсунувся?

— Тсс, не репетуй на всю пельку! Хіба забудь, чий тютюн куриш з тієї люльки, що подарував тобі Іларіон?

— Від твого тютюну ми з Іларіоном, чого доброго, наживемо сухоти!

— Ну гаразд, десять жмень тютюну, і ти — могила.

— Зараз даси?

— Зараз!

— Ну йди додому, я сам прийду до тебе з відповіддю.

— Гляди ж мені!

— До побачення!

Іліко поцілував мене в лоб, поплескав по щоці, потім так устроїв у мене своє єдине око, що я помацав потилицю: чи не просвердлив наскрізь, — і промовив:

— Затям собі, бічо: зрадити Іліко Чигогідзе — це все одно що зрадити Батьківщину!

— Ну як тобі не соромно, Іліко? — образився я, і заспокоєний Іліко почимчикував додому.

Я зайшов у двір до Іларіона. Сонце рум'янило розсипані по всьому балкону порізані яблука, а сам Іларіон, зіпершись на лікоть, лежав на розстеленій під липою козячій шкурі й дуже пильно читав газету тижневої давності. У нашому селі взагалі не існує сьогоднішньої, вчорашньої і позавчорашньої газети. Всі газети приходять через тиждень.

— Здрастуй, Іларіоне!

— Здоров був, Зурікело! Чого треба було спозаранку тому Сліпаці?

— Просто так зайшов!

— А все-таки, що занесло того дідька?

---

¹ Чурі — великий череп'яний глек яйцеподібної форми для зберігання вина, який звичайно закопується в землю.

² Цолікаури — сорт білого вина, а також винограду, поширеного в Західній Грузії.

— Вина хоче. Піди, каже, до Іларіона, нехай позичить або й продасть три пуди.

— А миш'яку він не хоче?

— Ні, тільки вина.

— Ну, такого вина, щоб поїти того навіженого, у мене немає!

— Усе-таки жаль його...

— А він нас пожалів, коли підсунув перчений тютюн? А телеграма із співчуттям?

— Це правда!

— Отож і не проси мене!

— А знаєш, що він сказав?

— А що?

— Коли, каже, Іларіон відмовить, ти позначиш чурі з найкращим вином, а я його опівночі випорожню...

— Он воно як! Ну, Зурікело, тепер мені потрібна твоя допомога! Зроби мені послугу, і я тобі по-царському віддячу!

Увечері я сидів у Іліко і торгувався за тютюн.

— Даю тобі дві жмені, більше не маю!

— Що? Хочеш, щоб я задурно позначив тобі чурі?

— Ну, чорт з тобою, хай буде чотири!

— Десять!

— Чотири!

— Десять!

— Та десятьма жменями ти себе погубиш, шибенику! Згниють легені! Сам я, бачиш, курю тільки для того, щоб не пухли вуха.

— Не журися за мене!

— П'ять!

— Ні жменею не поступлюсь! Або давай десять, або я зараз же піду до Іларіона й розкажу йому все!

— На, бодай би луснула твоя ненаситна утроба! — вилаявся Іліко й висипав переді мною десять жмень тютюну. — Тільки відеш зі мною і допоможеш!

Після півночі я й Іліко лежали під проламаним тином біля Іларіонового марані¹. Трава була мокра від роси.

— Апчхи!.. Апчхи!.. Апчхи!.. — чхнув я тричі підряд.

— Щоб ти не виріс більший! Такий здоровило, а не даси ради своєму носові! — розсердився Іліко і штовхнув мене ліктем.

— Он той чурі, тридцятипудовий, бачиш, палиця застромлена, — прошепотів я Іліко.

Іліко просунувся в проламану в тину дірку й показав рукою, щоб я ліз за ним. Я взяв під пахву бурдюк і поповз слідом.

— Ну, почали! — звелів Іліко й подав мені сапу.

---

¹ М а р а н і — місце, де зберігається вино.

Ми працювали нечутно й швидко. Через п'ятнадцять хвилин показалася кришка чурі.

— Відкривай! — сказав Іліко й почав готувати бурдюк.

Горло чурі було таке широке, що ми обидва вільно пролізли б усередину.

Я підняв кришку. Іліко засунув голову в чурі і раптом загарчав, мов собака:

— Що це? Чурі порожній!

— Ну що ти, Іліко. Він просто неповний. Ти глибше заглянь! Іліко просунувся в чурі по плечі, а я стояв позаду.

— Ах ви ж злодюги! — несподівано зарепетував Іларіон, стрибаючи з обвитої пліщем груші.— Стій, стрілятиму!

— Мерщій рятуйся! — крикнув я, хапаючи Іліко за ноги, але той вислизнув і сторч головою шугнув у чурі.

— Хто ти? Признавайся, а то тут тобі й амінь! — схопив мене Іларіон.

— Це я, Іларіоне! Не вбивай мене! — заблагав я тремтячим голосом.

— А де другий?

— Не знаю!

— Кажі, а то рішу!

— Не знаю, дядьку Іларіоне!

— Хто він?!

— Не знаю!

— Як це не знаєш, ви ж були разом!

— Не знаю!

— Зараз же замаж цей чурі, поки я з тебе душу не витряс, а потім я з тобою ще побалакаю! — сказав Іларіон і вліпив мені такого ляпаса, що замість передбаченого за планом пхикання у мене вихопився одчайдушний вереск.

Я мерщій поклав на вінця кришку, пригнітив її великим каменем і, взявши сапу, вже хотів був засипати чурі землею, як раптом він заговорив, мов чарівник:

— О всемогучий боже, нехай розступиться земля й поглине всіх шахраїв, негідників, пройдисвітів і лукавців! Пошли ти, владико небесний, грім і блискавку на голови Іларіона Шеварднадзе та Зуріко Вашаломідзе, що так пошили мене в дурні!

— Агов, хто там? Кажі, а то розтрощу голову! — крикнув Іларіон, просуваючи в чурі дуло рушниць.

— Це я, Іліко. Прийми рушницю, Носачу, не бери гріха на душу!

— Стерво ти, а не Іліко! Чого тобі треба в порожньому чурі?

Я аж душився зо сміху.

— Іларіоне, живим мене ховаєш? Побійся бога!

— А чого мені його боятися? Коли запакую нечисту силу, бог ще й подякує мені!

— Випусти, Іларіоне!

— Піди, Зурікело, розбуди сусідів, нехай побачать, який у мене в чурі одноокий борсук сидить!

— Іларіоне Шеварднадзе! Не ганьби мене перед усім селом! Досить, що я задихаюся в цьому гнилому чурі! Годі жартувати!

— А я не жартую! Зараз закупорю чурі і через місяць гнатиму з тебе горілку!

— Та кому потрібна вигнана з нього смердюча горілка? Ще потруяться люди! — сказав я.

— Зурікело! Продав мене, мов ту козу?

— А хто дав мені перчений тютюн і послав телеграму із співчуттям? Сиди там тепер і дихай сіркою!

— Ну, випустить же мене, іроди кляті! Свої останні дні доживати мені в чурі, чи що?

— Не бійся, дідько тебе не візьме! Ти все своє життя сидиш у чурі, не знаючи, що діється на світі, а тепер тобі незручно? — кепкував Іларіон.

— Випустім його, шкода людини! — сказав я.

— Що ж, можна й випустити, тільки хай голосно крикне: «Я стерво!»

— Згоден? — спитав я Іліко.

— Стерво я, стерво! — вигукнув Іліко приреченим голосом.

Вилізши з чурі, він так глибоко вдихнув вологе нічне повітря, наче був членом екіпажу підводного човна, що повернувся з тривалого плавання. Потім узяв бурдюк і, зігнувши вказівний палець, сказав:

— Що ж, ваша взяла, скоряюсь.

Потім обернувся і, щось бурмочучи, пішов до хвіртки.

— Ти куди, невдячний! Не хочеш благословити нас? — спитав Іларіон.

— Хай благословить вас бог, дякую красно, вельми пошанували мене! — сказав Іліко.

— Та не так, вином! А відкопай, бічо, оцей чурі! — звелів мені Іларіон, показуючи на повний чурі.

Перш ніж узяти в руки сапу, я дістав тютюн, що його дав мені Іліко, й почав крутити цигарку.

— Не кури, Зурікело, тютюн перчений! — застеріг мене Іліко.

До останніх півнів над Іларіоновим чурі чулися тости, голосні поцілунки і пісня:

Три брати, три гурійці
У полі працювали.

Робота в них кипіла,
Гей, весело співали...

Уранці я й Іларіон, заточуючись, тягли додому Іліко і повний бурдюк вина.

СТОРОЖ

Якось я повертався з школи навпростець через чайну плантацію. Ізабелла¹ вже дозріла і спокусливо дивилась на мене з дерев. Я не втерпів, повісив сумку на сучок і вмить опинився аж на верховітті. Виноград це пречудовий! Городяни кажуть, що ізабелла відгонить блошицями. Не знаю — блощиць я ніколи не куштував, але якщо вони й справді такі смачні, то хвала блощицям! Спершу я ковтав ягоди цілими, а коли заморив черв'ячка, почав випльовувати шкірку.

— Гей, хто там забрався на дерево? Хто марнує колгоспне добро?

Серце в мене закалаталось, і якби я вчасно не схопився за гілку, то полетів би сторч головою.

— Відповідай, хто ти? Чуєш? Чи тобі позакладало?

Я подивився вниз. Під деревом стояв Іліко з перекинутим через плече мотузком і з сокирою за поясом, а біля нього була коза, яка, ледь ворущачи губами, визбирувала виноградні шкірки. Я затамував дух.

— Кацо! Ти що, не чуєш? Хто ти такий, питаю, що допався до колгоспного добра? Якщо жива душа, то обізвись, а якщо нечиста сила, то згинь, пропади! Ну кажи, хто ти?

— Біс я, біс!

— Якщо ти бісове поріддя, то повинен знати, що бог створив колгоспи не на те, щоб усякий голодний пройдисвіт, усякий сучий син об'їдався виноградом! Зараз же злазь униз, а то струшу тебе, як грушу.

— Краще вилазь сюди та тут і поговоримо!

— Кому сказано — злазь!

— Не злізу!

— Не злізеш?

— Ні!

— Ну й сиди там крячкою, побачу, скільки ти витримаєш! Мені поспішати нема куди! — сказав Іліко й сів під деревом.

А я наминав собі виноград.

---

¹ Ізабелла — новий сорт чорного винограду, що вирощується, зокрема, в Гурії і має ще назву «одеса», а також вино з нього.

Мабуть, цілу годину сидів так Іліко. Нарешті йому терпець урвався, і він гукнув мені:

— Що ти там робиш?

— Гніздо собі мощу! — відповів я згори.

— Ще раз кажу тобі: злязь і по-доброму йди за мною в контору!

— Зачекай, поки я наїмся винограду!

— Та ти людина чи давильня? Ану злязь мені, бусурмане!

— Не злізу!

— Що, не скоряєшся владі?

— Ні!

— Ну, тоді сам ставай за сторожа! Ось тобі мотузок, ось сокира. Бери і сторожуй! — сказав Іліко і взявся за мотузок.

— Чого ти, кацо, причепився до мене? Иди собі своєю дорогою!

— Признавайся, кацо, хто ти, поки я не покликав людей!

Аж тепер Іліко помітив на сучку мою сумку і зняв її.

— Ну, ти вже в моїх руках. Зараз я довідаюся, що ти за птіця.

Іліко зручно підігнув під себе ноги, взяв сумку за кінці й витрусив на землю все, що в ній було.

— «Декамерон»... — прочитав він і відклав книжку набік. — «Як гартувалася сталь»... «Один серед людоїдів»... «Трістан та Ізольда»... «Витязь в тигровій шкурі»... Та хто ж ти такий, бідолахо?! І де ти вчишся, що в сумці твоїй немає ні зошита, ні олівця! — вигукнув розчарований Іліко.

— Це я, Зурікела, дядьку Іліко!

— А бодай ти пропав, негіднику! Як же ти замучив мене! Спускайся вниз та прихопи з собою гроно чи й два, бо я вмираю з голоду!

Я скочив з дерева і обійняв Іліко за плечі.

— Як поживаєш, дядьку Іліко?

— Як тобі не соромно? Стільки мене мучив! Що казати, коли пропали всі мої надії!

— А в чому річ?

— У чому? Ось уже півроку, як мене настановили польовим сторожем. Та ти ж про це знаєш!

— Ну й що?

— По-перше, дали мені коня, з яким я зовсім замучився... Якось дивлось — пасеться на полі корова Сіпіто. Я скочив з коня і хвать її за налігач! Оглядаюсь — де ж кінь? Погнався за конем, насилу спіймав його, обертаюсь — де ж корова? Відпустив коня, погнався за коровою, спіймав її, а коня вже нема! Лишив корову, кинувся за конем, оглядаюсь... Коротше кажучи, бігав я, висолопивши язика, від корови до коня і від коня до корови, поки

вони обоє не повтікали. А вчора на загальних зборах голова заявив мені: «Іліко Чигогідзе, або виконуй свої функції добросовісно, або зніму тебе з посади...»

— І що ж ти збираєшся робити?

— Коли я побачив на дереві злодія, то подумав, що тепер реабілітую себе: спіймаю його, відведу в контору, і хай тоді посміє голова сказати, що, мовляв, Іліко погано працює! Аж виявляється, це ти, і я просто не знаю, що мені робити...

— Давай я піду з тобою в контору!

— Ти що, здурів? Хочеш, щоб твоя бабуся виколола мені друге око?!

— А що ж тобі лишається робити?

— Що? Відведу голові цю козу, і хай робить з нею, що хоче!

— А коза чия?

— Як то чия? Моя! Хіба ти вперше бачиш її?

— Але ж у неї була борода?

— Була, а тепер я її обстриг.

— Навіщо?

— Щоб не впізнали! А то ще глузуватимуть: сторож привів до контори свою козу!

— А далі що?

— Нічого. Коза нікудишня. Якби й пляшку молока випила, все одно не надійш і склянки... А на м'ясо вона не годиться — самі кістки та шкіра. Від неї мені тільки збиток. Відведу, то ще й у роботу мені зарахується!

— А що, як довідаються?

— Як же довідаються, коли вона так змінилася? Мені й самому не віриться, що вона моя... Ну, бувай здоров, синку! Спасибі, що почаствував мене виноградом, а то в роті зовсім пересохло...

— На все добре, Іліко!

— Зуріко, генацвале, гляди ж не викажи мене Іларіонові, а то він згубить мене з світу, — попросив Іліко.

— Не бійся, Іліко, я могила!

Господар безбородої кози не знайшовся, і через місяць її, помітно поповнілу, віддали Іліко як премію за добру роботу.

ЗАГАЛЬНІ ЗБОРИ

Посеред села на пагорку стоїть самотня ялина. На ній висить дзвін, знятий з дзвіниці зруйнованої церкви. Перш ніж зруйнувати остаточно, церкву цю перебудували на клуб, потім — на склад, потім був тут хлів, потім — медпункт, потім — бібліотека; після цього хотіли зробити гараж, але виявилось, що двері занадто

вузькі для машин. Тоді церкву розібрали й побудували пекарню, потім читальню. Тепер знову зруйнували. Іліко казав бабусі, що, здається, знов на церкву переробляють. У бога я не вірю, і мені однаково, що там буде. Бабуся моя теж не з богомільних, але вона вважає, що краще церква, ніж читальня...

Отож висить той дзвін і двічі на день дзвонить — уранці, коли починається навчання в школі, і ввечері, коли треба сповістити про пожежу або про загальні збори колгоспників.

Мене, як єдиного в сім'ї чоловіка, завжди запрошують на збори, але тільки з дорадчим голосом.

Сьогодні дзвін забемкав увечері. Диму ніде не видно було — отже, скликали на збори.

— Зуріко, ти йдеш? — гукнув мені Іларіон.

— Іду, йду, Іларіоне! — обізвався я, перескакуючи через тин.

— Ти не знаєш, чого скликають збори? — спитав я дорогою Іларіона.

— Та що тут знати! Мабуть, знову про контору!

Коли ми прийшли, збори вже почалися. Виступав колгоспний бухгалтер Алфез. Ми з Іларіоном сіли в задньому ряду й прислухались.

— Так ось, — вів далі Алфез, — наш Авксентій, коли призначили його головою колгоспу, звелів розібрати контору й поставити її перед своєю хатою. Потім ми обрали Кіріле, і контора опинилася перед його домом. Торік головував Дімітрі, і контору перетягли на нове місце. А тепер наш новий голова Шалва вимагає, щоб принесли контору до його дому. Є пропозиція знов розібрати контору й поставити її перед Шалвиною хатою. Ну, хто хоче висловитись? Тільки попереджаю: регламент — п'ять хвилин! А то є такі, що як розпустять язика, то вже й не зупиниш...

— У мене є запитання! Можна?

— Ага, ти, Трифоне? Ну, кажи!

— Як ви бажаєте, шановний Шалво: нову контору побудувати перед вашою хатою чи на старій замінити черепицю?

— Трифоне Сіхарулідзе! — зірвався на ноги голова. — Не забувай мені баки, а говори серйозно, а то я тобі покажу твоє місце! Контору треба розібрати й поставити недалеко від мене! Не можу я щоденно стільки часу гаяти. Встаю рано-вранці і тільки надвечір до контори потрапляю!

— А ти піддай ходу, дорогий Шалво!

— Хто це сказав? Нехай устане, щоб я подивився на цього героя!

— Товариші, ближче до діла! У кого ще запитання?

— У мене! — сказав Макарій Цхоїдзе і так відкашлявся, що мало голосові зв'язки не порвав.

— Давай, Макарію!

— Де поділась ота породиста телиця, яку я торік купив на базарі в Самтредіа? ¹

— Не пережила пологів нашої головихи!

— Хто це там влаштовує мені провокацію?!

— У мене є пропозиція. Можна? — спитав Іларіон.

— Надайте слово Іларіонові!

— Нема чого тепер гадати, де поділася телиця, чому будівельний матеріал, призначений для клубу, пішов на хату нашого голови чи як колгоспне вино опинилося в його чурі. Навіщо це? Ще хтось довідається і ославить нас на цілий світ. Не годиться виносити сміття з хати...

— Іларіоне Шеварднадзе! Ти теж добра штука! Стривай, ти відповиси мені за жінчині муки! А зараз краще сідай!

— Дайте чоловікові висловитись! Він же правду каже! — заступився Іліко.

— Отож я й кажу: чи не краще буде зробити навпаки — розібрати головину хату й поставити її біля контори?

— Та що ти, кацо, тиждень тому він перекрив хату, і вже розбирати?

— Ну, тоді зробимо так: голова хай переселяється в контору, а в головиній хаті буде контора.

— Ти що, здурів? Хочеш, щоб я свій будинок під цинком віддав за трухляву халупу? — спалахнув голова.

— Можна зробити ще так: розібрати головину хату і перенести її на подвір'я контори, а потім розібрати контору і поставити її там, де була хата!

— Але ж від перестановки доданків сума не зміниться! — зауважив учитель.

— Ну все, більше пропозицій не маю! — сказав Іларіон і сів.

— У мене є пропозиція, — обізвалася Маргаліта Чантурія. — Завтра до нашого села приїжджають тбіліські артисти, а через те що у нас немає клубу, проведемо концерт у світлиці голови. На зло йому! Вони покажуть, де раки зимують! Вимучать своїми номерами та ще й примусять плескати їм у долоні!

— І надало ж мені призначити тебе ланковою!

— У мене запитання до голови! — підхопився хтось. — Стара школа ось-ось завалиться. Коли він побудує нові класи?

— А навіщо йому класи? Він буде безкласове суспільство! — сказав Іларіон.

Голова зблід. Справа ускладнилась.

— У мене гарна пропозиція! — підвівся Іліко.

---

¹ Самтредіа — місто в Західній Грузії.

— Кажи, Іліко, кажи!

— Друзі, ми знову відхилилися від основного питання. Давайте спочатку вирішимо, як бути з конторою, а потім обміркуємо інші питання. Головне — з'ясувати: де нам ставити контору, — сказав Іліко і своїм єдиним оком почав свердлити лоб голови колгоспу. Той, не витримавши погляду, провів рукою по лобу й опустив голову.

— Кажи, Іліко, не муч нас!

— Може, не варто взагалі розбирати контору? Чи не краще скластися гуртом та купити голові «ем-один»?

— Ти що, погубити нас хочеш? А як, борони боже, станеться аварія? Що ж нам, сиротам, тоді робити без свого господаря?! Вже краще посилати щоранку до нього додому двох дужих парубків, і хай вони його на руках приносять у контору!

— Мало того, що на шиї в нас сидить, то ще й на руках його носити?

— Ну, гаразд, є ще одна пропозиція... Де наш шофер Шутуя?

— Тут я, Іліко!

— Як почуває себе твоя машина? Сподіваюся, добре?

— Дякую, нівроку. А як ваше здоров'я, Іліко?

Почулося хихикання.

— Чи не знайдеться в тебе четверо зайвих коліс?

— А навіщо тобі колеса, Іліко?

— Навіщо? Приробимо до контори та й будемо перекочувати її туди й сюди, туди й сюди!

У залі знявся такий регіт, що вже нічого не чути було.

— Іліко Чигогідзе! — звернувся до промовця голова. — Якщо ти не пошкодуєш за свої слова на сьогоднішніх зборах, то плюнеш мені межі очі!

— Хай тобі бог помагає, дорогий Шалво... Просив тебе, признач мене листоношею, а ти призначив сторожем у полі... І це мене, одноокого! Що ще гірше ти можеш зробити мені?

— А ти, може, хотів би стати головою колгоспу?

— А що, думаєш, не справився б? Ого, ще й як! Вибудувати собі палати з колгоспних матеріалів і кричати на людей я можу не згірше за тебе! І в ліносах, і в апетиті тобі не поступлюся! Голова сторопів.

— То як же, люди добрі, вирішимо? — розвів руками головуєчий.

— Можна мені? У мене є ще одна пропозиція! — вигукнув я і глянув на Іларіона.

— Мовчи, шмаркачу! — цитькнув хтось на мене.

— Ми ж на зборах, хай говорить! — сказав Іліко й втупився в мене своїм єдиним оком.

— Говори, песиголовцю, говори! — загомоніли в залі.
— У мене є пропозиція... Оскільки тут усе село і збори наближаються до кінця, то не можна розходитися без якоїсь ухвали...
— Не мороч нам голови, шибенику, кажи до діла!
— Води, якщо можна...— насилу повернув я пересохлим язиком.
— Дайте води цьому вариводі!
Я спорожнив півграфина і, перевівши дух, почав знову:
— Отже, оскільки справа так повернулася і ми не можемо прийти до спільної ухвали...
— Говори коротше, поганцю! Зовсім нас замучив!
— Я пропоную скинути голову і обрати нового!
Зал завмер, і я з тремтінням у колінах чекав, що ось-ось ударить грім. І грім ударив...
То була перша пропозиція, яку я висловив на загальних зборах і яка пройшла одностайно.
— Дай боже тобі здоров'я! Якби не ти, то збори тяглися б до ранку. Завтра оберемо нового голову та й по всьому! — сказав Іларіон і поцілував мене в лоб.

БУРКА, ЧОБОТИ ТА ШКАРПЕТКИ

Зима цього року випала страшенно холодна й вітряна. Вітряга віяв крізь щілини в нашу хату, і з ним ми не могли нічого вдіяти. Бабуся затикала щілини ганчірками, а коли їх не стало, взялася за мої домашні зошити. Ви не уявляєте собі, з якою радістю я допомагав їй знищувати ці документи, що ганьбили мене!

Коли всі щілини в стінах було запечатано, в хаті потепліло. А надворі не переставав сніговій. Ми з бабусею сиділи біля каміна. Бабуся в котрій уже раз захоплено розповідала якусь казку і час від часу поглядала на мене, щоб пересвідчитися, слухаю я її чи ні. Я жував собі ткілквері¹, похитував головою і думав про своє. Молодий царевич якраз пролітав на білому коні над кришталевою вежею і почув пісню пишної красуні, що знемагала за сімома замками, коли на нашому балконі затупотіли чийсь ноги.

— А глянь-но, бічо, хто там прийшов! — сказала бабуся, підкладаючи дров у камін.

Я виглянув у вікно. На балконі стояли Іліко та Іларіон і струшували з себе сніг.

¹ Ткілквері — висушений тонким шаром густий кисіль з виноградного соку та борошна.

Я відчинив двері й запросив гостей до хати.

— Здоровенькі були! — привітався Іларіон, кинувши в куток новісінькі лижі.

— Де ти їх узяв, Іларіоне? — спитав я.

— Де не взяв, то взяв... Хіба ти завтра не збираєшся до школи? А за ніч снігу випаде по шию... Ану приміряй, чи підійдуть.

Я обійняв Іларіона й поцілував його, потім благально глянув на бабусю. Бабуся кивнула головою, всміхнулася й пішла до комірки, яку чомусь називала «касою».

Ми підішли до каміна, а тим часом бабуся вийшла з «каси», несучи в руці пляшку горілки та дві чурчхели¹, а в пелені яблука та груші хечечурі.

— Ну, навіщо це, Ольго? Йй-богу, даремно ти турбуєшся. Ми просто так зайшли, погомоніти, — сказав Іларіон і взяв від бабусі пляшку.

— Коли так, кацо, я віднесу назад, — сказала бабуся.

— Ну, що ти базікаєш, Іларіоне? Як не хочеш, не пий, а за інших не розписуйся! — гаркнув на нього Іліко і сховавши головою.

— Що, ти п'єш горілку? — спитав Іларіон, і його обличчя стало таке, наче більшого дива він зроду не бачив.

— У таку холоднечу не те що горілку, а й термометр проковтнеш, аби тільки градуси були, — сказав Іліко й налив горілки. — Ну й зима цього року. Холод просто скажений...

— Одубіти можна! — сказав Іларіон, теж налив, вихилив і скривився, потім понюхав рукав, укусив яблуко й, наче жуючи жуйку, зауважив: — Ці яблука, дорога Ольго, восени такі кислі, що коли свиня покуштує, то з прив'язі зірветься, а тепер чому вони такі солодкі стали?

— Тебе тільки частуй горілкою, і на язиці в тебе ткемалі² стає варенням! — відповіла бабуся.

Випили по другій. Потім по третій, по четвертій.

— Сьогодні наш листоноша заходив до мене... — мовив Іларіон. — Приніс сповіщення про загибель сина Герасіме. Я, каже, не зможу йому сказати, скажи ти...

— Ой синку ж мій, синку! Нещасна твоя мати! — заголосила бабуся, сховавши за голову.

— Загинув у Керчі, бідолаха... — вів далі Іларіон. — Сьома похоронна в нашому селі...

— І ти сказав Герасіме? — спитав я.

¹ Чурчхела — ласощі з нанизаних на нитку горіків, заліплених у тісто, замішане на виноградному соку.

² Ткемалі — кисла приправа з аличі.

— Чи ти, бічо, здурів?! — гримнув на мене Іліко. — Та цієї звісткою він зруйнував би сім'ю!

— Боже, зруйнуй сім'ю того нелюда Гітлера! Вигуби все його кодрло!.. І як носить його земля після всіх моїх проклять!.. — тужила бабуся.

— Що ж ти збираєшся робити?

— Що збираюсь робити? — перепитав Іларіон і дістав з кишені друкований папірець, довго розглядав його, а потім раптом кинув його в камін. Спалахнуло полум'я і на мить освітіло Іларіонове обличчя. По його щоках скотилися дві великі сльози. — Так буде краще, синку. Якщо з божої ласки хлопець живий, він дасть про себе знати. А як ні — нехай чекає батько... Людина живе надією... Тільки ж ти про це нікому не проговорись! Чуєш?

— Чую, — відповів я.

— Ольго! — долинуло з подвір'я, потім хтось піднявся сходами на балкон, обтрусив сніг.

До кімнати зайшов наш сільський агітатор Георгій Вашакідзе.

— Добрий вечір вам! Даруйте, що так пізно, але справа у мене невідкладна!

— Здоров був, агітаторе! — відповів Іліко й налив горілки.

— Прилаштуйтеся біля каміна, синку! — запросила бабуся.

— Ну, що скажеш нового, агітаторе? Як ідуть справи на фронті? — спитав Іларіон.

— справи на фронті йдуть непогано. Наступ противника зупинено. Гітлерівський план блискавичної війни провалився!

— Таж про це писалося в січневих газетах, а тепер уже лютий... Ти щось нове скажи!

— Нове? справа у мене до вас серйозна. Слушайте!

— Починай! — сказав Іларіон.

Агітатор кашлянув, підвівся й почав так, наче виступав на багатотисячному мітинзі:

— Товариші! Соціалістична Батьківщина в небезпеці! Підступний ворог своїми кривавими лапами намагається задушити нашу країну! Наша доблесна Червона Армія веде героїчну боротьбу проти фашистської зграї...

— Чого ти торочиш, непутящий, по-газетному! — перебив агітатора Іліко, втративши терпіння. — Скажи прямо, чого ти хочеш?

Агітатор збентежився.

— Ну, кажи, кажи, чого тобі треба! — підбадьорив його Іларіон.

— Та ось подарунки для червоноармійців збираємо, то, може, й ви чимось допоможете?.. — сказав агітатор і з такою полегкістю зітхнув, наче зняли у нього з шиї зашморг.

— Отак би й сказав, синку, а то почав читати цілу доповідь...— зауважила бабуся.

— А які подарунки думаєте посилати? — спитав Іліко.

— Всякі: фрукти, теплий одяг, рукавиці, шкарпетки — хто що може... Сьогодні четвер, а в понеділок від імені нашого села піде на фронт цілий вагон подарунків. Коли щось виділите, несіть сюди, до Ольги. А завтра зайдуть наші хлопці й заберуть,— сказав агітатор і пішов.

Ми довго сиділи мовчки — мабуть, кожен думав, що б таке подарувати червоноармійцям.

Тишу порушив Іліко:

— Якого нажив я добра? Ніякого! Маю лише бурку, що он висить за дверима. Встань, Зуріко, неси її сюди!

Я здивовано глянув на Іліко.

— Чого ти вилупив очі? Неси! Світ не провалиться, якщо такий, як я, старий шкарбан не носитиме бурки. Я, синку, легко обійдуся цією ватянкою. Та й до весни недалеко...

Я вийшов на балкон і заніс до кімнати майже нову чорну бурку, ту саму бурку, якою Іліко вкривався, яку беріг як зіницю ока і якої не позичив навіть Іларіонові на його весілля, боячись, щоб не зіпсував.

— Хай буде у вас... Прийдуть хлопці — віддайте,— сказав Іліко, не дивлячись на бурку.

— Що я скажу тобі, Іліко Сліпака: ганьба богові, що позбавив тебе ока! Я-то знав, що в тебе золоте серце, але не думав, що в цих висхлих грудях лежить такий самородок,— сказав Іларіон і почухав потилицю. Потім він занепокоєно засовався на стільці й раптом схопився і, сказавши: «Я зараз прийду», вискочив з кімнати.

— А я знаю, куди він побіг! — усміхнувся Іліко й приліг.

— Куди? — спитала бабуся.

— Ну, звісно, додому! Хіба ти його не знаєш? Зараз він мені на зло принесе найкраще, що є в його домі. Та хіба я не знаю, який то голодранець?!

Не минуло й п'яти хвилин, як Іларіон відчинив двері, пройшов у куток і поставив поряд з буркою Іліко свої новісінькі, ще не званані чоботи.

— Ти що, з глузду з'їхав, нещасний?! — вигукнув Іліко.

— Вставай, діду, ти ж не збираєшся тут ночувати! — відповів Іларіон і мовчки пішов до дверей.

Тієї ночі ми з бабусею спали разом. Тільки-но я заснув, як мене розбудив шурхіт. Я розплющив очі. Бабуся сиділа скраю на ліжку й нечутно одягалася. Я нічого не сказав їй, удав, що сплю, і почав спостерігати за нею. Одягнувшись, вона встала, переклала

свою подушку на стілець, потім обережно підігнула мені ноги, розпоролася у себе в головах матрац і почала жмутами висмикувати з нього вовну. Після цього навшпиньках пройшла в «касу», принесла гребінь і, поклавши в камін кілька полін, умостилася на простеленій там козячій шкурі. Поставивши гребінь між колінами, вона взяла вовну й почала її начісувати, розхитуючись усім тілом у такт рухові рук і щось сама собі бурмочучи. Сидячи спиною до мене, бабуся вся віддалася роботі й була схожа на стару жінку в чорній жалобі, яка, побиваючись над мертвим сином, зів'ялими руками рве на собі сиве волосся.

Підвівшись у ліжку, я довго дивився на бабуся. На очі мені набігли сльози, і я думав, хто ж буде тим щасливим солдатом, для якого бабуся, не пошкодувавши свого тепла, в цю холоднючу зимову ніч плела шкарпетки з вовни, зігрітої старечим тілом.

ЛІТЕРАТУРНИЙ ВЕЧІР

Зимовими вечорами я й Іларіон приходимо на посиденьки до Іліко. В каміні потріскує велике каштанове поліно, на сковорідці шкварчить шинка і тут же гріється налите в глечик вино. А ми ріжемося в нарди¹ або читаємо вголос книжку. Але частіше Іліко й Іларіон розмовляють про політику. Політика завжди в центрі уваги, і не тільки в хаті Іліко, а й в усьому світі, бо стоїть зима 1942 року і німці під Москву.

— Ду-яке², Зурікело! — оголошує Іліко і стає в нових воротах.

— Шашу-беші!³ — оголошую я і виводжу свою шашку з двору Іліко.

— Кажі шість і п'ять, песиголовцю, а то провалю тобі голову!.. Бабуся твоя «шашу-беші»!..

Хіба ж я винен, що в Іліко одне око, та й те косує? Із страху перед ним я більше не кажу «шашу-беші».

— П'ять і шість, Іліко!

— Отож-бо! — каже Іліко, грізно дивлячись на мене.

Іларіон читає зведення Радянського Інформбюро.

---

¹ Нарди — популярна на Сході настільна гра, мета якої — провести шашки у свій двір швидше за партнера. Перед кожним ходом гравець викидає два кубики, на кожній грані яких вибито певну кількість очок (від одного до шести), які й визначають, через скільки воріт можна пройти. Очки звичайно називають перською мовою.

² Ду-яке — два-один.

³ Шашу-беші — шість-п'ять; у живій грузинській мові також — ко-сокий.

— Ну, тепер капут Гітлеру! — сказав він.

— Яган!¹ — сказав Іліко, убив мою шашку й замкнув ворота.— І тобі капут, Зурікело, вставай уже!.. Ну, що там у газеті, Іларіоне?

— Стали під Москвою і ні кроку далі!

— А що чути про Другий фронт?

— Чого їм поспішати?.. І взагалі, Англія — велика шельма! Намовляє Америку: допоможи, мовляв, мені, а від Радянського Союзу відкинись!

— І що ж відповідає їй Америка?

— Це, каже, не твоє діло!

— А тим часом Німеччина підбиває Туреччину та Японію: як тільки, каже, я вступлю в Сталінград, ви вдарте з свого боку!

— Чи не думає вона, що вступити в Сталінград — це все одно що вступити в «Червоний Хрест»? Напиши заяву Вірочці Бурчуладзе — і тебе з оплесками приймуть!

— Останнім часом щось не подобається мені політика Туреччини, дорогий Іларіоне!

— О, це така пройдисвітка... Коли помітить, що Німеччині скрутно, то оголосить їй війну.

— Ну, що ти, кацо?

— Ось я, а ось Німеччина! Зголиш мені вуса, якщо вона цього не зробить!

— А Японія?

— Що Японія? Німеччина її підганяє — починай, мовляв, чого чухаєшся? А Японія їй у відповідь: он ти, каже, стала під Москвою і далі ані руш. Скажімо, я почну, а потім куди мені подітись?

— А що ж Німеччина?

— Двічі оголошувала по радію, що взяла Сталінград, та хіба Японію обдуриш? Вона ж бо з біса хитра!..

— Кепські їхні справи!.. А налий, Зурікело!

Я наливаю вина, ми беремо склянки і п'ємо за перемогу, за тих, хто на фронті, й за мир.

— А я вірша вчора написав! — раптом випалив я.

Іларіон від несподіванки випустив з руки шматок шинки, а Іліко похлинувся вином і посинів, як півнячий пупець.

— Що? Що ти сказав? — спитав, перевівши дух, Іліко.

— Вірша написав... Про війну!

— Прочитай нам, будь ласка! — попросив Іларіон і глянув на Іліко.

---

¹ Яган — один-один; дубль дає значну перевагу гравцеві.

Я дістав з кишені аркушик, підвівся, простяг уперед ліву руку і якомога голосніше почав:

Проклятая Німеччина
Пішла на нас війною,
Та не здолати наш народ,
Що мужньо став до бою!

Герої наші не здаються.
Гуркочуть танки, літаки й гармати,
І я на захист Батьківщини
Готовий хоч сьогодні стати! —

закінчив я і з трепетом чекав вироку.

— Написано досить гучно! — промовив Іларіон після півгодинної паузи.

— Це ще півлиха, можна прочитати й тихіше, а от що з ним тепер буде?! — сказав Іліко, співчутливо дивлячись на мене.

— А коли тобі вперше засвербіло писати вірші? — спитав мене Іларіон.

— Місяць тому, — відповів я.

— Де ж ти був досі, песиголовцю? Хіба не міг сказати вчасно? Що ж нам тепер робити? Ольги, бабусі твоєї, мені шкода, вся її праця пішла за водою... А я й раніше знав, що одного прекрасного дня ти все одно з прив'язі зірвешся! — сказав Іліко й махнув рукою.

— А скажи, вірші легко приходять тобі в голову?

— За день пишу вісім-дев'ять таких віршів! Паперу немає, а то й більше написав би!

— Мало! — сказав Іліко.

— А бабуся твоя знає, що ти почав писати вірші? — спитав мене Іларіон.

— Ні!

— Ну то й не кажи їй. Досить з неї, бідолашної, і свого лиха... Є в тебе ще якісь вірші?

— Є, про кохання...

— Ану, прочитай!

Я нерішуче глянув на Іліко.

— Катай, катай, тепер уже однаково! — сказав він.

Витяг я з кишені другого вірша і тихо почав:

Заметільна ніч надворі —
Сяє місяць, сяють зорі!
Я від щастя сльози ллю.
Уночі блукать люблю.
Не бере ні сон, ні втома...
Ох, не всі у мене вдома!..

Останні рядки я прочитав з таким почуттям, що до горла мені підкотився клубок і на очі навернулися пекучі сльози.

Пауза була довша, ніж я сподівався. Іларіон і Іліко дивилися один на одного, мов побиті пси.

— Ну, що ти скажеш? — спитав нарешті Іларіон, звертаючись до Іліко.

— Останній рядок добре написаний, стільки в ньому почуття...

— Але ж він казав, що вірші — про кохання. Чому ж про кохання ні слова?

— А він соромиться! — сказав Іліко.

— Це ж вірш, дорогий Іларіоне! У вірші всього не скажеш!

— По-перше, це такий вірш, як є правдою те, що твій ніс тебе прикрашає! А по-друге, якщо вірш про кохання, то треба хоч згадати про те кохання.

— А коли людину не бере сон, коли в неї наче не всі вдома і вона блукає вночі, то що ж це в біса таке, як не кохання?! — розізлився я.

— А хіба в Іліко усі дома, хіба мало швендяє він ночами? Але ж він не закоханий! — сказав Іларіон.

— Ей, ти, старий шкарбане, прикуси язика! — скипів Іліко. — Цей віслюк не здатний зліпити вірша, а причому тут я! Зараз же вкинь у камінь оту базгранину, а то язика тобі вирву! — гаркнув на мене Іліко.

— Стривай, спочатку розберемо вірш! — зупинив його Іларіон. — Ось ти пишеш, що надворі хуртовина і сяє місяць, зорі. Хіба ж так буває?

Правду мовити, над цим я не замислювався, коли писав вірша, і тепер, почувши Іларіонове запитання, остовпів.

— І потім, якщо в тебе безсоння, якщо розгулялася хуртовина, світ валиться, то чого ж ти, телепню, радієш, чого, як ти пишеш, від щастя сльози ллеш? — спитав Іліко.

— Та що ви тямите в поезії? З глузду обидва зсунулись! — розсердився я.

— Почувши ці твої вірші, можна було не те що з глузду зсунутись, а й душу богові віддати! — сказав Іліко й поналивав усім вина.

Іларіон підняв склянку, погладив мене по голові й сказав ласкаво:

— Інша у тебе біда, мій дорогий Зуріко... Я знаю, що спонукає людину писати вірші... Коли я був хлопчак, як ти, теж написав про кохання:

Як не вийдеш ти за мене,
Я застрелюсь! Де патрони?

Пам'ятаєш, Іліко?

Іліко ствердно кивнув головою і вдоволено захихикав.

— Тоді я і про тебе подумав, що ти збожеволів, але потім усе минулося. Мабуть, так і в Зурікели.

— Знаєш, синку, з тебе вийде такий самий поет, як і з мене. А який я славетний поет — це скаже тобі Іліко... Пиши, синку, за це нікого не карають... А твоїй дівчині, коли вона така ж дурна, як і ти, ці вірші ще, може, й сподобаються. А якщо й не сподобаються, не гризися цим! Коханню щойно знесло яечко в твоєму серці. Згодом вилупляться пташенята, вкриються пір'ям, полетять. І тоді — гайда! Блукатимеш по світу закоханий... За твое кохання, дорогий мій Зуріко!

Я стояв з опущеною головою, почервонівши як рак, і слухав Іларіона. Здавалося, він засунув руку мені в пазуху, вийняв з грудей серце і, обережно поклавши його на долоню, читав слово в слово, що на ньому було написано.

ПЕРШЕ КОХАННЯ

— Чигогідзе!

— Я, вчителю!

— Каландадзе!

— Я тут, учителю!

— Сухарулідзе!

— Він захворів, учителю, і Чконія, Центерадзе, Бурчуладзе, Корідзе, Нінідзе та Глонті повели його додому.

— Що, не могли піти всім класом? — спитав жалісливий учитель.

— Та ми хотіли, але не було вже за що взяти його!

— Вашаломідзе! Вашаломідзе! Ва-ша-ло-мі-дзе! — кричить учитель і стукає по столу кулаком.

— Тут я, шановний учителю!

— Будеш ти тут чи не будеш, все одно користі з цього ніякої!

— «Так, бути чи не бути — ось питання!» — патетично проголошує Ромулі.

— Ромулі Каландадзе, вийди, будь ласка, з класу!

— Холодно, вчителю!

— Бери свою пайку дров і йди геть! — підтримую я вчителя.

Ромулі виходить, а на мою голову падає біда.

— Вашаломідзе, що було задано на сьогодні?

— Застосування соди...

— Ану йди відповідати!

Наче не своїми ногами я поплентався до дошки, взяв крейду і так натиснув нею, що вона розкришилася в руці, мов грудочка солі.

— Починай, Вашаломідзе!

— Існує чимало способів застосування соди. Приміром, на похмілля Іліко Чигогідзе насипає соду на язик і ковтає, Іларіон Шеварднадзе столову ложку соди розчиняє у склянці теплої води і випиває за одним духом, а моя бабуся...

— Вашаломідзе, забирайся з класу!.. Хто живе в сусідстві з ним?

— Я! — підводиться з-за парти Мері Сіхарулідзе.

— Сьогодні віднесеш записку його бабусі... Вашаломідзе, марш із класу!

— Та я піду, але хто ж у класі залишиться?

— Вийди! — прошепотів учитель, кинувши оком на чорнильницю.

Я вийшов. Мабуть, так не зраділи моряки Колумба, помітивши землю, як зрадів Ромулі, побачивши мене.

— Вигнали?

— І все через тебе!

— Чого ж через мене? Сидиш на уроці як пень... Думаєш, я не знаю, що ти закоханий?

— У кого, дурню?

— У Мері.

— Ще раз скажеш — по морді заїду!

— А я тут причому? Весь клас про це говорить.

— Хіба нам час кохати! — вигукнув я.

— А чого ж? Моя бабуся вийшла заміж у чотирнадцять років!

— Ну чого ти хочеш?

— Я — нічого. Якщо хочеш, скажу їй, що ти її кохаєш?

— Якби кохав, то й сам сказав би!

— Ага! Освідчитися в кохання — це тобі не урок відповіді! Навіть коли ти вивчиш урок, то такого наговориш... Коханій дівчині треба листа написати!

— А ти писав коли-небудь такі листи?

— Ого, ще й скільки!

Я допитливо глянув на Ромулі — чи, бува, не жартує. Але в його очах прозирала сама правда. Я повірив йому і сказав:

— Ромулі, ти для мене як рідний брат, отож не буду крити-ся... Допоможи мені, бічо! Кохаю я її!

Ромулі так зрадів, наче не я, а він сам закохався. Він схопив мене в обійми, підняв і, обкрутившись, опустив на землю.

— Ну, тепер діло за мною! Такого листа накатаємо...

Часу було у нас досить. Ми забралися в порожню класну кім-

нату. Я сів за стіл, Ромулі, немов учитель, ходив по кімнаті, за-
клавши руки за спину, й диктував:

— «Моя найдорожча, найлюбіша і найніжніша! Кохання — це
найбільше почуття. Від кохання людина німіє, глухне, сліпне
й божеволіє».

— Брехня це! — злякано перебив я його.

— Знаю, але так треба... Пиши далі: «Відколи я вперше побачив тебе, я пізнав абсолютну істину краси. Я зрозумів сенс свого буття, я сприйняв тебе як апофеоз душевних переживань і естетичної насолоди».

— Звідки ти береш такі слова? — спитав я, приголомшений.

— Один студент з Тбілісі прислав моїй сестрі такого листа. Він закоханий у неї.

— І що, вона збирається вийти за нього заміж?

— Збиралася, але потім приїхав з Тбілісі наш сусід і розповів, що в того студента немає однієї клепки в голові... Ну, пиши далі: «Не буду критися, я кохаю тебе всією душею і хочу, щоб ти стала моїм духовним другом і вірною супутницею життя. Мене зводять з розуму твої очі, вії, твій стан, погляд, твої перлисті зуби, коралові вуста, агатове волосся, пальці, руки... уся ти зводиш мене з розуму. Без тебе мені й світ не милий. Я не погоджуюся з Шекспіром там, де він каже: «Нікчемо, бабою тебе назвати слід». На цьому кінчаю. До побачення!..»

— Ну як? — спитав мене Ромулі і взявся в боки.

— Ще трохи — і твоя сестра розтанула б перед ним, — сказав я.

— І камінь зворушить! — сказав Ромулі.

Я побіг на пошту, купив конверта, поклав у нього листа, послинив язиком, заклеїв і засунув його в кишеню. Серце в мене билося, мов пташка в клітці. Відповідь на цього листа буде вирокom моєму першому кохання.

На останньому уроці я непомітно засунув листа в сумку Мері й завмер, мов небіжчик. Я не чув, коли продзеленчав дзвінок, як розійшлися товариші. Сидів отак каменем, аж поки не штовхнула мене прибиральниця й не сказала:

— З якого це часу ти, Вашаломідзе, так полюбив школу, що й додому не йдеш? Підніми ноги, замести треба.

— Здрастуйте, тітко Мако...

— От лиха година! Сто разів сьогодні бачились, і ти вітаєшся зі мною?

— До побачення, тітко Мако...

— Боже, змилуйся над цим бідолахою! — прошепотіла тітка Мако і, перехрестившись, квапливо вийшла з класу.

Увечері я знов сидів у Іліко, і ми гуляли в нарди. Злість моя минула, настрій у мене був веселий.

— Ду-беші. Що, бічо, більше не написав вірша? — кепкував Іліко.

— Шаші-чарі!¹ Прочитай, будь людиною! — скалив зуби Іларіон.

— Іліко! — почулося знадвору.

— Хто там?

— Це я, Іліко, Ольга. Мій пройдисвіт у тебе?

— Заходь, Ольго, заходь! Тут твій пройдисвіт!

До хати, згорбившись, зайшла бабуся, зняла шаль, привіталася, поставила ціпка в куток біля каміна і, підсівши до вогню, звернулася до мене:

— Зуріко, синку, скільки років твоєму вчителеві хімії?

— Та років, мабуть, тридцять — тридцять п'ять... А в чому річ? — спитав я і обернувся на слух.

— Він що, несповна розуму?

— З таким учнем і розуму позбудешся! — сказав Іліко.

— Та що ви? У нього розум і в голові не вміщається! — сказав я.

— Іларіоне, подивися, ради бога, що він тут мені пише! — сказала бабуся, подаючи Іларіонові листа.

У мене похололо в душі.

Іларіон узяв листа, надів окуляри і спитав:

— Хто його приніс тобі, Ольго?

— Дочка Ладіко Сіхарулідзе, Мері.

Іларіон розгорнув листа і почав читати:

— «Моя найдорожча, найлюбіша і найніжніша!..»

— Це він тобі так пише? — спитав Іліко.

— Мені, присягаюся тобою!

У роті в мене пересохло, руки похололи, і на лобі виступив піт. Іларіон читав далі:

— «Відколи я вперше побачив тебе, я пізнав абсолютну істину краси...»

— І де він мене бачив, клятий! — захихикала бабуся й глянула на Іліко.

Той з подиву рота роззявив і не повірив своїм вухам.

— «Я зрозумів сенс свого буття, я сприйняв тебе як апофеоз душевних переживань і естетичної насолоди...» — читав Іларіон.

— Цього місця я щось не зрозуміла, — сказала бабуся.

— Та хіба кохання зрозумієш, дорога Ольго?! — сказав Іларіон.

---

¹ Ш а ш і - ч а р і — шість-чотири.

— І коли він устиг так закохатися в тебе?! — сказав Іліко.

— А скільки разів її до школи через цього Зурікелу викликали, от і закохався чоловік.

— «Мене зводять з розуму твої очі...»

— А бодай тобі повилазило! — сказав Іліко.

— «вії...» — читав Іларіон.

Іліко подавився сміхом і впав на підлогу.

На Іларіона напала гикавка, проте він читав далі:

— «...твій стан, погляд, твої перлисті зуби...» Ну, тут він трохи помилився, — сказав Іларіон.

— А хай йому всячина, які ж тепер у мене зуби! — сплеснула руками бабуся.

— «...коралові вуста, агатове волосся, пальці, руки... уся ти зводиш мене з розуму», — читав Іларіон, умиваючись слізьми.

— Та годі, окаянный, пожалій мене! — заволав Іліко. — Годі, кажу тобі, не можу більше!

Іларіон дочитав і почав приводити до тями Іліко. Бабуся хихикала собі. Тільки я стояв як громом прибитий і закам'янілий.

— Коли заміж віддаватимеш бабуся, не забудь запросити мене на весілля! — промовив крізь сльози Іліко і знов повалився.

— Тут щось не те... — сказав Іларіон.

— От бачиш, Ольго, до чого довела ти чоловіка!

— Дядьку Іліко! — почулося в цей час знадвору.

— Заходь!

До кімнати вступила, зашарівшись, Мері. Вона похукала на заляклі пальці, потім засунула їх навхрест під пахви й затупотіла ногами.

— Дядьку Іліко, бабуся Ольга у вас?

— Тут я, доню. Що це за листа такого ти мені принесла? Ми на старості літ мало не померли зо сміху, — сказала бабуся, подаючи їй листа.

— Бабуся, той лист, що дав мені вчитель... ось він, я його принесла. А то був інший. Я й сама не знаю, де він узявся... — І Мері подала бабусі вчителеву записку.

Бабуся передала записку Іларіонові, і той прочитав:

— «Прошу Вас з'явитися завтра до школи у зв'язку з негідною поведінкою Вашого внука».

— Що? Знову зганьбив мене? — І бабуся схопила ціпок.

Я стрілою вилетів за двері.

— Щоб очі мої не бачили тебе в домі. Забирайся, куди хочеш! — гукнула навздогін бабуся.

Невдовзі з кімнати вийшла Мері. Вона йшла, опустивши голову, задумавшись, і вже не ховала заляканих рук. Хустка зсунулася їй на плечі, пасмо волосся впало на скроню. В цю хвилину

вона нагадала мені картину відомого художника, яку я десь бачив. От тільки забув його ім'я. Мері пройшла, навіть не глянувши на мене.

— Мері! — промовив я тихо.

Вона зупинилась. Я підійшов до неї. Поправив їй пасмо, потім опустил його. Вона не зрушила з місця.

— Прочитала?

Мері не відповіла, тільки глянула на мене розумними очима й пішла.

— Мері!

Вона знов зупинилась. Я наздогнав її.

— Це Ромулі диктував мені... Я хотів інакше, а він сказав, що так треба.

— Не гоже так жартувати, Зуріко...

— Я не жартував, Мері... Я, Мері... Ти думаєш, я й справді такий поганий?

— Ні, Зуріко...

Ми пішли. Був вітер, і не було місяця. Сніг падав і падав, задіплював очі. Ми йшли мовчки. Проминули мою хату.

— Під цим деревом похований мій Мурада...— сказав я, дивлячись на засніжену чинару.

— Знаю...

— Я дуже любив Мураду, більше за всіх на світі. Я однаково люблю його, бабусю, Іларіона й Іліко...

— Знаю, Зуріко...

— Я так любив Мураду, що просто жити без нього не міг, і з кожним днем люблю все більше й більше. І Мурада дуже любив мене. З ним я розмовляв, як з людиною. Я теж розумів його мову, розумів геть усе. Коли Мурада вмер, я ладен був заподіяти собі смерть. Мій Мурада був кращий за всіх на світі, і я нікого так не люблю, як його. Від любові людина й справді може збожеволіти!.. Тобі холодно?

— Холодно...

— А мені не холодно!

Я зняв із себе кожухок і накинув його на плечі Мері. Руки я вже не приймав. Так ми і йшли по снігу, по пухкому, ще ніким не топтаному снігу. Проминули хату Мері...

— Зігрілася?

— Зігрілась, Зуріко.

— Ти ж знала мого Мураду?

— Ага...

— Мурада дуже любив тебе. Він часто казав мені: «Мері — славна дівчина, найкраща в світі. Мері — дуже славна й гарна дівчина. Таких гарних очей, як у Мері, немає ні в кого. Мері

дуже добра й розумна». Мурада дуже любив тебе, так само, як мене, навіть більше, ніж мене, він ніколи не гавкав на тебе... Ти ж теж любила мого Мураду?

— Ага, Зуріко, дуже любила, дуже!..

— Мері!

— Що, Зуріко?

Я взяв дівчину за скроні, прихилив до себе і вткнувся обличчям у її волосся. Мері плакала. Плакав і я. Валив сніг, і вітер був, і місяць, і сонце, і кохання, і сльози, і багато, багато снігу. Іліко сказав би: «Хуртовина, валиться світ, а ти радієш, теленю?!» Так воно й було, валився світ, а я радів. Якби цієї ночі бабуся і впустила мене, то додому я все одно не пішов би. Валив сніг. Був і вітер, і місяць, і сонце, і кохання, і багато, багато снігу.

ОДИНАДЦЯТЬ ПУДІВ КУКУРУДЗИ.

Іліко мав свиню з довгими, обвислими вухами, маленькими очиями, що позапливали жиром, та коротким, задертим догори рилом, і все село звало її Серапіоною. Ця чистокровна йоркширка поросилася двічі на рік, напровесні та восени, і щоразу приводила по дванадцятро поросят. Іліко, звичайно, продавав їх і мав з цього добрий зиск. А в роки війни він почав обмінювати поросят на кукурудзу, і завдяки цьому вона в нього не переводилася. З усіх жителів села найчастіше ходив до млина Іліко. Отож і не дивно, що він упадає усією душею коло Серапіони, звав її годувальницею і, можна сказати, носив цю десятипудову йоркширку на руках. Сам недоїсть, а свиню нагодує. Якщо ви хочете зробити йому приємність, то похваліть Серапіону. Тоді на його єдине око навернуться сльози, він побіжить по горілку, почаствує вас неперченим тютюном, пообіцяє найкраще порося з ближчого опоросу й бог знає ще що. Ми з Іларіоном добре знали про слабку сторону Іліко і тільки те й робили, що вихваляли його улюбленицю.

Ось і тепер ми сидимо на траві у дворі в Іліко, біля Серапіони, що, мружачи очі, блаженно порошокує, і розмовляємо з господарем.

— Оце-то свиня! Зроду-віку не бачив такої! — каже Іларіон.

— Вона мене на світі держить! — каже Іліко й легенько чухає свині черево, а та задоволено рохкає. Черево в неї відвисло, і всі дванадцять сосків почервоніли й набрякли, а це означає, що незабаром Серапіона приведе дванадцятро поросят і вслід за тим поприходять покупці з важкими клунками кукурудзи за плечима.

— Де ти дістав, Іліко, таку породисту свиню? — питаю я.

— О дорогий Зурікело, вона... ба ні, її прабабуся дісталася в придане моїй бабусі Каленті. Кажуть, свиня ота миршава була та ще й коростява. Дід мій, Харитон, навіть посоромився тримати таку погань і хотів був вигнати її з двору.

— Навіщо ж виганяти, краще б заколов! — сказав Іларіон.

— Та хто б став їсти хворе поросля? Час був не той, що тепер... — сказав Іліко.

— Тепер війна, і народ бідує, — сказав я.

— Це правда, дуже бідує народ. Нам ще нічого, а он у блокадному Ленінграді, кажуть, люди котів і мишей їли...

— Та що там, кацо, Ленінград! Я всміхнутись боюся у себе вдома! — сказав Іларіон.

— А що таке? — спитав Іліко.

— Що таке? Коли я, всміхаючись, показую зуби, мій півень думає, що в роті у мене зерна кукурудзи, і яструбом кидається на мене.

— А ти заріж його! — порадив я.

— А потім ти кукурікатимеш на ясені? Ти будитимеш мене удосвіта? — спитав Іларіон.

— Так ось, — вів далі Іліко, — затявся дід Харитон. І бачити, каже, не хочу цієї здохлятини, хай не ганьбить мене. А моя бабуся Каленті аж гопки стає: ви, каже, не знаєте, яка вона породиста, зачекайте, ця свиня ще покаже себе! І таки показала! І ви це самі бачите. Моя Серапіона і є нащадок того дохлого поросляти.

— Та ця свиня краща за деяких молодців! — сказав я.

— Зуріко, генацвале! — Обличчя в Іліко осяяла щаслива усмішка. — Ну от скажи, у кого в нашому селі є ще така годувальниця?

— Я ось що тобі скажу, дорогий Іліко: якого біса висить у тебе над каміном розбійницька мармиза твого діда з закоченими вгору очима? Запроси Павлушу-фотографа, і хай він зробить великий портрет Серапіони — нічого кращого ти не повісиш у кімнаті!

— Іларіоне Шеварднадзе, якщо ця свиня не краща за тебе, то хай я винесу її труну з своєї хати! — сказав Іліко і так подивився на Іларіона, що я зрозумів: назріває сварка.

Я підморгнув Іларіонові: знайшов, мовляв, час так необачно жартувати, адже Іліко уже в тій фазі, що ось-ось виставить на стіл горілку!

— Ти не зважай на нього, Іліко! — сказав я. — Твоя свиня хіба що не говорить, а так вона зовсім як людина.

Іліко допитливо глянув на мене. Я витримав його погляд. Не помітивши на моему обличчі ані тіні жарту, він підвівся і, бурмочучи щось під ніс, пішов по горілку.

— Знайшов час для жартів! — дорікнув я Іларіонові.

— Оце дожився! Вже й слова не можна сказати! Що мені, шапку знімати перед цієї довгорилою свинею? — промовив Іларіон приреченим голосом.

Іліко приніс пляшку горілки та дві цвілі чурчхели. Перші дві склянки випили мовчки, кивнувши один одному головою, а перед третьою Іліко виголосив промову:

— Зурікело, тепер ти вважаєшся вченою людиною. Правда, з великою мукою, з гріхом пополам, та все ж таки доплуганився ти до дев'ятого класу. Отож, коли не вчив, то, може, хоч чув, що нашим предком була мавпа.

— А який же інший предок міг бути в тебе? — докинув Іларіон.

Тепер він нічим не ризикував — горілка була вже на столі. Та Іліко пропустив повз вуха його слова і вів далі:

— Я хоч і не вельми сильний у науці, але думаю, що це не зовсім так. Мені здається, що в різних людей були різні предки. Скажімо, предком Серапіона Сепертеладзе неодмінно була свиня. Подивися на мою Серапіону і на Серапіона Сепертеладзе — хіба ж не близнята? Тільки й того, що моя Серапіона не вміє говорити. Та хіба не народжуються німі люди? Так і моя Серапіона...

Можна було науково доводити Іліко, що свиня аж ніяк не могла бути предком людини, та як його в цьому переконаєш, коли в нього під рукою лежить такий незаперечний аргумент: якби його свиня заговорила, то всі подумали б, що це Серапіон Сепертеладзе.

— Ось як розповім про це Серапіонові Сепертеладзе, дорогий Іліко, то він тобі й твоїй задрипаній свині покаже предків! — сказав Іларіон.

— Іди розповідай! Думаєш, він сам цього не знає? Та я тобі ще не те скажу. Бачиш нашого Іларіона?

Чекаючи якоїсь каверзи, Іларіон насторожився.

— Ну, бачу...

— А знаєш, який він упертий?

— Що впертий, то впертий.

— А чув, як він сміється? Правда ж, наче ірже?

Я ствердно кивнув головою.

— А бачиш, які в нього довгі вуха?

Заперечити цього не можна було: факт перед очима.

— А тепер, коли можеш, доведи, що Іларіонів предок не був ослем!

Іларіон похлинувся чурчхелою і, закашлявшись, почав стріляти з рота, наче дробом, горіхами та тістом. Утамувавши свій кашель, він устав, узяв шапку й рушив до хвіртки. Потім з надією оглянувся на залишену пляшку, вернувся, налив собі горілки, за одним духом випив і мовчки пішов до виходу. І, тільки дійшовши до хвіртки, він обернувся.

— Ну, начувайся, Сліпако! — гукнув він, зачинаючи хвіртку.

Іліко тихенько хихикав, задоволено потираючи своє єдине око.

Через тиждень уже було видно, що до опоросу Серапіону не більш як півмісяця. До двору Іліко потяглися покупці. Взявши у майбутнього власника поросяти пуд кукурудзи, Іліко вручав йому таку розписку:

«Я, Іліко Чигогідзе, одержав від такого-то один пуд кукурудзи і взамін зобов'язуюся видати йому одне порося (тут зазначалося, свинку чи кабанчика), після того як перестане ссати».

Завдавала клопоту лише одна обставина: всім доконче хотілося свинки, рідко хто брав кабанчика, і через це виникали нескінченні суперечки та сварки.

— Люди добрі! — вигукував Іліко страдницьким голосом. — Де ж таке чувано, щоб свиня приводила дванадцять свинок!

— Чому ж, кацо! Он у Кучулії Цінцадзе дванадцять дочок!

— Ну й ідіть домовляйтеся з Кучулією та Серапіоною, і хай Кучулія дає вам розписку. Я нічого не знаю більше!

— Іліко Чигогідзе, коли б ти був трохи молодший, вирвав би я тобі язика! — бундючився Кучулія Цінцадзе.

— А коли б я був трохи молодший, то розпоров би тебе по шву! — наступав Іліко.

Були серед покупців і такі, що виторговували не поросят, а саму Серапіону, але Іліко тверезо дивився на життя своїм єдиним здоровим оком. Він душу запродав би, а Серапіону нізащо в світі.

Один покупець із Сурєбі пропонував за Серапіону коня.

— Що тобі ще треба? — не одставав він від Іліко. — Даю за свиню коня, а восени привезу тобі з Сурєбі двісті штук ялинової дранки.

— Е, ні, дорогий Аслане! Тепер військовий стан, і твого коня можуть забрати в кавалерію, а моя Серапіона кому потрібна?

— Слухай, Іліко, Гітлер уже на порозі! Швидше продавай свиню, а то все одно пропаде! — лякав Аслан.

— Там буде видно, дорогий Аслане. А ти не знаєш, чи не заради моєї свині Гітлер пішов походом з Берліна? — питав Іліко.

Після цього Асланові нічого не лишалося, як махнути рукою й піти.

Одного вечора Іліко прийшов до нас і скинув під мушмулою клунок з кукурудзою.

— Що це, Іліко? — спитала бабуся.

— Учора, дорога Ольго, я видав одинадцять розписок на потомство Серапіони і тепер маю одинадцять пудів кукурудзи. До осені забезпечений.

— Чому ж одинадцять? — здивувалася бабуся.— Хіба Серапіона коли-небудь приводила менше дванадцяти поросят?

— Одне порося я дарую твоєму пройдисвітові, Зурікелі. І кукурудзу теж, тут батман. Не ображайся, Ольго, шені чиріме, ти ж знаєш, як я люблю твого хлопця.

— Всевишній боже, хай упаде твоє лихо на мене, наповни дім Іліко Чигогідзе добром, помнож його рід, пошли мир і радість його нащадкам! — подякувала бабуся й поцілувала зворушеного до сліз Іліко в лоб.

— Цієї ночі ми з тобою підемо до млина, через годину зайти до мене,— сказав мені Іліко й пішов.

Уже благословилося на світ, коли я й Іліко повернулися в село. На обліплених курми деревах горлали напівсонні півні, наче змагаючись один з одним, хто голосніше кукурікне. І раптом ми почули страхітливий лемент.

— Це Машико голосить,— сказав Іліко.— Невже і вона, бідолашна, одержала сповіщення про сина?

Ми піддали ходу.

— Ой та чого ж вона, клята, відкинула ноги в моєму дворі? — приказувала Машико.— Ой та як же тепер переконати отого старого нікчому, що я зовсім не винна?!

Здивований Іліко насторожив вуха.

— Ох, боже ж мій, боже, чого ж понесло її та й у мій двір? — не переставала голосити Машико.— Та хіба ж мало їй місця у дворі Іліко Чигогідзе?

Іліко обмер і разом з борошном безсило опустився на землю. А я, кинувши клунок, побіг до садиби Машико — і очам своїм не повірив: на подвір'ї лежала, витягнувши рило, й жалісно рохкала Серапіона.

— Що сталося, Машико? — кинувсь я до розпатланої жінки.

— Та ось бачиш: пролізла крізь тин і привела неживих поросят... Скільки разів казала тому Іліко: надінь на свиню ярмо¹, а то біда буде. Так ні, не послухав. Тепер нехай кусає собі лікті!..— із сльозами на очах розповідала Машико.

Посходилися сусіди — ті, хто заплатив за поросят, хто співчував потерпілим і хто хотів потішитися з чужого лиха. Останнім

---

¹ У грузинських селах свиням, що вільно ходять на вулиці, надівають на ший ярмо з трьох дерев'яних планок, яке не дозволяє їм пролазити крізь дірки в тинах.

ступив на подвір'я Іліко. На ньому лица не було, і він насилу волочив ноги. Підійшовши до Серапіони, він довго дивився на неї, потім зняв шапку, кинув нею об землю й промовив:

— Оце така твоя, господи, справедливність? Совісті в тебе ні на копійку! Що ж мені тепер робити?

— А що сталося, кацо? — обізвався хтось.— Жива твоя Серапіона і через місяць буде вже поросна. Хто ж не знає її темпераменту!

На обличчях у присутніх майнула усмішка.

— А як бути з кредиторами? — тяжко зітхнув Іліко і знеможено опустився на землю.

— Як бути? В розписці ж сказано: «Після того як перестане ссати»? От і роздай їм порослят, бо хай так лихо мене ссе, як вони захочуть ссати свою матку! — сказав Іларіон.

Усі засміялися.

— Зачекайте, люди добрі, до нового врожаю, чи то пак до нового опоросу! — попросив Іліко кредиторів.

— То як, зачекаємо? — спитав один з них.

— А що ж робити? Все одно він тепер дідька лисого поверне кукурудзу! — сказав другий кредитор.

Розлігся такий регіт, що навіть Іліко всміхнувся.

І в цю хвилину прибіг розлютований Серапіон Сепертеладзе.

— Слухай, Сліпако,— накинувся він на Іліко,— або зміни ім'я своїй свині, або я обом вам підсиплю миш'яку!

— Чого ти хочеш від мене, триклятий? — огризнувся Іліко.

— Чого я хочу?! По всьому селу розійшлася чутка, що Серапіон розродився мертвими поросятами, море людей зібралося коло моєї хати... Попереджаю тебе, Іліко: або зміни ім'я свині, щоб не було мені ганьби, або я рішу тебе!

Тепер разом з усіма реготав і Іліко. А Серапіона Сепертеладзе, що виривався з рук, двоє чоловіків вивели з двору Машико.

— І всі дванадцятєро — свинки! — промовив Іліко й скосяглянув на Кучулію Цінцадзе.

— Ходімо, доню! Цей дядько коли й у могилі однією ногою стоятиме, то й тоді не перестане жартувати,— сказав Кучулія і підштовхнув уперед своє чорне, мов жуқ, дівча.

Сусіди помалу розійшлися. Зостались тільки я, Іларіон, Іліко та Серапіона.

— Погубила вона мене,— сказав Іліко.

— Ходімо додому,— сказав Іларіон.

— Ходімо, Іліко,— сказав я, і Іліко встав.

Тієї ночі ми втрьох напивилися в Іліко, але не співали.

АТЕСТАТ ЗРІЛОСТІ

Час збігав з дивовижною швидкістю. Дні вже не були схожі один на один, як спечені в попелі бабусині мчаді. Кожен новий день приносив нову радість. Батьки й брати, що пішли на фронт, поверталися додому. А рідні тих, хто ще не повернувся, очима, повними надії, дивились на сільське шосе й чекали...

З нашої сім'ї на фронті не було нікого, але і я чекав, і я щодня разом з усіма виходив зустрічати вантажівки, на яких поверталися в село поранені, скалічені, обвішані орденами й цілком здорові воїни з покарбованими зморшками, засмаглими обличчями. Разом з іншими я обіймав і цілував їх.

Незнайомі ніяково всміхалися мені, знайомі плескали мене по щоці й казали, що я дуже виріс і змужнів. Радість, щастя і мир, що чотири роки тому на світанку несподівано покинули наше село, знову поверталися до нас, і село зустрічало їх, як зустрічає мати давно втраченого і знову знайденого сина.

То був 1945 рік...

У школі навчання вже не було. Ми готувалися до випускних екзаменів.

Я і Мері зранку йшли з книжками, зошитами й олівцями на край села, до покинутого старого млина, сідали під горіхом і вчили.

Ось і сьогодні ми сидимо під деревом і повторюємо грузинську.

— Вірші ти повинен знати напам'ять,— каже Мері й читає мені вірш Галактіона¹:

Серце мрія голубить,
Клапчик неба над лісом.
Хлопець: «Дівчино, любя».
А та: «Ну тебе к бісу!»

— Моя бабуся тут сказала б: а стонадцять чортів тобі в печінку! — кажу я.

Мері сміється й затуляє мені рота долонею — не заважай, мовляв.

Потім я читаю вірш, якого немає в програмі, але він мені дуже подобається. Знаю, на екзамені цього вірша не спитають мене, та я все одно прочитаю його:

Над Қсані та Арагві знову
Бує пишно рунь густа,

¹ Ідеться про Галактіона Табідзе (1892—1959), народного поета Грузії; своїх найбільших поетів грузини звичайно називають лише на ім'я.

І, наче патока медова,
Киплять твої палкі уста¹.

Мері обхопила коліна руками і, закинувши голову назад, дивиться крізь осяяне сонцем листя горіха в безмежну височінь ясно-блакитного неба.

Кличу «іди!» через тисячу літ,
Очі твої спопеляють мене...—

декламую я далі.

— Ти що, бічо, ще й досі пишеш вірші? — почув я несподівано над собою.

Я стрепенувся, наче облили мене холодною водою, і повернув голову. За мною стояв усміхнений Іларіон. Мері схопилася й здивовано глянула на мене.

— Готуюся до екзаменів, Іларіоне. Здрастуй!

— Добре готуєшся, нівроку тобі! Здрастуй! — сказав Іларіон і сів.

Ми з Мері вмостилися біля нього.

— Ну, як ваші справи? — спитав Іларіон.

— Закінчуємо, дядьку Іларіоне! — відповіла Мері.

— Закінчуєте чи тільки починаєте?

— Та що ти, Іларіоне! Лишився всього один екзамен! — сказав я.

— Ні, дорогий мій Зуріко, не один! Екзамени у вас тільки починаються! І ти відповідай на моє запитання!

Я одразу зміркував, про що питає Іларіон, але зробив таку міну, наче нічого не розумію, і знизав плечима.

Іларіон почав виколупувати ціпком камінець, нарешті виколупнув його, перевернув, потім закинув геть і спитав, чи є в мене тютюн. Коли я сказав, що немає, він дістав свого, поволі скрутив цигарку, закурив і якийсь час проводив очима клубок диму, що грозовою хмарою пропливав наді мною й Мері, і раптом виголосив промову, подібної до якої я ніколи ще від нього не чув:

— Життя, дітоньки мої, схоже на млин. Отам, унизу, бачите колесо? То колесо долі, а вода, що біжить по жолобу, — людське життя. Вода — велика сила, дітоньки. Вода сильніша за вогонь, сильніша за вітер, вода й камінь точить. І як ти спрямуєш ту силу, так і крутитиметься млинове колесо. Млин працює саме завдяки воді. І приходять до млина люди — хто бере борошно, хто крупи, хто мірчук, а хто й нічого не робить. Просто сидить

---

¹ Ці та два наступні поетичні рядки — з вірша «Побачення кипчака» народного поета Грузії Георгія Леонідає (1899—1966).

цілий день, прислухається, як гуркочуть жорна, і потім іде собі... Вода, дітоньки мої,— молодість. Коли ми побудували колгоспний млин і пустили по жолобу воду з нашої річечки Лаші, вона не змогла зрушити колеса — не вистачало сили. Тоді ми підвели другий рукав річки, сила води подвоїлася, і колесо аж ходором заходило. Ви розумієте, до чого я веду? Дві річки — це сила, велика сила. Правда, навесні буває повінь, вода виходить з берегів, може й греблю прорвати, і колесо відламати. Тоді гати греблю, заміною колесо... Отож я й кажу, дітоньки, що сила в молодості. Ось перед вами млин, добрячий млин, але чого він вартий без води? Просто стіни, та й годі! Ось ви закінчите десятирічку і, мабуть, будете вчитися далі. Але не перевчіться!.. У місті швидко забувають рідне село, забувають товаришів і навіть родичів... Ти поїдеш учитися до міста, дочко? — раптом спитав Іларіон Мері.

— Ні, дядьку Іларіоне, цього року не зможу,— відповіла Мері.

— Ну, тоді ще нічого, цей хлопець не втече від нас! — сказав Іларіон і покошлатив мені чуба.

Мері засоромлено опустила очі.

Потім Іларіон підвівся, а за ним і ми.

— Увесь світ належить вам, дітоньки, вам! А ми з Іліко як отой камінь,— промовив Іларіон і показав на старе жорно, що валялося посеред двору. Велика сіра ящірка вилізла на нього, скрутилася кільцем і, заплющивши очі, ніжилася на гарячому червневому сонці.

* * *

Атестати зрілості вручали нам в урочистій обстановці, на сільському чайному пункті, що в особливих випадках правив за клуб.

Духового оркестру в нашій школі не було, тому грати туш ми запросили з району музикантів, що звичайно грали на похоронах. До початку урочистого засідання духовий оркестр на замовлення Ромулі виконав пісню «Мала синочка матуся». Потім я попросив оркестрантів заграти щось веселіше й засунув сім карбованців у кишеню старшому, який грав на кларнеті. Оркестр ушкварив «Ой мій брате Спиридоне». Далі хтось попросив заграти «Хасанбегуру»¹, але старший відмовився — цього, каже, наш оркестр не може виконати, колоратура не виходить.

---

¹ «Хасанбегура» — гурийська народна пісня.

Ополудні нарешті всі зібрались, і урочисте засідання почалося. У президії сиділи вчителі та батьки кращих учнів. Бабусі на засіданні не було — вона нездужала, а тому один стілець у президії пустував.

У своєму вступному слові директор школи коротко пояснив значення освіти у нас і в капіталістичних країнах, а потім сказав, що відтепер ми люди самостійні, що школа дала нам усе, що тільки могла дати, і що надалі ми можемо поводитись, як нам захочеться, хоч і на головах ходити. Потім він почав викликати нас за алфавітом. Давши учневі стислу характеристику, директор вручав йому атестат зрілості, міцно тиснув руку і оглядався на фотографа Павлушу, який тримав напоготові підвішену до апарата «грушу». За Павлушиним знаком учень застигав. Павлуша лічив у думці до десяти і раптом махав рукою,— готово, мовляв, пташка вилетіла. І в ту ж мить оркестр ударяв туш.

Коли було охарактеризовано мене, оркестранти забули, що вони на урочистому засіданні, й заграли «Таво чемо»¹. Директор грізно блиснув очима, і оркестр одразу ж перейшов з «Таво чемо» на туш.

Після урочистого засідання мав бути концертний відділ, та, оскільки виступав наш сільський хор, який ми чули тисячу разів, усі пішли додому.

Коли я показав бабусі атестат зрілості, вона пригорнула мене до грудей, сказала, що тепер її і смерть не візьме, зросила сльозами мій атестат. Потім раптом вона посерйознішала, скося глянула на мене, поклала атестат на стіл і вийшла з кімнати. Я не зрозумів, що вона зібралася робити.

Через п'ятнадцять хвилин бабуся вступила в двір, ведучи за собою Іліко й Іларіона. Всі троє зайшли до кімнати.

— Сідайте, сусіди! — сказала бабуся.

Іліко та Іларіон посідали.

— Ну що, бічо, яке ще лихо тебе спіткало? — спитав Іларіон.

— Нічого особливого, атестат зрілості одержав,— відповів я і подав йому атестат.

— Того я й покликкала вас,— сказала бабуся.— Подивіться, ради бога, справжній це атестат чи такий, як і торішня похвальна грамота, що потім виявилась чужою.

Іларіон узяв атестат, довго вертів його в руках, пильно розглядав печатку, підписи, навіть на світло подивився і потім

---

¹ «Таво чемо» («Голівонько моя») — лірична арія з опери З. Паліашвілі «Даїсі» («На заході сонця»). Мелодію її часто виконують на панахидах.

передав Іліко. Іліко проробив з атестатом те саме, тільки ще ретельніше, і віддав його бабусі.

— Його це атестат, комар носа не підточить!— сказав Іліко.

— Справді? — спитала бабуся.

— Справді! По-перше, він не міг би дістати чистий бланк атестата; по-друге, печатка справжня; по-третє, атестат з другого боку заповнений російською мовою, а цього не зміг би зробити жоден учень Заблони; і по-четверте, погляньте на оцінки: хоч би на сміх одна четвірка, самі трійки!

— Дай боже тобі радості, Іліко! — полегшено зітхнула бабуся.

Іларіон знову взяв у руки атестат.

— А-тес-тат зрі-лос-ті!— прочитав він по складах, потім устав, постукав пальцем по моему лобу, прислухався до звуку і, невдоволено нахмурившись, промовив до Іліко: — Ну, дорогий Іліко, якщо вже цей зрілий, то я тоді мудрець.

— Це нічого,— сказав Іліко.— Помідори, які везуть на продаж до міста, теж збирають недостиглими, щоб вони не подавилися. А в дорозі вони дозрівають. Мабуць, і це такий фрукт.

— Ну, коли так, давайте вирішувати, що йому тепер робити, де влаштуватись, яку обрати професію. Не подасться ж він до міста, не знаючи чого й нащо, мов той дурень без штанів. Повинен же бути в людини якийсь план? — сказав Іларіон і глянув на Іліко.

— На який факультет збираєшся вступати, бічо? — спитав мене Іліко.

Я низив плечима.

— З мого онука має вийти лікар! — сказала бабуся.— Постаріла я, і треба, щоб мене хтось доглядав!

— Ти що, хочеш умерти неодмінно від його руки? — сказав Іліко.

— Я думаю, краще піти на історичний. З істориків виходять секретарі райкомів,— сказав Іларіон.

— Ні, краще вчитися на юриста! — сказав Іліко.— Візьми хоч би й нашого суддю — у люди вийшов. Приїхав у село в старих калошах, а тепер ходить у шкіряному пальті та гумових чоботях.

— Та куди йому, такому жалісливому, в юристи? Він і заарештувати нікого не зможе!

— А чом би не піти йому на літературний? Він же вірші пише, і язык у нього як помело. Чого ж іще треба? — почав жартувати Іліко.

— А чи немає чогось такого, щоб одразу професорів випускати? — спитала бабуся.

— Чому ж немає, дорога Ольго? Саме такий інститут і закінчив наш Іліко! — сказав Іларіон.

— А ти чого мовчиш, телепню? Куди хочеш уступати? — накинувся на мене Іліко.— Бачиш же, як він розпустив свого поганого язика і жалить кожного!

— Я хочу на артиста вивчитись! — випалив я.

Запала могильна тиша.

— Бодай я осліпла! Багатоженцем надумав стати? — заголосила бабуся.

— Зайшов за розум, бідолаха! — промовив Іліко.

Рада тривала до світанку. Нарешті всі пристали до Іларіонової думки, що власникові таких штанів, як у мене, треба вступати на економічний факультет, щоб забезпечити своє дальше існування економічно й матеріально.

Бабуся, знявши з шиї срібний ланцюжок з великим плоским ключем, підійшла до скрині, відімкнула й урочисто дістала звідти дідове зелене оксамитове галіфе з нашитими на колінах та на сідниці шкіряними леями для міцності, хромові чоботи з підковами, на три номери більші за мою ногу, чорну каракулеву папаху, вовняну блузу з кишнями та срібний пояс, розклала все те переді мною і, витерши пеленою сльози, що набігли їй на очі, промовила:

— На, синку, вдягайся. Не відпущу ж я тебе в чужий край голдранцем! Ти повинен ходити по місту вбраним краще за всіх.

Я пригорнув бабуся до грудей і поцілував її в очі, потім виїшов у другу кімнату, переодягнувся і знов постав перед «комісією».

— Ви подивіться на цього шибеника! Достеменний Симон Долідзе! — кепкував з мене Іліко.

У неділю рано-вранці я, бабуся, Іліко та Іларіон стояли край шосе й махали рукою перед кожною попутною машиною. Сівся косий дощ, віяв вітер, і було холодно.

— Сідай до шофера в графинку!¹ — радила мені бабуся.

— Не забувай їсти часник, щоб не пристала ніяка зараза! — напучував Іларіон.

— Коли ввійдеш у вагон, полий на себе ледекалону, щоб не набрався вошей та блощиць! — застерігав Іліко.

— Як тільки приїдеш, одразу ж напиши листа!

— Пришли телеграму! А якщо не залишиться грошей, кимось перекажи. Так навіть швидше буде!

— Та не водися з міськими хлопцями!

— Повертайся скоріше!

---

¹ Бабуся має на увазі кабінку.

— Якщо треба буде вина, то пиши, не соромся!

Нарешті одна вантажна машина зупинилася. В кабіні сиділа жінка з дитиною. Бабуся тричі обкрутила мене, щоб ніхто не зурочив, Іліко й Іларіон по тричі поцілували, я виліз у кузов, і машина рушила.

Раптом на шосе показалася дівчина із згортком у руці. Вона бігла щодуху. Машина прискорювала хід, дівчина — біг. Потім вона зменшила швидкість і вже кроком підійшла до того місця, де стояли бабуся, Іліко та Іларіон. Вона довго дивилася вслід машині, потім повернулась і вткнулася обличчям у груди Іліко... Мабуть, плакала. Плакав і я. А машина мчала вперед, все більше віддаляючи мене від чотирьох дорогих мені людей.

Сіявся косий дощ, віяв вітер, і було холодно. Там, удалині, стояли четверо. На грудях у Іліко плакала дівчина. Я теж плакав, плакав і радів, що вона плаче. Був дощ, був вітер, і було сонце, і було кохання, і сльози щастя. І, мабуть, Іліко вже не дивувався, як може бути на небі місяць, коли йде сніг. І чому в снігопад не бере мене сон, і чому з моїх очей ллються сльози радості, і що на цьому світі мене так тішить.

А машина все мчала. На шосе вже не видно було нікого. Я стояв у кузові й шепотів:

- Прощавай, бабуся!
- Прощавай, Іларіоне!
- Прощавай, Іліко!
- Прощавай, Мері!

ПОІЗД

Водій висадив мене на привокзальному майдані в місті Махарадзе і зажадав плату за проїзд. Я відстебнув срібний пояс, задер поділ блузи й почав розстібати штани. Зляканий водій спершу оглянувся, потім схопив мене за руку.

- Ти що, бічо, здурів?!
- Я ж повинен тобі заплатити?
- То хіба для цього треба в усіх на очах штани скидати?
- А в мене кишеня пришита зісподу! — заспокоїв я водія і робив далі своє діло.

Нарешті вдалося мені знайти потайну кишеню. Тримаючи однією рукою сповзаючі штани, другою я почав її розпорювати. Тільки я хотів витягти гроші й відлічити, як почувлося чихання. Мотор кілька разів голосно чхнув і випустив на мене ядучий дим. Поки я приходив до пам'яті, машина розвернулася і загальмувала перед моїм носом. З кабінки висунулась усміхнена аж до

вух червона пика водія. Він насунув мені на очі папаху і, сміючись, сказав:

— Ну, годі, одягайся!

Мотор іще раз чхнув, і машина рвонула з місця.

— Бувай здоров! — гукнув я навздогін.

Водій гнав свою обшарпану машину й махав мені рукою. А я стояв здивований серед майдану, забувши підтягти штани.

Після розмови з касиркою я встановив, що доїхати до Тбілісі набагато легше, ніж придбати квиток, а тому вийшов прямо на перон.

Через годину на першу колію прибув поїзд. Людська хвиля притисла мене до підніжки вагона. Я задихався. Хотілося крикнути, але рот мій був заткнутий голою п'ятою провідниці, і я тільки борсався, мов курка, схоплена за дзьоба. До того ж у мою потилицю впиралося чиясь коліно, від якого я ніяк не міг звільнитися.

Зрозумівши, що мій атестат зрілості пропадає даремно, я так уп'явся нігтями в стегно провідниці, що в неї виступила кров. Провідниця й паровоз заверещали одночасно. Люди заметушилися ще більше.

— Та пробирайся ж!

— Прийми, тітко, ногу з моєї голови!

— Не бійся, дядьку, ноги в мене чисті!

— То клади тоді й другу!

— Ану, засвіти йому!

— Що ж він мені повинен засвітити, бічо?

— Тільки свічки в очах, батоно!

— Шановні пасажири, пропустіть мене, я з квитком!

— Міцно тримай його, а то загубиш!

— Держіть злодія!

— Облиш, бічо, чемодан, у ньому груші!

— Міліція, стріляй!

— Куди стріляти, кацо? Кругом люди!

— Ну, годі в мене стріляй! Не хочу більше жити!

— Лізь нагору!

Потім хтось двічі вдарив у дзвін, потім хтось засвистів, потім чиясь благословенне коліно упхнуло мене у вагон, і паровоз, наче тільки цього й чекав, раптом шарпнувся, заголосив по тих, хто залишився на пероні, й повільно рушив.

Люди трохи заспокоїлись. Я виліз на третю полицю, підклав під голову вузлик, скинув папаху і втупився в стелю. Тютюновий дим їсть очі. Вагон похитується, скрипить. Перестук коліс нагадує щось рідне, близьке й водночас таке далеке, що годі й пригадати. Колеса все вистукують. Очі злипаються. Я лину, лину

кудись далеко... Не можу нічого вдіяти з очима. Коли хочеться спати, нема нічого важчого на світі за повіки. Поринаю в дрімоту... Та це ж, мабуть, млин! Як торохтять жорна! Чекаючи, поки змелеться, я засинаю. І раптом:

— Зуріко-о! — кличе мене бабуся.

— Іду-у! — відгукуюсь я, схопившись.

— Зуріко-о! — кличе знов бабуся, однією рукою заслоняючи очі від сонця, а другою взявшись у бока.

— Іду, бабуся, йду! — кричу я і вибігаю на затуманений ко-согір.

«Іларіоне, Іларіоне, Іларіоне!» — вистукують колеса, і поїзд мчить.

«Ту-ту-у-у, куди ти, Зурікело? Туту-у-у!» — гукає поїзд.

«Іларіоне, Іларіоне...» — повторюють колеса і раптом, наче спохватилися: — Іліко, Іліко, Іліко!»

Я розплющую очі.

— Міст... — каже хтось.

— Відчиніть вікно, задихаюся! — каже другий.

— Треба дихати по черзі, а то до Тбілісі повітря не вистачить! — каже третій.

— Чий це чемодан? Заберіть, а то я викину його у вікно! — сказав пасажир, у якого ніс схожий на сокиру, та й усе обличчя якесь гостре. Він обливався потом, а зняти башлика не додумався.

— Ану спробуй! Вилетиш слідом за ним! — пригрозив гладкий чоловік з веснянкуватим, мов індиче яйце, обличчям. — Цього чемодана чекають у Тбілісі четверо лобурів з роззявленими ротами.

— Не знаю, хто там чекає, а ця намуляна нога не позичена! Знайди місце своєму чемоданові, а то викину у вікно! — повторив погрозу «сокира».

Злякавшись, «індиче яйце» взяв чемодана й глянув угору.

— Ей, бічо, як тебе звати? — гукнув він мені.

— Зуріко.

— Ану, зараз же злязь! Розлігся там, мов князь Багратіон Мухранський, і мружиш очі! То місце для чемоданів!

— А чим я гірший за вашого чемодана?

— У цьому чемодані на триста червінців провізії, а в твоїй голові що?!

— Чому ти, дядьку, ображаєш мене?

— Прошу вибачення!.. А тепер злязь, щоб я поставив чемодан. А то так тобі дістанеться від мене, як і російському барабанові не діставалось. Ти чуєш?

— Не злізу! У мене вдома теж був чемодан, але ж я його з собою не потяг! Нема чого чемоданові кататися в поїзді! Йому місце під тахтою! ¹

— Та як ти смієш так зі мною розмовляти? У мене сини старші за тебе! — вигукнув «індиче яйце».

— А тобі було б приємно, якби твого сина зганяли з місця? — спитав «сокира».

— Ну, тоді я поставлю чемодан на твоїй мозолі. Мені наплювати! — сказав «індиче яйце» й сів.

— Ану, злазь, бічо, поки я тобі носа не розквасив! — тепер уже напав на мене «сокира».

— Не злізу! — сказав я і думав далі свою думу.

— Правадник! — зарепетував «індиче яйце».

Провідниця просунула в купе спершу ліхтар, потім ніс і попросила приготувати квитки. Та одразу ж сама засміялася з своєї дурості й наказала приготувати гроші.

В нашому купе провідниця збрала тисячу карбованців, і серед них була й моя сотня. Іронічно подивившись на двох пасажирів, які мали квитки, — коли, мовляв, немає грошей, то краще сидіти вдома, — вона вийшла.

Запало мовчання, кожен думав про щось своє. Я знов поринув у дрімоту... Коли дримаєш і бачиш сон, то він здається дійсністю. Я теж наче наяву бачу журавель Іларіонового колодязя, що немовби намірився злетіти в небо, і Іларіона, що прив'язує його ланцюгом... Ось заходить на подвір'я Іліко. На плечах у нього батман кукурудзи. Він кладе клунок під мушмулою, сам сідає тут-таки, на траві, й димить цигаркою.

— Іліко, дай закурити! — прошу я.

Іліко не відповідає, він дивиться кудись у далечінь.

— Дядьку Іліко, генацвале, ну дай же закурити! Це я, дядьку, Зурікела, невже не впізнаєш мене? Чи вже не любиш?

Іліко встає і зникає в тумані.

— Іліко-о! — кричу я і йду затуманеним косогором.

— Зуріко, Зуріко! — відповідає чийсь голос.

— Хто там?

«Іларіоне, Іларіоне, Іларіоне!» — вистукують колеса, і раптом:

— Агу-у-у, Зурікело, куди ти?! — гукає бабуся.

Я здригнувся, мов ужалений, і перехилився вниз. Пасажири дримали, позвішувавши голови. Я подивився з вікна. Заливний дощ ретельно мив шибки. Мокрі дерева переганяли одне одного, немов боялися змокнути ще більше й поспішали сховатися кудись... Я знову ліг горілиць, і раптом на лоба мені впала велика

¹ Т а х т а — тверда кушетка, покрита килимом.

крапля, за нею друга, а потім краплі забарабанили по моему лобу, наче по дну мідного таза, підставленого під ринву. Я відсунувся. На полиці набігла калюжка. Я проклав їй пальцем дорогу, і вода потекла вниз, на чиюсь голову.

— Що там з тобою, нещасний? — гримнув потерпілий, підозріливо нюхаючи мокру долоню, якою витер лоба.

— Зі мною нічого. Це дощ,— відповів я і показав очима на вікно.

Протікало і в інших місцях. Купе знов ожило.

— Еге, та цей додатковий вагон якийсь увесь дірявий!

— Хіба ж настачиш вагонів, коли півсвіту хоче приїхати до Тбілісі в один день?

— Закінчили б перекривати, а тоді вже й чіпляли б його, клятого! — вилаявся «індиче яйце».

— Придумай там що-небудь, бічо! — попросив «сокира».

— А що я можу придумати? Вилізти та черепицю поправити? — відповів я «сокирі».

— Не мели язиком, сучий сину! Хіба важко затулити дірку?

Я підвівся й затулив дірку долонею. Вода потекла по руці, обігнула живіт і почала збиратися в пазусі. Другою рукою я попустив пояс і дав їй дорогу. Невдовзі обидва мої чоботи до половини наповнилися водою. Тоді я прийняв від дірки руку, і вода повернулася в своє старе русло.

— Нічого не виходить! — сказав я «сокирі» й почав спускатися вниз.

— За що з нас гроші луплять? — обурився пасажир з квитком.

— А тобі який клопіт? Ідеш же безплатно! — огризнувся безбілетний.

Я скочив на підлогу, і вода з моїх чобіт бризнула на всі боки.

— Роззуйся, бічо, а то застудишся,— порадив мені «сокира». — Простягни ноги, я допоможу.

— Не турбуйтеся, батоно! — Я взявся за полиці, підтягнувся на руках — і чоботи лишилися на підлозі.

— Чого так мучиш себе, синку? Не міг пошити більші? — сказав «індиче яйце».

Кругом засміялись. Я насилу втиснувся поруч із «сокирою». Дощ перестав, і всі полегшено зітхнули. Боки в мене зігрілися.

— Забери хоч тепер свій чемодан, а то, їй-богу, викину! — почав знову «сокира».

«Індиче яйце» поставив чемодан на мое місце й мовчки сів. Знову запало мовчання. І раптом хтось боязко чхнув.

— На здоров'я! — відгукнулося все купе.

Потім чхнув ще хтось. А через півгодини всі тільки те й робили, що бажали один одному здоров'я, і якби хто заглянув сюди,

то подумав би, що це зустрілися близькі родичі, які давно не бачились.

— Ну, це нікуди не годиться! — раптом заявив «сокира». — Поки ми всі не схопили запалення легень і на цьому вагоні не поставили червоний хрест, давайте щось придумуємо.

— Еге, я гадав, він телепень, а в нього розуму повна голова! — сказав «індиче яйце» і витяг звідкись пляшку горілки.

— Я маю цілий пуд вина. Он там, на третій полиці, стоїть барильце... Давайте знімемо! — обізвався раптом білявий молодик, якого досі ніхто не помічав.

— Ні, зараз від вина розідме живіт. Випийте спершу горілки! — сказав «сокира», задоволено потираючи руки.

— Воля ваша, батано, — чемно відповів молодик.

— Ти, бічо, вийми чіп з барила, а то лопне й пообливає всіх нас! — попередив чисто одягнений пасажир з квитком білявого молодика.

Молодик мовчки виконав наказ і знову сів.

Усі почали діставати що в кого було з їжі. Хтось пожертвував ще пляшку горілки, «сокира» додав до них дві і сам перебрав на себе обов'язки тамади.

— Товариші! Серед вас немає жодного, хто був би моїм товаришем, але ж ви знаєте, як буває в поїзді. Поїзд здружує людей. Хто ми? Звідки нас нечистий несе?

— Я з відрядження повертаюся, батано, — сказав пасажир з квитком.

— Хіба ж це не дивно? — вів далі тамада. — А це що за пройда? — І «сокира» показав рукою на «індиче яйце».

— Чого ти лаєшся, нещасний?! — аж підскочив «індиче яйце». — Ану прикуси язика, а то провалю тобі голову!

— Дай сказати тост, кацо! Чого сказився? Ніхто тебе не боїться... Про що ж я говорив? Ага! Чи знаю я вас? Ні, не знаю. А ви мене? Теж не знаєте. В інший час я поскручував би вам в'язи, але в тому-то й сила поїзда! Він з'єднав, зблизив і побратав нас. А тому — хай живе поїзд! — закінчив він, перекинув у рот склянку й обвів нас таким поглядом, наче кращої лайки ніхто з нас не знав.

— За поїзд!

— Хай живе поїзд!

— Це справді-таки дивно... Хай живе! — промовив чисто одягнений пасажир з квитком і передав склянку мені.

— Я, товариші, вперше їду в поїзді, — почав я.

— Щаслива ти людина! — сказав «індиче яйце».

— Перед від'їздом Іліко й Іларіон попереджали мене, що в поїзді повно злодіїв та всякої шушвалі і треба їх остерігатися.

Тепер я бачу, що це неправда. От хоч би й цей чоловік... Як вас, дядьку, звати? — звернувся я до «сокири».

— Амбако!

— Ага, Амбако. Коли я вперше побачив його, то подумав: «Що воно таке і куди його несе нечистий?» А вас як звати, дядьку? — спитав я «індиче яйце».

— Мене звать Антіпо, а тобі годі базікати! Випий і сідай!

— Ну, а про Антіпо я подумав був, що він несповна розуму.

— А тепер?

— Тепер що, тепер поїзд нас подружив! Отож хай живе поїзд! — сказав я і випив.

Коли склянка обійшла коло, Амбако знову налив і хотів підвестися, щоб проголосити тост навстоячки, але, вдарившись головою об полицю, одразу ж сів і почав:

— Коли на землі з'явилося життя, коли мавпи заговорили і бог назвав їх людьми й навчив тиснути руки, то першим словом, яке вони сказали одне одному, було «здрастуй». Потім вирубали ліс, спорудили будинки, проклали залізницю, пустили по ній поїзд, і ось ми в нього сіли, сказали одне одному «здрастуй», і...

— Я нікому не казав «здрастуй»!

— Ну, це справа чемності!

— Отож, випиймо за те, щоб бог ніколи не позбавив нас тепло-го вітання! — закінчив Амбако.

— Йй-богу, гарний тост!.. Ну що, здавалося б, вітання? А ось дехто шкодує його для людини! У мене є товариш, разом в університеті вчилися...

— Ви з якого села, батоно?

— З Нігоїті.

— Гарне село. А який цього року врожай?

— Дякую, непоганий... Отож я й кажу...

— Товаришу, ти ж бачиш, що в нас лише одна склянка! А що той тип з тобою не вітається, це ми знаємо. Пий уже швидше!

Ось склянку знов передали мені. Я тримав її в руці, дивився на цю давно знайому мені рідину, що сповнює тіло приемним теплом та любов'ю, і мені хотілось говорити й говорити, хотілося розповісти цим чужим людям про мою бабусю, про Іліко й Іларіона, про Мері, а потім співати, співати й галасувати. Але я соромився, соромився так, як соромиться кожен сільський хлопець своїх подертих штанів та зношеного взуття, з якого виглядає палець. Соромивсь і сердився за це на себе.

— Будьте здорові, люди! — промовив я, пустивши сльозу, і сів.

— Ну ось, примусив козака плакати... Скільки ж градусів? — спитав «сокира» у «яйця».

— Вісімдесять! — відповів «яйце».

— Двадцять, присягаюся богом! — сказав я, витираючи сльози. — І плачу я не від горілки, просто в око щось упало!

— Товариші! — почав знову «сокира». — Щойно я сказав, що нас створив бог, але це брехня... Більшість з нас створені батьками! Якби не постаралися батьки наші, то ця провідниця не збрала б стільки грошей. І якби не батьки, то й цієї горілки ми б не пили. А якби не вигнали нам горілки, ми не змогли б випити за здоров'я батьків. Я просто не уявляю собі п'яної людини, яка не згадала б своїх батьків!

— Коли я напиваюся, то вже нічого не пам'ятаю, — сказав білявий молодик.

— Ще добре, що ти хоч про це пам'ятаєш! — сказав «індиче яйце».

Після тосту за батьків ми підняли білявого молодика й поклали на третю полицю, поряд з його барильцем.

— Поверни його, бічо, обличчям до стіни, щось він підозріливо гикає! — звернувся до мене «сокира», але було вже пізно — білявого молодика прорвало, немов вулкан, і не встигли ми опам'ятатись, як вагон став такий загиджений, наче він щойно вийшов з халтурного ремонту. «Сокирин» башлик ураз зробився червоний. Чисто одягнений пасажир з квитком і «індиче яйце» з жахом дивилися один на одного. І тільки я, чудом врятований, стояв, немов Ісус Христос серед грішників, і божевільно реготав.

— Ей, ти, негіднику! — зарепетував «сокира» і викинув башлик у вікно.

— Стягніть за ногу оте свиняче поріддя! — заревів «індиче яйце».

— Ви уявляєте, який жах! Що ж тепер робити? Вона ж не моя! — бідкався пасажир з квитком, витираючи хусточкою сорочку.

Решта пасажирів не наважувались і словом обізватися.

— Поверни його, бічо, поки він не виригав нам на голову всі нутрощі! — гримнув на мене «сокира».

— Зав'яжіть йому рота! Ось рушник!... — прийшов хтось на допомогу.

Опам'ятавшись, білявий молодик, що став як крейда, не знав, де подітися від сорому.

— Що сталося, люди? Барило лопнуло? — спитав він кволим голосом.

— Кого обдурюєш, недоноску? Ти що, вінегрет у барилі везеш?! — прохрипів «сокира» й кинувся до молодика. Його насилу вгамували.

Через півгодини всі повернулися на свої місця. Стіл було реставровано, і тости тривали.

Під час четвертого тосту ми взяли «індиче яйце» за руки й за ноги і кинули: біля його чемодана. Інші послули де хто сидів. За трапезою залишилися тільки я та «сокира».

— Служай, дядьку, одверни від мене обличчя, а то ще розрубаєш! — попросив я «сокиру» й налив горілки.

— Ти що, молокососе, хочеш скинути мене з поста тамади? — grimнув на мене «сокира» й потягся до мене, але, не змігши підвестися, махнув рукою й сів.— Пропади ти пропадом, нечемо! Кажі, чого тобі треба.

— Хочу я, дядьку Амбако, щоб ти зі мною познайомився:

— Хто ти такий?

— Я Зурікела, Вашаломідзе!

— Що ж, прізвисьце в тебе гарне, і горілку п'єш добряче. А чий ти син?

— Я син моєї бабусі Ольги, ну ще Іларіона й Іліко.

— А ще? — спитав украй здивований «сокира»: і витріщив на мене очі.

— Більше нічий, тільки трьох. А тепер я співати хочу.

— І тому їдеш до Тбілісі. Зараз, синку, поспіваємо, і, поки ще не пізно, злязь з поїзда.

— Ні, до Тбілісі я їду вчитися, маю атестат зрілості! А ти маєш? Не маєш! Ти навіть не знаєш, що таке атестат зрілості. Хай живе наука! — сказав я, випив і передав йому склянку.

— Я бачу, синку, ти непоганий хлопець... Ти мене слухаєш? Тоді дивися на мене! Та чого ти смієшся, мов дурень? Ти слухаєш?

— Ага, слухаю!

— Ну, слухай! Я — Амбако Горделадзе і теж їду до Тбілісі вчитися. Ти скажеш, що з мене вже порохня сиплеться, куди мені вчитися: Ти, мабуть, думав, що я тільки везу на продаж груші. А ти знаєш, хто я такий? Ні, не знаєш... Ото коли царя Миколку з престолу скинули... Та тримайся, бічо, не падай! Отак... Коли, кажу, Миколку скинули з престолу, я був такий же, як і ти, хлопчисько. І думав я, що сидів цар на тахті¹, а його взяли за ноги і стягли додолу. Так я тоді думав. А знаєш, чому я так думав?

— Йолопом був, ось чому!

— То батько твій йолоп! А я тоді неуком був. Та й потім нічого не навчився. Зате сини в мене вчені. Якби не війна, знаєш, ким би я був? Хай живе наука! — проголосив Амбако й випив.

— Хай живе, дядьку Іларіоне!

— Мене звать Амбако!

— Тебе звать Іліко!

— Амбако!

¹ Гра слів: грузинське «тахті» означає «тахта» і «престол».

— Кажу тобі, Іліко! Та коли в тебе виросло друге око?
— Слухай, синку, я Амбако! І не мели чортзна-чого!
— Дядьку Іларіоне, дай я тебе поцілую! — І я його обійняв.
— Чорт з тобою, хай буду я Іларіоном, та коли, дасть бог, протверезишся, зви мене Амбако!

— Не хочеш мене поцілувати?

— Ну що ти, кацо? Та я заради справи не те що такого славного хлопця, а й тисячу сухих синів поцілую! — сказав Амбако, витер губи рукавом і міцно поцілував мене.

Я поклав голову йому на плече й заплющив очі.

— Пам'ятаеш, Іларіоне, як ти підстрелив Мураду?

— Пам'ятаю, синку, як не пам'ятати!..

— А пам'ятаєш, що ти тоді сказав?

— Ану нагадай мені, синку!

— Ти сказав: «Не плач, мій Зурікело!..» Пам'ятаєш?

— Ага, пам'ятаю...

— А ти хіба потім не плакав?

— Я плакав? Авжеж, синку, плакав...

— А тютюн, яким нас частував Іліко, пам'ятаєш?

— Як же не пам'ятати, бічо? Тютюн в Іліко добрячий!

— Ні, перчений тютюн, перчений!

— А чого ж, пам'ятаю і перчений...

— Ти ж знаєш: Іліко і ти для мене дорожчі за всіх на світі!

— А чому ж не знати! І тебе ми дуже любимо, ми обидва...

А тепер засни, синку, засни!

— Бабуся вже спить... Ні, не спить... Думає про мене...

— Авжеж, не спить і думає про тебе, синку...

Мчить поїзд, похитується вагон, хитається земля... І все хитається... Коли б поїзд не перекинувся... А втім, чого мені боятися — я ж сплю на грудях в Іларіона... А він своєю мозолястою рукою ніжно гладить мене по вологому лобу... Поїзд мчить і гуде.

— Агу-у-у, Зурікело, куди ти!

— Іду, іду, бабуся!..— відгукуюсь я і біжу затуманеним косогором.

— Спи, синку...— заспокоює мене хтось.

ЩО ТАКЕ ДІМ

Я вже студент економічного факультету. Як і раніше, маю одні штани й один екзамен на осінь — з політичної економії. Поки я вчився на першому курсі, мою стипендію одержувала моя хазяйка, та ще й раз у раз дорікала мені, чом я не відмінник.

Тепер, через екзамен на осінь, мою хазяйку позбавили стипендії, і до політекономії ми з нею готуємося разом.

— Ну як, коли складаєш? — питає вона щоранку.

— Чого пристала, тітко Марто? Ти ж не бабуся моя!

— А побила б вас обох лиха година!.. Ти або плати за квартиру, або забирайся к чортовій матері! Он і сьогодні приходив кербуд. Живе, каже, в твоєму домі непрописана людина, а причити забула!

— А що, не могла вилити йому на голову відро води?

— Не скаль зубів, дурню! Сідай і вчи! Якщо через два дні не складеш екзамена і тобі не призначать стипендії, ти засмієшся на кутні!

— А може, аспірантуру закінчити за два дні? Щоб жити в цій собачій будці!

— Який сам, таку й кімнату маєш! А як побачу, що ти одірвався від книжки, виллю тобі на голову окупі!

— От добре, що згадала про окупі! Принеси, будь ласка, склянку чаю!

— Труну тобі принесу!

— Та не забудь покласти цукру! — гукнув я вслід своїй сварливій хазяйці й сумними очима подивився на конспект.

Тітка Марта живе в малесенькому, на дві кімнатки, будиночку в кінці Варазісхеві¹. Моя хазяйка — негарна на вроду, лайлива, але добра жінка. У неї тільки один квартирант, та й той я. Моя кімната дуже оригінальна: в ній якимось чудом уміщаємось я, тахта, один стілець, Софія і вишита жінка з таранячим хвостом, прибита до стіни. У Софії сірі очі. Вранці вона чистить і витирає мою єдину тарілку, а потім сідає біля вікна і цілий день дивиться на перехилений нужник та на шовковицю біля нього, на якій стрибають собі горобці. Те дерево, виявляється, одного віку з тіткою Мартою, але ще ні разу не родило. Софія з біса хитра. Увечері вона чекає, поки я ляжу та добре нагрію постіль. Аж тоді вона зіскакує з підвіконня й залазить до мене під ковдру... Я дуже люблю Софію, ні, не те, що люблю, а просто дуже звик до неї, і, мабуть, це і є любов. Обоє ми добре знаємо, що життя одне за одного не віддамо. Звідки вона прийшла до нас — цього не відаємо ні я, ні тітка Марта. Софія з'явилася так, що її ніхто не побачив і не почув. Вона тихо увійшла в мою кімнату, задерла хвоста, почухалася боком об ніжку тахти і так подивилася на мене, наче питала: «Я подобаюся тобі?» Вона сподобалась мені, бо була схожа на сусідську дівчину. «Софіє, Софіє!» — покликав я її. Вона повернулася до мене спиною і попрямувала до

¹ Варазісхеві — вулиця у Тбілісі.

прочинених дверей. «Софіє, куди ж ти, зостанься!» — попросив я, і Софія зосталася. З тих пір ми з нею живемо разом.

Софія відчуває, що я маю якісь прикросі, і не відходить від мене. Я вдесьте перечитую конспект і, зневірившись у своїй пам'яті, кладу його під подушку. Вчора ввечері тітка Марта сказала мені, що я безбожник і тому мене спіткає лихо за лихом. Я відповів їй, що безбожник — сам бог, бо коли він має зуб на мене, то чому стипендії позбавляє її. Тітка Марта заявила, що бог не потерпить такої хули. Я сказав, що нічого мені не буде до самої смерті. Тоді тітка Марта звеліла, щоб я зараз же впав на коліна і благав у бога прощення, а то він відбере у мене мову. На це я відповів, що бог уже відбирав у мене мову, — вдруге виходжу на екзамен і не можу промовити ані слова! Тоді тітка Марта тричі сплюнула, перехрестилася й хряпнула за собою дверима.

Сьогодні вранці я йду на екзамен. Виконуючи настанову тітки Марти, я стаю навколішки на тахті, здіймаю очі до стелі і звертаюся до бога насамперед з такою молитвою:

— Боже, зроби так, щоб ця прогнила стеля не втала мені на голову, і тоді проси в мене чого хочеш!

Потім переходжу до офіційного прохання:

— Отче небесний, боже всемогучий, сьогодні, о десятій годині ранку, я складаю політекономію. Ти знаєш, що таке товар? ¹ Товар — це не корова, не свиня і не коза, як я думав, але і корова, і свиня, і коза можуть стати товаром. Не розумієш? Я теж не розумію. Тому й прошу тебе: якщо можеш, допоможи мені скласти цей предмет! Не ганьби мене на весь світ! Подумай про становище, в якому я опинюсь, коли про це довідаються Іліко й Іларіон! Що я тоді їм скажу, якими очима гляну на свою бабусю? Тільки не кажи, як Іларіон, що в мої літа ти вчився лише на п'ятірки. Мене ти не обдуриш! Взагалі ви, дідугани, любите повчати молодих. Та, мабуть, і я своїм дітям правитиму тієї самої... Якщо ти бог, то прости мені вчорашню лайку й допоможи скласти політекономію. Тобі ж це як раз плюнути! Хіба ти не маєш для таких, як я, бідолах силу-силенну трійок? От і підкинь мені одну-єдину трієчку! Ну то як, боже? Ти чуєш мене?

— Хто ти такий?! — почув я раптом.

У мене кров застигла в жилах, у роті пересохло, і шия задерв'яніла.

— Хто ти такий, питаю! — повторив голос.

---

¹ Гра слів: грузинською мовою слова «худоба» і «товар» звучать однаково.

— Я... я... я Зуріко...

— Вашаломідзе?

— Ага, Вашаломідзе!

— І не соромно тобі жити без прописки?

— Що?

— Ти ще питаєш? Зараз же злязь з тахти і підеш зі мною в міліцію!

Кров знову потекла по моїх жилах, у роті зволожилось, і шия стала гнучка.

— А хто ти такий? — спитав тепер я і обернувся.

Переді мною стояв високий, худий, як дошка, чоловік в насунутому на вуха капелюсі, що побував уже в бувальцях, із старезним портфелем під пахвою, — наш кербуд Доментій.

— Дядьку Доментію! — скривився я.

— Який я тобі дядько! — скривився Доментій.

— Товаришу Доментію! — виправив я помилку.

— І не товариш я тобі! — поправив мене Доментій.

— Ну, хто ти в біса не є, відчепись, я йду на екзамен! — скипів я.

— Прикуси лишень язика! Одягайся, коли маєш у що одягнутись, і гайда за мною! — гаркнув Доментій і засунув руку в кишеню.

— Вийми руку з кишені і тоді розмовляй зі мною!

— Та як ти смієш, молокососе! — аж зостогнав Доментій і засунув у кишеню другу руку.

— Кажу тобі по-людському: сьогодні я не можу, в мене екзамен! Завтра я сам піду в міліцію!

— Ні, йди по-доброму сьогодні, бо завтра я потягну тебе силою! — сказав Доментій, і я зрозумів, що він не жартує.

Софія здогадалася, що я зайшов у безвихідь, і почала голосно нявкати.

— Та кинь щось цій каторжній кішці, нехай вона замовкне, а то викину у вікно! — сказав Доментій.

Софія злякалася й замовкла. Я одягнувся, і через п'ять хвилин ми з Доментієм уже спустились по Варазісхеві.

— Не маєш ти бога в животі! Людині йти на екзамен, а ти її тягнеш до міліції! — дорікнув я.

— Це я не маю бога в животі? — образився Доментій.

— А хто ж, як не ти?

— А ти хіба маєш? Живеш без прописки... Ось перевірять — і я пропав! Скажуть: у Доментія є непрописаний, Доментій не оформляє його тому, що... А ти мені що-небудь дав? Ну, скажи, чи дав ти мені хоч копійку?

— Ні!

— Отож-бо й воно! А то: Доментій хабарник, Доментій обманює державу, грабує її, шматує, обдирає... А насправді хто це робить?

— А хто?

— Скільки ти платиш за квартиру? — спитав раптом Доментій.

— Двісті п'ятдесят карбованців на місяць,— відповів я.

— Де ти береш стільки грошей?

— Бабуся присилає.

— А в бабусі звідки гроші?

— Позичає в Іларіона.

— А Іларіон де бере?

— Коли буває добрий урожай, то продає вино, а як ні — позичає в Іліко.

— А хто дає гроші Іліко?

— Та чого ти до мене присікався? А тобі самому хто їх дає?

— Мені не дає ніхто. Тому й веду тебе в міліцію.

— Кажи напрямки: чого ти від мене хочеш?

— А чого мені від тебе хотіти? Відведу в міліцію, здам урядові й доповім... Яка в тебе професія?

— Поки що ніякої.

— Отак і доповім: ось вам, батоне, особа без певної професії, непрописаний, зрізався на екзамені... Ти на якому предметі зрізався?

— На політекономії.

— Тим гірше для тебе! Політично непідкований, віриш у бога... Ти ж молився сьогодні?

— Молився...

— Ну й хай тобі бог помагає! Здам тебе урядові і... Ти у в'язниці сидів?

— Ні...

— То чого ж ти, синку, сам себе губиш? За два дні я так пропишу тебе, що вже ніхто не випише! — сказав Доментій і зупинився перед закусконою, що на вулиці Мелікішвілі, ліворуч.— Зрозумів?

— Ні...

— Та де тобі, молокососе, втямити, коли ти навіть не знаєш, що таке прописка і що таке дім! Ну, чого тут стояти? Давай зайдемо до Ріголетто та перекусимо трохи...

Правду мовити, я був дуже голодний. Я подивився на Доментія вдячними очима, ніжно всміхнувся й пішов за ним у підвал.

Ми сіли до столика в кутку закусконої. Доментій закотив скатертину, щоб не забруднитися, накрив тарілку з мухомором перевернутою тарілкою, повісив капелюха на коліно, затиснув

портфель між спинкою стільця та власною спиною, витер рукою жовтого лоба й турботливо спитав:

— Що ти їстимеш?

— Усе! — відповів я.

— А питимеш?

— За твій рахунок хоч і гас,— пожартував я.

Доментій усміхнувся і вдарив по столу рукою:

— Ріголетто!

З-за прилавка вийшов кривий буфетник і застиг на одній нозі біля нашого столика.

— Аджан! ¹

— Мое шанування, Ріголетто!.. Це свій хлопець, знайомся. Сьогодні розпоряджається він! Не бійся, будеш ним задоволений! — сказав Доментій, поплескуючи мене по плечу.

Я встав, міцно, по-тбіліському, потиснув руку Ріголетто і назвав своє ім'я.

— Сагол ², видно, здоровий хлопець! — сказав Ріголетто і так подивився на мене, наче такої жалюгідної людини ще не зустрічав. Потім спитав Доментія: — Що вам подати?

— Два пива, два сири, дві зелені, редиску не забудь, два хліба й пляшку горілки! Ікра є?

Ріголетто божевільно усміхнувся. Незабаром стіл був накритий.

Доментій наповнив свою склянку, потім мою, цокнувся зі мною, випив і так скривився, що мене мало не занудило. Другу склянку ми випили за наше знайомство. Потім Доментій виголосив тост:

— Я, Доментій Хачапурідзе, маленька людина. Але Наполеон теж був маленький, а мій батько ще менший за нього, проте гори перевертав. Я керуючий будинками, і серце в мене лагідне. Від мене залежить: житиме людина в будинку чи на вулиці. Ти жив коли-небудь на вулиці?

— Як це на вулиці? Хіба я безпритульний? — образився я.

— А от я можу викинути тебе на вулицю, бо ти непрописаний!

— Навіщо ж так? Краще візьми й пропиши мене!

— Я-то візьму, та ти хіба даєш?

— Що? — не зрозумів я.

— Випий! — сказав Доментій і наповнив мою склянку.

Я випив, а за мною і Доментій, і очі в нього почали косувати.

— Ти знаєш, що таке дім? — спитав він.

¹ А д ж а н — слухаю тебе (міський жаргон).

² С а г о л — вигук схвалення, має значення «молодець».

— Чого б же, чоловіче добрий, я цього не знав?

— Ану скажи!

— Ну, це кімнати, перекриті черепицею чи drankою. Що ж іще інакше?

Доментій захихикав, знову налив і почав:

— Дім — це насамперед сім'я. Ти маєш сім'ю?

— Не маю!

— Який-бо ти дурень! У твої роки я мав уже другу жінку. Тепер знову живу з першою... Сім'я і дім невіддільні одне від одного. Якщо не маєш дому, не зможеш одружитись, а якщо не одружишся — не зможеш дружину привести в дім. А чи знаєш ти, як з'явився дім?

— Знаю!

— Ану скажи!

— З цегли, дощок, вапна, каменю, черепиці...

— Тю на твою дурну голову!.. До того, як винайшли цеглу, людина жила на дереві...

— В печері, — поправив я.

— Хто жив на дереві, хто — в печері... Потім людині набридло сидіти на дереві, і вона злізла на землю... А знаєш, що потім з нею сталося?

— Походила вона, походила та й знову вилізла на дерево.

— Ні, коли ходила, їй стало холодно. І що ж вона зробила?

— Одягла пальто й зігрілася.

— Дурень ти несосвітений! Де ж тоді було пальто? Взяла кресало й трут, розпалила вогнище та й сіла біля нього. Але ж ти знаєш, природа сувора. Повіяв вітер зі сходу. Щоб захистити вогонь, взяла людина й поставила стіну з того боку. Повіяв потім західний вітер, і звела людина другу стіну — із заходу. Минуло не так багато часу, і засвистів протяг, з півночі на південь. Тоді людина поставила стіну і з північної сторони. Невдовзі повіяло з півдня, і виросла четверта стіна. Було це восени, а хто ж не знає, що таке осінь! Ні з того ні з сього пішов дощ. Вогонь почав гаснути, і подумалась людина перекрити стіни соломою.

— А потім?

— Потім знову лихо: завалував у кімнаті дим, їсть людині очі. Вона сюди, вона туди — що ж його робити? Не ламати ж стіни? Нарешті сяйнула їй думка, бо вона все ж таки людина була, а ми, люди, тим і відрізняємося від тварин, що маємо розум і говорити вміємо... Пам'ятаєш, дорогий мій Зуріко: «Ти — тварюка безсловесна...»¹

¹ Рядок з вірша Іллі Чавчавадзе «Плугатар». Переклав П. Грабовський.

— Сам ти тварюка, Серапіона ти! — сказав я і схопився за пляшку.

— Постав пляшку, дурню! Руставелі не читав, чи що?.. На чому ти мене зупинив?

— На тому, що людина в диму задихалася!

— Ага, мало не задихнулась, бідолашна. А тоді взяла й пробила дірку в стелі, дим вийшов, і зітхнула вона вільно. Присидла людина до вечора, а потім поцікавилась, чи не перестав дощ. Та як довідатися?

— Треба було висунути руку!

— Куди?

— Як це куди? У вікно!

— А де ж те вікно? От людина взяла і прорубала в стіні вікно. Виглянула, а дощу вже нема... А потім захотілося їй надвір... Сам розумієш, ми ж люди... Та як це зробити?.. Ріголетто! Два по сто! — Доментій гикнув і вів далі: — Прорубала людина двері — і вже готовий дім.

— Дід мій не так будував хату, — сказав я.

— А мій зовсім не будував, прийшов у чужу... Потім людина привела з лісу собаку, прив'язала його на подвір'ї і доручила йому стерегти дім, а сама пішла. Привела дружину, доручила їй поратися коло господарства і знову пішла. Принесла дичину. «Автанділ вернувся з ловів...»¹ Посідали й попоїли чоловік з жінкою... А потім пішли у них діти, онуки, правнуки, і виникло село, потім район, потім місто і нарешті столиця... Столиця Грузії Тбілісі... Ось як нелегко була вона збудована! А ти своєї праці доклав сюди? Ні! То яке ж ти маєш право жити в Тбілісі без прописки?! Але ти мені подобаєшся, хлопець ти славний... Як звати тебе?

— Зуріко!

— Зуріко... З Мартою я поговорю окремо, а тепер домовимося з тобою... З тебе всього-на-всього двісті карбованців. Тільки ж ти анітелень! Як тебе звати?

— Зуріко!

— Ага, Зуріко! — Доментій підморгнув мені та так і лишився з заплушеним оком.

Тоді він підморгнув другим оком і теж не зміг розплющити. Так і заснув.

Я налив у склянку горілки, що зосталася в пляшці, і покликав Ріголетто.

— Аджан! — підбіг буфетник і знов застиг на одній нозі.

— Пий! — сказав я, подаючи йому склянку.

---

¹ Початок популярного народного вірша.

— Я за прилавком, не можу! — відповів Ріголетто й поставив склянку на стіл.

Тоді взяв склянку я, другою рукою, щоб не впасти, обійняв буфетника й спитав:

— Ти знаєш, що таке політекономія?

— І політику знаю, і економію! — відповів Ріголетто.

— Тоді скажи мені: що таке товар?

— Який товар, безфактурний?

— Ні, фактурний!

— Усе, що на вітрині, — це товар. Маю ще товар на складі, — відповів Ріголетто.

— Правильно, — поплескав я його по плечу. — А цього мерця бачиш? — спитав я, показуючи на Доментія.

— Спить, — усміхнувся Ріголетто.

— Це теж товар, Серапіона.

— Не Серапіона, а Доментій.

— Кажу тобі: Серапіона! — сказав я, потім вихилив склянку, і підвал поволі закрутився. Раптом підлога стала стіною, я, Ріголетто і стіл опинилися на стіні, і мені було дивно, що ми не падаємо вниз. Побачивши, що стіна вже замінила стелю, я заплещив очі й сів, а коли їх розплещив, усе було в порядку. — Ти мене не знаєш? Я Зурікела, Вашаломідзе. А ти політекономію знаєш? — спитав я знову.

— Ва, сказав же, знаю! Принести рахунок?

— Неси!

Ріголетто пішов, приніс рахівницю й почав кидати на ній.

— Два шашлики — сорок карбованців, два хліба — шість карбованців, горілка, сир... разом із зеленню триста карбованців.

— Триста — це багато... Мені на таксі вистачить і п'яти червінців.

— Що?!

— Дай мені п'ять червінців! Пішки ж я додому не піду?

— Зараз же викладай гроші, а то... — прошипів Ріголетто і взяв з прилавка аршинний ніж.

— Ти що, хочеш мене вбити? — спитав я.

— Поки не зробив з тебе одбивної, викладай гроші!

— Якщо знайдеш у мене хоч карбованець, ставлю два літри горілки! — запропонував я Ріголетто піти в заклад.

У Ріголетто перекривилося обличчя, і він схопив мене за барки.

— Дядьку Доментію! Товаришу Доментію! Доментію! Вставай, окаянний! Бачиш же, вбивають! — зарепетував я.

Доментій звів на мене каламутні очі, якийсь час дивився, потім махнув рукою і перекинув голову з однієї тарілки на другу.

— В заставу оцього чоловіка залишаю! — спробував я заспокоїти Ріголетто.

— Навіщо мені це стерво? З його тельбухів нічого не зготуєш... Викладай гроші!

— І на хаші¹ не годиться?

— Кажу тобі — викладай гроші, поки не розмалював тебе. Жартуватимеш потім!

— Відпусти мене, зараз дістану... — попросив я.

Ріголетто розтиснув пальці. Я витяг з-під Доментієвої спини портфель, перевернув його над столом і потрусив. Портфель був порожній. Тоді я вивернув кишені його куртки. Випали на підлогу чотири червонясті тридцятки. Ріголетто підняв гроші й полічив їх.

— Дванадцять червінців. Ще треба вісімнадцять!

Тепер я перейшов до кишень штанів, витрусив з них сто п'ятдесят карбованців і обтрусив руки на знак того, що в кишенях більше нічого немає.

— Ще тридцять! — сказав Ріголетто.

— Нелюд ти! Невже ти дітей не маєш? — спробував я розжалити Ріголетто.

— Не маю! — відрубав буфетник.

— Ну, тоді ці три червінці я вираховую з тебе за бездітність! — сказав я й рушив до дверей.

— Забери це стерво, а то я рішу його! — крикнув Ріголетто, і я зрозумів, що залишати тут Доментія не можна.

Взявши кербуда на плечі, я насилу вибрався з підвалу.

Тієї ночі я, Доментій і Софія спали на одному ліжку. Спали без ніякої прописки, і нікому з нас не було соромно.

КОГО Я БАЧУ!

Ось уже три роки я живу в Тбілісі. В селі, коли я туди приїжджаю, звуть мене міським пройдисвітом, у місті — селюком. А втім, для тітки Марти я все ще залишаюся безнадійним боржником, для кербуда Доментія — аферистом, для професорів — гастролером і тільки для бабусі, Іліко та Іларіона, хоч би я й десять інститутів закінчив, я завжди буду тим самим Зуріко — пройдисвітом, базікою і бусурманом. А от Софії байдуже, хто я, вона зовсім не цікавиться ні моєю професією, ні моїм родом. Софія гріється в моїй постелі, з задоволенням їсть рештки мого

---

¹ Х а ш і — популярна на Кавказі рідка страва з рубців та ратиць, що дуже довго варяться.

обіду, і їй дуже подобається, коли я пальцем лоскочу їй шию. Екзамену на осінь я ніяк не можу позбутися — він як родимка на тілі, а моя стипендія лежить десь у сейфі університетської бухгалтерії, мов посланий не туди лист до запитання, і жде не дідеться, коли я нарешті її одержу.

Цього січневого вечора я сиджу в кімнаті тітки Марти. У неї тепліше. На столі булькає здоровенний російський самовар, і ми, посьорбуючи гарячий чай, ведемо розмову.

— Нещасна твоя бабуся! Якби ти одержував стипендію, їй було б легше...

— Тітко Марто, сьогодні день мого народження, то не затьмаруй його, ради бога!

— Будь проклятий той день, коли ти народився! Хай грім ударить у твою дурну голову!

— Красенько дякую! Хай мені так ведеться, як я заслуговую. Того ж і вам бажаю! Алаверди!¹ — І я цокаюся склянкою з тіткою Мартою.

— А бодай ти пропав! — лається тітка Марта й сипле свій цукор у мою склянку.

Надворі мете хуртовина. Зими в Тбілісі бувають холодні, дуже холодні. Снігу тут випадає небагато, його навіть не скидають з дахів, та коли вдарить мороз і все замерзає, як же приємно сидіти в кімнаті тітки Марти! Після чаю вона починає розповідати якусь історію, причому в третій особі, але я знаю, що все це було з нею. Її історії досить сумні. Я люблю слухати сумні історії, але не можу їх переповідати. Та й тітка Марта любить слухати мої побрехеньки. Вона сміється до сліз і після кожної паузи вигукує: «А бодай ти пропав!»

Ось і тепер у зв'язку з днем мого народження я сиджу і згадую, як ми з Іларіоном крали в Іліко черешні. Тітка Марта перестав сьорбати чай і уважно слухає.

— Ти знаєш мого Іліко?

— Ще б пак не знати! Скільки разів ти про нього розповідав! Це ж той, що з одним оком?

— Еге ж! Та ти слухай... У дворі в Іліко стоїть стара черешня. Вона така висока, що до її гілок і не дотягнешся — треба вилазити по стовбуру. А знамените це дерево тим, що на ньому прищеплена черешня чотирьох сортів — шамбала, травнева, пізня та біла, отож ціле літо ягоди не переводяться. Ідучи до млина, проходиш попід самою черешнею... Та вилізи на неї

---

¹ Алаверди — вигук, яким один учасник бенкету пропонує другому випити за проголошений тост з тієї посудини, з якої перед цим випив сам.

вдень ніхто не наважиться, а вночі Іліко спить на балконі, і в гловах у нього лежить дробовик, ущерть набитий сіллю.

Якось надвечір ми з Іларіоном пішли до млина. Помольців було багато, і додому ми повертались опівночі. Коли підійшли до двору Іліко, Іларіон зупинився, зняв з плечей клунок і сів:

«Відпочиньмо трохи, а то вже дух забило!»

Я теж кинув клунок і вмовився поруч з Іларіоном.

Коли ми викурили по цигарці, я підвівся.

«Сядь, бічо, куди поспішаєш?» — сказав Іларіон.

«Як це куди? Не сидіти ж мені тут до ранку!»

«Ти черешень не хочеш?» — спитав раптом Іларіон.

«Ще й як хочу! Та де їх узяти?»

«Та ось же вони, у тебе над головою!» — сказав Іларіон, кинувши оком на черешню Іліко.

«Ти що, здурів? Хочеш, щоб він своєю кременівкою зробив з мене копченю?» — жакнувся я.

«О дурню! Та його ж кременівку розірвало минулої ночі, і він одніс її до коваля Бадрії, щоб той полагодив!»

«Лізь сам!» — сказав я.

«Сам? Ох ти ж безсовісний! Хочеш, щоб я поліз на дерево та ще й черешнями тебе нагодував?»

«А чом би й ні?»

«Та де таке чувано, щоб людина мого віку вилазила на дерево?»

«Не прикидайся таким німціним!»

«Ну, чорт з тобою, поліземо обидва!»

Ми домовилися, що я перший зайду на подвір'я, все кругом розвідаю, вилізу на черешню й потім подам знак Іларіонові.

Поповзом добравшись до черешні, я довго розглядався і прислухався, але ніде ані звуку. Тоді я розвів руки і, мов милого родича, обійняв черешню. Обійняв — та так і прикипів до неї! Прилип, як муха до меду! Насилу відірвавшись, я глянув на себе. В темряві годі було щось побачити, але від мене тхнуло, наче з давно не чищеного курника Іліко. Я думав, що єдиний на світі, хто може обдурити Іліко, це я, і ось яку штуку він мені утнув! Цей одноокий лис перемішав пташиний послід, коров'ячий кізяк і тавот і цією масою щедро обмазав стовбур дерева приблизно на висоту людського зросту. Що вже я не робив — ніщо не допомагало. Загиджений, смердючий, киплячи від гніву, я стояв під черешнею й думав про те, як відплатити Іларіонові за спокою. Іншого виходу не було — я знов обійняв дерево і, згнітивши серце, подерся вгору. Сморід душив мене, я насилу стримував кашель. Потім я протяжно, але тихо свиснув. Іларіонова тіль переповзла через тин і обережно рушила до дерева.

Підійшовши до черешні, Іларіон зупинився й глибоко вдихнув повітря.

«Що це за сморід, бічо?» — прошепотів він унизу.

«Нічого, нічого, вилазь!» — прошепотів я вгорі.

Іларіон розвів руки, обійняв дерево і, звисивши голову, наче розп'ятий Ісус, прошипів:

«Що це таке?!»

«Хіба не бачиш? Соус! Візьми покуштуй!» — прошипів я.

«Зурікело Вашаломідзе, якщо ти збираєшся провести все життя на цьому дереві, то сиди. Та коли все ж таки злізеш униз, я заколю тебе, мов ту свиню перед Новим роком!»

«Сам у всьому винен!»

«У чому ж я винен? Тільки сказав: давай чершень поїмо. А кізяків та посліду я маю вдома стільки, що всьому твоєму родові до другого пришестя вистачить.»

«Ну годі тобі! Дай мені злізти!»

«Нечестивцю Зурікело! Якщо тобі шкода своєї голови, не роби ні кроку!»

«А що, літати?»

«Не смій, я зараз закричу! Що дозволяє собі цей песиголовець!.. Спинися, бічо!.. На що ж я схожий? Як же мені тепер додому йти?»

«А мені як йти?»

«Ти тобі не доведеться! Твій труп я принесу додому!» — сказав Іларіон і зібрався був лізти на дерево, але його напав кашель, а потім і занудило. У цю хвилину я стрибнув з дерева і схопився рукою за Іларіонів лоб.

«Геть від мене із своїм смородом!» — гаркнув Іларіон і відштовхнув мене.

За сваркою, кашлем та нудотою ми з Іларіоном зовсім забули про обережність.

Раптом на балконі в Іліко щось загуркотіло, потім упало, покотилося по сходах і несамовито зарепетувало:

«Гей, держи його, держи! Ви заходьте знизу, ви звідси, а решта — звідти!»

Ми з Іларіоном лобами проломили тин і, як навіжені, вискочили на дорогу. Гримнув постріл.

«Оцей Сліпака ще застрелить нас!» — буркнув Іларіон, схопивши клунок з борошном.

«Не бійся, поки він перезарядить, ми встигнемо втекти!»

«Але ж рушниця двоствольна!» — сказав Іларіон.

«Звідки ти знаєш?»

«Коли його рушниця зіпсувалась, я йому позичив свою!»

«Бідна твоя голова!»

«Бери клунок, безголовий!»

Я схопив свій клунок, завдав його на плечі і вже хотів був тікати, як пролунав другий постріл. Іларіон випустив з рук ношу, зігнувся, однією рукою схопився за мій комір, другою — за м'яке місце і так заволав, що задеренчали шибки в хаті Іліко. Я затулив йому рота. Іларіон звивався, мов ужалений, і загинав такі колінця, яких я не бачив ще ніколи. Довелося покласти клунок і взяти потерпілого на плечі...

Тітка Марта сміялася до сліз, потім, знесилівши, перекинулася з стільця на тахту й махала мені руками — замовчи, мовляв. Але зупинити мене було не так-то легко.

«Зурікело, не залишай мене, не ганьби! — благав Іларіон і від злості скреготів зубами.— Ну, Іліко Чигогідзе, нехай ти тільки потрапиш мені до рук!.. Ти знаєш, бічо, що я з ним зроблю?.. Ой Зурікело, я, здається, вмираю!..»

«Сіль кам'яна?» — питаю я і цуплю його далі.

«Ти ще зуби скалиш? Коли виживу, з обох вас душу витрясу — і з тебе, і з того Сліпаки!.. Як ти думаєш, муки мої кінчатяться? Ох, і світ немилий, так пече!..»

«Потерпи, поки сіль розтане...»

«Та коли ж вона розтане?» — простогнав Іларіон.

Вибившись із сили, я зняв його з плеча, поклав ниць, потім спустив з нього штани й оглянув рану. В тих місцях, куди влучили дрібки солі, тіло посиніло, де-не-де сочилася кров, і кругом підпухло.

«Як ти думаєш, я виживу?»

«Ну що ти, кацо!» — заспокоїв я його.

«Ей, бічо, подми на рани, а то кінчаюся!»

«Чи ти здурів? Якби куди в інше місце, то можна було б, а туди...»

«Ей, Зурікело, синку мій, подми, я тобі по-царському віддячу! Невже нашій дружбі кінець? Та подми, песиголовцю! Не доводь мене до сліз!..» — благав Іларіон.

Що мені лишалося робити? Я сів і почав дути на поранене місце. Цілу годину вислуховував я Іларіонові прокляття і дмухав, мов порваний міх коваля Бадрії...

— Брешеш, пустомолоте! — вигукує тітка Марта і втирає пеленою сльози.

— Щоб я з цього місця не зійшов, коли хоч одне моє слово — брехня!

— А бодай ти пропав! Що ж було потім?

— Потім то поповзом, то на колінах, то на спині притяг я Іларіона додому, поклав його ниць на тахту й обгорнув рану мокрим рушником. Потім я збігав до себе додому, привів бабусю, і ми

обоє перебули ніч біля Іларіона, який не переставав стогнати, сипати прокльони та плюватися.

«Ти бачиш, Ольго, що він зі мною зробив, коли саме стільки роботи?» — бідкався Іларіон, упиваючись зубами в подушку.

«Хіба ж він, триклятий, не знав, що то ти?» — спитала бабуся.

«Ну що ти, Ольго? Коли б він знав, то зарядив би справжню кулю і продірявив би мені лоба!» — простогнав Іларіон.

«Так тобі й треба! А ти, гицелю, чого стовбчиш? — накинулась бабуся на мене.— Іди роздягайся та лягай спати. Виперу ваш одяг. Може, висохне до ранку, а як ні, то поваляєтеся в ліжку...»

Іларіонове вбрання бабуся повісила сушити тут же, на балконі, а мое — на мушмулі перед нашою хатою.

Лягли ми аж на світанку.

Вже добре розвиднілося, коли до Іларіонових воріт підійшов Іліко. Я перший побачив його з вікна і затамував дух. У нього, немов хурджин¹, перевішені були через плече два клунки з борошном. Один з них, більший, він залишив біля Іларіонових воріт, а другий кинув у наш двір і загукав:

«Іларіоне! Іларіоне!.. Ти що, не чуєш, генацвале?»

Іларіон мовчав як могила.

«Зуріко, Зурікело, лесиголовцю Зурікело!» — репетував Іліко.

«Чого тобі треба, Сліпако, чого ти спозаранку будиш мені дитину?» — солодким голосом обізвалася моя бабуся.

Бабусі Іліко боявся не менше, ніж кулі, і голос у нього одразу пом'якшав.

«Нічого, дорога Ольго, я хотів лише спитати, чи вдома Іларіон».

«А що, хіба мій Зурікела сторож при Іларіонові? Піди й сам подивися!»

«Де ти там ховаєшся, Носачу? Вийди, Іларіоне, будь людиною!.. І де твоя совість, сучий ти сину? Ті черешні я бережу, як своє єдине око. Думав, може, обміняю їх на кукурудзу, а ти до них допався, мов гусинь!.. Не міг уже, негіднику, віднести додому мливу? Покинув на дорозі... Ганьба твоєму носові! Ну що ж, валяйся тепер долічерева та жуй подушку, бодай ти сконав! Перевернутися не хочеш? А може, солі тобі замало, то я підсиплю! Ну що, негіднику, підкоптив я тебе? Виходь, кажу, хочу з тобою побалакати! Не можеш ходити? Так тобі й треба! Щоб земля під тобою запалася!..»

«Що сталося, Іліко? Чого ти його так проклинаєш?» — спитала бабуся.

---

¹ Хурджин — особливі грузинські сакви, здебільшого з килимової тканини, в яких звичайно носять жарчові продукти.

«Як це чого? Надумав він цієї ночі поласувати моїми черешнями, от я і всипав як слід і йому, і його приятелеві!»

«Якому це приятелеві?»

«Хіба я знаю?» — ухилився Іліко од відповіді.

«А ти не помилився, кацо? Може, то був зовсім не Іларіон?»

«Ну що ти, Ольго? Якби то був не він, то хіба стерпів би таку мою лайку! Та й потім — чого це треба було йому притьмом, посеред ночі прати свої штани й сорочку! Де ж пак, багатий, перемену має!.. Ну що, Іларіоне. Носачу, забруднив я і без того брудну твою душу? Лежиш тепер та стогнеш... Ну, йди забери боршно, поки я не передумав!» — гукнув Іліко й пішов назад.

Трохи пройшовши, він зупинився і повернув голову в бік своєї хати.

«А пройдисвіт Зурікела чує мене?»

«Чого тобі від нього треба?» — спитала бабуся і взяла в руки палицю.

«Нічого, дорога Ольго... Скажи йому, хай вийде, як тільки просохнуть оті подерті штани, та занесе до господи клунок з боршном!»

Я вже не міг стриматися й, голосно регочучи, вибіг на подвір'я.

Сміялася бабуся, сміявся Іліко. Не сміявся тільки Іларіон: він усе ще лежав долічерева на тахті, зозла впившись зубами в подушку...

...Я закінчив свою розповідь. Тітка Марта встала, поцілувала мене в лоб і налила мені чаю. Потім відчинила стінну шафу, дістала банку горіхового варення і, благоговійно відкривши її, поклала мені на блюдце два горіхи й полила їх соком.

— Рости, синку, на втіху своїй бабусі! Дай боже здоров'я і тобі, й твоїй бабусі, й Іліко, й Іларіонові!

— Це я з'їм завтра вранці, тітко Марто, — сказав я і взяв блюдце.

— Іж зараз, а на ранок буде тобі оцел! — сказала Марта й підсунула до мене банку з варенням.

* * *

Сьогодні сталося чудо: Софія зустріла мене в ліжку. Вона, мабуть, довго чекала мене, але я до другої години ночі сидів у тітки Марти, а відмовлятися від сну їй не хотілось. От вона і вклалася спати. Коли я ліг поруч, вона ледь розплющила одне око, глянула на мене і, пересвідчившись, що це й справді я, знов заплющила і вдала, наче спить. Я довго лежав, підклавши під голову руки, нарешті не витримав і спитав:

— Ти спиш?

Софія не відповіла. Вона знов розплющила одне око, подивилась на мене, потім заплющила його і муркотіла далі.

— Софіє,— промовив я,— ну обізвися до мене, голубонько! Чого ж ти сердишся? Я був у тітки Марти і більше ні в кого!

Софія, мабуть, хотіла щось сказати, але вона була не Мурада і не могла зрозуміти мене. Моя мова не доходила до неї, а її — до мене. Ми тільки зиркали очима одне на одного.

— Софіє,— вів я далі,— сьогодні день мого народження. Ти знаєш, скільки років мені виповнилося?

Софія не знала і зовсім не цікавилася цим. Тоді я подивився їй у вічі, і вона здогадалася, що в мене якась радість, повернулася до мене і щось муркнула. Я не зрозумів, що вона сказала, і пальцем полоскотав їй шию.

Софії було це приємно, і вона примружила очі. Цієї ночі мені дуже хотілося зробити комусь приємність. Задоволений собою, я пригорнув до грудей Софію, і обоє ми солодко заснули. Мені снилися Іларіон, Іліко та бабуся, а Софії, мабуть, миші.

Уже займалося на світ, коли на подвір'ї хтось покликав:

— Хазяїне!

Я не був тут хазяїном і тому не відгукнувся.

— Агов, хазяїне! — покликав хтось голосніше.

В кімнаті тітки Марти почулося шарудіння, потім зачовгали пантофлі. Ось відчинили двері й запитали:

— Хто там?

— Чи тут живе Зурікела Вашаломідзе? — була відповідь.

— Хто?

— Песиголовець Зурікела, Вашаломідзе!

Всемогучий боже! Свята Маріє! Тітко Марто! Софіє! Чи знаєте ви, що таке чудо? Чи знаєте ви, як від радості завмирає серце? Ні? А чи знає про це той, хто шукає Зурікелу Вашаломідзе? А може, телеграма з села? Ні, не телеграма! То в чому ж річ? Куди ти, Зурікело? Накинь щось на себе, застудишся! Як можна посеред зими зриватися з ліжка голяка? Не відчиняй обох дверей! Ти спершу виглянь, може, то здалося? Ні, ні, хай будуть двері навстіж, а ти, як є, не одягаючись, вибігай на подвір'я, галасуй, верещи, лементуй, співай і плач, Зурікело! З хурджином на плечах, у башлику, запорошеному снігом, з посинілим від холоду носом на подвір'ї стоїть твій Іларіон.

Іларіон добре пам'ятає день народження Зурікелі. Тоді він випалив з берданки, яку потім у нього відібрали. І на смертній постелі Іларіон не забуде дня народження Зурікелі, бо немає на світі нікого, хто був би йому дорожчий, ніж Зурікела.

Ось і тепер Іларіон привіз своєму Зурікелі шкарпетки, і горілку, і вино, і сушені фрукти, і гроші — ті сімсот карбованців, якими його преміювали за шовковичні кокони. А ще дещо передали Іліко й бабуся. Привіз Іларіон і листа від бабусі. Що ж там пише бабуся Зурікелі?

«Синочку мій, тепер ти вчений чоловік, і знає тебе увесь Тбілісі. У твою школу прийшов лист з університету. Кого, мовляв, ви нам прислали? Я так і знала, що ти всіх там з розуму поводиш! Шануйся, синочку, і більше нічого мені від тебе не треба. Ось тобі вже двадцять літ виповнюється. На той рік знайду тобі дівчину, бо повинна ж я погойдати в колисці твоє дитинча!.. Потім я умру, і ти складеш мені на грудях руки, ти віднесеш мене на кладовище і ти мене оплачеш. Але сліз твоїх щоб я не бачила! З піснею та сміхом поховай мене, синочку! Я своє вже прожила... Я й Іліко посилаємо до тебе Іларіона з невеликим гостинцем. Подбай як слід про нього, він жаліється, що око болить. На тебе покладає всю надію. Приведи до нього професорів, хай вилікують його. У Іліко корова привела двоє телят. Кривий Архіпо переставився, оце в неділю поховали. Мотрона Розкаряка оддала заміж свою чорну, як головешка, Маквалу. Оце й усе, синочку. Кланяється тобі Мері і всі. Цілує тебе твоя бабуся Гольга».

Цілий день Зуріко читає й перечитує цього листа. Читає і на другий, і на третій день.

Зуріко холодно. Зуріко соромно. Зуріко хочеться плакати. Тбілісі, навчання, диплом — усе це Зуріко кине, збере свої манатки, купить квиток і поїде в село, до своєї бабусі й до Мері. Так, так, поїде! Потім підійде до Мері й питає:

— Тобі холодно?

— Холодно! — відповідь Мері.

Тоді Зуріко зніме кожушок, накине його на плечі Мері й скаже: «Мені не холодно!», хоч він і змерзне, ще й як змерзне. Потім він пригорне її, і так вони ходитимуть по свіжому, нетоптаному снігу...

ДРУГИЙ ОДНООКИЙ

Уже місяць, як Іларіон живе в мене. Йому не подобається моя кімната, та й моєю бібліотекою він аж ніяк не задоволений.

— Бальзак — «Шагренева шкіра», Ромен Роллан — «Кола Брюньйон», Проспер Меріме — «Матео Фальконе», Гюго — «Собор Паризької богоматері», Джавахішвілі — «Квачі Квачантірадзе», Діккенс — «Давід Копперфільд», Галактіон Табідзе — «Вибрані поезії», Омар Хайям — «Рубаї», Гамсахурдіа¹ — «Викрадення місяця» і «Правиця великого майстра», Ілля, Акакій, Важа, Казбегі, Чонкадзе², — перекладає він книжки, потім дивиться на мене поверх окулярів і здивовано питає:

— А де в тебе, шибенику, Егнате Ніношвілі?³

— Вони нічим не поступаються перед Егнате, — заспокоїв я Іларіона.

— Перед Егнате? — перепитує він. — Ану, хто з них може стати з ним поруч?

— Усі!

— Хто саме? Половину прізвищ я вперше чую!

— А ти прочитай — і побачиш, — кажу я.

Іларіон похитує головою, глузливо дивиться на мене і знехотя перегортає книжки.

Удень ми з Іларіоном вештаємося по місту. Заходимо майже в усі магазини. У відділі готового одягу Іларіон сумними очима довго дивиться на червоне шкіряне пальто, підбите хутром. Потім починається ознайомлення з магазином залізних виробів. Іларіон уважно розглядає поприв'язувані до прилавка напилки, молотки, пилки та замки. Потім він питає, чи немає апарата для обприскування виноградників, і, не чекаючи відповіді, виходить з магазину. А найдовше затримується Іларіон у магазині Товариства мисливців.

— Порох є? — пошепки питає він продавця, перегнувшись через прилавок.

— Нема! — коротко відповідає продавець.

---

¹ Джавахішвілі, Гамсахурдіа — відомі грузинські письменники-прозаїки Міхеїл Джавахішвілі (1880—1937), Константін Гамсахурдіа (1891—1975).

² Ілля, Акакій, Важа, Казбегі, Чонкадзе — класики грузинської літератури Ілля Чавчавадзе (1837—1907), Акакій Церетелі (1840—1915), Важа Пшавела (1861—1915), Александре Казбегі (1848—1893), Даниїл Чонкадзе (1830—1860).

³ Егнате Ніношвілі (1859—1894) — грузинський письменник, класик; за походженням гурієць і, отже, Іларіонів земляк.

— А дріб?

— І дробу нема!

— А езала?

— Езала? Що воно в біса таке? — підвищує голос продавець.

— Капсуль, нещасний! — підвищує голос і Іларіон.— Пиж!

— Ти навчися розмовляти з людьми! — кричить продавець.—

Який я тобі піжон?

— Чого ти ревеш, наче поранений¹ ведмідь? Аж запінився...

На кого кричиш?! — кокошиться Іларіон.

— Що ти сказав?! — пошепки питає продавець і оглядається.

— І ти, злидню, ще вчитимеш мене, як говорити?!

— Люди добрі, заберіть цього придурка, а то я вб'ю його! — розводять руками продавець.

Справа набирає серйозного характеру, і я тягну Іларіона до дверей.

— Чим же ти мене вб'еш, жебраче? — кричить Іларіон, оглянувшись.— Ти ж не маєш ні дробу, ні пороху!

Вирушаючи кудись далеко, ми сідаємо в трамвай або тролейбус. Квитки, як правило, бере Іларіон, бо я студент і маю свого клопоту досить. Спершу Іларіон радів, коли кондукторка, беручи в нього гроші, підморгувала йому, лоскотала долоню, а квитка не давала,— думав, сподобався їй. Та коли таку саму процедуру з ним проробив кондуктор-чоловік, Іларіон не втерпів і крикнув на весь вагон:

— Ти не підморгуй, а давай мені квиток, бо так і затоплю в піку!

Вечорами ми ходимо в кіно. Водив я Іларіона і в цирк, і в зоопарк — хочу здивувати його чимось. Але в Тбілісі Іларіона ніщо не дивує, крім трьох речей: перше — коли я вчуса; друге — чому в циркового клоуна зелене волосся і третє — як можуть жити люди в Тбілісі без вина «одеси», цибулі-порею та підігрітого мчаді.

Коли ми не йдемо в кіно, то сидимо в кімнаті тітки Марти навколо здорового російського самовара. Іларіон розповідає нам усякі історії, а ми п'ємо окріп і регочемо. Іларіонові подобається тітка Марта, а тітці Марті подобається мій Іларіон,— у нього, каже, справжній грузинський ніс.

Я й Іларіон спимо разом, в одній постелі. Перед сном він або читає книжку, або розбирає прочитане, або розпитує мене про тбіліські новини, або ж читає мені мораль. Іноді все це він робить водночас. А Софія лежить між нами, слухає нашу розмову й задоволено муркотить.

¹ Гра слів: у гурійському діалекті слова «поранений» і «кастрований» звучать однаково.

Іларіонові з першого ж дня не сподобалася Софія. Але й Софія не тале від любові до Іларіона. Коли вона вперше побачила його в своїй постелі, то одразу зненавиділа, задерла хвоста, вигнула спину й невдоволено пирхнула. Іларіон без усякого вступу схопив Софію за карк, відчинив вікно, і не встиг я опам'ятатись, як вона опинилася в снігу. Я пояснив Іларіонові, що Софія — законний член нашої сім'ї. Так само, як м'яг, розтлумачив Софії, що Іларіон — наш друг. Обое вгамувалися, проте час від часу дихали ненавистю одне до одного.

— Та викинь ти, бічо, оцю блошисту кішку, а то як трісну нею об стіну, то й мозок вискочить! — каже Іларіон.

— Хай буде! Хіба вона заважає тобі! — кажу я.

— Як же не заважає, коли через неї вночі перевернутись боюся — ще придушу ненароком, і вона мені очі видряпає!

— А ти не перевертайся!

— Але ж я не небіжчик, щоб лежати, згорнувши на грудях руки!

— Де ж я її подіну?

— Кинь під тахту!

— Під тахтою холодно!

— Ну гаразд, під тахту полізу я, а вона хай розляжеться в постелі!

— А чого ж, лізь! — кажу я.

Іларіон нічого не відповідає, хапає Софію за карк, якийсь час крутить її в повітрі й потім шпурляє на підлогу. Кішка жалібно нявчить, залазить під тахту і терпляче дожидає, поки Іларіон почне хропіти, щоб знов залізи в постіль і зайняти своє законне місце. Але Іларіон до півночі не засинає.

Іларіон хворий. У нього болить ліве око, дуже болить. Любов до мене і цей біль ока привели його в Тбілісі. Іларіон не боягуз, та все-таки боїться, а тому ніяк не наважиться піти до лікаря, про лікарню й слухати не хоче. А око ж болить! Цієї ночі воно так мучило Іларіона, що він неодмінно подерся б на стіну, якби не боявся, що стіна тітки Марти може впасти. Я ходжу хвостом за Іларіоном, який місця собі не знаходить, заспокоюю його, та все даремно... Аж над ранок біль трохи вгамувався...

Ми квапливо одягаємось, прихоплюємо гостинця — пляшку чаці та один хачапури¹, і за порадою тітки Марти вирушаємо на Солалакі² до приватного лікаря, як вона сказала, дуже й дуже знаменитого, учасника Вітчизняної війни; він, правда, сам безокий, але, виявляється, за якийсь місяць вилікував тітку Марту від ячмінця.

¹ Х а ч а п у р і — особливий пиріг з сиром.

² С о л о л а к і — стара назва одного з районів Тбілісі.

Ми дуже здивувалися, не побачивши перед будинком лікаря черги.

— Я пропав! Мабуть, у нього сьогодні немає прийому! — простондав Іларіон.

— Нічого, впаду йому в ноги і вблагаю прийняти! — заспокоїв я Іларіона, в якого на очах блищали сльози, і постукав у двері.

У коридорі гуркнув стілець, потім почувся шепіт, потім хтось грюкнув дверима кімнати, потім знову щось гуркнуло, і двері відчинилися. На порозі стояла маленька перелякана жінка з розпатланим волоссям, у якому стирчало пір'я з подушки.

— Калбатано!¹ — почав я. — Я знаю, що в шановного професора сьогодні немає прийому, але це мій дядько, і він...

— А хай вам... — перебила мене жінка. — Я думала, що інкасатори!

Вона стала на стілець, дістала з кишені халата зігнуту дротину — «жулик», запхнула її під електричний лічильник і скочила.

— Ну, чого хочете?

— Лікар повинен прийняти нас. Інакше ми не підемо звідси! — сказав я і приготувався до відсічі.

— Ну що ви? Зараз прийемо, батано... А хто вас прислав сюди? Заходьте, будь ласка, заходьте! Не бійтеся... Мамонтію! — покликкала когось жінка. — Мамонтію! Мамонтію! Вийди сюди! Хворі прийшли! Хворі!

Жінка схопила нас за руки, втягла в коридор, потім замкнула двері на ключ, поклала ключа в кишеню і, знов гукаючи Мамонтія, кинулася до сусідньої кімнати. А через хвилину звідти вискочив високий, неголений чоловік у смугастій піжамі. Одне око у нього було червоне, а друге — зелене. Це й був тітчин Мартин знаменитий окуліст Мамонтій Цвєрава.

— Заходьте! — сказав він суворо й повів нас до кімнати.

Ми зайшли. В кімнаті стояли ліжко, письмовий стіл та два стільці.

— Сюди сяде хворий, сюди — співчуваючий, — показав лікар на стілець і ліжко. Сам він сів до письмового столу, прив'язав до лоба блискучу тарілочку і взяв олівець. Ми посідали на свої місця.

— На що скаржитесь? — спитав лікар Іларіона.

— На око, — відповів той і показав, котре боліло.

— Зрозуміло... І чим воно перед тобою провинилося?

— Маєтки відібрало!.. Хіба не бачиш, що я сліпну?

— Чим лікувався в селі?

---

¹ Калбатано — ввічлива форма звертання до жінки, буквально: пані.

- Спершу чаєм промивав, потім молоком...
- А цукром не посипав? — спитав лікар.
- Насміхаєшся? — спитав у свою чергу Іларіон.
- Чого б же я насміхався? Видно, маєш багато молока й чаю, що ллеш і в око! — сказав лікар. — А вино п'єш?
- П'ю! — відповів Іларіон.
- Оце вже не годиться! — сказав лікар.
- Я добре вино п'ю! — заспокоїв його Іларіон.
- А куриш?
- Курю! — відповів Іларіон.
- Тоді дай закурити! — попросив лікар.
- Дай йому, Зуріко, цигарку! — сказав мені Іларіон.
- Я дістав пачку і подав лікареві. Той витяг дві цигарки, одну взяв у рот, другу заклав за вухо.
- Викурю по обіді, — пояснив він.
- Беріть ще, батоне! — простягнув я знову пачку.
- Гаразд, з поваги до тебе по обіді викурю дві, — сказав лікар, витяг з пачки ще одну цигарку й заклав за друге вухо.
- Як добре, що в нього було тільки двоє вух, а то ми з Іларіоном лишилися б того дня без цигарок.
- Накурившись, він пересів ближче до Іларіона і штрикнув пальцем у хворе око.
- Боляче?
- Думаєш, ні?
- Ти нервовий?
- Не те що нервовий, а просто божевільний став, лікарю! Якщо не порятуєш, зараз полізу на цю стіну! — сказав Іларіон.
- На те ж воно й око... Між іншим, коли боліло в мене око, то я ліз у зашморґ!
- Що ж з тобою скоїлося, сердешний? — спитав співчутливо Іларіон і очима показав мені, щоб я поставив на стіл горілку й хачапурі. Я виконав наказ.
- Що це таке?! — закричав лікар.
- У тебе тут прохолодно, то не завадило б перехилити по одній, — сказав Іларіон.
- Тільки по одній! — згодився лікар, поколотив пляшку, подивився на бульбашки й задоволено закліпав очима.
- Чача! Шістдесят градусів, — сказав Іларіон, висипав олівці з маленького глечичка, що лежав на письмовому столі, витрусив на долоню сміття, потім налив у ту посудину горілки й подав лікареві.
- Дай боже вам здоров'я! — промовив лікар і вихилив чару, потім раптом розтулив рота, втупив очі в стелю, з усієї сили

хукнув, наче хотів погасити електричну лампочку, і накинувся на хачапурі.

Прийшла черга і до нас з Іларіоном. Ми теж випили до дна і теж вдмухнули по разу на електричну лампочку і знов наповнили посудину.

Після другої чари лікар повернувся до свого ока:

— Коли боліло в мене око, то я ліз у зашморг... Як тебе звати?

— Іларіон!

— А тебе?

— Зуріко!

— Отож обступили мене лікарі... Дають усякі ліки — це, кажуть, німецькі, це — американські, це — знахарські, це — домашні... Та де там!.. Як тебе звати?

— Зуріко!

— За здоров'я Іларіона! — сказав лікар і випив другу.

— За здоров'я лікаря! — сказав Іларіон і собі випив.

Потім я теж випив і не знати чого всміхнувся.

Після третьої лікар поплескав мене по щоці й знову спитав, як мене звати. Потім я поплескав лікаря по щоці й сказав своє ім'я.

— Обступили мене, дорогий мій Зуріко, лікарі, але скажи, чи бачив ти коли-небудь хворого, якого вилікував би лікар?

— Що ви, батоне? Ніколи!

— Отож лікували мене, лікували, поки не виколупали ока та не поставили там скляної галереї. Але робота чиста! Хіба видно, що скляне? — спитав лікар Іларіона і штрикнув пальцем у своє червоне око.

Іларіон випив і втупився в очі лікаря.

— А котре?

— Червоне!

— Йй-богу, наче справжнє! А якщо в зелений колір пофарбувати, то й зовсім не помітно буде.

— Отож-бо! А в тебе котре око болить? — спитав лікар Іларіона.

— Лікарю, може, в тебе обоє очей скляні? — підвищив голос Іларіон і налив горілки.

— Присягаюся тобою, тільки одне! Казав же тобі, що непомітно! — зрадів лікар.

— А тепер за здоров'я всіх здорових! Хай боронить нас бог від лікарів та від чуми! — виголосив тост Іларіон і передав лікарів спорожнену чару.

— Я лікар, — почав він, — у мене, правда, немає диплома і на дверях не прибита мармурова табличка, та все ж таки я лікар!..

Декому в міністерстві не до вподоби моя робота, пишуть на мене анонімки, штрафують, але хто відбере в мене моє ремесло? Ніхто!.. Мене багато хто не любить, але ж я знаю, що хворі взагалі не люблять лікарів. А ось лікарі люблять хворих, бо без хворих лікар і сам хворий. А коли я хворий, я сам собі огидний!.. Хіба лікарям можна довіряти?.. Їм тільки дай волю, то вони весь світ у могилу заженуть!.. Як тебе звати? — знову спитав мене лікар.

— Його звать Зурікела, а тобі годі пити, бо розум — це не око: його не вставиш! — розсердився Іларіон.

— О, тепер медицина дійшла до того, дорогий... Як тебе звати? — спитав лікар Іларіона.

— Ніяк мене не звати! Коли можеш, скажи, що з моїм оком, а як ні — покажи, де твоє ліжко, і я покладу тебе в нього!

— ...Тепер медицина дійшла до того, що скоро не те що мозок, а й усю людину замінити зможуть. Скажімо, привели до лікаря живу людину, він посадовив її в крісло, натиснув кнопку — і забирайте вже мерця!.. А ти ж як думав?

— Та це я і без тебе знаю! — буркнув Іларіон.

— А якщо знаєш, то чого боїшся? Де ж пак — виймуть око! Зате вставлять нове — ще краще, ніж було. Ти що, думаєш, скляне око гірше за справжнє? Скляне око увечері виймеш, покладеш у склянку, і спиш собі спокійно. А справжнє око виймеш? Дідька лисого! Або, скажімо, вранці вмиваєшся, і мило зайшло в очі. Котре пектиме? Справжнє! А скляному нічогісінько. Ще краще: сидиш у селі біля каміна, і з доброго дива в очі тобі зайшов дим. Котре тоді пектиме, га? Або ще краще: хтось сипнув тобі в око попелом чи линув кислотою. Котре око може зіпсуватися? Або й ще краще...

— Нічого кращого ти вже не скажеш, голубе. Бодай тому пуття не було, хто назвав тебе лікарем! Ти ж не лікар, а геній! Таку добру думку мені подав: як тільки прийду додому, вийму обоє очей і вставлю скляні! — сказав Іларіон і знову налив.

— А як ви думали? Відколи я вставив собі скляне око, воно ні разу не боліло. Геть справжні очі! Хай живе скляне око! — кинув гасло лікар і випив.

Слово взяв я.

— Хай живе скляне око! Будь здоровий, дядечку! Ця людина дорожча мені за все на світі, це мій Іларіон, у нього болить око...

— Котре око? — спитав лікар і так глянув на мене, наче тільки тепер помітив.

— Те саме, що й раніше! — сказав я.

— Тоді вийняти, та й усе! Бабале! Неси сюди окріп і ніж! — гукнув він дружині й поклав голову на стіл.

— Що принести? — просунула голову в двері Бабале.

Принеси таз і постав перед цим бідолахою, — сказав Іларіон.

— Боже мій, що з ним? — скрикнула Бабале й схопилася за голову.

— Поки що нічого, — відповів я.

— Мамонтію, Мамонтію! — заголосила Бабале.

— І який дурень його хрестив! — сказав Іларіон. — Ну, що це за ім'я — Мамонтій? Назвали б Іліко або Іларіоном, а ще краще — Серапіоною! Як ти гадаєш, Зурікело?

Що міг я відповісти? Я стояв і всміхався аж до вух. Мамонтієва кімната то поринала в темряву, то ясно освітлювалася, і час від часу хиталася.

— Що ви з ним зробили? — накинулася на Іларіона Бабале.

— Ти, жінко, прибрала б пір'я з голови!.. Причому тут я? Це горілка таке з ним зробила! Навіть оглянути мене, клятий, не встиг. Упав, негідник, як погано забитий кілок... — сказав Іларіон і взяв пляшку.

— Не журись, Іларіоне, я сам тебе огляну! — сказав я, пішов, похитуючись, до письмового столу, взяв указку і, ткнувши нею в прибитий до стіни алфавіт, спитав:

— Яка це літера, дорогий Іларіоне?

— Котра, генацвале? — спитав мене Іларіон.

— Оця-о!

— Котра, песиголовцю, прочитай!

— Ну оця — «ч»? — сказав я.

— Чу! — сказав Іларіон.

— Молодець, дядьку Іларіоне, ти дуже добре бачиш! А оце яка літера?

— Котра там?

— Ота, що на перевернуте «ер» схожа.

— Мабуть, знак м'якшення, — здогадався Іларіон.

— Иди, я тебе поцілую в ніс, — сказав я, і ми обійнялися.

— Забирайтеся! — крикнула Бабале й схопила нас обох за шиї.

— Та ми й самі підемо, бо хіба ж допоможе оця брудна сорочка, що висить на стільці! — сказав Іларіон і провів рукою по Мамонтієвій голові.

— Геть! — заверещала Бабале й почала шукати в кімнаті чогось важкого.

Я гурієць, ти гурієць, реро-о...

Кожен з нас веселий мрієць, реро... —

заспівав Іларіон, показав мені один палець — співай, мовляв, першим голосом, потім обійняв мене за плечі, і ми, похитуючись, вийшли з дому Мамонтія Цверави.

Тієї ночі око в Іларіона дуже боліло, так боліло, що він сам попросив мене викликати швидко допомогу. Коли опівночі швидка забирала мого Іларіона, він усміхався і підбадьорював мене:

— Ну чого ти, дурнику, опустив вуха, як Серапіона? Не бійся, нічого зі мною не станеться. А для твоєї Софії настав великдень. О, тепер вона розляжеться на моєму місці, немов та пані!..

Я стояв на подвір'ї, заплаканий, нещасний, і дивився на Іларіона. Він силувано всміхався, але з його хворого ока викочувалися сльози і збігали по скроні в сиву порість.

Через п'ятнадцять днів Іларіон виписався з лікарні без ока. Він мовчки увійшов до кімнати, мовчки сів. Я ні про що не питав його, він теж нічого не розповідав. Так тривало цілий тиждень. Я ходив на лекції, сидів на передній парті і з чемності після кожної фрази лектора кивав головою. А після лекції стрімголов біг додому.

Одного дня, повернувшись з університету, я наткнувся на відчинені двері. Заглянув у кімнату — нікого. Я виглянув у вікно і завмер. Була гарна, сонячна погода. Іларіон, виявляється, виніс надвір стілець і сів під шовковицею. На колінах у нього примостилася Софія. Задивившись у безмежну блакить неба, Іларіон курив.

Я сів біля вікна й насторожив вуха. Іларіон гладив Софію по голові й по спині і щось їй шепотів. Я обернувся на слух.

— З тобою розмовляю, з тобою! Одноокий — це все одно що однорукий. Розумієш? Коли людина втрачає зір, то світ для неї — темна, непроглядна ніч. Якщо у тебе одне око, то бачиш лише половину сонця і місяця, половину дня, половину вранішньої зорі... Що, не треба було виймати ока? Але ж тоді зіпсувалося б і друге! Так мені сказали. Хіба не краще одне око, ніж п'ятьма кромішня? Зрозуміла? Та де там... Ех, жаль, що немає Муради! Ото був геній, не те що ти, дурепа з дурепа! Що, образилася? Може, ти й розумієш, та хіба скажеш?.. Ти знаєш, я тепер не можу повернутися в село. Все життя я дражнив Іліко Сліпакою... Як же покажусь йому на очі? А він про все довідається... Ні, нема мені де подітися. Не вознесуся ж я на небо?.. Ну, добре, пробуду тут ще місяць, два, поки загоїться око... А потім що? Хіба Іліко такий телепень, що не відрізнити скляного ока від справжнього? Як ти думаєш, га? А може, повезти йому таке скляне око й сказати: «Ну, все, дорогий Іліко, кінець нашим жартам. Устав оце око на пам'ять від мене, і більше ні ти, ні я не будемо сліпаками...» Як ти думаєш, помириться він зі мною

чи зрадіє, що я приїхав з одним оком? Що? Зрадіє? Ніколи більше не кажи цього! Не знаєш ти мого Іліко! Зрадіє... І як ти могла таке лягнути? Та він собі віку вкоротить, коли про це довідається? Ні? Чого ж ні, коли його сліпе око я заміняв своїм здоровим? Тепер у нас обох бракує ока, і ми його замінимо один одному. Мене й Іліко ніщо не розділить, ми з ним одне ціле, а навіщо одній людині більше як двоє очей? Ти розміркуй сама — навіщо?.. Ну, йди собі, іди, ти однаково не збагнеш цього, поки не втратиш свого ока.

Іларіон замовк, знову приголубив кішку, потім обережно спустив її з колін і підштовхнув. Софія пішла до вікна. Іларіон поглядом провів її, і я побачив, що він плаче.

ЗДРАСТУЙ, ІЛАРІОНЕ!

Після операції Іларіонові вже не сиділося в Тбілісі. Наближався березень, і село кликало Іларіона. Кликала його своїм куванням воласта зозуля, кликав півень з розбитим гребенем, кликали його стара однорога корова і пробуджена від зимового сну родюча батьківська земля на схилі, що гріється на сонці, і з неї піднімається пара, солодша за саме життя...

Відпускати Іларіона додому самого не можна було, бо він усе ще був кволий, а крім того, гірше смерті боявся зустрічі з Іліко. Я виблагав у декана відпустку на два дні, і ми з Іларіоном вирушили до села.

Небо на сході вже запалало, коли ми підійшли до нашого села. Собаки, стомлені нічною службою, ліниво перегакувались або просто для годиться крізь сон гарчали. Від дерев так і віяло свіжістю, і досить було якийсь пташці стрепенутись, як холодна роса сипалась на нас дощем.

— Дивись, песиголовцю, твоя бабуся уже встала! — сказав Іларіон і кинув оком на димар нашої оди, з якого піднімався білий-пребілий дим.

Я зірвався з місця й побіг униз по косогору, гукаючи:

— Бабусю!.. Бабусю-у-у!..

Двері відчинились, і з оди, зав'язана полинялою хусткою, вийшла згорблена бабуся.

— Бабусю-у-у!

Бабуся прикрила очі від сонця долонею, якийсь час удивлялась у далину, потім раптом заметушилася, збігла сходами вниз, витерла пальцями губи і, розвівши руки, кинулась мені назустріч.

— Зурікело! Синку!

— Іду, бабусю, йду!

Ми міцно обійнялися. Потім я підхопив бабусю на руки і, бредучи по росяній траві, поніс до хати.

— Таки діждалася тебе, синочку! Та що ж це з тобою? Отак замучила тебе наука? Щоб мої очі посліпли!.. Самі кістки та шкіра!.. Синку мій, синку!..

— Як поживаєш, бабусю?

— Синку мій, синку!.. Закінчив науку?

— Коли ж, бабусю? Наука тільки починається!

— Ох, нещасна твоя бабуся! Ти що, один за всіх повинен учитися? Бодай пуття не було твоєму вчителеві! Не міг він дати тобі якоїсь пільги? Ти скажи йому, що бабуся в тебе хвора, стара, немічна, то, може, вивчить тебе швидше. Змучилась я в чеканні, синочку...

— Скажу, бабусю, неодмінно скажу! — заспокоюю я бабусю.

А Іларіон стоїть позад мене, хитає головою і чекає, коли я спущу бабусю на землю, щоб підійти та привітатися по-людському.

— Здрастуй, Ольго! — промовив він нарешті.

— Пробач мені, Іларіоне, генацвале! Цей пройдисвіт зовсім задури мені голову. Ну, як поживаєш, бідолашний? Як твоє око?

— Немає вже в мене ока, дорога Ольго!.. І тепер нічого мені не страшно.

— Ой матінко! Що ти мелеш, навіжений! Як можна так жартувати! А це хіба не око?

— То, дорога Ольго, таке саме око, як і в отого висушеного яструба, що висить на стіні в хаті Іліко...

— Невже скляне?!

— Еге!

— Ой лишенько! Але ти не журись, Іларіоне... Ми ж з тобою, рідний!.. Та чого ж ми тут стоїмо? Заходьте до нашої господи! Ви ж, мабуть, зголодніли з дороги,— знов заметушилася бабуся й повела нас у хату.

Після полудня я й Іларіон сиділи в його передпокої і, мов удару грому, чекали, коли погукає Іліко. Та його ніде не видно було. Наше хвилювання дедалі наростало, нарешті терпець урвався... Рипнула хвіртка, і на подвір'я зайшов Іліко. Іларіон затамував дух.

— Іларіоне! — гукнув Іліко.

— Зустрічай, бічо, Сліпаку! — прохрипів мені Іларіон і ковтнув води з глечика.

Я відчинив двері на балкон і виглянув на подвір'я.

— Здрастуй, дядьку Іліко!

— Здрастуй, професоре! — відповів Іліко, піднявся на балкон, обійняв мене навхрест, потім відступив назад, довго розглядав мене, похитуючи головою, і знову давай обіймати.

— Ну, як живеш, бічо? Як почуваш себе? Як бик? Як звір? Чи все ще ти худобина?.. То правда, генацвале, що ти звів з розуму професорів? А це в тебе вуса?! — здивувався раптом Іліко і смикнув мене за вус.— Справжні?

— Аякже, справжні!

— А ти не брешеш?

— Кажу тобі, справжні!

— У такого негідника вуса? Куди ж дивиться бог, чому він не позбавив тебе бороди й вусів?.. А де Іларіон? Агов, Іларіоне Шеварднадзе, прошу тебе, вийди з хати, покажись на очі!

— Коли прийшов у гості — заходь, а як ні, то забирайся геть! — огризнувся Іларіон.

Іліко увійшов до кімнати і став перед Іларіоном. Той підвівся й завмер.

— Здрастуй, Іларіоне!

— Здрастуй, Іліко!

Іліко розвів руки й обійняв Іларіона. Вони довго цілувалися.

Нарешті всі ми вгамувалися й посідали до низенького столика. Іларіон виніс вино, лобію та мариновану цибулю-порей.

Довго всі мовчали. Іліко кутив, я позирав на Іларіона, а Іларіон сидів як на голках і бліднув від страху, що Іліко ось-ось розтулить рота. Нарешті мовчання порушив Іліко.

— Ну, розкажіть, що нового в місті? Як там з продуктами? Які ціни?.. Тарані привіз мені, бічо? — раптом звернувся до мене Іліко.

— Забув!

— Про що ж ти думав, безголовий? Слухай, Іларіоне, що цей хлопець там робить? Учить що-небудь чи ні?

— Хтозна... Кнїжки я в його руках не бачив...— сказав Іларіон.

— Напам'ять, мабуть, учить... На якому ти тепер курсі, психологовцю?

— Ти що, прийшов мене допитувати? Більше не маєш про що говорити? — розсердився я.

— А про що ж мені з тобою говорити, сучий ти сину? Ти ж учитися поїхав? Чи, може, працюєш там носильником?

— Еге ж, носильником!

— Від тебе можна сподіватися.

Іліко скося глянув на мене, налив собі вина, потім подивився на Іларіона і виголосив тост:

— Ну, випиймо за ваш приїзд... Ох, безсовісні ви люди! Я так зрадив, побіг до вас, думав, поділитесь зі мною тбіліськими новинами... А ви на мене як вовки... Негідники ви!.. Що для цього Носача не існує ні друга, ні брата, це я давно знав. Але щоб ти, бусурмане, бундючився — цього я аж ніяк не сподівався! — дорікнув мені Іліко.

Мені стало соромно. Я підійшов до Іліко й поцілував його.

— Пробач, Іліко, я просто стомився з дороги.

— Я радий бачити вас... Чи ти думаєш, що я прийшов сюди заради прокислого вина Іларіона Носача?

— Знаю я, чого ти прийшов! — пробурмотів Іларіон.

— Ану скажи, противний старигане!

Іларіон налив вина.

— Що, зловив ти мене, Іліко Сліпака? Тепер я в твоїх руках? Ну, давай, кусай мене, шматуй, вимотуй душу! Я тут, нікуди не втечу від тебе!..

— Та що з цим бідолахою? З глузду він зсунувся? Здурів? Слухай, Зуріко, що він там їв? Коли їхав до Тбілісі, був золотий чоловік, а повернувся несповна розуму!

Я й Іларіон здивовано переглянулись. Невже Іліко не знає, що в Іларіона одне око скляне? Справді не знає? І нічого не помічає? «Не помічає і не знає!» — вирішили ми й одразу повеселіли.

Іларіон поналивав склянки і перебрав на себе обов'язки тамади.

— За наш приїзд і за зустріч з тобою, дорогий мій Іліко!

— Отак би й давно, голубчику! — зрадив Іліко. — А то зовсім замучили одноокого бідолаху! Хто ж мені дорожчий і миліший за вас? Дай вам боже здоров'я! — промовив Іліко і розцілував нас.

Коли ми трохи сп'яніли, Іліко заспівав пісню:

Коли осінь на порозі,
Замовкають перепілки.
Коли стомишся в дорозі,
Чом не випити горілки...

— Іліко, шені чиріме, ти знаєш, як я тебе люблю! — І Іларіон обійняв друга.

— Знаю, знаю, дорогий Іларіоне! Якби я був пилинкою і впав тобі в око, ти так і ходив би! — усміхнувся Іліко.

На саму згадку про око Іларіон насторожився, але Іліко сидів святішим за ангела, і співав собі:

Гей, наївся, гей, напився,
Потім спати завалився...

- За здоров'я Іліко!
- За бусурмана Зурікелу!
- За Іларіона Носача!

Люблю білі паляниці,
Моргну оком молодиці...—

мугикав Іліко.

Іларіон знову нашорошив вуха, але Іліко, здавалось, щойно спустився з неба. Навіть не глянувши на Іларіона, він наспівував далі:

Тії губи, тії очі
Цілував би дні і ночі...

Тепер Іларіон остаточно впевнився, що Іліко нічого не знає про його око. Він так осмілів, що цілий вечір називав Іліко не інакше, як Сліпакою. Іліко анітрохи не ображався і, будиши в добромум гуморі, не переставав співати:

Не вичерпуйсь, винний глеку,
Напувай усіх охочих!
Чом не йдеш за мене заміж,
Хай тобі осліпнуть очі!

Був уже пізній вечір, коли ми встали з-за столу. Іліко обійняв мене за плечі, і ми, співаючи, спустилися на подвір'я. Іларіон провів нас до воріт. Зачинивши за собою хвіртку, Іліко зупинився.

— Іларіоне! — покликав він сусіда, що вже піднявся на балкон.

— Чого тобі, Сліпако? — відгукнувся той.

— Не забудь на ніч покласти око в склянку!

— Що?! — прохрипів Іларіон.

— Нічого!.. Тепер можеш підморгувати мені!

— Іліко Чигогідзе! — заревів Іларіон.

— Частіш повторюй мое прізвище, а то ще забудеш! А взагалі пощастило тобі; ти ж любиш полювати, і тепер тобі не доведеться заплющувати око. Ходи собі селом і бий собак. Тільки ж гляди, не пропусти жодного!

— Іліко Чигогідзе! Не доводь мене до гріха! — заверещав Іларіон і кинувся до воріт.

— Краще не підходь до мене, Іларіоне Шеварднадзе, а то розіб'ю твое скляне око, і бігай тоді за мною! — застеріг Іліко знав'існілого друга.

Іларіон мовчки сів на сходах. Іліко трохи постояв на дорозі, потім відчинив хвіртку й знову ступив на Іларіонове подвір'я.

Підійшов до Іларіона, сів поруч з ним, дістав з кишені кисета, скрутив цигарку і простягнув тютюн Іларіонові. Той навіть не глянув.

— Візьми! — сказав Іліко.

Іларіон узяв. Потім разом задимили.

— У мене серце обливалося кров'ю, коли я довідався,— почав Іліко.— Хай у мене й друге око осліпне, коли кажу неправду... Розумієш? Ми з тобою, старий, одне ціле, і твоє сліпе око — це й моє сліпе око. Я просто жартував і зовсім не хотів образити тебе... Я ж не ображаюся, коли ти мене Сліпакою звеш! Як хочеш, пройдисвіте, знати, то Кутузов теж був одноокий, але ж він і крізь землю бачив! Подумаєш, утратив око! Та якщо ми з тобою, бідолахо, втратимо й по другому оку, то все одно не пропадемо! Візьмемося за руки та й підемо по білому світу. А якщо не зможемо йти, то цей хлопець буде нам за поводиря. Ех ти, бідолахо! — сказав Іліко й поплескав по плечу Іларіона.

Іларіон підвівся і ввійшов у кімнату. Іліко і не ворухнувся. Невдовзі Іларіон повернувся з якимось згортком у руках.

— Іліко! — тихо промовив Іларіон.

— Чого тобі, Іларіоне? — промовив ще тихіше Іліко.

— Це тараня.. Під гомі¹ й «одесу» добре...

— Дуже смакує! — сказав Іліко.

— Для тебе привіз,— сказав Іларіон.

— Я знав, що привезеш... — Іліко взяв згорток, устав і рушив до хвіртки.

— Стривай, я проведу тебе! — гукнув Іларіон.

— Проведи... — відповів Іліко.

Вони вийшли з двору й почимчикували провулком. Я залишився на Іларіоновому подвір'ї і, щасливий, дивився на їхні широкі, трохи зігнуті спини, що все віддалялись і поступово танули в нічному морозі.

ЦІРА

Студентські роки — найщасливіша пора в житті людини. Хто не був студентом, той ніколи не знатиме, як смакує шкуринка чорного хліба, натерта часником; чого коштує проїхати в трамваї зайцем; яка солодка трійка, одержана з допомогою украденого білета; яка радість поймає душу, коли тобі відновлюють стипендію; як тремтять коліна перед екзаменом; який на смак кислий борщ, зварений в університетській їдальні, і яка приємна ранкова

¹ Гомі — густа каша з чумизяних крупів або кукурудзяного борошна.

прохолода після безсонних ночей, проведених над конспектом. Треба бути студентом, щоб оцінити по-справжньому друга й відчути біль розлуки з ним; щоб пережити невимовну гордість від того, що ти, найнезначніша особа на лекції, звичайний собі Зуріко Вашаломідзе, виходиш на вулицю як найповажаніший громадянин, студент державного університету.

Як я потрапив до університету, як склав вступні іспити і як став студентом — це чудо довго буде таємницею і для старого Іліко, і для Іларіона, і для моїх лекторів, бо про те, що талановитішої за мене людини нема на всьому світі і що таких перлів, як я, на морському дні не знайти, знає, як свої п'ять пальців, лише моя бабуся. Вона пишається мною перед усією Гурією. І я теж пишаюся тим, що я студент.

Славна річ — університет! Тут за незнання предмета чи пропуск лекції батьків не викликають і, що головне, не ставлять двійок у матрикулі.

На уроках, які в університеті зветься лекціями, присутні сто, а то й двісті чоловік. Частина з них пишуть, частина малюють, частина тихо розмовляють, а ще частина не пишуть, не малюють і не розмовляють, а просто сидять і дивуються, чому вони тут сидять. А частина солодко сплять. Іноді сплять і лектори, з тією тільки різницею, що лектори уві сні розмовляють.

Коротко кажучи, лекції придумали саме для таких людей, як я. Але й лекції мають серйозну ваду: почавшись, вони поступово збігають. І ось програму вичерпано. Лектори іронічно посміхаються таким, як я, студентам: тепер, мовляв, і ви завітайте до мене, — і настає найважча ера в студентському житті, ера тропічної лихоманки — сесія.

Тоді ми збираємося на квартирі у когось із друзів, гриземо олівці й конспекти, завчаємо напам'ять цілі розділи, пишемо на шпаргалках або на долонях дати й формули, важкі для запам'ятання, екзаменуємо одне одного, після чого називаємо кого ідіотом, а кого генієм, починаємо здобутими за три-чотири дні знаннями і з розпухлими головами йдемо на екзамен. Після кожного запитання лектора спускаємо дух, мов пробитий м'яч, потім, витягнувши шиї, зблідлі від страху, вдивляємося в екзаменаційний лист, де ставиться оцінка. Якщо то не двійка, ми усміхаємося аж до вух і з порожніми головами виходимо з аудиторії...

Ось і тепер така пора. Я і мої друзі сидимо в моїй кімнаті й зубримо економічну географію. На місці жінки з таранячим хвостом висить карта. Ціра читає вголос конспект, потім згортає зошит і починає опитувати.

— Студент Вашаломідзе! В яких куточках світу добувається олово та хто його має найбільше? — питає мене Ціра.

Всі інші — Нестор, Отар, Хвтисо та Шота — члени екзаменаційної комісії. До екзаменаційної комісії ми входимо по черзі.

У мене на колінах сидить Софія, я лоскочу їй шию і відповідаю на запитання запитанням:

— Олова чи міді?

— Олова!

— Мені здається, що найбільше олова в нашого сільського лудильника Алі. А де він його добуває, — цього вже я не знаю.

— Ну ось, знову почав! Якщо не хочеш готуватися, то йди собі, а нам не заважай! — сердиться Нестор.

— Куди ж я піду, бічо? Я за цю кімнату двісті п'ятдесят карбованців на місяць плачу!

— А щоб тобі добра не було, щоб тобі язик відсох! Чи ти за цілий рік хоч копійку мені заплатив?! — благословляє мене з своєї кімнати тітка Марта.

— Вашаломідзе, переходьте до другого питання! Першого питання ви не знаєте! — усміхається Ціра.

— Пожалійте, не позбавляйте мене знань, шановна лекторко! — благаю я Ціру.

— Ну, не придурюйся, відповідай на друге питання! — втрачає терпіння ще один член комісії — Отар.

— Друге питання — машинобудування в Сполучених Штатах Америки. Сполучені Штати Америки складаються з штатів... Не подумайте, що це установські штати, які то роздувають, то скорочують!

— Ну годі тобі, Зуріко! Якщо взявся, то відповідай! — тепер уже Ціра благає.

Я соромлюся відмовити Цірі й веду далі:

— В Америці машинобудування дуже розвинене. За рік Форд випускає стільки машин, що, кажуть, на одну людину їх по п'ять припадає. Стоїть собі на вулиці машина, ти підходиш до неї, відчиняєш дверці...

— Ні, дверці відчиняються самі! — поправив мене Шота.

— Ага. Потім натискуєш кнопку, і вискакує сигара, натискуєш другу кнопку — вискакують сірники, натискуєш третю...

— І вискакує смажене порося! — перебив мене Шота. — Натискуєш ще раз — вискакує гаряче гомі. Посмокчеш гумову трубку — і піде то вино, то ткемалі. Натиснеш ногою — крем-сода. Натискуєш ліктем — вискакує шоколад, натискуєш другою ногою — полине задушевна «Мравалжамієр»¹, натискуєш...

¹ «М р а в а л ж а м і е р» («Багато літ») — грузинська народна багатоголоса застільна пісня.

— І він таку машину продає? — здивувався Нестор.

— Що вдієш, доводиться! — сказав Шота.

— Може, годі вам кривлятися? — розсердилася Ціра.

Усі прибирають серйозного вигляду, і я веду далі:

— Та що там казати! Форд має золота стільки, що якби зробили з нього пояс, то поясом тим можна було б оперезати всю земну кулю.

— Ех, якби він дав мені пряжку від того пояса! Які б зуби я собі вставив! — мрійно промовив Нестор, показуючи свої порчорнілі зуби.

— От якби те золото дісталось мені... — почав Шота. — Я одразу порвав би всі конспекти, потім пішов би до декана, іронічно посміхнувся б йому і сказав: «Вибачте, шановний, ось ваш матрикул, ось студквиток, і дай боже вам щастя!» Та й шапку на голову... А втім, ще кинув би йому на стіл кіло золота: це вам, мовляв, на марку — якщо скучите за мною, пошлете мені листа в Самтредіа. Пардон, гуд бай! Потім зачинив би за собою двері — і будьте здорові.

— А ще?

— Що — ще?

— Чи ти не позичиш мені тисячу карбованців, щоб я заплатив за квартиру? — попросив я.

— Ти що, збожеволів?! — гримнув на мене Шота.

— Тітко Марто, чуєш? — гукнув я.

— Чую, синку, чую! — обізвалась тітка Марта. — Обидва ви добрі пройдисвіти! Маєш стільки золота, і такий скупердяга!

— Наступне питання! — нагадує Ціра.

— Третього питання я не знаю, шановна професорко... — засоромився я.

— У кого є запитання? — звертається Ціра до членів комісії.

— У мене одне запитання, — сказав Отар.

— Будь ласка!

— Я перепрошую шановну комісію, але мене цікавить: чи збирається цей дегенерат післязавтра складати екзамен?

— Цього питання немає в програмі! — обурююсь я.

Потім виходять екзаменуватися інші.

Ми розходимося пізньої ночі.

Отар, Нестор і Шота живуть у студмістечку, а Ціра — тбіліска й живе на вулиці Мачабелі. Додому завжди проводжаю її я. Ціра — гарна дівчина, голубоока, білолиця й висока. Майже всі хлопці з нашого курсу закохані в Ціру, але вона нікого не кохає і ні з ким не ходить, тільки зі мною. Ми годинами просиджуємо в саду й або без кінця говоримо, або зовсім мовчимо. І тоді, мабуть, скидаємося на закоханих, бо і мені, й Цірі товариші кажуть,

що ми кохаємось. Нас це дивує, і ми домовляємось, що в парі більше не ходитимемо. А другого дня вже не дивуємося, що ми знову разом і знов про нас говорять.

Перша година ночі. Ми з Цірою повільно йдемо проспектом Руставелі. Нічні сторожі, що дрімають біля магазинів, спершись на заіржавілі рушніці, підозріливо косують на вродливу Ціру, а мені схвально кивають головою і знову сплять собі. Сплять ці діди і не здогадуються, який гарний Тбілісі вночі. Довкола тиша. Цю тишу, в якій ледве вчувається нескінченна пісня Кури, несподівано порушує далекий гуркіт коліс запізнитого трамвая, потім протяжний скрегіт на повороті і тріск викресаних бігелями блакитних іскор, що осявають чисте небо, потім пересвист міліціонерів. І все те, що так стомлює, лякає, турбує і набридає вдень, напрочуд пасує нічному Тбілісі.

Ми повільно йдемо проспектом Руставелі.

— Зуріко!

— Що, Ціро?

— Ти любиш гуляти вночі?

— Люблю.

— А не боїшся?

— Ні. А ти?

— Я боюсь і тому й люблю, що боюсь.

— Чого ж ти боїшся?

— Щоб хто не перестрів та не роздяг...

— Мене хіба що одягти можуть, а знімати нема чого...

— А якщо мене роздягнуть?

— Тоді я заплющу очі!

— Чого ж іще від тебе можна сподіватися...

— Будь ласка, дивитимуся на голу, коли тобі не соромно...

— Ти не жартуй! Ви, сільські хлопці, сильні, але страшні боягузи!

— Я боюся тільки ножа.

— А я револьвера!

— А ножа ні?

— І ножа боюсь.

— А мишей?

— І мишей... Зуріко!

— Що, Ціро?

— Бачиш? Двоє чоловіків! Вони йдуть сюди!

— Бачу.

— Вони п'яні. Перейдімо на другий бік, я їх боюся! — сказала Ціра, пригортаючись до мене.

— Я теж боюсь, але переходити соромно.

— Прощу тебе, перейдімо! — І Ціра пригорнулася ще міцніше.

— Не можна! Соромно!

П'яні зупинилися біля Кашветської церкви, довго цілувалися. Потім один, котрий нижчий, звернув униз, а другий попрямував до нас. Перелякана Ціра потягла мене назад. У мене самого підломлювалися ноги.

П'яний наближався. Ціра так повисла у мене на руці, що я мало не впав. Підійшовши майже впритул і широко розставивши ноги, він глянув спідлоба спершу на Ціру, потім на мене, швидко засунув у кишені руки, пошарив і раптом заревів, немов бичок, якого таврували:

— Ей, ти, є в тебе закурити?!

А щоб тобі добра не було! Заради цього так перелякав...

— Звісно, є, батоно! Будь ласка! — пробелькотів я, подаючи йому пачку цигарок.

— Сірники! — grimнув він.

— Ось, батоно! — І я тремтячими руками запалив сірник і підніс йому до носа.

— Вчора я кинув курити, — сказав п'яний, — і з учорашнього дня не курив. Та й зараз не куритиму, тільки дим випускатиму. Людина повинна бути господарем свого слова!

Він прикурив і так затягнувся, що в мене голова обертом пішла.

— Ти куриш? — раптом спитав він мене.

— Ні, що ви, батоно!

— Ого й не кури! Я курив двадцять років, а тепер кинув. Якби цигарки були корисні, то в курінні мене ніхто не перевершив би! — сказав він, поклав мої цигарки собі в кишеню і, похитуючись, пішов.

Ми мовчки йдемо далі.

Раптом Цірі стало весело. Вона перескочила через тінь чинари, потім через другу, третю, четверту, п'яту... Отак, стрибаючи, вона добігла до готелю «Інтурист» і тут, на плитах тротуару, почала стрибати на одній нозі.

— Ану, доженеш мене?

Я пострибав за Цірою на одній нозі, наздогнав її і схопив за плечі.

— Ух, стомилася! — сказала Ціра й поклала голову мені на плече.

Я однією рукою обійняв її за ший, другою підвів їй підборіддя. Ціра глянула на мене своїми величезними голубими очима, і в них я побачив темно-синє небо нічного Тбілісі. Я відпустив її.

— Ех, якби ніколи не світало... — промовила Ціра.

— Чому, Ціро?

— Не знаю... Ніч краща за день...

Ціра відпустила мене, зупинилася, переплела на шиї свої гарні, довгі пальці й, закинувши голову назад, задивилася на всіяне зорями небо. Якийсь час стояла в такій позі, потім знову взяла мене під руку.

— Ти, мабуть, любиш когось, Ціро. Скажи, кого?

— Я люблю небо, люблю зорі, оцього нічного сторожа люблю, і оце дерево люблю,— сказала Ціра й обхопила чинару.— Не віриш? Хочеш, поцілую? — І вона пригорнулася до дерева, почала розхитувати його й цілувати.

Горобці, що спали на дереві, стрепенулися й зацвірінчали. Ціра раптом заслухалась, потім обернулася до мене й сказала:

— І оцих горобців я люблю!

— Навіжена ти!

— Я навіжена. А ти?

— Здається, я теж навіжений!

— Ні, ти дурний!

— Дякую!

— Ні, ти сліпий або глухий! Хіба ж не правда?

Ціра підійшла до мене, схопила обіруч за комір, притягла до себе, пильно заглянула в очі й спитала:

— Бачиш мене?

— Уяви собі, бачу!

Потім Ціра взяла мою руку, приклала її до своїх грудей і знову спитала:

— Чуєш?

Я почув, як швидко-швидко б'ється її серце, мене обпекло її гаряче дихання, і я вже нічого не бачив і нічого не чув. Я був сліпий, був глухий, був навіжений. Я обійняв Ціру, пригорнув до себе й поцілував. Її ледь примружені очі дивилися на мене з-під мокрих вій, наче зарошені мигдалеві горіхи.

І знову мовчки йдемо алеєю чинар.

— Зуріко!

— Що, Ціро?

— Я кохаю тебе, Зуріко!

— Обманюєш!

— Не обманюю, Зуріко! Я тебе кохаю!

— Ні, ні, неправду кажеш, Ціро! Замокни!..

Ціра замовкла, прихилилася до дерева. Я теж замовк і прихилився до стіни будинку. Ми довго так стояли й дивилися одне на одного. Потім Ціра підійшла до мене, застебнула комір, поправила мені брови й побрела вулицею, я пішов поруч.

Ціра повернула до мене голову. Очі її були повні сліз. Вона наблизилася, тремтячою рукою погладила мене по щоці. Я не зрушив з місця. Потім раптом вона поцілувала мене й побігла.

А я стояв сам-один між небом і землею, як стоять ці високі чинари, що шелестять листям і самі не знають, про що шелестять.

* * *

Додому я повертався пішки. Ішов, наче п'яний. Біля Театру юного глядача мене наздогнав запізнілий чи, може, черговий трамвай. Я вскочив у задній вагон. Він був порожній. Кондуктор, що заснув, здригнувся, розплющив очі й сказав, щоб я проходив уперед. Я пройшов уперед. Після цього мені було звелено повернутися і взяти квиток. Я відповів, що грошей у мене немає. Кондуктор не повірив. Я вивернув кишені й витрусив на коліна пил. Тоді кондуктор сказав: «Як ускочив, так і зіскакуй». Перед Верійським¹ базаром я зіскачав, як і вскочив, і треба ж — прямо в обійми міліціонерів.

— Здрастуйте, батоно! — привітався я до нього і якимсь придуркуватим всміхнувся.

— Громадянинне, пред'явіть документи!

— Навіщо тобі документи, кацо?

— Громадянинне! Тобі кажуть — пред'яви документи! Я хочу знати, хто ви будете, добродію!

— Що значить — хто?

— Розмови!

— Чого кричиш, кацо?

— Кому сказано — розмови! Плати штраф!

— У мене нема грошей...

— Тоді підеш зі мною у відділення і там заплатиш!

— Ти що, думаєш, мені по дорозі до відділення зарплату видадуть?

— Розмови!

У кімнаті чергового, крім мене, сиділи ще четверо затриманих. Побачивши мене, черговий придивився до мене з-під долоні й спитав:

— Ага, знову привели тебе?

— Що ви, батоно, я вперше в міліції!

— Розмови!..

— Як нахабно він поводить, начальнику! Цілу дорогу матюкав мене!

— Чому не одірвав йому голови?

— Неправда, батоно! — схопився я з місця.

— Стривай, ось тільки закінчу з ними і візьмусь за тебе! —

---

¹ В е р е — стара назва одного з районів Тбілісі.

сказав черговий і звернувся до непоголеного чоловіка з червоним носом: — Слухай, кацо, скільки разів я повинен брати з тебе розписку?

— Скільки разів скажеш, стільки разів і напишу. Не буду ж я опиратися! — сказав червононосий і встав.

Я сів на його місце. «Мій» міліціонер пішов.

— Ну, розповідай, якої ти там накоїв біди? — вів далі черговий.

— Та чого ти його слухаєш, хай піде лихо до твоїх ворогів! Він себе педагогом називає, та який з нього педагог? Я йому навіть вівчарки не довірю! Чого він може навчити в школі?

— Дуже прошу вас, скажіть тому п'яниці, щоб моєї професії він не чіпав! — попросив чергового високий худий чоловік. — Про те, який я фахівець, знає наш райвідділ освіти!

— Ти думай, що говориш! — гримнув черговий на п'яницю.

— А яке йому діло до моєї професії?

— Але ж він і не згадав про вашу професію! — втрутився я в розмову.

— А чого ж він називає мене п'яницею?

— О, це негарно! — дорікнув я педагогові.

— Та ви не знаєте, юначе, який це нестерпний тип!

— Хто тип?! — образився п'яниця.

— Не кажучи вже про те, що він б'є дружину, — вів далі педагог, — він щовечора приходиться п'яний і до ранку горланить, сусідам спати не дає!

— Це правда? — суворо спитав я п'яницю.

— Що значить — правда? А що б ти зробив на моєму місці? Вже двадцять років цей товариш кожного вечора підходить до мене і хоч-не-хоч обзиває п'яницею! Хіба ж я сам не знаю, що я п'яниця? Навіщо мені про це нагадувати? Ти, каже, хуліган! Так наче я сам цього не знаю... Як же він ще називає? Стривай, пригадаю... Акредитив чи крендель...

— Кретин! — підказав педагог.

— Ага, кретин! Ну, це ще нічого. Але — аферист?

— Як, ви назвали його аферистом? — здивовано спитав я педагога.

— О, ви його не знаєте, батоне! Він і кам'яного виведе з себе!.. Просто замучив сусідів!

— Яких сусідів? Чому ж ніхто, крім тебе, не скаржиться?

— Тому що ти скажений, і тебе бояться!

— Не бояться, а люблять і шанують!

— Ось у мене заява, підписана всіма сусідами! — сказав педагог і витяг сувій.

— І вони такі ж, як і ти, аферисти! — заявив п'яниця і, повернувшись спиною до чергового, звернувся до мене: — Ось ти тут старший, то давай поговоримо! Коли людина випиває, значить, у неї горе, а якщо горе — вона нервує. А коли людина нервує, вона кричить. То як же їй бути? Хіба в своєму домі вона не може ні випити, ні покричати? — спитав п'яниця.

— Ні, чому ж, випити, звісно, можна, але...

— О генацвале, нарешті бачу я людину! — зрадів п'яниця.

— Хіба ж він п'є, батоно? Він жлуктить вино відрами! Та чорт з ним, хай хоч і шурячу отруту ковтає, але чого це маємо терпіти ми, сусіди?! Ні, ви тільки гляньте на його фізіономію! Бачите, який у нього червоний ніс?

— Ти чуєш? У вічі ображає! — поскаржився мені п'яниця.

— Ні, що правда, то правда: ніс у тебе таки червоний! — сказав я і посварився на нього пальцем.

— А що ж тут такого? Та я пофарбую його в зелений колір, тільки хай дасть мені спокій!

— Шановний, як ваше ім'я? — звернувся до мене педагог, але в цю мить черговий так грюкнув кулаком по столу, що в кімнаті запала могильна тиша.

— Як ти смієш, шмаркачу, влаштовувати тут допит! Зараз же встань з цього ослона і скинь кашкета!

— В чому річ, батоно? Я ж допомагаю вам! — здивувався я.

— Кому потрібна твоя допомога! А ти, — звернувся він до п'яниці, — вшивайся звідси, і щоб більше не турбував мені сусідів! А то...

— Зараз піду, начальнику, тільки в мене прохання одне до вас... Я людина така, що й мухи не зачеплю. Блохи — і тієї не вб'ю. Якщо не вірите, приходьте до мене додому і побачите... А того, хто назве мене аферистом, уб'ю на місці!

— Забирайся геть!

— Та йду вже, йду! — сказав п'яниця і рушив до дверей.

Порівнявшись зі мною, він повернувся до мене й сказав:

— Будь другом, скажи свою адресу. Коли тебе відпустять, ми добре з тобою гульнемо!

— Іди, поки я не передумав! — загорлав черговий, і п'яниця шмигнув у двері.

Педагог поклав свою заяву на стіл чергового:

— Дуже прошу вас вивчити це питання!

І, попрощавшись з нами, пішов.

Раптом двері розчинилися навстіж, і до кімнати влетіла, наче божевільна, тітка Марта. Здивований черговий зірвався на ноги й спитав:

— Тітко Марто, в чому річ? Що привело тебе сюди опівночі?

— Хлопець у мене пропав, синку! Мій хлопець!

Сидячи в своєму кутку, я аж рота роззявив з подиву й не міг і слова вимовити.

— Який хлопець, тітко Марто?

— Мій квартирант, Зуріко Вашаломідзе! Пішов і не вернувся!.. Всі лікарні оббігала, всі міліції — ніде немає бідолахи! Як у воду впав... Допоможи, синку, подзвони куди-небудь, довідайся. Коли з ним що станеться, світ божий буде мені немилий!..

Я мовчки сидів у кутку, насунувши кашкета на очі, і слухав, як бідкалася ця добра жінка, слухав і радів, що вона шукала мене, зовсім чужого їй, і що боялася, щоб мене не спіткало нещастя. Я дивився на цю літню жінку, і мені хотілося схопитись, пригорнути її до грудей, поцілувати, заспокоїти, але я приріс до ослона. Переповнений щастям, я слухав, як вона благала чергового знайти мене. І я радів, що о цій опівнічній порі хтось боявся, щоб я не пропав. Я радів, що о цій опівнічній порі хтось мене шукав, як я сам, бувало, шукав у непроглядній п'їтмї ночі заблудлого назимка.

— Я тут, тітко Марто! — нарешті сказав я, встав і обійняв її за плечі.

— А щоб ти осліп! Я сполошила все місто, а він сидить собі в міліції і править теревені! Зараз же додому йди, а то всю чуприну обірву тобі, шибенику! За що тебе сюди привели?!

— Не було нічого, тітко Марто... Я просто так зайшов...

— За що ви його арештували, синку? — спитала вона чергового.

— Ще не знаю, тітко Марто... Міліціонер привів і залишив.

— Що? Не знаєш? То чого ж ти тут сидиш? Привели до тебе невинну, як ангел, дитину, а ти навіть не спитав, що вона зробила? І де твої очі? Хіба ж він схожий на душоубця чи кишенькового злодія? Чи, може, скажеш, що він хуліган?.. Грім би тебе вдарив! Злодії шастають у вас перед носом, а ви кого заарештовуюте?

— Тітко Марто...

— Яка я в біса тобі тітка? У мене серце мало не обірвалося!.. А ти чого сидиш, як сич? Попроси вибачення в цієї шановної людини та подякуй, що відпускає тебе додому, а там я з тобою ще побалакаю!..

Тітка Марта виштовхнула мене з кімнати. Коли ми виходили, в чергового від подиву очі полізли на лоба.

Надворі вже світало. За всю дорогу тітка Марта не промовила до мене й слова. Підійшовши до своїх дверей, я повернувся й поцілував її в щоку.

— Іди геть, бродяго! — сказала вона й витерла щоку рукавом.
Потім зайшла в свою кімнату й замкнула двері.

Спати я вже не лягав.

Десь за Нарікалою¹ займався полум'ям край неба.

ШИОМГВІМЕ

Голова профбюро нашого факультету, крім того що під час екзамену допомагав лекторам знімати й одягати пальто, ще збирав членські внески і потім забував, хто платив, а хто ні, а перед звітно-виборними зборами влаштовував екскурсії. Екскурсіями у нас звичайно називалося колективне відвідання кіно та театрів. А сьогодні ми вирушали на справжню екскурсію — до Шиомгвіського монастиря.

Тітка Марта спекла мені чотири картопляні котлети. Хліба вона не дала, оскільки в Німеччині картоплю й макарони їдять без хліба, і на прощання сказала, щоб я був розумником.

Мої однокурсники вже зібралися на університетському подвір'ї й чекали машини. Чекати довелося нам лише якусь годину. Ми зайняли місця, і водій почав заводити машину. Мотор забулькотів, наче прополіскував горло, потім чхнув і заглух.

— Ей, молодче, йди кругнеш! — звернувся до мене водій.

Я взяв ручку і, ставши перед машиною, крутнув раз, другий, третій, четвертий, п'ятий! Мотор, видно, закінчив прополіскувати своє горло й мовчав.

— Ану, вставайте всі! — дав наказ водій.

Усі повставали, в машині лишилася тільки Ціра. Вона збагнула, в чому річ.

— Ану, взялись!

— Ну, разом, та-а-ак!

Ми налягли на машину, і вона спершу задвигтіла, потім затряслася, потім дихнула теплом, і раптом мотор забухикав, немов застуджена людина.

— Швидко сідайте!

Всі посідали, і машина покотила.

Я сидів поруч з Цірою і скося позирав на неї. Вона не звертала на мене ніякісінької уваги і все дивилась у вікно. Нестор пас очима прихоплене Отаром у дорогу барильце з вином, а сам Отар розмовляв з нашим екскурсоводом, якого позичила нам на один день туристська база. Шота щось сам собі наспівував.

---

¹ Нарікала — стародавня фортеця в Тбілісі.

А я, затамувавши дихання, кури́в і, щоб не турбувати Ціру, пус-
кав дим у ніс голові профбюро.

— Вашаломідзе, дими в другий бік!

— Куди?

— Он туди! До речі, членські внески ти сплатив?

— А вчора хто тобі платив?

— Щось не пам'ятаю!

— Ти, голубе, або виріж собі гланди, або запам'ятовуй, коли береш у мене внески, а то одного прекрасного дня я збожеволію і трахну чимось по твоїй макітрі. Тоді знатимеш!

Профбюро пересів на задню лавку.

Я знову скосив очі на Ціру. Вона все ще дивилась у вікно.

— Погляньте праворуч! — почав екскурсовод. — Це Кура.

— Не може бути! — вигукнув Шота.

Нестор голосно засміявся й спитав Отара:

— Отаре, чи не час нам перекусити? Я чогось зголоднів.

— У тебе часом не промитий шлунок, що ти весь час голодний?

— А скільки разів на день їси ти, дорогий Несторе? — спитав хтось.

— Скільки разів почастинеш!

— Ну, а в межах своїх можливостей?

— Потроху й похалцем.

— А ти їж повільно й побаргато! — порадив водій.

— Подивіться уважно праворуч! — почав знов екскурсовод. — Це ЗАГЕС¹ — наш електричний завод. Звідси пускають струм.

— Сагол! — похвалив екскурсовода водій. — Нарешті я дізнався, що означає ЗАГЕС! Ото як скоротять назву, напишуть по одній літері — спробуй зрозуміти! Оце недавно я прочитав на одному будинку — вийшло просто соромітне слово... А чому б не написати до кінця, щоб кожен прочитав і зрозумів, що воно й до чого? Так ні ж, ламай голову над якимось там ММАЧІ²...

— Погляньте ще далі праворуч! — вів задоволений екскурсовод. — Вище, вище! Бачите? То монастир Джварі³. Його збудовано в далекому історичному минулому і, як бачите, він ще й досі не зруйнувався!

— А ви не знаєте, коли зруйнується? — спитала Ціра.

Екскурсовод скоса глянув на Ціру й розповідав далі:

¹ ЗАГЕС — Земо-Авчальська гідроелектростанція на Курі поблизу міста Мцхети; первісток грузинської гідроенергетики.

² ММАЧІ — грузинською мовою — загс.

³ Джварі (буквально: Хрест) — храм поблизу Мцхети, збудований у VI столітті; одна з найвизначніших пам'яток старогрузинської архітектури.

— З цим монастирем пов'язана красива й весела легенда. Було це й не було¹, жив собі чернець... на жаль, не пам'ятаю, як його звали. І от раз треба було тому ченцеві в якихось справах у Мцхету, спускається він по ланцюгу, бо від монастиря до цього місця натягнутий був ланцюг, і бачить: гарна-прегарна дівчина роздяглась і голісінька купається в Курі й Арагві...

— В обох річках? — спитав водій.

— Подивіться праворуч і вниз — тут Кура й Арагві зливаються.

— Далі, далі!

— Далі зиркнув чернець крадькома...

— Ви подивіться на цього старого шкарбана! Зиркнув, еге? — зрадів водій.

— А в ті часи бог забороняв ченцям дивитися на голих дівчат...

— Ова! — здивувався водій. — Значить, порушення зробив!

— А до чого призводить споглядання голої дівчини — про це кожен з нас добре знає... У ченця закрутилася голова, і полетів він з ланцюгового мосту у воду. Не помилював його господь! — із сльозами в голосі закінчив екскурсовод красиву й веселу легенду.

— Оце й усе? — спитав водій, не дочекавшись продовження. Екскурсовод кивнув головою. — Ось що нас губить! Карти, вино та жінки! Яюсь раз їду я вулицею, аж бачу — ангел. Без крил, але справді-таки ангел! Тільки вона була не зовсім гола — щось на собі мала. «Громадянку!» — покликав я її. Вона оглянулась. Так само, як і в того ченця, потемніло у мене в очах, і я налетів на легкову, що йшла попереду. Де не взявся інспектор... Інспектор — це наш бог. Благою його — пожалій! Але не пожалів... — закінчив шофер свою сумну легенду.

— Погляньте ще раз праворуч! Светіцховелі² — опам'ятався екскурсовод. — Будівничому, який його звів, відрубали праву руку.

— Чому, кацо? — спитав Нестор.

— Сам він каже, що його схопили й відтяли йому руку, щоб більш не будував так гарно.

— Що ж це виходить? Не треба робити людям добра? — сказав водій.

---

¹ Традиційний зачин грузинських народних казок.

² Светіцховелі (буквально: Стопн животворящий) — собор у Мцхеті, монументальна споруда середньовічної Грузії. Був збудований на початку XI століття архітектором Арсакадзе. Слово «цховелі» має значення «живий», «животворний» і «тварина».

— А чому собор називається Светіцховелі? — спитала Ціра, коли водій замовк.

— Собор називається Светіцховелі тому, що... Ви й справді цього не знаєте?

— Ні, батоно!

— Тут стояв, виявляється, стовп...

— А як з тваринами? — спитав Нестор.

— Дикі тварини жили в навколишніх лісах, — пояснив Шота.

— Погляньте ліворуч! — раптом перейшов екскурсовод до нового питання. — Тут похований наш національний розбійник Арсена Марабделі¹.

— О, його я знаю! — вигукнув водій.

Як почув це наш Арсена, усміхнувся ледь лукаво,
На Сивка свого він скочив, гарцював на ньому браво...
І вірмени загукали: «Хлопець лаве² то, їй-богу!»
Що в багатих відбираю,
Роздаю те все убогим...³

Дорогою екскурсовод познайомив нас і з іншими пам'ятками культури Грузії, а над полудень ми виїхали на Шиомгвімську дорогу. Біля села Дзегві сіли на пором, перевезлися через Куру й пішки подалися схилом до монастиря. Ішли групами. Повісивши на плече рушницю одного з наших товаришів, я йшов слідом за Цірою. Після тієї ночі вона чомусь уникала мене. Я дуже кохав її і не хотів, щоб вона сварилася зі мною, а крім того, я знав, що й Цірі цього не хотілося. Проте ми були разом і об'є чогось боялись, як бояться ночі малі діти, що, притулившись одне до одного, мовчки сидять на ліжку й чекають, коли повернуться батьки.

— Зуріко! — гукає Нестор. — Відчепись від тієї дівчини, ти ж бачиш, вона й не дивиться на тебе! Іди допоможи мені!

Я відстаю від Ціри і йду до хлопців, що, обливаючись потом, несуть на палиці барильце з вином. Берусь за Несторів кінець палиці, і ми втрюх деремося косогором.

Ціра йде попереду всіх. Вона раз у раз нагинається, щоб зірвати квітку. Я дуже люблю квіти. Можу цілий день дивитися на одну квітку й бачити всіяне квітами поле або цілий день ходити серед квітів і не бачити нічого, крім однієї квітки. А ще можу лежати в полі горілиць і навіть на небі бачити квіти, а потім перевернутись і знову побачити небо. Я люблю квіти, але

¹ Арсена Марабделі (Арсен з Марабди) — Арсен Одзелашвілі (народився близько 1800 року, вбитий близько 1842 року), народний борець проти кріпосництва, «грузинський Кармелюк».

² Лаве — славний (вірм.).

³ Водій цитує окремі, розрізнені рядки з народної поеми про Арсена.

не люблю, коли їх зривають. Зірвана квітка викликає у мене відразу — мені здається, що вона з вінка мерця. Щоразу, коли Ціра нагнеться, серце у мене стискається. Я ладен повзти до монастиря, аби тільки Ціра не зривала їх, але Ціра не може йти серед безлічі квітів без квітів у руках. Зірвала одну квітку, другу, третю, і ось я вже бачу величезний букет, що йде переді мною.

Коли ми ступили на подвір'я монастиря, нам назустріч вийшов досить веселий і молодий чернець. Він спершу засвітив очима на барильце, що висіло на палиці, потім спитав нас, хто ми такі. Довідавшись, що ми студенти, він замахав руками.

— Ви комсомольці?

— Всі до одного! — відповів профбюро.

— Я не можу впустити вас у церкву. Безбожникам туди не можна!

— А мене впустите? Я два місяці не сплачував внесків! — звернувся я до ченця.

Той задоволено всміхнувся.

— Ми ж не молитися сюди прийшли! У нас екскурсія! — розсердився профбюро.

— А ви хто будете?

— Я голова профбюро!

— Добре, батоне, проходите! Тільки поскидайте кашкети, повитирайте ноги і нічого не пишійте на стінах!

Він повів нас до церкви, відімкнув замок і широко розчинив двері.

— Слава тобі, господи! — промимрив чернець, перехрестився і перший вступив до храму.

Церква дихнула на нас п'янким запахом ладану та воскових свічок. Тут було так темно, наче тільки благословилося на світ. Смужки світла пробивалися крізь вузькі віконця і схрещувались на кам'яній підлозі, розсіваючи таємничі, сповнені тугою сутінки. Я довіку не пригадаю тієї хвилини і не зможу сказати, коли я зняв з плеча рушницю, коли приставив її до монастирської стіни, коли скинув кашкета і як увійшов до храму. В ньому дедалі більше розвиднялось, і ось уже освітілося високе склепіння з фресками й давніми грузинськими написами, з іконами й погашеними високими свічками, з Христосами й апостолами, святими й нечестивими, богородицею і святим Георгієм. Із стін дивилися на нас містичні століття зі зморщеними лицами, великими, напрочуд розумними, непропорційними очима та складеними на грудях руками.

— Що означає цей малюнок? — спитав Нестор.

— Це воскресіння Христа з мертвих! — пояснив чернець.

— Нехай би він воскрес тепер, ото був би молодець! — сказав Шота.

— Я ж казав, що комсомольців не можна пускати в церкву! — заскиглив чернець.

— Не бійся, кацо!

— Який я тобі кацо? Зви мене отцем!

— А як тоді звати рідного батька?

— Як хочеш...

— А ви часом не святий?

— На все божа воля...

— А де тут у вас вода? Де ви купаетесь?

— Купатися треба вдома! — сказав чернець.

— А що на цьому малюнку? — спитала тепер Ціра.

— Це Іуда зраджує Христа, свого вчителя.

— Так воно завжди буває: рідному братові не можна довіритися, за дві копійки продасть! — І водій похитав головою.

— Бога нема! — сказав раптом профбюро.

— Справді? — засумнівалася Ціра. — А казали, що бог на небі?!

— На небі — аероплан! — гордо заявив водій.

— А ви впевнені, що бога нема? — спитав наш екскурсовод і іронічно посміхнувся. — Яюсь іду я на Сололакi, і раптом переді мною, ну перед самісіньким носом, упала отакенна цеглина. Ще один міліметр — і вашого екскурсовода не було б на світі. Я подивився вгору: в карнизі бракує цеглини. Ви уявляєте собі? Один тільки крок, навіть півкроку — і все... Як же можна після цього сказати, що бога нема?

— Якби був бог, то та цеглина неодмінно влучила б у тебе! — сказав я і вийшов з церкви.

Яка течія перемогла там — я не знаю, але я помітив, що всі, хто виходив з храму, були безбожно голодні.

Тут же, на траві, накрили стіл. Тамади не обирали — вирішили, хай кожен скаже про своє наболіле.

Перше слово надали водієві.

— Нещасна я людина! — почав він. — Як воно буває: накривають стіл, усі їдять, п'ють, а я повинен сидіти й ковтати слину, щоб не вскочити в аварію. Якщо я скину всіх вас у прірву, то причину знайду, скажу — відмовили гальма чи рульовий трос лопнув... одне слово, щось вигадаю. Але тут же з'явиться інспектор, побачить, що ви всі мертві, і скаже: «Ану дихни, голубчику!» Дихнеш, а вино так і тхне! «Ага, все ясно, — скаже, — водій зробив аварію у нетверезому стані». І поведуть вашого Саркіса в найвищий будинок у Тбілісі...

— Одинадцятиповерховий? — спитав Отар.

— У в'язницю!

— А хіба ти не бачив будинку, вищого за в'язницю? — сказав я.

— Ні, то найвищий — звідти й Чукотку видно.

— А-а-а...

— От тобі й «а-а-а»! Ну, будьте здорові! — сказав водій і випив.

Тости йшли один за одним — пили за дружбу, за пам'ятки культури, за кохання, за померлих, за предків і ще багато за що.

Чернець спершу відмовлявся від вина, але після четвертої склянки перебрав на себе обов'язки виночерпця, примостився біля барильця і, наливши склянку, що йшла по колу, присмоктавався до гумового шланга, мов голодне теля до дійки, і смоктав, аж поки шланг не виривали у нього з рота. Коли всі посоловіли, слова попросив чернець.

— У цьому монастирі шах Аббас¹.. Ви чули про шаха Аббаса? А хто мені скаже, чому двадцятикопієчна монета зветься абазом?.. Шах Аббас постинав голови двомстам ченцям!.. А чому? Двісті ченців — це не так мало... А шахова бабуся була грузинка... Там у ямі сидів чернець... Не їв, не пив... Чому?.. У печері сидів... Чому?

— Ти ж, братику, не лектор! — не втерпів Шота. — «Чому?» та «Чому?» Звідки я знаю чому? Скажи сам — чому!

— І скажу! Думаєш, не скажу? Усе скажу!.. За кого ж ми тепер п'ємо? Випиймо за бога! Чому?.. Побажаймо богам здоров'я, щастя і сто років життя! Хай бажання його здійсняться на сто відсотків, і пам'ять про нього хай вічно живе в наших серцях! За цей дім! Щоб знову ми сюди прийшли!.. На хрестини й на весілля!.. Дванадцять синів вам і дванадцять дочок... Хай буде всім щаслива доля... Отець, син і дух святий... Я чернець... Чому? — поставив він своє останнє запитання і заснув.

Так ніхто й не довідався, чому він став ченцем. А я знав, що на всьому світі не було жінки, яка б захотіла вийти заміж за цього прямого нащадка пітекантропа, і він волею-неволею постригся в ченці. Прийшов він сюди з чистим тілом, а брудної своєї душі пошкодував для бога і брав за неї гроші...

Коли черга дійшла до мене, я налив собі вина й почав:

— Хай живе сонце!

— Зараз ніч! — сказав Шота.

— А я бачу сонце!

— Молодець! — похвалив мене Отар.

---

¹ Ідеться про Аббаса I, іранського шаха в 1587—1629 роках.

— Я бачу сонце! — повторив я. — Я бачу сонце, і ви повинні бачити його, якщо ви не сліпі!

— Ми бачимо! — сказав Нестор і глянув на небо, де сяяв місяць.

— То місяць, а ти повинен бачити сонце! — сказав я.

— Ну добре, сонце я покажу тобі завтра, а якщо в той час ти не покажеш мені місяця, провалю тобі голову!

— Гаразд, а зараз хай живе те сонце, яке я бачу!

— Ти п'яний! — сказав Нестор.

— Я Шіо Мгвімелі!¹

— Ти Зурікела Вашаломідзе! — сказав Нестор.

— А ти Серапіона! — відповів я.

Нестор не знав, хто така Серапіона, і тому не образився.

— Зараз я йду додому! — заявив я і встав.

— Іди! — сказав Отар. — Отак навпростець!

— Я хочу спати! — сказав Шота і ліг тут же. Інші побрели до храму і вклалися в палатах. За трапезою сиділи, підібгавши під себе ноги, лише я, Отар, Ціра та Нестор.

— Ціро, ти підеш зі мною? — спитав я.

— А чому вона повинна йти з тобою? — спитав Отар.

— А яке твоє діло? — спитав я.

— Ціро, невже ти підеш з оцим дурнем? — спитав Отар.

— Я зостануся тут! — сказала Ціра.

— Зі мною? — спитав Отар.

— Ні, з усіма!

— Хіба Отар — це всі? — пустив я шпильку.

— Чого ж? Ось і Нестор тут...

— Нестор спить!

— Значить, вона залишиться зі мною! — сказав Отар.

— Ти зараз заснеш! — сказав я.

— Я не хочу спати! — відповів Отар і позіхнув.

— А я кажу — заснеш!

— Ціро, мені заснути?

— Якщо хочеш спати — засни!

Отар ліг на траву й одразу заснув.

— Засни і ти, Зуріко... — сказала Ціра. — Отак... А голову поклади мені на коліна...

— Я ще хочу вина!

Ціра налила мені вина й подала склянку.

— Пий!

Я взяв склянку.

---

¹ Мгвімелі — псевдонім відомого грузинського дитячого поета Шіо Кучукашвілі (1866—1933).

- Ти гарна дівчина, Ціро!
- Знаю...
- А я мавпа!
- Знаю...
- То чому ж ти мене кохаєш?
- Не знаю...
- Хай живе незнання! Хай живуть двійки! Хай живуть Іліко, Іларіон та моя бабуся!..
- О, як ти мені набрид із своїм Іларіоном! — прокинувся Отар.
- Я в тебе зябра вирву, якщо ти не заснеш!
- Ось відлупцюю тебе так, що будеш синій, як півнячий пупець, і тоді засну!
- Що з тобою, бічо? Чому не спиш?
- Почухай мені спину — і я засну.
- Сам почухайся!
- Не можу дістати.
- На ось цим,— подав я Отарові палицю, і той почав чухатися.
- Ходімо зі мною, Ціро,— сказав я й допоміг їй підвестися.
- Куди, Зуріко?
- Ходімо зі мною!
- Боюся!
- Не бійся!
- Ціра, обережно ступаючи, пішла за мною.
- Зуріко!
- Що, Ціро?
- Зуріко, чому ти мовчиш? Мені соромно, Зуріко, дуже соромно... Ти ж кохаєш мене, Зуріко? Чому ж ти не скажеш мені, Зуріко?!
- Ціро, ти дуже славна дівчина!
- Це ти вже сказав!
- Ціро, ти не кохаєш мене... Я зараз п'яний, Ціро, а коли я п'яний, то завжди кажу правду... Я... Ти... Ти гарна дівчина... Я не хочу, щоб ти кохала мене, таку мавпу! Ну, ти ж сама знаєш, що я не гідний твого кохання!
- Замовкни, Зуріко!
- Я безсовісний, та це не моя вина. Я не думав, що така славна дівчина може покохати мене... Ти не знаєш, який я поганий хлопець. Ти не знаєш...
- Не кричи, Зуріко!
- Ти не знаєш, що в мене є кохана в селі і що за неї я віддав би весь світ, і життя віддав би! Ти краща, ніж вона, але за неї я віддав би все, геть усе! Її я бачу скрізь і завжди! Розу-

мієш? Мені навіть здається, що ти — це вона. Ти про це знаєш? Ні! А я знаю, що вона те сонце, яке я бачив сьогодні... Її звуть Мері... І про це ти не знаєш, а повинна знати...

Я замовк, неспроможний більше говорити. Гіркий клубок підкотився до горла, і я задихався.

Ціра стояла, мов статуя. Була біла, як полотно. Я дивився в її широко розкриті голубі очі, але вже не бачив у них усіяного зорями неба. Дивився в мигдалини її очей, але не бачив сліз. Раптом оживши, вона підійшла до мене, підійшла зовсім близько, але я не чув її дихання, бо вона не дихала. Стояла довго в такій позі і несподівано з усієї сили вліпила мені ляпаса. Я не зрушив з місця. Тоді вона затулила обличчя долонями, вткнулася головою мені в груди й заридала.

Я обійняв Ціру, хитаючись привів її до сплячого Отара, посадив поруч з ним і, поцілувавши руки, що затуляли обличчя, повернув назад.

Я побрів косогором до старої церкви й почав підніматися сходами на дзвіницю. Опинившись нагорі, глибоко вдихнув вологе пічне повітря й почекав, поки заболить легені, потім важко видихнув і розвів руки.

— Еге-ге-е-е! — гукнув я що було сили.

Голос заметався у дзвіниці, наштовхнувся на дзвін і, ввібравши метал, вирвався на простір, ударився об скелю, відбився від неї й кинувся назад, до дзвіниці, потім полинув низом, над чаргариками, над берегом Кури, і нарешті розтав, розсіявся й замер.

Я провів рукою по дзвону. Його вкривав моховитий шар пилу. Я вдарив кулаком по металу. Пролунав глухий звук. В очах у мене потемніло, потім раптом посвітліло, і все захиталося. Щоб не впасти, я схопився за мотузок, прив'язаний до серця, й потяг до себе.

«Нау-у-у!» — простогнав дзвін.

Я знову смикнув мотузок, і знов почувся стогін:

«Нау-у-у!»

Я смикав ще й ще...

«Нау!.. Нау!.. Нау-у-у!..» — співав, похитуючись, дзвін.

Спершу було чути окремі звуки, а потім вони злилися в приємну для вуха протяжну пісню й попливли безперервними, нескінченними хвилями: «Нау-нау-нау-нау!..»

Я стояв сп'янілий на дзвіниці й нічого не бачив, крім сонця, нічого не чув, крім пісні дзвона, й відчував, що непритомнію...

Я й Іларіон сидимо під Іларіоною липою і правимо теревені. Іларіон любить поговорити про науку, літературу й політику. Про все він має своє, окреме уявлення, голова його набита власними теоріями, і він не визнає ніяких авторитетів. Найбільший авторитет для нього — це я. Але й на мене він іноді дивиться з підозрою і запитує:

— Де ти це вчитав, бічо?

Я називаю підручник.

Іларіон усе-таки сумнівається і застерігає мене:

— Ти, синку, отим книжкам не дуже довіряйся! Їх пишуть такі ж, як і ми з тобою, небезгрішні люди.

У те, що Земля кругла, Іларіон повірив тільки тоді, як я йому все докладно розглумачив. Вірить він і в те, що, оскільки Земля кругла, то, просвердливши її наскрізь, можна опинитися в Америці, але його дивує, чому в такому разі люди не свердлять Землі та не виходять в Америку. Мене це теж дивує, і Іларіон звертає мову на іншу тему.

При нашій розмові присутня й бабуся. Вона сидить на пеньку з величезним клубком на колінах і, дістаючи з кошика кокони, пряде пряжу.

— Ну добре, синку, ось ти кажеш, що спершу на світі з'явилися тварини, а потім людина. А хто ж тоді доїв корів та кіз?

— Частину молока висисали телята, а що лишалося — лилось на землю, — пояснив я бабусі.

Бабуся сумно похитала головою.

— Ти чуєш, Іларіоне?

— Це ще нічого, Ольго. Ти спитай у нього, як праця перетворила мавпу на людину! — сказав Іларіон і захихикав.

— Ану розкажи, синку мій дорогий! — просить мене бабуся.

— Та навіщо розказувати? Ти глянь на Іларіона й Іліко і сама впевнишся! — відповідаю я.

— А й справді! — каже бабуся і теж хихикає.

— Ей, ти, недороблений! Якщо не маєш дзеркала, то хоч у колядязь подивися, на що твоя мармиза схожа! — кричить на мене Іларіон і поривається до плоту, щоб витягти хворостину. — Ти краще розкажи своїй бабусі, чого тебе у Тбілісі навчили!

— Розкажи, синку, коли щось путне знаєш! — просить бабуся.

— Та ви все одно нічого не зрозумієте! — кажу я і закурюю.

— Соромишся? — питає Іларіон.

— Тоді ти, Іларіоне, розкажи, як ото праця перетворила мавпу на людину?

— Та що розказувати, дорога моя Ольго? Цей пройдисвіт на-молів сім мішків гречаної вовни! По-його виходить, що мавпа зголодніла й почала працювати...

— Ну й що?

— А те, що не могла ж вона копати лежачи! Ну й стала, як людина, на дві ноги.

— Справді, синку? — спитала здивована бабуся.

— Та бреше він! — сказав я.

— Що, відмовляєшся від своїх слів? — обурився Іларіон.

— Хіба я тобі так пояснював?

— Якби ж то так! А то я половини не второпав з того, що ти плів.

Я махнув рукою. Іларіон вів далі:

— Отож почала мавпа копати...

— А де ж вона взяла заступ?

— Ось про це я й забув тоді спитати!.. Слухай, бічо, де взяла мавпа заступ? — спитав Іларіон.

— Як це де? Пішла в сільмаг до Оцоїї та й каже йому: «Дай мені, братику, той заступ, що за вісімнадцять карбованців!» — відповів я.

— А що, тоді Оцоїя теж був мавпою? — спитав Іларіон.

— Ну, Оцоїя і тепер мавпа! — сказала бабуся. — Оце недавно з кілограма цвяхів украв аж двісті грамів та ще й здачі не до-дав!

— Здоровенькі були! — почувлося раптом.

Ми всі оглянулись. Біля хвіртки стояв усміхнений Іліко. Іла-ріон насторожився, немов чекав, що вискочить розбійник.

— Іліко Чигогідзе, признайся: ти прийшов як ворог чи як друг?

— Чого мені ворогувати з тобою, нещасний? На цьому світі ти переважав мене лише одним оком, та й те творець у тебе від-брав. Тепер нам нема за що сваритися. Прийшов як до сусіда порадитися.

— Ну, тоді заходь до двору!

Іліко відчинив хвіртку, ступив на подвір'я і, підійшовши до нас, сів на колоду. Потім дістав з кишені кисета, скрутив ци-гарку, а кисета сховав назад. Засунувши руку в другу кишеню, він дістав другий кисет і простягнув нам:

— Закурите?

Іларіон глянув спершу на мене, потім на Іліко, взяв кисета, розв'язав його, понюхав тютюн і повернув назад.

— Висип це в глек, дорогий Іліко, залий розсолем з оцтом, і через тиждень можна буде вживати!

— Що, знову перчений? — спитав я.

— Ні, капустає листя! — відповів Іларіон. — Ну, кажи, чоґо притарабанився? — спитав він Іліко.

Той навіть не глянув на Іларіона, повернувся до бабусі й почав:

— Що з ним говорити, дорога Ольґо? Отрута так і бризкає з рота. У тебе, правда, теж не цукор на язиці, але ти жінка мудра, отоґо порадь мені, що його робити? Тікати з села чи вбити людину й сісти у в'язницю?

— Ой лишенько! Що з тобою сталося, сердешний? — перемінила бабуся гнів на ласку.

— Ти ж знаєш, як нелеґко сплавляти дрова по Губазоулі. Ще й твій пройдисвіт мені допомаґав...

— Ну то й що?

— А те, дорога Ольґо, що хтось у мене краде горбом добуті дрова. З двох стосів лишився один, та й той надібраний! І ніяк не застукаю злодія, хоч яку вже ніч не сплю! Порадь мені щось!

— І за якісь там дрова ти хочеш убити людину? — спитав Іларіон.

— Горлянку переґризу, якщо спіймаю! — відповів Іліко.

— Що я пораджу тобі, дорогий Іліко? Не кажи, злодій, поки за руку не вхопив.

— Але ж мене обкрадено?

— Авжеж!

— Ну, добре!.. — сказав Іліко, встав і попрямував до хвіртки.

— А ти переноси дрова в хату! — гукнув йому вслід Іларіон. — Або кинь на стіс матрац і там спи! Нічоґо з тобою не станеться — тепер же літо!

— Дякую тобі, дорогий мій Іларіоне! Коли б не ти, що б я робив! — відгукнувся Іліко і, похитуючи головою, пішов з двору.

Того ж вечора Іліко прийшов до нас додому з подарунком.

Двері раптом відчинилися — і до кімнати вскочив здоровенний півень з яскраво-червоним гребенем, добрячими шпорами та схожими на гудзики очима.

— Що це таке, Іліко? — здивувалася бабуся.

— Хіба ж по ньому не видно, що це півень?

— А що з ним таке?

— Нічоґо, генацвале. На всі хвороби він уже перехворів. Добрий забіяка і півень хоч куди! Якщо інші півні співають десять разів на день, то цей — двадцять. Хіба що гавкати не вміє, а так справжній собака — у двір нікого не пропустить. Хочу подарувати Зурікелі.

— Тільки цьоґо ще бракувало моїм бідолашним курам! — скрикнула бабуся.

Та Іліко вже не слухав. Він відкликав мене набік і зашепотів:

— Зуріко, генацвале! Ти ж знаєш, як я люблю тебе... Тільки скажи, і я заради тебе віддам останнє око.

— Чого тобі треба, Іліко?

— Благаю, виручи мене! Я знаю, що ти привіз із Тбілісі динамітні капсулі.

— Ну, привіз.

— Скільки?

— Тридцять штук...

— Я твій раб, твій слуга... На ось ножа й відріж мені вуха.

— Кажі, кацо, чого тобі треба?

— Віддай мені ті капсулі!

— Чи ти, бува, не в розбійники зібрався?

— Що ти хочеш? Віддай мені ті тридцять капсулів, а за них проси що завгодно!

— Скажи мені, навіщо вони тобі, і я їх подарую!

— А не викажеш?

— І як тобі не соромно, Іліко?

— Не погубиш мене?

— Тебе?!

— Присягнешся на іконі?

— Ну що ти, Іліко?!

— Ну, тоді ходімо до мене!

До самого ранку я й Іліко сиділи на його подвір'ї біля стосу дров, попивали вино і свердлили в полінах глибокі отвори, в які потім обережно закладали динамітні капсулі. Замазавши отвір глиною, ми знову клали поліно у стіс.

Іліко був у доброму гуморі, щось тихо наспівував і, свердлячи, здавалося, закликав:

— Хе-хе-хе! Де йому тепер дітися? Не в Стамбул же носять мої дрова. Злодій десь тут, близенько! Я-то знаю, хто їх краде, та, поки не спіймаю на гарячому, він не признається. Хе-хе-хе! Та я ж геній, Зурікело! Правда ж?

— Гляди, Іліко, щоб не вбило кого!

— Не бійся, вбити не вб'є, а вжарить — будь здоров! Ну, скажи, Зурікело, геній я чи ні?

— Геній, Іліко, ти справжній геній!

— Зурікело Вашаломідзе! Якби цієї ночі перед тобою сам бог з'явився і спитав, що ти тут робив з Іліко Чигогідзе, нізащо не признавайся, а то я сам собі смерть заподію! Гляди ж, не зажені мене в могилу, поки я не провчив того злодія!

Я заспокоїв Іліко й пішов додому.

Рівно через тиждень ми з Іларіоном сиділи в кінці його подвір'я і гнали горілку. Весело клекотав величезний мідний

казан, і з трубки, наспівуючи якусь ніжну, тягучу пісню, крутою цівкою вибігав первак.

Іларіон любить міцну горілку. Він обмочує пальця в цівці й підносить його до вогню. Якщо палець спалахує полум'ям, Іларіон жене далі горілку, а якщо полум'я немає, перекидає казан і заправляє його знову.

Сидячи біля казана, ми підставляємо під цівку маленькі винні скляночки, потім охолоджуємо гарячу рідину в холодній воді і, розтягаючи задоволення, смакуємо чудовий трунок. Тут, біля казана, горілку треба не дудлити, а пити повільно-повільно, заплющити очі й посмоктувати, поки не розійдеться по тілу приємне тепло та не захитаються ледь-ледь дерева. Тоді вставай і співай як завгодно, говори що завгодно, смійся з чого завгодно, роби що завгодно, і ніхто тебе не осудить.

Я сиджу біля трубки, Іларіон — біля казана. Він підтримує вогонь, а я куштую горілку. Дерева ледь-ледь похитуються, і ми сміємося з чого завгодно, говоримо що завгодно і співаємо, як нам хочеться.

— Хай повниться всяким добром цей дім!

До двору заходить Іліко.

— Хай і тобі пошле бог щастя! — І ми подаємо гостеві повну скляночку горілки.

Іліко ставить чарку на долоню, щільно закриває її другою долонею, сколочує на коліні, потім дивиться на світло й задоволено каже:

— Еге-ге-ге! Це така, що й ведмедя звалить!

Потім Іліко відводить мене набік і шепоче на вухо:

— Взяли!

— Що взяли, Іліко?

— Дрова, телепню! Цієї ночі вони заговорять!..

— Не може бути!

— Тсс!.. Ну, я піду, а ти наслухай, де гримне.

Іліко захихикав і пішов. Я теж захихикав і, чекаючи чуда, вмовстився знову біля трубки.

— Слухай, песиголовцю, чого треба було тому Сліпаці? Не міг при мені сказати?

— Навіщо говорити, Іларіоне, скоро сам почувеш!

— Що він затіяв, бічо?

— Цієї ночі ми з тобою боки рватимемо зо сміху, дорогий Іларіоне!

— Ану, викладай усе, поганцю!

— Я можу сказати, але краще почути це на власні вуха. Тоді звістці й ціни не буде!

— Що, продався Сліпаці? — спитав Іларіон і махнув на мене рукою.

Я ж не знав, що продаси ти,
Брате мій, Андрю Долідзе...—

заспівав я тихенько. Іларіон устав і пішов по дрова, а я тим часом знову взявся куштувати горілку.

Повернувшись, Іларіон підклав під казан дров і підійшов до трубки.

— О, присмоктався, мов теля! — дорікнув він мені.— У тебе вже очі посоловіли... Пересядь туди!

Ми міняємось місцями. Потріскуючи, палахкотять букові дрова. Я вихлюпою на вогонь горілку, що залишилася в скляночці, і вона спалахує.

— Спирт! — кажу я і ще підкладаю дров під казан. Вони сухі й горять, мов сірник. Вогонь має якусь магічну силу, приваблює, причаровує до себе, і я мимоволі втуплюю очі в палаючі поліна. Ось від одного з них відпала грудочка глини, потім усе змішується — дрова, свердло, Іліко... і...

— Іларіоне, лягай! — зарепетував я.

— Що таке? — кинувся до мене Іларіон.

— Лягай!!!

Та було вже пізно, Іларіон і так лежав. Раптом гримнуло раз, другий, третій, четвертий... Казан хутко зірвав свою шапку, наче вітав якусь дуже поважну особу, і гепнув на землю, потім підскочив і перекинувся у вогонь. Я хотів щось крикнути, але рот мені забило попелом, а вії та брови обсмалило. Залпи гриміли один за одним, жарини злітали вгору фейерверком, освітлюючи поле бою.

Коли канонада припинилася, в селі завалували собаки, але ніхто не подавав голосу, і хвилин через п'ять усе заспокоїлося. Іларіон так зарився головою в землю, що я подумав, чи не відірвало йому голови. Я кинувся до нього й перевернув на спину. Обличчя не видно було — його вкривав шар попелу й землі.

— Іларіоне!

— Що сталося, Зурікело?

— Бодай ти пропав, Іларіоне Шеварднадзе! Не міг сказати мені, що крав дрова у Сліпаки?

— Що ти мелеш? Які дрова?

— Ті, що я їх власними руками свердлив і начиняв капсулами!

— Зурікело Вашаломідзе! Напоїв мою кров'ю Іліко Чигогідзе? Забирайся ж геть, поки ще в тобі душа держиться, а то

таке зроблю, що й каміння з жалю завие! — прошипів Іларіон, підводячись.

— Господарю! — врятував мене чийсь поклик.

— Хто там?! — заревів Іларіон.

— Це я, Іліко. Прийшов до тебе за порадою. Хтось у мене краде дрова, то чи не допоможеш мені зловити злодія?

— Рішу! — зарепетував Іларіон, кидаючись до воріт.

Якби тієї ночі ми спіймали Іліко, то, мабуть, уп'ялися б йому в горлянку, але він з'явився тільки вранці. Лисицею прокрався він на Іларіонове подвір'я, покрутив хвостом і співчутливо похитав головою, а потім усміхнувся нам ангельською усмішкою, примусивши і нас усміхнутися, сів під липою, підібгавши під себе ноги, й заходився виймати капсулі з уцілілих полін.

СКАРБ

Для сільського хлопця, який учить в Тбілісі, улюблений місяць — це червень. Склавши екзамени й одержавши стипендію одразу за три місяці, перекинеш через плече свій порожній хурджан — і гайда додому. Поки я вчився в селі, то теж любив цей місяць. Та відколи я став квартирантом тітки Марти, червень мене анітрохи не радує. Розміркуйте самі: з чого тут радіти? Щоліта над тобою тяжіє екзамен на осінь. У матрикулі, який показуєш бабусі, всі трійки треба виправляти на п'ятірки, а потім, повертаючись до міста, переробляти їх на трійки. Приїхавши додому без стипендії, мусиш при бабусі вислуховувати ущипливі натяки Іліко й Іларіона з приводу моєї запопадливості до науки. Та, оскільки мені більше нема куди податись, як до мого села, до бабусі, Іліко та Іларіона, то доводиться з усім цим миритись.

Ось і тепер я ступаю звивистою, мов трель гурійської пісні, стежкою, що веде до мого села, бреду по траві трохи не в пояс, мокрій від недавнього дощу, і з мене аж пара йде. Як і завжди, підійшовши до косогору перед рідним селом, я пришвидшую ходу. Від утоми ноги в мене підломлюються, легені свистять, кисті рук набухають, проте я біжу. Потім поступово сповільнюю біг, а коли виходжу на лагорок, з якого видно нашу оду, зупиняюся, відчуваючи в горлі клубок, і сідаю на камінь. Сиджу я довго, ковтаю слину й сльози і чекаю, коли зігнута вдвоє бабуся вийде на подвір'я, а тоді з криком «бабусю-у-у!» мчу вниз, перескакую через перелаз, пеньок, камінь, знов через перелаз — і ми обіймаємося. Потім довго сидимо мовчки й розглядаємо одне одного. Розмову починає бабуся — і завжди однаково:

— Живий, синочку?

— Мертвий, але не признається! — каже Іларіон, що наче з-під землі виріс.

— Зголоднів, синочку? — питає бабуся і стукає ціпком по розплесканому на кеці мчаді, перевіряючи, чи спікся.

— Знімай уже, Ольго! Недопечений він ще корисніший. Свою Серапіону я розгодовую тістом... — каже Іліко, весело потираючи руки.

— Ну, розкажи, що нового в Тбілісі? Чого мовчиш, як на екзамені? — питає мене Іларіон і, не дочекавшись відповіді, лагідно звертається до бабусі: — Якого вина принести, Ольго?

— Усе! — відповідає бабуся.

— Що в тебе, бічо, в чемодані? Часом не свинець? — скалить зуби Іліко, підкидаючи мій легенький, як пір'їна, чемодан.

— Книжок, мабуть, привіз! — усміхається Іларіон.

— Не смій мені і в руки брати книжку! — водить руками бабуся. — Хіба ти не намучився у Тбілісі? Тепер тобі відпочити треба, синку!.. Боже мій, на кого він став схожий? Самі кістки та шкіра!

— Чуєш, песиголовцю? Видно, в Тбілісі не було кому хоч на хвилику вирвати у тебе з рук книжку... На тебе дивитися страшно! — кепкує з мене Іліко й хихикає.

— Ви б глянули на його бібліотеку! — каже Іларіон. — Коли входиш до його кімнати, то на голову тобі падає спершу книжка, а потім цеглина. Всі гроші, які йому посилає бідолашна Ольга, він тратить на книжки!

— Чого ж ти губиш себе, синочку? Гроші я висилаю тобі на харчі, а ти книжки купуєш? На біса тобі стільки книжок? Краще їж на ті гроші, а то перестану висилати! — погрожує мені бабуся.

— Іларіоне Шеварднадзе, годі тобі! — лякаюся я.

— Ми ж про тебе піклуємося, синку! Іноді треба відкласти книжку й подумати про здоров'я! — повчає мене Іліко.

— Знімай, бабуся, мчаді, щоб ці противні дідугани заткнули собі пельку, а то я закричу! — благаю я бабуся, і ми сідаємо за накритий стіл.

Посеред трапези хтось гукає на подвір'ї:

— Бабо Ольго!

— Хто там? Заходьте!

До кімнати входить Мері — з розпущеним по плечах пишним волоссям, з почервонілими від сорому щоками, з сльозами щастя на очах, у новій гарній сукні.

— Бабо Ольго, позичте сита... Здрастуй, Зуріко!

— Здрастуй, Мері! — кажу я, встаю з-за столу, і шматок застряє мені в горлі.

— Он воно висить, доню, візьми! — показує бабуса на сито.

— Сідай, Мері!

— Ні, поспішаю!

— Проведи її, бічо! — каже мені Іліко.

— Не треба мені провозжатих! — відмовляється Мері.

— Тобі не треба, а цьому песиголовцеві треба! — каже Іларіон.

Мері, забувши про сито, йде до дверей, я проводжаю її. Ми відчуваємо, як ласкаво дивляться вслід нам, поки ми не зникаємо в провулку, дві пари очей... Додому я повертаюся пізно вночі.

І так буває мало не щоліта.

Не минуло й тижня після мого приїзду, як до нас у двір заїшов Іліко.

— Зурікело! Песиголовцю!

— Чого тобі, Іліко? — відгукнулася бабуса.

Я лежав горілиць на балконі й відпочивав.

— Ольго, генацвале! Почав я перекопувати землю у винограднику, та бачу, не впораюся сам... Пошли мені на підмогу свого хлопця, поки його параліч не розбив від неробства!

— Параліч тобі на язик, Іліко Сліпака! Це вже не той Зурікела, що був п'ять років тому. Він тепер студент!

— Закутай йому ноги, щоб не застудився! Я ж хочу йому як краще! Хай розімнеться трохи, щоб не зігнуло його в три погібелі! А то мені байдуже!

— Чого ти хочеш, Іліко? Я відпочиваю!

— Хочу, щоб був виноград і ти мав що влити в свою пельку. А мені самому — скільки ж мені треба?

— Мені працювати заборонено! Уряд відпустив мене сюди відпочивати! Якщо хтось побачить мене за роботою і прохопиться словом у Тбілісі — пропали ми обидва!

— А я зроблю тобі перуку — таку перуку, що жодна душа не впізнає!

Після цього нам з бабусею не було чим крити...

Зайшли ще по Іларіона і через годину заходилися перекопувати землю в Іліко.

Цілий день я, Іліко й Іларіон працювали, не розгинаючи спини.

— Не підведіть мене завтра! Щоб були тут удосвіта! — наказав Іліко.

Ми кивнули головами й почували додому.

— Треба придумати щось, а то цей нелюд доконає нас! — сказав Іларіон.

— Доконає! — згодився я.

— От і придумай що-небудь! Хіба дурно у тебе голова на в'язах? — розсердився Іларіон.

— Помізькуй сам! У мене голова не варить...

— То що ж тоді казати мені, темному, одноокому?

— У тебе око вийняли чи мозок?

— Ти думаєш, так легко обдурити Іліко?

Ми порівнялися з Іларіоною хатою.

— Зайди до мене, разом щось вимудруємо! — сказав Іларіон, і я пішов за ним.

До пізньої ночі засидівся я в Іларіона, і в ту ніч він виявив такий винахідницький геній, про який я не міг і подумати.

А все почалося з невеличкого глечика, що з нього ми по черзі сьорбали вино.

— Цей глечичок я знайшов у землі, коли перекопував виноградник, — сказав Іларіон, вертячи в руках посудину. — У мене аж серце завмерло, коли він вигулькнув з-під грудки! Думав, у ньому золото!

— І що ж?

— Нічого... В глечичку була земля, чорна, як вугіль, земля...

— В давнину, коли гинув корабель, клали в пляшку або в глечик листа і, закупоривши, кидали в море, — сказав я.

— А потім?

— Потім хтось знаходив, виймав листа і довідувався про долю тих людей...

— Що ти сказав?!

— Ти ж не глухий?

— Зурікело, песиголовцю, не зводь мене з розуму!.. Кажеш, листа? — перепитав Іларіон, і в нього засяяло навіть скляне око.

— Що з тобою, Іларіоне?

— Лист? У запечатаному глечичку, еге? — Іларіон схопився з місця, обійняв мене, поцілував у лоб. — Іліко Чигогідзе, я таку тобі викину штуку, що ти не тільки не покличеш мене перекопувати виноградник, а й ступити в свій двір не дозволиш! Таке встругну тобі, Іліко Чигогідзе, що довіку будеш пам'ятати!.. Зуріко, генацвале, допоможи мені! Кажеш, листа? О, я такого листа напишу, що аж у носі закрутить Сліпаці! — вигукнув він і кинувся в другу кімнату.

Я, остовпівши, дивився на знавіснілого Іларіона.

Невдовзі він прибіг з аркушем паперу та письмовим приладдям у руках.

— Сідай, Зурікело, й пиши!

— Що, Іларіоне?

— Те, що я скажу, але спершу зімни папір! — Я зім'яв. — Ось так! Тепер розправ! — Я розправив. — А тепер сідай і пиши!

Я приготувався писати. Іларіон заходив по кімнаті, потім сів на триногий ослінчик, скрутив цигарку, закурив, заплющив очі й, обіпершись об стіну, стишеним голосом почав диктувати:

— «Я, Леварсій Чигогідзе, пишу це перед своєю смертю. Не сьогодні-завтра, мабуть, віддам богові душу. В житті я не зазнав ніякої радості, недоїдав, недопивав та складав копійку до копійки. Врешті підірвав собі здоров'я і ось умираю. Вмираю, але йду з цього світу із спокійною совістю, дорогий мій Ілікозо. Праворуч від яблуні, під великим круглим каменем, закопав я батман золота, і ніхто про цю мою таємницю не відає. Настане час, і хлопчик мій, якщо розумний буде, знайде його, а як ні — то хай усе йде прахом. Борони господи сина мого. Амінь...»

— А чи витримає серце в бідолашного Іліко? — спитав Іларіон.

— А чого ж?

— Батман золота — це не жарт. Ні, не можна давати йому стільки золота! Пиши п'ять кіло!

Зрозумівши, в чому річ, я зайшовся божевільним сміхом.

— Пожалій його, Іларіоне, набав якесь кіло!

— Жодного грама! Це й так забагато для нього.

— Твоя правда, Іларіоне. Та чи повірять він. Чого, скаже, закопав листа в землю, а не передав прямо мені?

— Він так не подумає! Бідолашний Леварсій умер від прострілу, коли Іліко не було ще й року!

— А чому він не сказав дружині?

— І так Іліко не подумає, бо бідолашна Какано вмерла, коли народжувала його, проклятого.

— Ну, тоді все гаразд!

— А я що тобі казав?

Ми скрутили листа в трубочку, обмотали ганчіркою, побризкали водою й засунули в глечичок. Потім обв'язали вінця провощеною ганчіркою і тінями побралися до двору Іліко.

Другого дня вдосвіта ми прийшли на виноградник. Іліко похвалив нас за ретельність, налив нам по скляночці горілки, дав на закуску по кислому помідору та по шматку холодного мчаді, і ми взялися до роботи.

Десь після полудня заступ Іліко підозріло брязнув. Іліко підняв його, оглянув гостряк. Я й Іларіон завмерли. Коли Іліко знов загнав заступ у землю, почувся тріск розбитої посудини. Іліко опустився на одно коліно й почав обмацувати землю. Спочатку він витяг відбиту шийку, потім сам глечичок і здивовано глянув на нас.

— Що це, Іліко? — спитав ще більш здивований Іларіон.

Нічого не відповівши, Іліко швидко вийняв з глечичка провощену ганчірку. Ми підійшли ближче. Іліко тремтячими руками розмотав ганчірку й розгорнув листа.

— Дай прочитаю! — сказав я.

— Я сам умію читати! — відмахнувся Іліко й почав: — «Я, Леварсій Чигогідзе, пишу це перед своєю смертю. Не сьогодні-завтра, мабуть, віддам богові душу...» — Іліко проковтнув слину. — Це написав мій батько! «В житті я не зазнав ніякої радості, недоїдав, недопивав та складав копійку до копійки... — Голос у нього затремтів. — Врешті підірвав собі здоров'я і ось умираю. Вмираю, та йду з цього світу із спокійною совістю, дорогий мій Ілікозо. Праворуч від яблуні...»

В Іліко затремтіли руки, і голос у нього зірвався. Він онімів. Іларіон скося глянув на мене.

— Чого зупинився, кацо?

Зблідлий Іліко проковтнув слину і подивився на нас.

— Та скажи, що там написано! — попросив я і вщипнув себе за стегно, щоб не розсміятися.

Іларіон похилив голову і симулював кашель.

Приголомшений Іліко читав далі:

— «Праворуч від яблуні... Сидів я... дні і ночі... — Іліко зайшовся кашлем. — І так у злиднях... прощаюся з життям... Моему Іліко не зоставляю нічого... Поможі йому господи... Амінь...» — закінчив Іліко й засунув листа в кишеню.

— Але чому той добрий чоловік закопав листа в землю? Не міг на стіл покласти? — спитав Іларіон.

Я вже не міг витримати, сказав, що хочу пити, й побіг до джерела. Нареготавшись там уволу, до знемоги, я повернувся до Іліко й Іларіона. Вони сиділи на траві й курили.

— Ну, відпочили, тепер за роботу! — сказав Іларіон, побачивши мене; і встав.

— Іларіоне, генацвале, може, досить на сьогодні? Щось я занедужав...

— Та що ти! — вигукнув Іларіон і, взявши Іліко за руку, намацав пульс. Той прикинувся, що вмирає.

— Ти йди, дорогий Іліко, приляж, а ми з Зурікелою попрацюємо.

— Ні, Іларіоне, йдїть і ви, відпочиньте! Ви ж потомилися!

— Від чого, кацо?

— Кажу вам, ідїть!

— Та я швидше умру, ніж кину тебе в біді! — вигукнув Іларіон.

— І кроку не ступимо звідси! — заявив я.

— Ти що, сучий сину, сьогодні схибнувся з розуму на роботі? Ану, мотай додому! — втратив терпіння Іліко.

— Як же це так, Іліко? Ми ж тільки почали роботу!

— Вам що, позакладало? Прошу вас, ідїть собі, дайте мені побути самому!

— Зараз тебе не можна залишати самого!

— Іларіоне Шеварднадзе! Ще раз кажу тобі: йди!

— А землю хто перекопає?

— А копало б вас лихо! Щоб вас земля до себе приборала..
Ну, чого дивитесь?

— Чи ти з'їхав з глузду, старий?

— Дайте мені спокій! Земля моя, і перекопувати її я не хочу!
Не треба мені виноградника! Чуєте? Забирайтеся з мого двору!
Я тут господар! — зірвався на ноги Іліко.

Ми з Іларіоном устали й пішли. Вже біля хвіртки Іларіон обернувся:

— Іліко, а завтра приходити?

— Іларіоне Сліпако, чого ти пристав до мене? Ти ж не хотів працювати, от я й відпускаю тебе додому. Чого тобі ще треба? Виноградника я не перекопуватиму! Ні завтра, ні післязавтра, ні на цьому, ні на тому тижні! Чуєш, бодай ти оглух!

— Чую, чую! — відгукнувся Іларіон, зачинив хвіртку і, не маючи більше терпіння, побіг провулком.

Насилу дочекавшись ранку, ми з Іларіоном підійшли до двору Іліко — і застигли від подиву. Величезний камінь, що його не могли б зрушити десять дужих парубків, був відвернений набік, а на його місці зяяла чорна яма, з якої чулося важке дихання і раз у раз вилітали грудки землі.

— Почав! — прошепотів Іларіон.

— Видно, цілу ніч працював, інакше не встиг би стільки землі викинути, — зробив я висновок.

— Іліко! — покликав Іларіон.

З ями спершу показалися руки, потім висунулася пов'язана хусткою голова, і нарешті виліз сам Іліко, мокрий від поту.

— Якого біса прителіпався? — гримнув він.

— Чим я перед тобою завинив, Іліко паршивий, що ти від учорашнього дня дивишся на мене вовком? Чого тобі від мене треба? — ласкаво заговорив Іларіон.

— Кажі, чого прийшов?

— Що ти робиш, кацо?.. Я думав, ти хворий, і прийшов провідати...

— Колодязь копаю, Іларіоне Шеварднадзе, колодязь!

— Таж у тебе в дворі є і колодязь, і джерело! Навіщо тобі, чоловіче добрий, ще один колодязь?

— Навіщо? Той, що є, може пересохнути, то хай буде запасний!

— Чого б же він пересох? Ти ж не в пустелі живеш, непутящий!

— Іларіоне Шеварднадзе! Дай мені жити або візьми цей заступ і закопай мене живцем!

— Чому ж ти так, дорогий Іліко?

— Прощу тебе, дай мені жити в моїй хаті!

— Я підсоблю тобі, Іліко! — запропонував я.

— Чи дасте ви мені нарешті спокій? — спитав Іліко й оглянувся, шукаючи каменя.

— А виноградника перекопувати не будеш? — спитав Іларіон.

— Ось я зараз покажу вам виноградник! — крикнув Іліко й височив з ями.

Ми з Іларіоном злякано кинулися навітікача.

Цілий тиждень Іліко працював у поті чола, викопав під яблуною десятиметровий колодязь, і цілий тиждень ми псували йому кров. Не знайшовши нічого, він почав копати другий колодязь, але, знесилений, кидав землю вже не з таким завзяттям, як раніше. Темпи роботи відчутно спали. Коли Іліко вилазив з колодязя, обліплений землею, наче кріт, він спершу згадував недобрим словом матір, потім плював у колодязь, знеможено падав під деревом і знехотя жував червиве падалишне яблуко.

— Ну, досить з нього, Зурікело! — сказав Іларіон. — Бачиш, одна тіль зосталася від нього. Цієї ночі треба кінчати. — І ми сіли, щоб порадитися.

Коли добре смеркло, ми з Іларіоном залягли під кушем неподалік від яблуні і, затамувавши дух, з калатаючим серцем, чекали тріумфального кінця нашого великого задуму.

Коли зійшов місяць, почувся скрип дверей, і з хати навшпиньках вийшов Іліко. Він підкрадався до ями, наче партизан до ворожого вартового, і та поглинула його, мов казкове чудовисько.

Ми підповзли до самісінького колодязя. Через кілька хвилин заступ Іліко фатально брязнув об щось. На якийсь час звуки в колодязі стихли, потім почулося прискорене дихання — Іліко піднімався по драбині. Ми кинулися на свою вихідну позицію. Іліко висунув голову з ями, обережно оглянувся, потім виліз увесь, благоговійно тримаючи в руках великий горщик. Він сів на купу землі під яблуною, обіперся спиною об стовбур дерева й поставив горщик між колінами. Сидів він обличчям до нас, і при світлі місяця ми добре бачили його. Іліко довго не зважувався відкрити посудину, нарешті рішучим рухом роздер ганчірку й засунув руку в горщик... І враз висмикнув її, наче з окропу, й підніс до носа. Ми добре бачили, як у Іліко перекошилося обличчя, як у нього задерев'яніли пальці і як він гидливо відвернув носа. Горщик був наповнений сумішшю точнісінько такого складу, як і та, якою я й Іларіон вимазалися на черешні Іліко і запах якої Іларіон запам'ятав на все життя.

Іліко заціпенів, задерев'янів і онімів. Так сидів він довго. Нарешті заговорив тихо, наче сам до себе:

— Іларіоне Шеварднадзе, переміг-таки ти мене? Зганьбив на весь світ? Примусив викопати два колодязі заради цього лайна?— показав він на горщик.— Я ж знаю, ти сидиш десь тут і нишком смієшся. Ну що ж, ти подолав мене, переміг у грі... Зараз вийдеш і заіржеш, мов кінь. Та краще не виходь, бо, так і знай, уб'ю! Чуєш, не виходь! Знаю, і той недоносок Зурікела з тобою, та ніщо тебе не врятує, бо я божевільний, оглашений! Горло тобі перегризу!.. Але чого це я на тебе нападаю? Я сам винуватий у всьому!.. Хіба ж я не знав, яким жебраком був мій батько? Яке він міг мати золото, коли і те, що в цьому горшку, було для нього недосяжне?! Ох, перекинути б цю посудину на голову тобі й Зурікелі, а тоді й умерти можна!.. Я добре знаю, ви десь тут і давитесь сміхом, але борони вас боже вийти — спроваджу на той світ! Коли відляже мені від серця, тоді й приходьте втішатися своєю перемогою, а тепер не смійте показуватися на очі! Рішу обох! Як не вас, то сам себе уб'ю, отож не доводьте до гріха!..

Іліко встав і поплентався до хати. Раптом він повернувся якраз до того місця, де ми лежали, й сказав:

— Глядіть не розплещіть цього нікому!.. А тобі, Іларіоне Носачу, шкода було написати мені більше одного батмана? Яким був жебраком, таким ти, Сліпако, й зостався!.. Завтра приходьте обидва перекопувати виноградник, а то пообливаю гасом ваші оди й підпалю! — закінчив Іліко свій монолог і, похитуючи головою, пішов до джерела, помив руки й попрямував до хати.

Ми з Іларіоном ще довго лежали під кущем, потім мовчки встали, взяли заступи і до ранку копали землю у винограднику Іліко.

ПАКІЗО

Я, бабуся, Іліко та Іларіон маємо одну спільну корову — Пакізо¹. Вона ровесниця якщо не бабусі, то принаймні Іліко. Згідно з принципом компаньйонства, ми повинні були б мати спільну череду, але наша Пакізо ось уже п'ять років не приводить телят. Як тільки ми її не лікували, до яких бугаїв не водили, чим не поїли, чим не годували — ніщо не помагало... Не захотіла продовжувати свій рід, і край! Та, незважаючи на це, вона доїлася, а оскільки доїлася, питання про її потомство поступово відсунулось на задній план і врешті й зовсім забулося. За компаньйонською угодою, Пакізо десять днів була у нас, десять — у Іларіона і десять — у Іліко. Вона однаково любила й однаково поважала

¹ Пакізо — охайна, чепуруха (груз.).

всіх трьох господарів і в кожного однаково голодувала. Навряд чи була ще десь така неуважна корова. Повернувшись увечері з паші, вона мукала спершу перед двором Іліко, потім перед Іларіоновим двором, потім перед нашим і, де розчиняли ворота, туди й заходила, а хто підставляв їй під вим'я дійницю, той і доїв.

Цього літа Пакізо зовсім відбилася від рук. Спочатку вона перестала доїтися, потім утратила апетит, почала падати на ноги, скудла, аж ребра світилися, і, що головне, стала просто безпам'ятною: коли її виганяли з двору, то додому вона не поверталась, а коли приганяли додому, то забувала, що треба знову йти на пашу. Крім того, вона плутала бабусю, Іліко й Іларіона, а мене взагалі не впізнавала. За це літо Пакізо тричі з'їдала бабусине господарське мило, тричі непритомніла, і її насилу вертали до чуття за допомогою нашатирю та кровопускання. Бідолашна корова вже не могла ходити, зовсім постаріла, навіть посивіла. Не раз кожен з нас намагався подарувати її компаньйонові, але ніхто не хотів бути індивідуальним власником Пакізо. Оскільки обдурити один одного ми не могли, якогось дня бабуся скликала компаньйонів, і в нашій залі, за круглим столом, почалася нарада.

— Сусіди! — звернулася бабуся до присутніх. — Усьому є край! Корова, як і людина, на небо не вознесеться. Пакізо вже й пізнати не можна, так вона перепалася. Самі кістки та шкіра... Нам треба щось придумати!

— Ти нарікаєш на нашу корову, Ольго? — спитав Іларіон.

— Не на корову, а на свою долю! Користі від Пакізо ніякої! Уже не ми, а вона нас доїть! — сказав Іліко.

— То що ж робити з нею? Зарізати? — спитав Іларіон.

— Ні в якому разі! — заперечив Іліко.

— Продаймо!

— Що, кістки? Але ж це не слонова кість!

— М'ясо продамо, кацо!

— А де ж воно, те м'ясо? — здивувався Іліко.

— Ну, тоді здаймо на заготівлю! — сказав Іларіон.

— А приймуть? — висловив я сумнів.

— Еге, це теж питання...

— Може, хоч за шкуру щось дадуть?

— Треба заплатити їм! А якщо й за гроші не візьмуть, я не переживу її нещастя!.. — зітхнула бабуся.

— Краще б вона здохла, щоб ми її поховали, — сказав я.

— Може, ще вбратися в жалобу, як тоді по Мурадї? Здаймо на заготівлю, а там нехай хоч і пам'ятник їй ставлять! — сказав Іларіон.

Нарешті ми стали на тому, щоб завтра ж відвести Пакізо на заготівельний пункт.

Уставши рано-вранці, ми розподілили між собою обов'язки: я скребницею причісував Пакізо, Іларіон напував її розсолем, Іліко запихав у рот свіжу траву, а бабуся теплою водою розтирала її ослаблі коліна. Десь о другій годині дня вичищену, вичепурену й роздуту, мов бурдюк, Пакізо вельми урочисто вивели з двору, як виводять стару дівку, виряджаючи її до далекого жениха.

— Ой, верніть її! — раптом заметушилася бабуся.

— Що таке, Ольго? — здивувався Іліко.— Насилу пішла коро-
ва, хіба можна тепер зупиняти її?

— Видоїти забула! — сказала бабуся.— В дорозі молоко буде
її мучити!

— Несіть мерщій давильню! — гукнув Іларіон.

Я побіг додому і приніс чайну склянку. Бабуся, Іліко й Іларіон цілу годину по черзі доїли Пакізо. Я стояв перед нею і тримав її за роги, щоб не впала.

Нарешті наповнили склянку пінистою рідиною і передали мені.

— Розділимо, коли повернемося,— вискалив зуби Іліко і смик-
нув за налігача.

Коли минули село й вийшли на широке шосе, Пакізо опустилася
спершу на одне коліно, потім на друге і жалібно заревла.

— Ач яка набожна! Уже молиться! — дорікнув їй Іліко.

— Хай перепочине! — сказала бабуся.

— Так ми не тільки до вечора, а й за тиждень не дійдемо!
Може, понести її на плечах? — пробурчав Іліко.

У Пакізо були явні ознаки непритомності.

— Дай їй понюхати нашатирю! — звернувся до мене Іларіон.

Я плеснув у ніздрі Пакізо нашатирю. Вона відстовбурчила вуха
і по-коров'ячому чхнула.

— Іларіоне, ріж їй вухо, а то ще спустить дух! — сказав Іліко.

— А чи піде в неї кров? — засумнівався Іларіон і садовим
ножем різнув по вуху.

Пакізо зірвалася на ноги й побігла.

— Ану, хто молодший, біжіть за нею! — скомандувала бабуся.

Ми погналися за Пакізо. Я перший добіг до налігача, що
тягнувся по шосе зигзагом, і вже нагнувся, щоб схопити його, як
раптом почув крик Іліко:

— Не тягни, а то впаде! Біжи за нею так!

Тягти за налігач не було потреби. Пробігши метрів двадцять,
Пакізо зупинилася, помочилася, понюхала землю і знов лягла.

— Якщо вона всю дорогу робитиме калюжі, то в неї зовсім за-
паде живіт, і хто тоді прийме її на заготовлю? — спитав Іліко.

Пакізо заплющила очі.

— Ножа, Іларіоне! — знов закричав Іліко.

Тепер ми різнули корову по другому вуху, і вона знову побігла по шосе. Я хотів був погнатися за нею, але Іларіон зупинив мене.

— Облиш її, а то ще полетить і потім знайдемо її з задертими ногами. Де вона дінеться?

— Коли б хто не вкрав! — висловив своє побоювання Іліко.

— Навряд чи зможе понести! Скільки вона важила до того, як ми роздули її розсоллом? — спитав Іларіон в Іліко.

— Шістдесят кіло.

— Ну, тепер, напевно, сорок п'ять...

Тим часом наздогнала нас бабуся.

— Де ж корова? — спитала вона злякано.

— Не бійся, Ольго, хоч би як вона надривалася, до заготпункту сама не дійде!

Ми сіли, покурили, добре відпочили й рушили далі. За поворотом дорога простяглася струною, але Пакізо не видно було. Ми здивовано переглянулися й піддали ходу. Дійшовши до наступного повороту, ми всі зупинилися: перед нами була Пакізо. Пробігши кілометр з гаком, вона почала задихатися, зійшла з бігової доріжки й лягла в холодку. Коли ми підійшли, вона не підвелася і навіть не подумала про це.

— Вставай, Пакізо! — став над нею Іларіон.

Пакізо скоса подивилася на нього, немов запитуючи: «Ти що, здурів?»

— Уставай, корово! — звернувся до неї Іліко.

Пакізо так само глянула й на Іліко.

— Не хочеш уставати, Пакізо? — спитала бабуся.

Корова заперечливо відригнула останній жмутик і почала пережовувати його. Закінчивши ремігати, вона поклала голову на землю й заплющила очі.

Пригнічені цим, ми безнадійно дивилися одне на одного.

Саме тоді підійшов якийсь перехожий.

— Що, здохла? — спитав він.

— Спить після безсонної ночі! — відповів Іларіон.

Перехожий сердито подивився на нас і пішов собі далі.

— Ну, вставай тепер, Пакізо! Ох, проклята!..

— Чого ж лежиш, негіднице? Підводься!

— Вставай, кажу! Ти ж не небіжниця, щоб везти тебе машиною! Але Пакізо й вухом не вела.

Тоді ми перейшли до діла.

— Ану, Іларіоне, ставай спереду! Отак!

— Підстав плече!

— Переставляйте одну ногу, а другу тримай!

— Тепер тягни її за хвіст!

— Ех, не прихопили валер'янки!

— Ану, піднімай!

— Тримай за хвіст, Ольго!

— Візьми в руку її ногу й перестав уперед! Отак!..

Г ми рушили...

Уже смеркало, коли ми нарешті добралися до заготівельного пункту. В Пакізо душа держалася на волосині.

— О, не зганьби мене і тоді проси що хочеш! — благав Іліко.— Ну тримайся, ти ж не така вже й стара! — намагався він підбадьорити корову, применшуючи її вік.

Пакізо хотіла знов лягти, але ми вчасно це помітили.

— Нашатир! — крикнув Іліко.

Я плеснув у ніздрі корові нашатирю.

— Чого ллеш тільки в ніс? Покропи і ще десь! — порадив мені Іларіон.

Я послухав його, і Пакізо увійшла в двір заготівельного пункту шістнадцятилітньою кокеткою.

— Став мерщій на вагу! — сказав Іларіон Іліко, а сам пішов до уповноваженого по заготівлях.

— Здрастуйте!.. Корову привели...

— Прізвище!

— Мое чи корови?

— Господаря!

— Вашаломідзе, Чигогідзе, Шеварднадзе!

— Ім'я!

— Мое чи корови?

— Корови!

— Пакізо!

Уповноважений глянув на корову і нахмурився.

— На що вона схожа?

— А що, хіба не схожа на корову?

— Тільки й того, що схожа!

— Трохи схудла,— засоромився Іларіон.

— Чому лежить на вазі?

— А що, кацо, хіба від цього набавить вона ваги?

— Чи вона не вмерла?

— Та що ти, синку? Хіба не бачив, як вона, заходячи в двір, пританцьовувала? — сказала бабуся.

— Авжеж, кацо! Коли вона йшла сюди, землі під собою не чула! — підтвердив Іліко.

Уповноважений підійшов до ваги й подивився на корою. Із склеплених очей Пакізо текли сльози.

— Корова мертва, бабо! — сказав він бабусі.

— Ну що ти, кацо, вона спить! — запротестував Іларіон.

— Кажу вам, мертва, не дихає! — повторив вагар.

— А ти хочеш, кацо, щоб вона хропла? — вигукнув Іліко.

Я підійшов до корови і помацав пульс. Потім приклав руку до очей, до морди. Пакізо була мертва.

— Знімимо її з ваги! — сказав я і взявся за роги.

— Винесить її з двору, а то худоба зчинить ревище! — сказав вагар.

Ми винесли Пакізо за ворота, поклали край дороги й посідали навколо.

— Не здумайте залишити корову при дорозі! — гукнув нам з двору вагар.— Або закопайте, або несить, куди хочете!

Ми віднесли Пакізо трохи далі і знов опустилися біля неї. Не пам'ятаю вже, скільки годин ми тут просиділи в мовчанні.

Уже зовсім спочило, коли Іларіон нарешті заговорив:

— Ми найближчі родичі небіжчиці й повинні поховати її...

— Може, покинемо її тут і втечемо? — запропонував Іліко.

— Ні, такого гріха я не візьму на душу! — сказала бабуся.

— А де ми її поховаємо? — спитав я.

— Треба ж сповістити родичів! Складай, Зурікело, текст телеграм! — доручив мені Іліко.

— Іліко Сліпака! Коли ти даси дуба, тоді пошлемо телеграми, а цю корову треба поховати... Вона була мені як мати, годувала мене своїм молоком! — промовив Іларіон.

— І тому ти лив їй у ніс нашатир? — спитав Іліко.

— Тоді вона була жива! — виправдався Іларіон.

— Ольго, порадь, що робити? — звернувся Іліко до бабусі, яка за весь цей час майже нічого не сказала, тільки сиділа та мовчки втирала рукавом сльози.

— Треба поховати її, синочку, але де і за що?..— зітхнула бабуся.

— У тому-то й річ,— промовив Іларіон.

По шосе тинявся, щось насвистуючи, босоногий хлопчина з лобакою на плечі.

— А йди сюди, бічо! — покликав його Іларіон.

Хлопчина підійшов і став неподалік.

— Як твоє прізвище?

— Сімонішвілі.

— А живеш де?

— Отам-о...— показав хлопчина рукою вдаль, туди, де в темряві блимала лампочка.

— Як тебе звати?

— Марат.

— Ох, бідолашний твій батько! Скільки вас таких у нього?

— Шість дівчат і один хлопець.

— А бачиш цю бідолашну корову?

— Хіба то корова?

— Ну ось, знайшовся ще один інспектор м'ясозаготівлі! Ти проковтни язика і слухай! Ця корова своїм молоком, сиром та маслом виростила сотню таких шмаркачів, як ти. Розумієш? Ти не думай, що вона безпритульна. Ми її господарі. Правда, ця корова тепер мертва, але вона краща за багатьох живих!.. У деяких країнах корову вважають божеством... Яка це країна, Зурікело?

— Індія.

— Ага, в Індії корову вважають божеством і моляться на неї... Корова...

— Чого тобі, дядьку, треба? Я поспішаю! — заявив Марат.

— Треба поховати корову. Ось тобі червінець, збігай додому, приведи своїх шістьох сестер із шістьма заступами й шістьма сапами і поховайте корову! Зрозумів?

— Червінця мало...

— Ну, на ще червінець.

— І цього мало...

— Даю ще п'ять карбованців!

— Мало!

— Ну, ще три карбованці!

— Все одно мало...

— Як це мало, сучий ти сину? За дохлу корову мало двадцяти восьми карбованців?!

— То хай валяється! — сказав Марат і пішов.

— Иди сюди, недоноску! Скільки ж ти хочеш?

— П'ять червінців!

Іларіон, скрегочучи зубами, відлічив Маратові п'ятдесят карбованців і насилу стримався, щоб не нам'яти йому лапаті, мов фігове листя, вуха.

— Поховаєш сьогодні вночі!

— Завтра на світанку, сьогодні вже пізно. Поки дійду додому...

— Подивись мені в очі! — сказав Іларіон Маратові.— Завтра вранці я прийду сюди і, якщо на цьому місці не побачу могили, спалю всю твою сім'ю! Знайду тебе і під землею! Зрозумів?

— Зрозумів! — відповів Марат і розтанув у темряві.

Виконавши свій обов'язок перед Пакізо, ми всі полеглишено зітхнули й пішли дорогою до свого села.

Рівно через тиждень я стояв під нашою мушмулою, достоту як молодий Пушкін на тій картині, де він читає свій вірш Державіну, і голосно читав Іліко, Іларіонові та бабусі повістку, що разом з штрафною квитанцією прийшла з районної санінспекції:

— «Гром. Вашаломідзе, Чигогідзе і Шеварднадзе. Такого-то дня такого-то року на центральному районному шосе вами залишено без нагляду труп корови. Це створило небезпеку виникнення

на зазначеній території вогнища інфекційних захворювань і одночасно призвело до поширення нестерпного запаху, за що ви оштрафовані на триста карбованців, кожний власник на сто карбованців. Підпис: головний лікар райсанінспекції...»

— Мені здається, що весь цей штраф сплатить Іларіон! — сказав Іліко, коли я закінчив читати.

— Чому ж тільки Іларіон? — спитала бабуся.

— Тому, що ця корова була йому як мати й годувала його своїм молоком.

— А хто перший запропонував здати корову на заготпункт? — прошипів Іларіон і проскреготав зубами.

— Ти, ти нещасний! — нагадав я.

Іларіон мовчки повернувся, пішов у свій двір, потім у кімнату і, замкнувшись у ній, просидів там цілий день.

Я й Іліко стояли на районному шосе і в усіх зустрічних хлопчаків ласкаво питали ім'я, але нічого схожого на Марата ми не почули.

* * *

Я вже не сільський хлопець Зурікела. Тепер я людина вчена, з вищою освітою. У моєму дипломі записано, що я, Зураб Володимирович Вашаломідзе, економіст, що мій диплом і моя професія мають силу в усіх республіках, в усіх містах Радянського Союзу, а тим паче в моєму селі. На грудях у мене університетський значок, і я нітрохи не жалкую, що заради нього продірявив новісінький піджак.

Тепер я повертаюся в рідне село, де мене, мов сонця на сході, чекають бабуся, Іліко, Іларіон та Мері. Я повернуся додому, перекопаю землю перед одою під виноградник, посаджу цолікаурі, а через три роки зберу перший урожай і стану господарем садиби. Я житиму в селі, у мене буде велика ода, а в дворі — Мурада. У мене буде Мері і дванадцятьро дітей — одинадцять хлопців і одна дівчина, що буде вродлива і зватиметься Ціра. Я часто їздитиму до Тбілісі й привозитиму своїй вродливій дружині й дітям книжки та подарунки. І бабусі привезу подарунки, такі подарунки, що вона плакатиме від радості, але ж від радості не вмирають, і хай бабуся плаче, а я все одно возитиму їй подарунки.

А ще привезу подарунки Іліко й Іларіонові, такі подарунки, що вони більше не будуть з мене сміятися. Поїду я в Тбілісі до тітки Марти і вручу їй подарунки з села, та такі, що вона теж заплаче.

А потім привезу в своє село тітку Марту, візьму до себе Іліко й Іларіона, і всі ми житимемо разом. У мене буде багато-багато дітей, онуків, правнуків, нас буде ціле село. А потім стане нас

тьма-тьмуша, і весь світ — це будемо ми. Ми ніколи не померемо, нашому роду не буде переводу...

Так думаю я, Зурікела Вашаломідзе, ступаючи по повитому туманом нашому косогору з порожнім хурджином на плечі.

Вибравшись нагору, я сів на камінь і почав дивитися на димок, що вився над моєю одою. Сидів я дуже довго, але бабуся на подвір'ї не з'являлась. Тоді я збіг униз, рвонув двері нижнього поверху. Там нікого не було.

— Бабусю! — покликав я.

Ніхто не відгукнувся. Я побіг сходами нагору. Двері були відчинені, стояла тиша. Пройшовши залу й передпокій, я вступив до невеличкої кімнатки. Вона була огорнута сутінками. На дерев'яному ліжку лежала бабуся. Я злякано нахилився до неї — вона спала. Я навшпиньках повернувся в залу, і там наче з-під землі вирости Іліко та Іларіон.

— Здрастуйте! — усміхнувся я до них.

— Здрастуй! — відповіли вони, силувано усміхнувшись.

— Що з вами?

— Минулої ночі їй стало погано... Думали, не дотягне до ранку... Телеграму одержав? — спитав Іларіон.

— Яку телеграму, Іларіоне?

— Погано їй було, вмирала... — промовив Іліко.

Я хотів був повернутися до бабусиної кімнати.

— Не ходи, хай поспить... — зупинив мене Іларіон, і я мовчки сів.

Бабуся проспала до вечора. Коли зайшло сонце, вона розплющила очі. Я сів перед нею. Вона довго-довго дивилася на мене, потім знову заплющила очі й покликала Іларіона:

— Іларіоне, я бачу мого хлопчика чи це мені сниться?

— Це я, бабусю! — сказав я і припав до грудей бабусі. Її кволе серце билосся ледь чутно і швидко-швидко. Здавалося, це цокав наручний жіночий годинничок.

— Приїхав, синочку? Серцем почув? А ти як думав? Бабуся твоя — богородиця? Ось і мій час прийшов... Іліко, нагодували дитину?

— Нагодували, Ольго.

— А вином почастивали?

— Не захотів...

— Чому, синочку? Іди випий. Для тебе ж давила... Пий на здоров'я... А як трохи зостанеться, почастинеш тих, хто прийде на мої поминки...

— Що ти говориш, бабусю?!

— Ось уже й підборіддя в тебе тремтить, бідолахо... Якби я могла видужати, хіба б же воно тремтіло? Ні, вже не топтати мені

рясту... Я й так обтяжила землю.. Сімдесят два роки — це не жарт... І все ж таки не нажилась я на світі.. Таке вже ненаситне людське серце.. Соромно признатись, але хотілося б ще пожити... Один цар за три дні життя з'їв сліпе цуцення..

— Ну що ти, Ольго, ти ще десяток таких, як ми, переживеш,— спробував пожартувати Іларіон.

— Іларіоне Шеварднадзе, ти спершу втри сльози, а потім жартуй... Закінчив університет, синочку? — спитала бабуся мене.

Я дістав з кишені диплом і подав бабусі. Вона повертіла його в руках, потім передала Іларіонові й попросила прочитати. Іларіон прочитав диплом. З бабусиних очей викотилися сльози й потекли по скронях. Вона довго мовчала, потім узяла в Іларіона диплом, повернула його мені й сказала:

— Тепер сядь і вислухай мене... Не дотягну я до ранку. Дякую богові, що дав мені побачити тебе перед смертю. Заповіту я тобі не лишаю, синочку, але все, що ти тут бачиш, твоє.

— Хай пропаде воно пропадом, коли тебе не буде! — вигукнув я і, схлипуючи, припав до грудей бабусі.

— Знадобиться, синочку, знадобиться... Ну, поплач, поплач. Як же не оплакати бабусю, яка тебе виховала?.. Поки я жива, поплач, а то потім не побачу твоїх сліз... Ну, тепер годі, годі вже, синку...

Бабуся ніжно гладила мене по голові, заспокоюючи. Коли я трохи заспокоївся, вона почала знову:

— Он там стоять Іліко й Іларіон... Не втрачай, синочку, цих людей. Тобою живуть вони. Слухайся їх у всьому. За те добро, що вони для тебе зробили, ти ніколи не зможеш відплатити, і не обіцяй цього. Тільки люби їх так, як вони люблять тебе..

Іліко та Іларіон стояли в кутку кімнати й схлипували, мов діти.

— Вийдіть обидва й залишіть мене з моїм Зурікелою...— Іліко й Іларіон не зрушили з місця.— Ну, вийдіть, сліпаки!.. Де це чувано — оплакувати живу людину?..— сказала бабуся.

Іліко й Іларіон вийшли.

Ми залишилися вдвох.

— Підійди до мене, синочку, хоч поцілувати тебе...— промовила бабуся.

Я нахилився до неї. Вона обцілувала мій лоб, чуб, очі, обличчя, руки. Потім пригорнула до себе й довго не випускала з обіймів.

— Дай мені склянку вина! — попросила бабуся.

Я налив молока і подав їй. Бабуся мовчки випила, і я подумав, що вона вже не розбирає, що п'є.

— А тепер налиј мені вина...— сказала бабуся.

Я налив вина. Бабуся взяла склянку, трохи підвелася на постелі й простягла руки до неба:

— Боже праведний, боже всесильний, мати божя, пресвята діво

Маріє, будьте милостиві до крові й плоті моєї — Зурікели та його дітей. Подайте йому руку в біді... Освітійть йому темряву і продовжте віку...

Бабуся задихала часто. Потім вона ковтнула вина й повернула мені склянку. Тоді знову підвелася.

— Погаси світло і вийди...— раптом сказала вона.

Я погасив лампу й вийшов.

Через кілька хвилин я повернувся.

— Бабусю! Бабусю!— нахилився я до неї.

Вона вже не дихала. Я довго не підводив голови і ось відчув, як хтось увійшов до кімнати, став позад мене і втер сльози, потім нахилився, щоб узяти мене за плече й розпрямити, але передумав. Я відчув, що ця людина нізащо не піде звідси й не покине мене самого. Я не оглядався, але знав, що це Мері, бо вона осяяла темну кімнату світлом. Потім я все-таки оглянувся, щоб побачити це світло і в його промінні — мого Іліко, мого Іларіона та мою бабуся.

Я БАЧУ СОНЦЕ

Роман

ТІТКА

На сухій гілці кахамбали¹ сидів дрізд омелюх і так виспівував, що тітка покинула свою роботу, винесла на подвір'я триногий ослінчик, сіла на нього — і заслухалась. Я ліг тут же, на траві, й заплющив очі. Пташка співала, не переводячи духу. Я мовчки підспівував їй і намагався не дихати, аж поки вона не перерве пісню, але мені не вистачало повітря. А омелюх усе висвистував. Зрідка він замовкав, позирав на призахідне сонце і знов заливався свистом. Величезне, червоне, схоже на мідний таріль, світило повільно опускалося за обрій, і розкидані в долині Супси² села займалися полум'ям.

— Кето! — підійшов хтось до хвіртки.

Омелюх урвав свій спів.

— Сосо!.. Сосоє! — покликав гість уже мене.

— Заходьте! — відповів я невдоволено й підвівся.

У двір зайшов наш бригадир Датіко.

— Здрастуйте! — привітався він до нас.

— Доброго здоров'я! — відповіла тітка, потім устала й провела гостя в кухню.

¹ Ка х а м б а л а — сорт білої черешні.

² Супс а — назва річки.

А я простягся на траві й чекав, коли пташка засвистить знову. Але омелюх більше не співав. Тоді я встав і теж пішов у кухню. Бригадир щось говорив тітці. Коли я увійшов, він замовк. Тітка сиділа, обійнявши руками коліна, і вдивлялася в жар, що дотлівав у каміні. Бригадир дістав з кишені кисета, скрутив цигарку, потім нагнувся до каміна, витяг палаючу гіллячку, прикурив і затягся. В кімнаті заklubився смердючий тютюновий дим.

— Сосоїе, дай, будь ласка, напитися! — попросив мене Датіко. Я взяв глечик з водою.

— Ні, принеси холодної!

Я вийшов на подвір'я.

Коли я повернувся, бригадир щось говорив. Побачивши мене, він знову замовк. Я подав йому води.

Він знехотя випив.

— Налити ще?

— Ні, дякую, більше не хочу!

— Ну випий ще склянку, кацо! — припросив я.

Тітка всміхнулася.

— Сосоїе, подивися, на кого там собака гавкає?.. — помовчавши, сказав бригадир.

— Якщо хтось прийшов, то покличе, — відповів я.

Бригадир ніяково пом'явся.

— Вийди, бічо, на хвилину, дай поговорити з Кето! — став він благати.

— Коли хочеш щось сказати, говори при мені! — відповів я і всівся так міцно, що зрушити мене з місця, мабуть, змогли б тільки разом із стільцем.

— Ти що, не розрізняєш старшого і меншого, гостя і господаря? — спитав бригадир і глянув на мене так, що я зрозумів: якби не тітка, він із задоволенням нам'яв би мені вуха.

— Не чув я такого, щоб у гості приходили кожного вечора!

— Замовкни, Сосо! — розсердилася тітка.

— Я бригадир і так заходжу в кожний дім, — пояснив Датіко.

— А якщо ти бригадир і всіх обходиш, то йди тепер до когось іншого!

— Що з цим хлопцем, Кето? Чого він їсть мене живцем? — звернувся бригадир до тітки.

— Кажі, Датіко, чого тобі треба?

Датіко знов пом'явся і хрипким голосом почав:

— Завтра ми їдемо в Меріа кукурудзу сапати... Дай на підмогу хлопця, дорога Кето!.. Ну, зрозумів тепер, чого я прийшов? — гаркнув він на мене.

— Зрозумів! — огризнувся я.

Тітка знов усміхнулася. Вона встала, підійшла до каміна, зняла з кеці лист бляхи з жаром, постукала пальцем по мчаді, чи спікся, загорнула його в рушник і поклала на стіл. Тоді вийняла з діжечки круг сиру, котрий більший, віджала його й поклала на мчаді. Бригадир зрозумів, що тітка готувала мені харчі в поле, і обличчя його прояснилося.

— Иди, Датіко...— попросила тітка.

Датіко рушив до дверей. На порозі він обернувся й сказав:

— На світанні збираємося біля пошти. Приходь туди, Сосоє. Ех, і не соромно тобі зі мною сваритися? Що нам з тобою ділити? Ну як, помирилися?

Я кивнув головою.

— А трудодень йому я запишу, як дорослому,— сказав він тітці. Та кивнула, і бригадир пішов.

Я вийшов на подвір'я, взяв приставлену до мушмули сапу, яку недавно поклепали, поніс її до струмка й опустив у воду. Тітка винесла з кухні лампу, зачинила двері, засунула їх паличкою, і ми піднялися нагору спати.

* * *

Моя тітка, батькова сестра,— вчителька грузинської мови. Вона найосвіченіша і найвродливіша жінка в нашому селі. Вона схожа на матір божу Марію, зображену на іконі, що лежить у дідовій скрині, тільки звать її Кетеван. Мабуть, тому ніхто не насмівився освідчитись тітці в коханні, і вона й досі незаміжня. Я дуже люблю свою тітку і весь час боюся, щоб вона не вийшла заміж. Тітка відчуває це і, може, тому ні за кого не виходить, бо що ж би її стримувало?

Я лежу горілиць на своєму ліжку, лежу з розплющеними очима і пошепки кличу:

— Тітко!

— Чого тобі, бічо?

— Ти спиш?..

— Ну, кажи, що ти хочеш.

— Чого треба Датіко-бригадирові, що він кожного вечора до нас приходить?

— Не знаю!

— Хай він не приходить!

— Не вижену ж я його!

— Не знаю, хай не приходить... Прийде, розсядеться, то вди йому принеси, то вийди подивися, чого собака гавкає, піди туди, піди сюди... А я знаю, чого він хоче!

Тітка не каже нічого.

— Тітко, а скільки тепер тобі років? — питаю я згодом.

— Спи вже!

— Скажи!

— Тридцять п'ять.

— Чому ж ти не виходиш заміж?

Тітка мовчить. Я чую її спокійне дихання й чекаю, коли вона відповість. Та вона не подає голосу.

— Чуеш, тітко?

— Спи, бічо, завтра тобі рано вставати!

— Чому ти не виходиш заміж, тітко?

— Не бере мене, бічо, ніхто! Не подобається твоя тітка нікому!

— Це неправда. Ти всім подобаєшся, і Датіко кохає тебе.

— Ти хочеш, щоб я за нього вийшла заміж?

— Ні, не хочу.

— Ну, спи тепер!

Я засинаю, і мені сниться: тітка моя стоїть перед сільською церквою в білій весільній сукні, білолиця, висока, гарна, мов мати божа. Перед нею на колінах — усі чоловіки нашого села, а я благаю її не виходити заміж. І вона всім відмовляє, скидає весільну сукню, підходить до мене, бере за руку, і ми разом ідемо додому.

* * *

На світанку я тихенько встав, поцілував сонну тітку в щоку, спустився вниз, кинувся в кухню й поклав сніданок у шкільну сумку. Потім побіг до струмка, швиденько вмився, взяв з води сапу, надів на сапилно сумку й помчав до пошти.

Уся наша бригада вже зібралася. Люди стояли, поспиравшись на сапи, і, задерши голови, слухали радіо. Старий, пошарпаний репродуктор, що висів на стовпі, дрижав, хрипів і рипучим голосом щось передавав. Усі мовчали. Коли я підійшов, замовк і репродуктор.

— Здрастуйте! — привітався я.

Ніхто мені не відповів.

— Здрастуйте, люди! — повторив я нерішуче.

Ніхто не обізвався.

— Дядьку Герасіме, що сталося?! — спитав я нашого найближчого сусіда і шарпнув його за рукав.

Він беззастовно глянув на мене, потім сів на східець, дістав кесет з тютюном, скрутив цигарку і закурив, наче й не бачив мене.

— Дядьку Асало, скажи, що сталося! Людина ти чи ні, кацо! — почав я благати другого сусіда, який сів поруч з Герасіме.

Той оглянув мене від голови до ніг, довго дивився мені в очі, потім відвернувся й стиха промовив:

— Війна, Сосоє, війна!

— Яка війна, дядьку Асало?

— Бійка, людиновбивство й кровопролиття, розумієш?

— З ким війна?

Асало махнув рукою.

— З ким?!— повторив я і оглянувся довкола.

Люди стояли бліді, перелякані.

— З Німеччиною! — сказав хтось нарешті.

— З якою Німеччиною?

— З зеленою! — відповів Асало.

Я зрозумів, що скоїлося якесь велике, незмірно велике лихо. Стільки онімілих, зблідлих, переляканих людей я ніколи ще не бачив, і мені раптом стало страшно, так наче я сам-один ішов опівночі через сільське кладовище. Щоб не скрикнути, я підсів до дядька Герасіме й поклав руку йому на коліно. Герасіме глянув на мене здивованими очима, потім погладив мене по голові й сказав:

— Іди тепер додому і не бійся, синку!

Я встав і пішов як не своїми ногами.

— Забери сапу й харчі! — гукнув Герасіме.

Я вернувся, взяв сапу й сумку і побрів додому.

Сонце вже підбилося над Тобольськими горами, коли я підійшов до моста через Супсу і звернув у нашу вулицю. Ішов я з опущеною головою.

— Моє вітання Сосої Мамаладзе!

Я підвів голову. Переді мною стояв Лукайя Поцхішвілі з важким годорі¹ за спиною. Піт лився з нього ручаями.

— Будь людиною, допоможи мені зняти цей годорі!

Я допоміг, і ми поставили годорі на траву. Лука сів, обіперся спиною об годорі й показав рукою, щоб я сів поруч.

Я сів.

— Оце несучи продавати яблука сахачуне... Ти ж знаєш ту яблуню, що стоїть у мене в дворі біля сажа... А свиню мою бачив? Вона поросна. І корова тільна... Ні, ти подивись, які це яблука! Вийми з годорі одне й подивися! Тільки цих не їж — вони на продаж. Приходь до мене додому і їж там скільки влізе... Тютюн у тебе є? — Я дістав з кишені кисет і насипав йому на долоню тютюну. Лукайя понюхав його й вів далі: — Гарний сьогодні день для роботи, та я подумав: уторгую якусь копійку...

---

¹ Годорі — високий, циліндричної форми кошик, який носять на спині.

Може, даси й папірець? — Я відірвав йому паперу на цигарку. — Якщо спитати нашого бригадира... А вогонь у тебе є? — Я дав йому й сірники. Він прикурив і з задоволенням затягнувся. — Чого йому журитися? Ні жінки, ні дітей! Хай, каже, і твій хлопець нам допоможе. Хлопець цього року до інституту вступає, то як же я пошлю його длубатися сапою в землі? Не пройде в нього цей номер! Га, що ти скажеш? Чи ти онімів, телепню? Скажи що-небудь! — гримнув він раптом.

— Дядьку Луко, війна почалася!

— Хто? — спитав Лукайя, не дивлячись на мене.

— Німеччина.

— Де?

— У Росії.

— З ким? — спитав знову Лукайя.

— З нами!

— З ким — з нами?

— З нами, з Радянським Союзом.

— Коли?

— Сьогодні!

Лукайя раптом зблід як смерть, поперхнувся димом і зайшовся кашлем. Довго кашляв, потім йому перехопило дихання і з легень його вирвався протяжний свист. Він схопив мене за руку і стиснув так, що пальці в мене посиніли. Якийсь час він сидів так, потім усе пройшло.

— Хто це сказав тобі, бічо?

— По радію сьогодні вранці говорили.

— Ти облиш!

— Говорили!

— Ти пожартував, правда ж, синку? — благально спитав мене Лукайя.

— Ні, вранці передали по радію.

Лукайя більше нічого не питав. Він довго сидів, утупившись у землю, потім насилу підвівся, попросив мене піддати йому годорі й повернув додому. Пройшовши трохи, він обернувся, хотів щось сказати, та, мабуть, передумав і так стояв, дивився на мене.

— Що, дядьку Луко?

Він нічого не відповів, тільки махнув рукою і, похнюпивши голову, побрів до своєї хати.

Коли я прийшов додому, тітка однією рукою місила в гобі¹ тісто на мчаді, а другою підливала теплу воду з глечика. Двері в кухню були відчинені, і я так зайшов, що вона й не почувала.

¹ Гобі — дерев'яна посудина чималого розміру, схожа на тарілку.

— Тітко, сьогодні вранці Німеччина почала з нами війну!

Тітка підвела голову і втупила в мене здивовані очі.

— По радіо повідомили, що Німеччина оголосила нам війну!

Обліплена тістом рука затремтіла. Тітка не зводила з мене очей, а вода з глечика лилася й лилася. Ось гобі вже наповнилось, і густа молочно-біла рідина потекла до тітчиних ніг. Я дивився на її тремтячі руки й мовчав.

— Ти розумієш, бічо, що говориш? — долинув до мене тітчин голос звідкись здалеку.

Я заперечливо похитав головою.

Я не розумів, що говорив, але відчував, що скоїлося велике, неймовірно велике нещастя, яке сьогодні вранці разом зі мною вступило в наш дім.

ВІДПЛИВ

На подвір'ї районного клубу — сила-силенна людей. Вони сміються, співають, плачуть, голосять. Про щось просять і щось обіцяють одне одному. Потім обіймаються, цілються, щось до-ручають, напучують, погрожують, голублять, знов обіцяють, знов цілються — і так без кінця.

На траві під гіллястою шовковицею сидить дядько Герасіме. Він курить і не зводить очей з свого сина, який з вигуком «Гоп-па! Гоп-па!» підкидає вгору маленьку дівчинку. Дівча дригає ніжками, регоче, верещить. А поруч поникла його дружина — Чорна Машико. Вона кусає губи, і сльози течуть ручаєм по її обличчю.

Асало Гудавадзе примостився на сходах клубу. Поруч його син, а біля ніг у хлопця — молода жінка. Вона уткнулась обличчям чоловікові в коліна й безперестанку плаче.

— Ти її до матері не відпускай, тату! — просить хлопець батька і гладить дружину по голові.

— Ні, не відпущу, синку!

— Маргаліто, не залишай тата! Шкода його, самотнього!
Жінка плаче.

— Я скоро повернуся, тату!

— Авжеж, синку!

— Ну, годі тобі, жінко! Хіба я один іду в армію?

Маргаліта плаче ще гіркішими сльозами. Чоловік приголублює її.

— Не губи себе, бічо, з дурного розуму, будь обережний! — просить сина Асало.

— Не бійся, тату! Не я буду, коли не привезу тобі Гітлерову голову! — усміхається хлопець.

— Ти свою голову привези, синку, вона мені дорожча! — каже Асало.

Маргаліта все плаче,

— Доглянь її, тату!

— Авжеж, сину, хіба я сам не знаю!

— Тату!..— мнеться син.

— Кажи, синку!

— Місяць-два ще можна, а потім не посилай її по воду... І по дрова теж... І до млина не пускай... І сапати вона не повинна...

Асало киває на знак згоди.

— Вона сама тобі не скаже, але ти не дозволяй їй піднімати важке...— веде далі син Асало.

Батько всміхається і киває головою.

Лукайя хоче скрутити цигарку й не може. У нього рветься вже другий папірець і розсипається тютюн. Руки у Лукайї тремтять. Я беру його кiset, скручую цигарку і подаю йому. Лукайя вдячно дивиться на мене, прикурює цигарку й затягується. Тепер у нього тремтять губи.

— Сосойе, що мені робити з цим хлопцем, га? — питає він.

Я не знаю, що має робити Лукайя з своїм Кукурі. А Кукурі стоїть серед своїх підпелих ровесників і голосно розповідає щось. Хлопці скалять зуби й іржуть.

— Усім їм голови обголять! — журиться Лукайя.

— Нас у класі теж стрижуть наголо! — заспокоюю я його.

— Герасіме ще нічого, у нього внука... А що зостається мені?

— Він скоро повернеться, дядьку Луко!

— Усі не повернуться, Сосойе!

— Усі повернуться! — кажу я, бо знаю, що так воно й буде. Я ще не бачив людини, яка пішла б в армію і не повернулася.

Я встаю і йду до хлопців з мого села. Трохи напідпитку, вони всміхаються до мене, цілують мене. І я теж усміхаюсь і цілую їх.

— Ідеш, Анзоре?

— Іду, Сосойе.

— Ти ж повернешся, Анзоре?

Анзор усміхається. На грудях у нього плаче його наречена Маквала. Тепер уже вона питає:

— Скажи, Анзоре, ти ж повернешся?

— Аякже, повернуся!

— А ти, Нікушо?

— І я повернуся, Сосоїє! Ти не поїдеш з нами? — сміється Нікуша.

— Хто його візьме! — каже Абібо.

— Взяли б, якби моя охота! — кажу я.

— Дивися, Сосоїє, скільки дівчат ми тобі залишаємо! Наглядай за цими козами, щоб їх шакали не з'їли! А то як повернемося, в'язи тобі скрутимо! — погрожує Джумбер.

— Усі шакали, скільки вас є, сьогодні від'їжджають, то хто ж їх з'їсть? — питаю я.

Дівчата сміються. Я йду до іншого гурту.

— Кого проводжаеш, Сосоїє? — питає Тамаз, мій сусід.

— А ти хіба не їдеш?

— Іду, Сосоїє.

— От я тебе й проводжаю!

Тамаз пригортає мене до грудей, цілує і питає пошепки:

— А кого проводжає твоя тітка Кето?

Тітка стоїть біля огорожі віч-на-віч з Датіко-бригадиром і не зводить з нього очей. Датіко щось говорить, тітка слухає його. Я дивлюся на Датіко. Обличчя його бліде. Він бере тітку за руку, і тітка не вириває її. Потім він бере й другу її руку і вже тримає їх обидві. Тітка не випрочується, і так стоять вони зовсім близько одне від одного. Я дивлюся на тітку — вона зблідла і тепер ще більше схожа на матір божу. Та я вже не боюся, що вона вийде заміж, що хтось відбере її в мене, і не підходжу до них. Тітка відчуває мій погляд і обертається. Датіко теж дивиться на мене й кличе:

— Сосоїє, іди сюди!

Я підходжу і стаю поруч з тіткою.

— Ти сердитися на мене, Сосоїє? — питає Датіко і кошлатить мені чуба.

— Чого б я мав на тебе сердитись?! — відповідаю я і збираюся йти.

— Не йди, побудь з нами!

Я залишаюся.

— Іду я на війну, Сосоїє!

— Усі йдуть!

— Доглядай свою тітку! Ти вже мужчина!

— І без твого загаду догляну!

— Ти ж знаєш, як я люблю твою тітку!

— Я більше за тебе люблю її!

— Я скоро повернуся, Сосоїє, і потім ми будемо завжди разом!

— Усі повернуться, і всі будемо разом.

— Усі не повернуться!

— Ось побачиш — повернеться!

На подвір'я клубу заходить цілий гурт молоді. Оточивши щільним колом вродливу дівчину з вогненно-рудим волоссям, хлопці голосно співають:

На війну іде мій милий,
З ним іду і я.
Тільки смерть нас розлучила б,
Я повік твоя...

Після полудня на балкон клубу вийшов військовий комісар і виголосив двогодинну промову. Заплутавшись у причинах і наслідках першої світової війни, він раптом перейшов до факторів, які призвели до другої світової війни, зрівняв з землею Німеччину, не пощадив ні Італії, ні Японії і, нарешті, немов варену картоплину, розім'яв у руці Гітлера й Муссоліні. Він стільки говорив про контрудари наших військ, про наші літаки, танки, артилерію, про кавалерію, яка не сьогодні-завтра повинна вступити в Берлін, що готові вже вирушити на фронт чоловіки мало не повернули додому.

Тільки-но комісар закінчив свою промову, районний духовий оркестр, яким керував старий маестро, ударив туш. А потім оркестр раптом замовк. Музиканти бережно поклали інструменти на траву один біля одного, по черзі розцілювали засмученого маестро й повискакували на вантажну машину.

Люди ринули до машин:

— Не їдь, Анзоре!

— Губиш мене, синочку?

— Не лінуйся писати листи!

— Не занастає мене, синку!

— Не підставляй, дитино, голову під кулі тих бузувірів!

— Ну, заводь, чортів шофере, несила більше дивитися на це!

— Вилазь скоріше на машину, Аміроне, а то й війна закінчиться!

І раптом наче зайшло сонце, наче спала на землю ніч, наче світ розколовся: на поклик рідної землі десять вантажних машин везли нашу кров і плоть — ціну тієї великої любові, якою ми, люди, її любили. А ми, матері, дружини, сестри, батьки, діти, що принесли цю жертву, обступили машини, і тільки старий маестро стояв сам-один, затуливши обличчя долонями, серед покинутих на траві інструментів, і плечі в нього здригалися.

Машини з тихим гудінням рушили.

Цього дня я вперше побачив сльози на очах стількох людей, стільки засмучених, переляканих і зблідлих облич. Цього дня я вперше побачив, як плаче тітка.

Цей день був схожий на величезний морський приплив, що змінився відпливом, і тими рибами, черепашками, равликами й трісками, що залишилися на березі, були ми.

* * *

Я лежу з розплющеними очима в темній кімнаті й шепчу:

— Тітко!

— Чого тобі, бічо?

— Ти спиш?

— Ні, не сплю.

— Тітко, Датіко поїхав...

— Усі поїхали!

— Більше ніхто не поїде?

— Багато ще людей поїдуть.

— Тітко, а що, як Датіко не повернеться?

— Спи вже!

— Якщо він не повернеться, що ти робитимеш?

— Багато людей не повернуться, Сосоїє, дуже багато!

— А вчитися у школі будемо, тітко?

— Будете!

— А весілля Жоріки завтра буде?

— Буде, все буде...

— Тітко!

— Спи!

Я засинаю, і мені нічого не сниться.

ХАТІЯ

Початок війни перша відчула на собі сільська кооперація. З прилавка зникли спочатку цукор, потім сірники, потім масло, потім мило, потім сіль, потім хліб, гас і нарешті й сам продавець Ласа. Потім почало заростати бур'янами поле, потім зупинилось одне з трьох млинових жорен, потім кінчилися дрова, і тітка Мотрона попросила мене зрубати в неї на підвір'ї дерево, по якому вився виноград. Потім лишився необбризканим наш цолікаурі, ми перестали грати у війну, в рундуці кінчилось борошно, сито стало рідше. І одного дня тітка спекла мчаді з непросіяного борошна. А однієї ночі підняв нас з постелі несамопитий крик — і на тридцятий день війни по селу пройшла перша жінка, одягнена в чорну жалобу.

Ранками нас уже не будив крик Датіко-бригадира:

— Андройє, виходь!

- Едемико, не губи мене!
- Сосойе, продери очі!
- Мінадоро, облий водою свого лобура!
- Кескіно, у-у-у!..

Тепер щоранку виходила на пагорок Ксенія-бригадирка і, поставивши до рота долоні трубою, кудкудакала, мов квочка, зігнана з гнізда:

- Мотроно, годі тобі спати!
- Машико-о-о, виходь на чай!¹
- Кето-о-о, підсоби нам сьогодні!
- Маргаліто-о-о, йди на ферму!
- Сосойе-е-е, бодай ти оглух!
- Герасіме-е-е, у-у-у!

Кликали всіх, хто був у селі, і виходили всі, хто тільки міг працювати. Не кликали хіба що Хатію — дочку Бесаріона Шалікашвілі. Та в цьому не було потреби: вона вставала раніше за всіх. Виклавши вінком на голові свої товсті русьві коси, вона йшла на чайну плантацію і там голосно віталася, ні на кого не дивлячись. Вона дивилася кудись удалину й сама собі всміхалася. Потім вона обережно ставала в борозенку і ще обережніше перебирала кожен чайний пагін своїми гарними тонкими пальцями. Якщо ми сапали кукурудзу, Хатія, ставши навколішки, виривала бур'ян або ж сиділа край ділянки і, вдивляючись у безмежну далечінь, усміхалася великими голубими очима.

Хатія усміхалася всім і всьому, Хатія любила всіх і все. Вона без слів розуміла і радість, і горе кожного, була серцевідцем, знала, що говорили на другому кутку села і про що перешіптувалися сусідки. Тому її однаково любили і дорослі, й діти, всі вважали за свою, і всі просили поради в цієї малої, але по-жіночому мудрої дівчини.

Хатія була моя ровесниця. Ми разом ходили до школи, разом сиділи на останній парті в шостому класі, разом дивилися на складні рівняння, виведені крейдою на чорній дошці. Але Хатія ніколи нічого не записувала. Вона все знала напам'ять. Хатія була від народження сліпа і все одно була найвродливіша й найрозумніша в нашому класі.

* * *

Ще тільки розвиднялось, і я лежав у ліжку, а тітка пришивала гудзика до моєї сорочки, як хтось піднявся на балкон.

— Вчителько Кето! — покликав хтось несміливо.

---

¹ Мається на увазі чайна плантація.

Хатіїн голос знало все село, і тітка не спитала, хто там, а одразу запросила гостю до хати.

— Доброго ранку! — привіталася Хатія і стала в дверях.

— Доброго ранку, люба Хатіє! Чого схопилася так рано? Чи на сідалі з курми спала? — спитала тітка.

— Я зовсім не спала цієї ночі, вчителько Кето!

— А що сталося?..

— Сосойя вдома?

— Я тут, гого¹, чого тобі?

— Ну, тоді я не можу вам сказати, вчителько Кето. Нехай він устане й вийде!

Тітка здивовано глянула на мене й дала мені знак, щоб я встав.

— Відвернись! — невдоволено сказав я Хатії і схопив штани.

Хатія всміхнулась і все-таки відвернулася. Я вийшов, зумисне грюкнув дверима, добре тупаючи, пройшов по балкону, потім навшпиньках повернувся назад і прилип до дверей, дослухаючись.

— Сосойє, відійди від дверей, я ж чую, як ти дишеш! — сказала Хатія.

Мені нічого не лишалось, як спуститися на подвір'я. Через кілька хвилин я повернувся в хату. Тітка, бліда як полотно, сиділа біля столу, приклавши до скронь долоні, й безтямно дивилась на мою сорочку, що лежала перед нею. Хатія стояла за тіткою і обіймала її за плечі. Вона була ще блідіша, ніж тітка.

— Ти розумієш, що говориш, Хатіє? — спитала тітка, не підводячи голови.

Хатія нічого не сказала.

— Може, ти помилилася, Хатіє? — знов спитала тітка.

— Я не могла не впізнати його голосу, вчителько Кето! — відповіла Хатія.

— Як можна повірити в це, гого! — вигукнула тітка.

— Вийшовши з млина і піднявшись на пагорок, я сіла перепочити. Він підійшов і спитав: «Хто тут?» — «Це я, Хатія», — відповіла я. А він мені: «Чого ти швендяєш ночами?..»

Хатія замовкла.

— А потім? — спитала тітка й подивилася на Хатію.

— Мені, кажу, однаково, день чи ніч. І назвала його ім'я. «Дурепо! — як гримне на мене.— Де б він тут узявся? Я Тарасій, Тарасій Ангідзе!»

— А може, то й справді був Тарасій, га, Хатіє? — спитала тітка з благанням у голосі.

---

¹ Гого — напівпестливе-напівзневажливе звертання, буквально: дівчино.

— Перед тим як прийти до вас, я була в Тарасія...
— Ну й що?
— Він хворий, третій день лежить...
— Може, ти все-таки переплутала голос, Хатіє?
— Хатія не може переплутати голосу, вчителько Кето. Він прийде до вас, і ви побачите самі, коли мені не вірите...— сказала Хатія, ідучи до дверей.

Я відчинив двері і дав їй дорогу. Хатія обережно пройшла по балкону, так само обережно спустилася сходами на подвір'я і пішла.

* * *

З того дня тітка наче оніміла. З ранку до вечора ходила вона, повісивши голову. Здавалося, вона загубила щось дороге, шукає і не може знайти. Під час роботи вона раптом ціпеніла й не чула, коли я звертався до неї. Стояла, мов загіпнотизована, поки я не підходив і не доторкався до неї. Якщо вона збирала чай — рука її застигала на кущі, якщо висапувала бур'ян — геть-чисто стинала стебла кукурудзи. Коли я кликав її, вона немовби прокидалася, повертала до мене голову, потім дивилась на свою роботу і тяжко зітхала.

Вночі лежала з розплющеними очима. Досить було загавкати собаці, як вона схоплювалась і насторожено прислухалася, немов когось чекала, а він усе не йшов. Тітка з кожним днем марніла, танула, мов свічка. Нарешті я не витримав і пішов до Хатії.

Бесаріон Шалікашвілі стояв на товстелезній колоді й сокирою витісував з неї давальню. Хатія сиділа на балконі, дивилася прямо на сонце і всміхалася.

— Здрастуй, дядьку Бесаріоне!

— Здрастуй, синку! — відповів Бесаріон, не відриваючись від роботи.

— То ти, Сосо? — спитала Хатія з балкона.

— Я.

— Де зараз сонце, Сосо? — спитала Хатія.

— Он, над вершечком черешні, — сказав я, простягаючи руки до сонця.

— Ну, якщо над вершечком черешні, то я бачу сонце! — зраділа Хатія.

— Ага, над вершечком черешні.

— Тату, що тобі сказав у Батумі лікар? — спитала вона батька.

— Скільки разів тобі повторяти, гого? — розсердився Бесаріон.

— Ну скажи, тату! Хай почує Сосоюя! — попросила Хатія.

— Сказав: якщо вона бачить сонце, я поверну їй зір...

— Чуеш, Сосоєе?

— Хатіє, зійди вниз на хвилину, маю до тебе справу,— попросив я.

Вона спустилася й підійшла до мене зовсім близько.

— Я знаю, чого ти прийшов, Сосоєе.

— Що ти, гого, сказала моїй тітці таке, що жінка місця собі не знаходить?

Хатія нічого не відповіла. Вона пройшла повз мене, відчинила хвіртку й вийшла на дорогу. Я рушив за нею. Коли ми підійшли до нашого двору, я відчинив хвіртку.

Посеред двору Хатія зупинилась і спитала:

— Де вчителька Кето?

— Тітко! — покликав я.

Тітка вийшла на балкон.

— До тебе прийшла Хатія.

Тітка спустилася вниз і, злякана, підійшла до нас.

— Здрастуй, учителько Кето! — сказала Хатія.

— Що сталося, Хатіє? — спитала тітка тремтячим голосом.

— Нічого, вчителько Кето, просто я скучила за вами, от і прийшла...

Тітка всміхнулася до Хатії, обійняла її за плечі й повела до кімнати.

— Може, є якась робота, вчителько, я допоможу тобі! — сказала Хатія, зупиняючись.

— Ні, люба моя, для тебе роботи немає,— відповіла тітка.

— Давай полушу кукурудзу!

— Ех, донечко, якби вона була, цей хлопець не сидів би без діла...— зітхнула тітка.

— Сосоєя ледар,— сказала Хатія.

Я здивовано глянув на неї.

— У нас є кукурудза, вчителько Кето, і дуже багато. Коли я йшла сюди, батько звелів передати вам: якщо треба, ми позичимо,— сказала Хатія й сіла на моріжку.

Ми примостилися поруч з нею.

— Дякую, люба дівчинко, вона вам більше знадобиться.

— Увечері батько принесе вам пуд.— Хатія задумалась, потім тихо промовила:— Вчителько Кето, те, що я тоді сказала тобі, виявляється, неправда.

— Та невже? — Голос у тітки затремтів.

— Так, неправда. Мені здалось, причулося,— сказала Хатія, всміхаючись.

Тітка підозріливо подивилася спершу на мене, потім на Хатію.

— Ти кажеш правду, Хатіє? — спитала вона й підвелася.

Я дивився на Хатію, роззявивши рота.

— Тепер кажу правду, а тоді помилилась. Я довго потім думала й зрозуміла, що то мені причулося.

— Присягнися, Хатіє!

Хатія якийсь час мовчала. Усмішка зникла з її обличчя. Тітка чекала, затамувавши дух. Хатія повільно встала і випрямилась перед тіткою.

— Чим мені присягнутися, вчителько Кето? — спитала вона раптом.

— Матір'ю присягнися, Хатіє!

Дівчина довго мовчала.

— Присягаюсь могилою матері, вчителько Кето! — промовила вона нарешті.

— Отже, тобі причулося, Хатіє?.. От бачиш, гого! — Тітка обійняла Хатію, обцілувала її личко. І раптом затулила обличчя руками й заплакала, як мала дитина, потім крутнулася й побігла до кімнати.

А Хатія стояла нерухомо посеред двору і всміхалася. Вона всміхалася, але ніколи раніше я не бачив на її обличчі стільки страждання.

УСЕ ЦЕ НЕ ТАК

Було вже по обіді, коли листоноша Коція поминув Ведмежу улоговину. Ми сапали колгоспну кукурудзу, розсипавшись по схилу.

— Здоровенькі були, жінки! — привітався до нас Коція, наче не було тут ні мене, ні дядька Герасіме, ні Лукаїї Поцхішвілі, ні Бесаріона Шалікашвілі.

— Що ти нам несеш, Коціє? — гукнула Ксенія-бригадирка й прикрила очі від сонця долонею.

— Цукор, масло, пшеничне борошно, ікру, тешу, тараню та мед, а гасу й мила вже не зміг донести, приставлю завтра... А поки що залишаю газету ось на цій колодці, пошліть по неї того язикатого хлопця!

— А листів нема?

— Листи в дорозі!

— Щоб тобі язик відсох!

Коція пішов, похитуючи головою. Я збігав до дороги й приніс газету. Всі оточили мене.

— Читай, Сосойе, що там пишуть, — попросив дядько Герасіме, зручно вмощуючись біля мене.

Я почав:

— «Після запеклих боїв наші війська залишили міста...»

Коли я закінчив читати, ніхто не промовив ні слова...

— Значить, іде сюди той сучий син?! — нарешті заговорив Бесаріон і почав вибивати люльку об сапилно.

— Іде, та ще й як! Спробуй підставити йому ногу...— сказав Лукайя Поцхішвілі, потім відірвав клаптик газети, насипав туди розім'ятий на долоні тютюн, скрутив цигарку і, сплюнувши тютюновий пил, що прилип до губ, вів далі:— Вся Європа працює на них, голубчику: і Франція, і Австрія, і ця... Як зветься, Сосо, та держава, що поряд з ними? — спитав він мене.

— Чехословаччина.

— І Чехословаччина... А хто працює на нас?

— На нас працюємо ми! — сказав дядько Герасіме.

— Хто «ми»? — перепитав Лукайя.

— Я, ти, Бесаріонова сліпенька дочка, цей шмаркач і оці жінки.

— Тому-то й справи наші так ідуть — Гітлер уже біля воріт!— сказав Лукайя і махнув рукою.

— У неділю була я на базарі... — почала Като.

— Мабуть, було повно всього, вибирай, чого душа забажає...— гірко посміхнулася Агаті.

— Та почекай, дай людині сказати! — зупинив її дядько Герасіме.

— Ага... Так один чоловік розповідав,— вела далі Като,— виявляється, Гітлер видумав таку зброю, що за десять верстов кругом спалює все дотла...

— Хто сказав це? — спитала Маргаліта.

— Один міністр є в Гітлера... Як його?

— Геббельс?

— Ага, Геббельс, щоб я його труну винесла з його дому!..

— Ще що він говорив?

— Ще... як же його прізвище... ну, наче наш Рубен Трапаїдзе...

— Ріббентроп!

— Ага, бодай вимер його рід, так оце він сказав: ми, мовляв, несемо вам білий хліб і масло, старих і дітей не зачепимо, тільки з комуністів душу витрясемо...

— А ти йому що? — спитала Ксенія.

— Кому, Ріббентропові?

— Та не Ріббентропові, корово ти така, а тому свинячому рилові, яке все це плело і якого ти слухала, розвісивши вуха.

— А що я мала сказати? Всі люди слухали його, затамувавши дух, а коли він закінчив промову й пообіцяв, що людоїд Гітлер скоро зателіпається на мотузку, ох як плескали йому в долоні!

— Де ж ти була, Като? — спитала здивована Ксенія.

— Та де ж, як не на базарі! А потім там був мітинг, і виступав той чоловік...

— Тьху на твою дурну голову! — махнула рукою Ксенія.

— Кето, ти жінка освічена, отож роз'ясни нам, що воно коїться круг нас? — попросив тітку Бесаріон.

— Коїться недобре, Бесаріоне... Але нічого! Прийде зима, і тоді побачимо... Мені здається, що Гітлеру дістанеться, як і Наполеонові.

— А нам хіба не буде взимку холодно? — спитав Лукайя.

— Холодно буде і нам, але ж Гітлер не готовий до зими! — відповіла тітка.

— А ти звідки знаєш?

— Гітлер розраховував до осені закінчити війну, тому й не готувався до зими.

— А що, не може він підготуватися тепер?

— Тепер уже пізно, Луко.

— А коли він сюди прийде до морозів? Що ти тоді робитимеш? — не відставав Лукайя від тітки.

— Ми не повинні допустити цього!

— Хто? Я і ти?

— Я і ти!

— Як же ти, жінко, зупиниш його, коли він бере п'ятеро міст за день?

— Повинні зупинити!

— Ну, спробуй зупини! — Лукайя знову гірко посміхнувся.

— Чого ти відбираєш надію, лихослове нещасний! — схопилася Ксенія-бригадирка.— Звісно, якщо опустиш руки й тремтітимеш, мов заєць, той супостат дійде аж сюди.

— Та чого ти розкричалася? Хіба ж я не тим самим гризуся? Напала, як собака...

— Я покажу тобі собаку!.. Вирву язика твого поганого, Лукайе Поцхшвілі! — пригрозила Ксенія.

— Та що говорити з тобою, як ти така придуркувата! — сказав Лукайя і знову одірвав газети на цигарку.

Ксенія трохи полагідніла.

— А знаєш, Луко, Коція-листоноша приносить не тільки похоронні... Маргаліто! Одержала ти листа від свого чоловіка?

— Одержала, Ксеніе, позавчора одержала.

— І ще прийде!

— Ну, що він пише? — спитав Лукайя.

— Сидимо, каже, в окопах... Якщо, каже, запізниться лист, не хвилюйтесь...

— А ще що пише?

Маргаліта почервоніла й запнулася.

— Та кажи, жінко!
— Ще пише... якщо буде хлопчик, назви його моїм ім'ям!
— От і назви! Якщо навіть дівчинка народиться, і їй дай батькове ім'я! — сказав Бесаріон.
— А від мого хлопця нема нічого...— зітхнув Лукайя.
— І від нього прийде лист! — сказав дядько Герасіме.
— Коли?
— Кажу тобі, прийде! Я ж одержав від свого! Прийде і від твого! А ти як думаєш, Сосоє? — спитав дядько Герасіме.
— Ну, звісно, прийде! Чого б же не прийшов? — сказав я і всміхнувся.

— Усе це не так...— почав Бесаріон Шалікашвілі.— Сидимо ми в цій Ведмежій улоговині, не бачимо, що робиться навколо, і серце у нас крається: що ж воно буде?.. А ви подумали, яка велика ця земля і скільки Бесаріонів та Ксеній ходять по ній і колупають її сапою? Сини скількох Лукайїв і Герасіме тримають у руках гвинтівки? Скільки бігає Сосоєїв і Хатій? Оце стільки днів і ночей треба Гітлерові, щоб виграти війну. Та для цього в нього не вистачить крові в жилах і сили в ногах! Ви чуєте? — Бесаріон уперся в коліна своїми величезними, жилавими, мозолястими руками, повільно підвівся й подивився на долину, що розкинулася внизу.— Велика наша земля, людоньки, дуже велика. Не вистачить у нього сили, підірветься! Он, бачите? — Він простягнув руку, показуючи вдалину.

Неозора долина, що тяглася вздовж Ведмежої улоговини, дихала парою землі та білосніжними димками, що піднімалися над одами. По долині повнокровною артерією текла Супса. Вона несла проліті на цій величезній землі піт і сльози, які збігалися до неї звідусюди, зрошувала ними цей безмежний край, напувала ріллю, котила свої води все далі й далі і нарешті вливалася в море нескінченним життєвим потоком.

Я дивився з пагорка перед нашим селом, з цього малесенького клаптика землі, схожого на вузьке віконце, прорубане у величезній стіні, на це нескінченне життя і розумів, що ця жива земля не кінчається там, куди сягають мої очі, що за обрієм починаються нові землі, за ними — ще нові, а за ними ще й іще, і так без кінця. Я бачив сонце, що сяяло над світом золотою діадемою, і знав, що ні в кого не вистачить сили, не вистачить життя, щоб знищити цю землю, це море, цю річку.

Ми всі дивилися на долину й мовчали. І я знав, що в цю хвилину всі думають так само, як я,— і Маргаліта, і Ксенія, і Като, і тітка, і Герасіме, і Лука, і Бесаріон. Хатія стояла поруч зі мною і всміхалася. Вона теж дивилась на долину, і я знаю, вона думала і бачила те саме, що і я.

Сонце повільно сідало за долиною Супси. З поля і з лісу поверталися в село люди, і разом з ними, мукаючи, йшла додому череда.

Тієї ночі мене й тітку знову розбудило несамовите голосіння. Ми вискочили на подвір'я. Голосили десь край села. Провулками й стежками бігли перелякані люди. Ми теж побігли з усіма.

— Не знаєш, у кого це, Герасіме? — спитала тітка в Герасіме, що поспішав поруч з нами.

— Ех, Кето, здається, зруйнувалася сім'я Лукаїї Поцхішвілі... — відповів Герасіме й махнув рукою.

УРОК ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ

Час робив своє. За червнем пішов липень, за липнем — серпень, за серпнем — вересень. З вересня розпочалося навчання, і пішли двійки, трійки, четвірки, а іноді й п'ятірки. У школі майже нічого не змінилося. Тітка, як і раніше, вчила нас грузинської мови, Хатія, як і раніше, сиділа на парті поруч зі мною. Вчителька географії, як і раніше, благала нас: «Ви тільки не зривайте мені уроку, і я на перерві пограю з вами в крем'яхи». Вчителька російської мови, як і раніше, називала мене бічо. І все ж таки було й нове: всі наші вчителі дуже скудли. І ще одна новина: у школі з'явився новий учитель військової справи та фізкультури — учасник боїв під Хасаном Леван Гурієлідзе.

На перший урок він прийшов у кашкеті з кокардою, у шкіряних крагах, в які було заправлене зелене галіфе, із згорнутим плакатом під пахвою, з протигазом та малокаліберною гвинтівкою через плече. Він підійшов до столу, привітався по-військовому і застиг. Ми встали, потім сіли і, коли вчитель не змінив пози, знову підвелися.

— Вільно! — скомандував він раптом, зняв кашкета, поклав його на стіл, а гвинтівку та протигаз почепив на дошку. Потім розгорнув плакат, дістав з кишені чотири довжелезні цвяхи, три з них затиснув у зубах і почав прибивати плакат до стіни уламком цеглини, який валявся біля груби. Упоравшись з цим, учитель повернувся до нас з обличчям переможця.

— Що він зробив? — спитала мене Хатія.

— Прибив плакат! — прошепотів я.

— А що на ньому намальовано?

— Нічого, написано червоними літерами: «Смерть німецьким окупантам!»

— Хіба він не міг сказати цього напам'ять? — спитала Хатія. Я знизав плечима.

— А тепер познайомимося,— сказав учитель.— Я Леван Гуріє-лідзе.

→ Гарне у вас прізвище, вчителю! — усміхнувся Отія Каландадзе.

— Розмови! Військова справа любить дисципліну!

— Ботаніка теж любить дисципліну!— зауважив Тамаз Керкадзе.

— Хто це сказав?

— Учитель ботаніки.

— Сідай! — Тамаз сів.— Що люблю я? Я люблю дисципліну, тишу, щоб чути було, як муха пролетить. Що я ще люблю?

— Варені каштани, вчителю? — спитала Хатія.

— Хто це сказав?

Ніхто ні пари з уст.

— Що ви повинні пам'ятати: я не народився вчителем. Яким я був у вашому віці? Таким же, як і ви, вітрогоном, лобурем, дурнем...

— А ви й тепер на вигляд молоді, вчителю,— усміхнувся Нодар Каландадзе, якого ми прозивали Нодар-голова.

Учителеві, видно, було приємно почути це.

— Потім я засів за книжку. А книжка — це друг людини. Читав я, читав і став людиною. За походженням я танкіст!

— Ти ба! — здивувався Тамаз Керкадзе.

Учитель нахмурих брови.

— Не думайте, що я такий, як інші вчителі! Я шкуру з вас здеру! — вдарив він долонею по столу.

— Так говорять усі вчителі,— сказав Отія.

— Переходжу до функцій взводу в обороні!

— Ну-ну, давайте! — підбадьорив його хтось.

Учитель скипів, але стримався й спитав:

— Що таке взвод?

— До десяти додати десять — це й буде взвод!¹ — випалив Уція Гогоберідзе.

— Хто це сказав?

Клас завмер. Учитель підійшов до дошки і взяв крейду.

— Це взвод німців,— сказав він і накреслив у кутку дошки двадцять маленьких кружечків.

— Ой матінко, пропали ми! — схопився за голову Тамаз Керкадзе.

— А це наш взвод,— вів далі учитель і накреслив ще двадцять кружечків.— По той бік — вони, по цей бік — ми, посередині річка...

---

¹ Гра слів: грузинською мовою слова «взвод» і «двадцять» звучать майже однаково.

Ми на різних берегах...
Поміж нами річка пли-и-ине...¹—

тихенько заспівав Отія Каландадзе.

— Хто це сказав? — спитав зблідлий учитель.

— Важа Пшавела, вчителю! — підвівся Отія.

— Сідай! — Учитель почав стукати крейдою по дошці. — Я німець. Ану, хто скаже, що я роблю?

— Стукаєте крейдою! — відповів Яго Антідзе.

— Сідай!

— Ставите крапки! — встав Нодар-голова.

— Стріляєте, вчителю! — вигукнув я ще до того, як посадовили Нодара.

— Молодець! — похвалив мене вчитель. — Я стріляю! Наш взвод заліг в окопах і не дає противникові висунути голову. Противник просить підкріплення! — Раптом він зігнув руку в кисті, підніс її вгору, повів над головою і загув: — Гу-гу-гу-у-у!.. Що я тепер роблю? — спитав він мене як відмінника.

— Тепер ви крутите рукою й ревете, вчителю!

— Сідай! — гаркнув той.

У класі знявся регіт. Учитель сплотнонів.

Коли сміх затих, він одним рухом руки стер з дошки взводи й сів до столу. Довго сидів, опустивши голову, а клас гув, наче вулик. Нарешті вчитель підвів голову, довго дивився на нас, і ми зрозуміли, що сьогодні він зайшов до класу вперше після того, як колись зачинилися за ним двері школи. Він зайшов до нас, мов дресирувальник, що забув прихопити з собою цукру для звірів, і тепер він сидить розчарований, знеможений і чекає, коли ж його розтерзають ці шибеники, схожі на роздратованих левенят.

— Чого стоїш, гого? Сідай! І не дивись набік! Дивися мені в очі! — сказав раптом учитель, звертаючись до Хатії.

Хатія сіла, але її гарні, великі голубі очі не перестали всміхатися... У класі запало ніякове мовчання. Учитель відчув, що сказав щось недоречно, але не міг зрозуміти, в чому річ.

— Що сталося, діти? — спитав він надтріснутим голосом.

Ми мовчали.

— Я не бачу, вчителю! — сказала Хатія і встала.

— Ви що, смієтеся з мене?.. — Голос у вчителя обірвався.

— Ні, вчителю, я й справді не бачу! — повторила Хатія і сіла.

Вчитель устав, підійшов до Хатії й довго дивився їй у вічі. Хатія спокійно моргала віями і всміхалася. Учитель повільно пішов назад, знову сів за стіл і задумався.

У класі чути було, як муха пролетить.

¹ Початок вірша Важа Пшавела. Переклав А. Малишко.

— Як звать тебе, донечко? — раптом спитав учитель.

— Хатія! — відповіла дівчина, встаючи.

— Сідай, донечко, сідай!

Але Хатія все ще стояла.

— Хто тебе водить до школи, доню?

— Сосо, вчителю, але я можу й сама...

— Я звільняю тебе від моїх уроків. Від сьогодні можеш не приходити.

— Я хочу залишитися й слухати вас.

— Залишайся, донечко... — Учитель замовк.

Щось стиснуло мені горло, і я мало не заплакав.

— Батько й мати у тебе є, Хатіє? — спитав, помовчавши, учитель.

— Є тільки батько.

— Ти нічого не бачиш?

— Нічого.

— Зовсім нічого, донечко?

— Бачу сонце, вчителю... В Батумі лікар сказав батькові, що коли я бачу сонце, то він поверне мені зір.

— Авжеж, поверне, донечко. Я сам був осліп на озері Хасан. Нічого не бачив.

— А сонце бачили, вчителю? — спитала Хатія.

— Сонце бачив, і мені повернули зір...

— І я теж бачу сонце!

Учитель знову замовк. Він не зводив погляду з Хатієвих усміхених великих голубих, таких гарних очей. Важко, дуже важко було повірити, що ті очі не бачать денного світла, товаришів, які сидять за партами, не бачать цього низенького, хирлявого і хвалькуватого вчителя, в якого повисли на щоках дві великі сльози і який не приховував, що плаче.

Задзеленчав дзвінок. Учитель підвівся й мовчки вийшов з класу. Ми не рухалися з місця. Заговорили аж тоді, коли знову пролунав дзвінок, коли в клас увійшла вчителька грузинської мови, моя тітка, й почала читати список.

— Чого ви наче помітили? — спитала тітка, здивована такою тишею.

— У нас був новий учитель військової справи, — відповіла Хатія.

— Ну й що, сподобався?

— От якби всі були такі! — відповів я тітці.

Того дня урок грузинської мови проходив незвичайно: ми говорили, а вчителька слухала нас.

ДАТІКО-БРИГАДИР

Опівночі на балконі щось загуркотіло. Я прокинувся. Тітка вже не спала, вона сиділа на ліжку і зляканими очима дивилася на двері, на які хтось напирив з усієї сили. Потім обережно постукали у вікно.

— Сосоє, іди до мене! — поклікала пошепки тітка.

Я встав, підійшов до тітки і обійняв її. Вона була холодна і вся дрижала.

Стук повторився.

— Хто там? — тремтячим голосом спитала тітка.

— Кето, відчини двері! — почувлося знадвору.

— Хто там? — насилу вимовила тітка.

— Це я, Датіко!

Тітка затулила долонями вуха й заплющила очі.

— Кетеван, відчини мені двері, це я, Датіко!

Тітка нічого не чула.

— Кето! — Двері сильно здвигнулися.

Тітка опустила руки, розплющила очі і втупилася в двері, які тряслися тепер безперервно.

— Кето, це я, Датіко!

— Який Датіко? — спитала тітка.

— Датіко, хіба не впізнала? Щось тобі маю сказати!

— Датіко в армії! — відповіла тітка.

— Відчини, а то виламаю двері! — крикнув Датіко, і двері знову заходили ходором.

— Сосоє, засвіти лампу! — попросила мене тітка.

Я встав, засвітив лампу і глянув на тітку. Вона накинула халат, підійшла до каміна й стала в кутку.

— Відчини двері, Сосоє!

Я витяг з ручки дверей засув, подався назад і став поруч з тіткою. Двері обережно відчинилися.

Перед нами стояв Датіко-бригадир — розхристаний, чисто вигорений, з розкошланим чубом, з револьвером за поясом і коротким карабіном у руках, а на ногах — каламані¹.

— Здрастуйте! — промовив він, дурнувато всміхнувшись.— Злякалися?

Ми промовчали. Датіко рушив до нас.

— Стій там і так говори! — сказала тітка.

Датіко зупинився.

— Кето, що з тобою? Я цілу вічність тебе не бачив! — Датіко ступив ще крок.

¹ К а л а м а н і — взуття із цілого шматка сириці, стягнутого ремінцем.

— Стій там! — крикнула тітка.

Датіко подався назад.

— Та чого ви злякалися? Я ж обіцяв вам, що скоро повернуся!

Ми нічого не відповіли. Датіко знову спробував наблизитись до тітки.

— Кажу тобі, стій там, а то я покличу сусідів!

Датіко зупинився.

— Ну, кричи, скликай усіх! Нікого я не боюсь! Я повернувся заради тебе і не соромлюся цього! Чуєш?

— Від страху ти повернувся!

— Заради тебе, ти мене повернула!

— Тебе повернув страх!

— Я нікого не боюся!

— А навіщо тобі зброя? Чого ти ховаєшся в лісі?

— Не завжди я ховатимуся, ось скоро вийду з лісу!

— Чого ти чекаєш?

— Кето, ти ж розумна жінка, сама бачиш, що ми програли...

— То ти цього чекаєш?

— Плювати мені на все! Заради кого я маю вмирати? Мене ніхто не чіпає! Мое діло — землю обробляти! Чому, з якої речі я повинен кудись іти і десь там гнити? Я хочу вмерти своєю смертю, вмерти біля тебе! І тепер ніхто в мене не відбере тебе! Розумієш?

Тітка слухала Датіко, не зводячи з нього очей.

Датіко сів на стілець, поставив карабін між колін, дістав з кишені тютюн, скрутив цигарку, прикурив і вів далі:

— Ніхто не скаже, що я боягуз, та вмирати даремно не хочеться. Ну добре, піду я туди, уб'ють мене — що з того? Хіба зарадить справі моя смерть? Хто згадає про мене: ким я був, чим я був...

— А що ти тепер? — спитала тітка.

Датіко не чекав такого запитання.

— Тепер... тепер я політичний бунтар...— сказав він, заплітаючи язиком.

— Жебрак ти, дезертир! — сказав я і пригорнувся до тітки.

Датіко зблід. Він підвівся і знову сів.

— За такі слова комусь іншому я всипав би гарячого свинцю...— промимрив він собі під ніс, потім повернувся до мене і зловтішно сказав:— А ти забув, що вони зробили з твоїм батьком і матір'ю? Хто тебе осиротив?

— Це не твоє діло! — сказав я йому.

— Що ти тямшиш, шмаркачу? Недаром же твій батько був троцькіст!

— Сам ти троцькіст і сучий син! Усі, хто пам'ятає мого батька, кажуть, що він був справжня людина...

Датіко зневажливо махнув рукою — мовляв, що з дурнем говорити — і звернувся до тітки:

— Кето, я мріяв про зустріч з тобою як про найдорожче в житті! Усміхнись мені хоч раз! — На тітчиному обличчі не рухнувся жоден мускул.— Я знаю, ти кохаєш мене, але боїшся енкаведе, яке вже довідалося, що я повернувся, і, мабуть, вистежує мене. Ви повинні допомогти мені... У мене ж нікого немає, крім вас... Якийсь час побуду в лісі, а там побачимо, хто кого...

Я стояв біля каміна й слухав цю людину, що стала твариною, але ще не розучилася розмовляти... Раптом покинуті навстіж двері скрипнули. Датіко підскочив, мов ошпарений, схопив карабін і нажаханими очима почав дивитися то на нас, то на двері. Упевнившись, що на балконі нікого немає, він заспокоївся і сів.

— Я голодний, дайте мені чогось попоїсти!— раптом сказав Датіко і всміхнувся.

— Ми теж голодні! — відповів я.

— Шматка мчаді для мене шкодує?

— Якби був мчаді, ми швидше віддали б його нашому собаці, що з голоду конає...

— Кажі спасибі тітці, поганцю, а то твій мозок зашкварчав би в каміні...

— Якщо ти такий хоробрий, то чого гасаєш по лісу, наче вовк?

— Таке гадюченя, як ти, взагалі не повинне жити, та якщо виростеш, подивлюся, як ти підеш в армію...

— Ні, буду, як ти, швендяти ночами та просити шматка мчаді!

— Сосоїе, не виводь мене з терпіння!..

— Іди звідси! Чого прийшов?

— Я не до тебе прийшов!

— А тітка тебе не любить, отож іди собі!

— Тітка любить! То ти мене не любиш і ніколи не любив!

— Бо знав, яке ти стерво!

У Датіко побагровіло обличчя і застрибала брова. Він устав і повільно підійшов до нас. Ми припали до стіни.

— Не підходь, а то закричу! — застерегла тітка.

— Не закричиш! — сказав Датіко.

Він підійшов до нас зовсім близько, і тітка не закричала. Датіко схопив її за плече і раптом почав:

— Кричи! Чому ж ти не кричиш? Боїшся? Не бійся, кричи, склич усе село, хай мене схоплять! Тепер я тобі не потрібен?

Погубила, а тепер проганяєш? Кажі... Кажі, а то я зараз заподію собі смерть, і гріх цей ляже на твою душу!.. Кажі!..

Він з усієї сили тряс тітку. А вона стояла бліда як полотно і не зводила очей з оскраженілого Датіко, який забув про обережність і ревів, мов поранений ведмідь. І раптом він обома руками схопив тітку за скроні й почав шалено цілувати її в щоки, в лоб, у шию, в очі. Тітка не опиралася, і з очей її котилися сльози. Злякавшись, я накинувся на Датіко ззаду і так уп'явся зубами йому на плече, що відчув на губах мокре. Датіко глухо застогнав, раптом відпустив тітку і, обернувшись, уліпив мені такого ляпаса, що я відлетів у другий куток, ударився головою об стіну, і в мене потемніло в очах.

Коли я опам'ятався, тітка стояла переді мною на колінах і розтирала мені скроні. Датіко стояв віддалік, гладив укушене плече і спідлоба дивився на мене.

— Що, вбив його? — обернулася тітка до Датіко.

— Не бійся, не вмре! — відповів той.

— Що ти зробив з моїм Сосоїєю? — пошепки спитала тітка й підвелася. Вона підійшла до каміна й нагнулася до поставленої в кутку сокири. Датіко зблід і повільно рушив до неї. Тітка взяла в руку сокиру.

— Кето, поклади сокиру! — сказав Датіко й зупинився.

Тітка обхопила сокиру обома руками й підняла її над головою.

— Що ти робиш, Кето, ти збожеволіла! — вигукнув здивований Датіко і відступив назад.

Тітка рушила на нього.

— Кетеван!

— Іди геть! — Тітка наближалася до Датіко. Той задкував, мов рак, не зводячи очей з леза сокири, занесеної над тітчиною головою. Так він добрався до столу, взяв навпомацки карабін і задом вийшов з кімнати, залишивши двері відчиненими. Тітка опустила сокиру, зачинила двері, просунула в ручку замість засува сокирище. Потім підійшла до ліжка і впала на нього.

Я підвівся з підлоги і теж ліг на своє ліжко. Мабуть, з години обоє ми мовчали...

Нарешті почув я кволий тітчин голос:

— Сосоїє!

— Що, тітко?

— Ти спиш?

— Ні, тітко!

— Іди до мене, Сосоїє!

Я встав, підійшов до неї, нагнувся й поцілував її в щоку. Щока була холодна, як лід, і губи в тітки тремтіли...

БЕЖАНА

У Бежани Есадзе давно вже посріблилися скроні, а те нещастя, що спіткало його в дитинстві, ще й досі ходить за ним слідом...

Виявляється, коли малий Бежана крав у Кесарії купальські груші¹, під ним зламалася гілка. Він упав з висоти двох сажнів і головою вдарився об землю. Збіглися люди, почали розтирати йому скроні, вилили глеків з десять води йому на голову і якось вернули до пам'яті. Він розплющив очі, гикнув, усміхнувся, і з того часу ніхто не бачив Бежани сумного. Ходить він тепер босий по селу, всміхається аж до вух і співає свою улюблену пісню:

Мінадоро, чорні очі,
Видно, чорт тебе зурочив...

За мисочку лобію та склянку вина Бежана готовий допомагати з ранку до вечора кожному, хто його покличе. Побившись об заклад, він може запрягтися в соху і провести борозну, розбивати волоські горіхи головою, босими ногами перебирати колючі кожушки каштанів і без перепочинку нести повний мішок кукурудзи від контори аж до церкви. Бежана сильний, як віл, і дуже спокійний. Але й ворогові не побажаєш скуштувати його важких, як молот, кулаків. Тільки вивести Бежану з рівноваги не так-то легко. Єдиний у світі спосіб дошкулити йому — це сказати: «Бежано, твоя Мінадора вийшла заміж». Тоді він просто дуріє, рве на собі одяг і ламає все, що потрапить під руку. Коли то дерево із стовбуром завтовшки як власна рука, він візьме його під пахву і не заспокоїться, доки не вирве з корінням. А так Бежана нікого й пальцем не торкне. І все-таки дехто використовував його дивацтво. Одного разу, коли Бежана працював у Апрасіона Чантурія і робота в нього чомусь не ладилася, Апрасіон сказав йому: «А знаєш, твоя Мінадора вийшла заміж!» Знавіснівши від люті, Бежана заревів, заметався і, не переводячи духу, розкорчував і перекопав півкцеви перелогу, де Апрасіон збирався посадити виноградник. І аж тоді, коли, знесилений, задиханий, упав на спину, він зрозумів, яку штуку втнув йому Апрасіон. З того дня Бежана зненавидів Апрасіона.

А дітей Бежана дуже любить. Було прийде до когось, сяде на перелазі й просить:

— Позич мені, Мако, свого малюка...

— Куди ти його поведеш, Бежано?

---

¹ Купальські груші — ранній сорт груш, що встигають до свята Купала.

— Нікуди, тут, на подвір'ї, пограюся з ним. Хочеш гуляти в конячку, Таріеле?

— Хочу, Бежано!

— Ну, ось тобі сідло, ось вуздечка, ось палиця і сідай мені на шию! Но, Таріеле, но-о... Тільки ж палицею не бий мене, бічо!

Ставши рачки, Бежана саджає малого на шию і починає гарцювати.

— Но, Таріеле!..

— Но, Бежано!..

Ніхто не потерпає за дитину, коли вона з Бежаною, ніхто не забороняє Бежані бігати кругом хати з приємною для нього ношею на плечах, вигукуючи: «Но, но!»; але він сам відчуває своє нещастя, а тому завжди підходить засоромлений і з вічною усмішкою на устах запитує:

— Машико, позичиш мені свого малюка?

А мене Бежана любить — душі не чує. Мені єдиному в селі він звіряє свої таємниці, і він — єдиний з односельців, хто вважає мене розумнішим за всіх. Тому і я його дуже люблю.

У неділю вранці Бежана зайшов до нас на подвір'я і покликав:

— Сосойе!

Я і тітка вийшли на балкон.

— Іди сюди, Бежано! — запросила тітка.

— Неси сюди, коли маєш чим почастувати! — сказав Бежана й розлігся під кахамбалою.

Тітка повернулася в кімнату, поклала на піднос трохи сиру, шматочок мчаді та склянку вина і понесла Бежані. Я пішов за нею.

— Здрастуйте! — привітався до нас Бежана, взяв з тітчиних рук снідання, смачно відкусив мчаді й сиру, запив вином і спитав:

— Дров тобі нарубати, Кето?

— Ні, Бежано!

— Дуже добре. А до млина тобі не треба йти?

— Ні, Бежано, — всміхнулася тітка.

— Це ще краще. Може, корову чи козу відігнати на пасовище?

— Ні, Бежано!

— І це дуже добре! — сказав Бежана. Він знову надпив вина і відкусив мчаді. — І хліб, і сир у тебе непосолені, Кето, — зауважив Бежана.

— Немає солі, дорогий Бежано...

— А я про що кажу? Але мене мають у селі за дурня, а вашого пришелепкуватого голову Кішварді — за розумну людину!

— В чому річ, Бежано? — спитала здивована тітка.

— Як це в чому? Коли ото сіяти просо та жовту кукурудзу, хай краще сіє сіль або цукор! Люди дух переведуть... Хіба не правду я кажу, Сосоє?

— Правду кажеш, Бежано! Але чому ти сам не сієш?

— А що я вдюю, коли всі добрі землі відійшли до колгоспу? На своїй виснаженій ділянці торік я посіяв був цілий пуд, і нічого не зійшло! А хоч би й зійшло, то хіба настачиш солі на стількох голодних?!

Тітка зітхнула й пішла.

— Ну як, бічо, твоя тітка виходить за Датіко-бригадира? — спитав Бежана, дивлячись їй услід.

— За якого Датіко, Бежано? — здивувався я.

— За Датіко-бригадира, дурню! Недавно я зустрів його на Сатаплія. Обвішаний зброєю, немов той стражник! Сюди, каже, перевели мене, тут теж фронт, я виконую урядове завдання, це величезна таємниця, ніде, мовляв, не говори, а то і тебе, і мене заарештують.

— А потім?

— Що потім? Я сказав двом надійним людям — голові та Бадрії, що працює в міліції. Вони ж партійні! Ніде не прохопляться словом. А взагалі мене це не стосується, уряд сам своє діло знає!.. Я прийшов до тебе в іншій справі, Сосоє... Там, на плантації, в мене чоловік, і я не знаю, що з ним робити: залишити його чи сюди привести?

— Який чоловік, Бежано? Що ти говориш?

— Сосоє, дурню, ти що, грузинської мови не розумієш? Чоловік у мене на плантації-і-і! — розтяг він слово.

— Хто він?

— Не знаю!

— І ти не спитав його?

— Спитав, а він не відповідає. Заплющив очі, склав на грудях руки і сміється, як я, — сказав Бежана і всміхнувся.

— Дихає?

— Не знаю.

— А серце в нього б'ється?

— Не знаю.

— Може, він мертвий?

— Де ти бачив, дурню, щоб мертвий сміявся? — розсердився на мене Бежана.

— А що з ним?

— Хіба я знаю!

— Що ж ти знаєш, нещасний? — тепер уже я розсердився на Бежану.

— Сьогодні неділя і, якщо випаде гарна погода, завтра буде понеділок! — сказав Бежана і знову всміхнувся.

— Ох, лихо мені з тобою... Ходімо, покажеш, де він! — Я силоміць підняв його і підштовхнув уперед.

І він пішов, наспівуючи:

Мінадоро, чорні очі,
Видно, чорт тебе зурочив...
Усміхнись мені, запекла,
Я з тобою хоч і в пекло!

Пройшовши поміж тинами, ми звернули до чайної плантації, уздовж якої тягся ряд тунгових дерев. Бежана зупинився, оглянув схил і показав рукою вниз:

— Отам-о, під останнім тунгом!

Я збіг схилом і зупинився біля дерева. Серед кущів папороті, в яких сховався б і кінь, лежав горілиць страшенно схудлий росіянин. Він був мертвотно блідий, і тільки щоки його ледь рожевіли. Руки лежали на грудях, і він усміхався. Дихає він чи ні — не можна було зрозуміти. Я став на коліна і приклав вухо до грудей. Серце билось, але дуже слабко. Я доторкнувся рукою до його щоки — вона була гаряча, як жар.

— Коли ти побачив його, Бежано?

— Сьогодні вдосвіта.

— Чого ж ти мовчав до цього часу?

— Я одразу ж пішов до тебе, генацвале, але дорогою забув... Я став забудькуватий останнім часом. Дуже позначається на людях брак цукру... Вранці зустрів я Аквіріне, і вона забула сказати мені «здрастуй!» Коли послухати людей...

— Ну, годі!.. Допоможи лишень підняти його! Бачиш же, вмирає людина!

Бежана схопив непритомного росіянина на руки, мов дитину.

— Куди його нести? — спитав він раптом.

— Додому!

— Бічо, небіжчиків виносять з дому, а я його понесу додому? — дорікнув мені Бежана.

— Неси до мене додому!

Бежана кілька разів гецнув росіянина на руках, немов прикидаючи його вагу, потім обійняв його зручніше і, нокаючи, почав підніматися схилом.

— Но-о-о!.. Но-о-о!.. Ти не знаєш, Сосойе, як його звать? — спитав Бежана, оглянувшись.

— А звідки мені знати?

— Но, но, Сосойін росіянине! Но, но, Сосойін росіянине! — знайшов, як назвати, Бежана.

— Неси його в оду! — сказав я.

Бежана піднявся сходами, зайшов до кімнати й поклав незнайомого на моє ліжко. Тітка здивовано позирала то на мене, то на Бежану.

— Бежано, нещаснику, хто це? — спитала нарешті вона.

— Це Сосойїн росіянин, Кето! — радісно відповів Бежана.

— Ми знайшли його на плантації. Здається, вмирає... Допоможи йому, тітко, чим-небудь! — попросив я.

— Хто він, цей бідолаха? — промовила тітка, поклала руку на лоб росіянина й похитала головою.— Піди, Сосойє, принеси оцет! Я спустився сходами, щоб узяти в кухні пляшку з оцтом.

Коли я повернувся, тітка зібралася поміряти хворому температуру. Розстебнувши на грудях гімнастерку, вона оторопіла: під правим соском червоніла ледве затягнута рана завбільшки як кулак. Тітка поставила термометр, потім узяла в мене оцет, налила його в глибоку тарілку, розвела водою, намочила свою косинку, віджала й приклала йому до лоба.

— Що той оцет, Кето! — сказав Бежана.— Ти дай йому випити трошки вина і погодуй, коли є чим, поки ще душа в ньому держиться. Людина з голоду вмирає! Бачиш, живіт присох до хребта...

— Ох Сосойє, в якому скрутному становищі я через тебе опинилася! Коли цей чужий чоловік помре в мене на руках, що мені тоді робити? — спитала мене тітка й подивилася на термометр.— Сорок і шість десятих!..— простогнала вона.— Зараз же йди по лікаря!

— Йому не лікар, йому їжа потрібна, Кето! Послухай Бежани...

— Іди ж, бічо! — гримнула на мене тітка.

Я побіг.

У медпункті лікаря не було. Прибиральниця сказала, що його викликали в район і сьогодні він не повернеться. Тоді я подався до Хатії. Дорогою я розповів їй усе. Хатія сказала, що треба привести бабку Аквіріне. Ми пішли до бабки, і я тепер уже їй усе розповів. Аквіріне прихопила з собою маленькі аптечні пляшечки з зіллям і пішла за нами.

— Росіянин!..— сказала бабка Аквіріне, глянувши на хворого.

— Росіянин! — підтвердила тітка.

Бабка Аквіріне сіла на ліжку хворого. Він тепер глибоко дихав і знову всміхався.

— І чого цей дурень сміється? Хіба йому до сміху, Аквіріне?.. Ага, скажи, чому сьогодні вранці ти не привіталася зі мною?

— Відійди, Бежано, чоловіче божий, не плутайся в мене під ногами!.. Хіба ж не ти цілу годину розмовляв зі мною?

Бежана не відходив від ліжка.

Бабка Аквіріне підняла хворому повіки, заглянула в очі.

— Сосоїе, принеси склянку «одеси»! — попросила вона.

Я налив вина й приніс. Бабка Аквіріне намочила ватку у вині, провела нею по запечених губах хворого і почекала. Через хвилину він ворухнув губами. Аквіріне знов намочила ватку й вижала її на губи хворому. Він спробував проковтнути вино, та, мабуть, воно облекло пересохле горло, бо він застогнав.

— Дай мені це вино, Аквіріне, коли йому не хочеться! — сказав Бежана.

— Ох, горбо з моїми гріхами! Ти хоч і дурний, та хіба не можеш відрізнити хворого від здорового? — розсердилася бабка Аквіріне й знову вижала змочену у вині ватку на губи хворому.

Він через силу ковтнув раз, потім другий, третій. Бабка Аквіріне тепер піднесла йому до рота склянку. Випивши всю склянку, він зайшовся кашлем. Кашляв довго й глухо. Раптом він посинів. Бабка Аквіріне підвела йому голову і пригорнула до своїх грудей. Кашель перестав душити хворого, обличчя його набрало спокійного виразу й порожевіло. Аквіріне опустила його голову на подушку. Хворий завертівся і застогнав.

— Ану, жінки, вийдіть з кімнати! — звеліла бабка Аквіріне.

— Вмирає? — злякано спитала тітка.

— Ні, треба розтерти його.

Тітка вийшла, Хатія залишилася. Вона стояла в кутку кімнати й мовчала.

Бабка Аквіріне роздягнула хворого догола, потім узяла маленьку пляшечку, налила собі на долоню якоїсь олії, розтерла другою долонею, нагнулась до хворого й почала натирати йому груди, повільно і з натиском водячи своїми мозолястими руками.

— І не лоскотно йому, клятому? — спитав Бежана й розреготався, мов дитина.

— Переверніть! — сказала бабка Аквіріне.

Ми перевернули хворого. Аквіріне натерла йому спину й попереk. Коли ми знов перевертали хворого, я подивився на Хатію. Вона все ще стояла нерухомо в кутку.

— Вийди звідси, гого! Не бачиш, що він голий? — сказав я Хатії.

— Чого ти, бічо, я тут побуду, — всміхнулась Хатія.

У мене запекло коло серця, мені стало соромно, і я почервонів.

— Зараз же вийди! — закричав я на Хатію.

Бежана й бабуся Аквиріне здивовано глянули на мене.

— Ти що, бічо, не знаєш, що дівчина сліпа? — спитав Бежана, потім обернувся до Хатії: — Залишайся, сонечко, не слухай цього телепня!

Хатія крутнулася й, нічого не сказавши, вийшла з кімнати.

Розтерши добре хворого, бабуся Аквиріне поправила йому подушку, потім налила в склянку вина й дала ковтнути ще кілька разів. Хатія і тітка повернулися в кімнату.

— Треба переодягти його, — сказала бабуся Аквиріне. — На ньому все таке брудне...

Тітка вийшла в другу кімнату і невдовзі винесла звідти й поклала на ліжко ще дідову білизну.

— У цього бідолахи кишені порожні, як полиці нашого магазину! — сказав раптом Бежана.

Я здивовано глянув на нього. Він повивертав кишені штанів і гімнастерки хворого й невдоволено дивився на нього.

— Що ж тепер нам робити? Нема ніяких документів, не знаємо ні імені, ні прізвища... — занепокоїлась тітка.

— Він Сосойїн росіянин! — сказав Бежана.

— А може, він якраз українець? — засумнівався я.

— Чи українець, чи росіянин, я все одно не запам'ядав би його імені та прізвища. Сосойїн росіянин, та й годі! — стояв на своєму Бежана.

— Аквиріне, як ти думаєш, він виживе? — спитала тітка, безнадійно дивлячись на хворого.

— Вижив уже, дорога моя Кето! Хай дякує цьому нещасному. Це ти, Бежано, врятував свого росіянина.

Бежана радів, мов дитина, що саме він вирвав від смерті людину, яка тепер лежала на моєму ліжку тільки жива та тепла. Він підійшов до хворого, присів біля нього, взяв за плечі, тряснув і покликав:

— Сосойїн росіянинне!

Хворий заворушився.

— Сосойїн росіянинне, ти мене чуєш? Здрастуй! Пора вже вставати! — І він ще раз труснув хворого.

— Відчепися від нього, Бежано! — схопив я його за руку.

— Це ж я врятував його, Аквиріне? — спитав Бежана. Бабуся ствердно кивнула головою. — То дайте ж мені поговорити з ним!.. Ну, вставай же, Сосойїн росіянинне!

І раптом, немов почувши Бежанине прохання, хворий розплющив очі.

— Ага, я ж казав! — зрадів Бежана. — Цікаво, він упізнав мене?

Хворий довго дивився на Бежану, потім оглянув кожного з нас. Великі карі очі його гарячково блищали.

— Ох падлюки ви!... — вилаяв він нас ледве чутно і криво всміхнувся.

— Чого це він? — здивувався Бежана.

— Він подумав, що ми німці! — сказав я.

— Це я, Бежана, дурню ти такий! — пояснив Бежана хворому, потім усміхнувся й поплескав його по щоці.

Хворий знов заплющив очі.

— Уночі він маритиме, Кето, голубонько моя, то ти дай йому попити оцих ліків,— сказала бабка Аквіріне тітці й віддала їй свої пляшечки.— Потім звариш кашу й годуй потрошку. Якщо жар не спаде, хай хлопець ще раз натре його. Ну, ходімо тепер, Бежано, цей росіянин нікуди не втече, і завтра він тут буде.— І бабка Аквіріне встала.

— Здрасті, русо! — козирнув йому Бежана і, всміхаючись, пішов за бабкою Аквіріне.

* * *

Цілу ніч я, Хатія і тітка провели біля хворого. Опівночі він раптом підвівся на постелі, довго дивився на нас, мов сновиди, потім глянув на двері й кволим голосом покликав:

— Сестро!

Ми затамували дух, щоб не пропустити жодного слова.

— Сестро! — повторив він і безсило відкинувся на подушку.

— Чого ти хочеш? — спитала тітка по-російському.

— Що, сестро, шкода тобі ковтка миш'яку! — простогнав він, крутячи головою.

Тітка знов дала йому вина і сіла у нього в головах.

Після півночі я натер його ліками, що їх залишила бабка Аквіріне. Тітка лягла на тахті й заснула. А ми з Хатією пильнували вмираючого.

— Сосоє, що з ним буде? — спитала Хатія.

— Сказала ж бабка Аквіріне, що він видужає.

— А якщо не видужає?

— Видужає! Він же фронтовик! Ти бачила, яка в нього рана? Коли він таке витримав, то що йому жар?

— А де в нього рана?

Я відкинув ковдру з грудей хворого, розстебнув гімнастерку, потім узяв Хатііну руку й поклав її на глибоку рвану рану нижче правого соска.

— А якби влучило ліворуч, то він умер би, правда ж, Сосоє? — спитала Хатія.

— Авжеж!...

Хатія обережно провела обома руками по обличчю хворого, потім по плечах.

— Він гарний?

— Не знаю. Мабуть, гарний. Така борода, що й не розбереш...

— А який він худий! — промовила Хатія.

— Слухай, Димко!.. — раптом заговорив хворий. — Ти чуєш мене, Димко?..

Я і Хатія пильно прислухалися.

— Тобі кажу! Чуєш?

— Чую! — відповів я несміливо.

— Слухай, тепер усі сплять... Уранці сюди прийдуть німці... Вивезти всіх не встигнуть... Ми з тобою можемо ходити... Чи ти хочеш зогнити в цій постелі? Хочеш, щоб блощиці та нужа загризли? — Хворий свердлив мене настирливим поглядом.

— Ти про що?

— Ну вставай... Евакуація не для мене... Нехай цей бовдур лікар евакуюється сам, якщо він боїться... Чого ж мовчиш? Злякався? Тут мій дім і твій теж... Тепер усі сплять і ніхто не чергує... Дивися!.. — Хворий підвівся. — Сестро! Сестро! — покликав він кволим голосом. Я мовчав. — От бачиш! Збирай своє манаття!.. Ну, живо!..

Хворий рвучко підвівся й схопив мене за руку.

— Стривай! — сказав я, обіймаючи його за плечі. — Стривай, хай розвидниться!

— Ні, я йду! — Він відштовхнув мене і встав з ліжка.

— Куди ти, кацо?

Я обхопив його за поперек, та він був сильніший за мене.

— Хатіє, допоможи! — закричав я.

Хатія підійшла до нас і, зайшовши ззаду, схопила хворого за плечі.

— Пустіть! — заревів він і рвонувся так, що ми всі троє попадали на підлогу.

Перелякана тітка схопилася з тахти й кинулась до нас.

— Та пустіть же!.. — Хворий садив чортами, згадував і наших родичів, та ми не випускали його. Півгодини він бився, мов форель, викинута на берег, і півгодини ми втрьох змагалися з цим виснаженим голодом та жаром чоловіком, якому страх надав левиної сили. Поступово хворий ослаб, знесилів і раптом заплакав:

— Пустити мене, сестро, пусти, цього я не забуду, віддячу тобі!..

Та ми його міцно тримали.

Нарешті хворий примирився з своїм становищем, безсило опустив руки і здався. Ми поклали його на ліжко, і він заснув як убитий.

Я ліг на підлозі біля каміна, а Хатія і тітка — на тахті.

— Тітко!

— Чого тобі, бічо?

— Ти спиш?

— Сплю.

— Ти не ображайся, тітко, завтра я піду в сільраду і скажу, щоб його забрали.

— Спи, бічо, і не балакай зайвого! Хатію розбудиш!

— А я не сплю! — сказала Хатія.

— Правда ж, завтра відведемо його, Хатіє?

— Цікаво, куди він, бідолашний, біг? — відповіла на запитання запитанням Хатія.

— Ну, спить тепер, вам же вранці йти до школи!

— Що нам робити, га, тітко?

— А що треба робити? Коли вже привели, то повинні виходити. Причому тут сільрада?

— А чим його годувати?

— Що ми їстимемо, те й він.

— Йому молока треба, він зовсім схуд! — сказала Хатія.

— І мчаді з сиром йому теж не завадить! — сказав я.

— Звідки ж він потрапив сюди? — спитала Хатія.

— На війні все буває... — промовила тітка.

— Тітко!

— Чого тобі, бічо?

— Отже, ти його в нас залишаєш?

— Спочатку вилікуємо, Сосойє. А тепер спи!

Я сплю, і сниться мені: перед нашою сільською церквою у величній сукні стоїть моя тітка, білолиця, струнка, гарна, як мати божа. Біля її ніг на колінах усі чоловіки нашого села, і серед них — мій росіянин. Усі мовчать. Мовчить і тітка. І тільки росіянин, здійнявши руки, благає тітку:

«Пусти мене, сестро, пусти, я цього не забуду, віддячу тобі!..»

А я прошу тітку, щоб не відпускала. Тітка підходить до мого росіянина, бере його за руку, потім підходить до мене, і ми втрьох ідемо додому...

Цілий тиждень мій росіянин боровся з смертю. Уночі він мав, а вдень лежав принішклий, утупивши в стелю блискучі очі. Щодня Бежана приходив провідати хворого. Він сідав у головах і розмовляв з ним, наче з давнім другом:

— Чого ж ти не встаєш, Сосойїн росіянине? Бачиш, як змарніла жінка... Що, не знаєш грузинської? А я російської не знаю.

Але давай змагатися, хто краще вміє говорити. Чи хто більше з'їсть. Чи хто більше підніме. Чи хто краще заспіває. Га? Заспівати по-російському? По-російському я не вмію. Якщо хочеш, заспіваю тобі по-нашому... Тільки ти давай басом! Не можеш? І другим голосом не можеш? Гаразд, тоді я один заспіваю...

І Бежана співав:

Хто пошив тобі, дівчино,
Цю гарнесеньку кофтину?
Взяв би швачку чорт на вила —
Мені серце ти розбила...

Не мене одного в світі
Звело з розуму кохання —
Засліпило й Гаріела¹
Це шалене почування...

— Зовсім недавно оплакували сина Лукаїї Поцхішвілі, і звісно, соромно тепер співати. Але я несповна розуму, і мені можна. Чому мені співається? А чому тобі плачеться? Та тому, що сміх і сльози — це брати. Правду кажучи, і нашому радіо не до пісень, це всі знають, але ж воно співає! Пісня допомагає людині в біді... Так-то воно!

І на цьому Бежана закінчував свій візит. Потім приходили сусіди. Приходив лікар, поїв хворого ліками, робив уколи. І через тиждень мій росіянин прийшов до пам'яті, розплющив очі й сів на ліжку.

— Де я? — спитав він.

Коли ми сказали, хворий хотів був устати, але не зміг і безсило опустився на подушку. Він довго розглядав мене, тітку, Хатію й Бежану, потім заплющив очі. Лоб у нього нахмурився, всі м'язи обличчя напружились. Ми зрозуміли, що він не спить, а поринув у тяжкі спогади, і вийшли з кімнати.

Опинившись за воротами, я і Хатія побрели дорогою. Узявшись за руки, ми йшли, самі не знаючи куди.

— Йому тепер треба молока, козячого молока, і він одразу видужає! — сказала Хатія.

— Де ж його взяти, того молока?

— Ходімо до Міни, в неї є коза. — Хатія потягла мене за руку, і ми звернули вниз.

Міна, низько нагнувшись, замітала подвір'я. Двоє її дітлахів у куценьких сорочечках — хлопчик і дівчинка — ходили за нею востом і пхикали без сліз:

— Ма-а-а, ми хочемо варе-е-ення!..

¹ Ідеться про героя поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі».

— Щоб ви луснули! Всю душу вимотали... А смерті ви не хочете?

— Ні-і-і, варення хочемо! — скиглили діти.

Ми зайшли в двір. Я сів на траву біля перелазу, а Хатія попрямувала до Міни й стала перед нею. Міна, не підводячи голови, замітала собі далі. Діти, побачивши Хатію, перестали плакати й оточили її.

— Хатія! Хатія! Мамо, Хатія прийшла!

Міна, тримаючись рукою за попереk, розігнула спину і всміхнулася.

— Що скажеш, Хатіє, шені чиріме?

— Здрастуй, Міно!

— Здорова була, Хатіє!— відповіла Міна і, сівши на траву, приготувалася слухати.

— Міно, нам із Сосоєю треба молока!

— Молока? — здивувалася Міна.

— Еге ж, козячого молока, для хворого.

— Ох, щоб я вмерла, Хатіє, та хіба ця сарана хоч краплю залишить? Не встигає молоко зібратися у вим'ї. Зовсім задоїли козу...— сказала Міна і, обернувшись до дітей, гримнула:— Бодай би луснули ваші животи! Що мені тепер робити?

— Нічого, Міно, ми підемо до когось іншого,— відповіла Хатія і рушила до мене.

— Стривай, Хатіє, стривай! — гукнула раптом Міна, побігла в повітку й витягла звідти за роги замучену козу, яка впиралася передніми ногами в землю, жалібно мекала й мотала головою.— Ось дивися, доню, яка вона засмоктана! Козеня зарізали на десятий день, щоб дітям було молоко. Іди помацай, яке худе в неї вим'я!.. — І Міна підтягла козу до Хатії, потім схопила її руку й примусила помацати порожнє козяче вим'я.

— Ну що ти, Міно... Я просто не подумала, що в тебе діти...

— Не ображайся, дорога моя Хатіє! Ти ж знаєш, я душі не пошкодную для тебе...

— Знаю, Міно! — Хатія підійшла до мене.— Ходімо, Сосоє! Я взяв її за руку і вивів з двору.

Ми обійшли все село, і хоч козу держали майже в кожному домі, молока для нас не знайшлося ні в кого. Всі знали, що козяче молоко дуже корисне, і не розливали його й не продавали. Едеміка Горделадзе навіть пояснив нам, що під час війни молоко і кров цінуються однаково. А Васасі Соселія у нас на очах накришила мчаді в миску з козячим молоком і, коли онучок за одним духом ум'яв усе, сказала нам:

— От самі бачите! Я день у день годую дитину цим молоком. Воно для неї і мати, і сніданок, і обід, і вечеря. Це єдина онучка їжа, він став уже козеням і, мабуть, скоро почне мекати.

Другого дня ополудні прийшла до нас Хатія, викликала мене на подвір'я і пошепки сказала:

— Сосоїе, я знаю, де є козяче молоко!

— Де, Хатіє?

— Бери посудину, й ходімо!

Я виніс із кухні глечик і пішов за Хатією. Ми перетнули чайну плантацію, поминули ліщину й вийшли до великої груші, що росла над яром.

— Чуеш? — спитала Хатія.

Я прислухався. Знизу долинав глухий гул водоспаду.

— Це шумить Гадасанчкера!

— Прислухайся добре!

Я напружив слух. Десь унизу тремтливо подзеленькував дзвіночок.

— Ага, чую...

— Якраз полудень, і всі кози спустилися до Гадасанчкери.

— Ти збожеволіла, Хатіє!

— Ми трошки надоїмо, Сосоїе, ніхто й не помітить.

— Хтось побачить...

— Ти не хочеш, щоб твій росіянин скоріше видужав?

Цілий тиждень ми з Хатією ходили, як зобов'язані, на Гадасанчкеру і за цей час розбили шість глечиків. Спіймавши козу, ми доїли її, сміялись, і не раз молоко розливалось. Побачивши нас, кози з голосним меканням розбігались на всі боки, стрімголов летіли вниз крутими схилами і, прориваючись крізь колючки, обдирали собі боки і вим'я. Ми поверталися додому обірвані, подряпані, але з молоком і цілу годину вихваляли зворушеній тітці добрих сусідів. За цей тиждень ми наловчилися так, що вже доїли козу на бігу. Не знаю, скільки ще тривало б усе це, якби одного вечора село не сполошив лемент Едеміки Горделадзе:

— Люди, виходьте!

— Що сталось, Едеміко?..— позбігались перелякані сусіди.

— Виходьте! Хтось видоїв мою козу!..

— Щоб його смерть видоїла! Вчора і моя коза прийшла без молока! — заголосила Міна.

— А козу Машико так видоїли, що молоко вже не тримається у вим'ї...

— Тельбухи випущу, коли застукую! І під час російсько-японської війни бідували, та хіба хто доїв тоді кіз?

— Мою видоюють через день, Едеміко! — вигукнула Федосія.

— Я-то знаю, хто це робить, та поки що мовчу! — посварився пальцем Едеміка.

- Скажи, якщо знаєш! — накинулися на нього потерпілі.
- Той, кому потрібне козяче молоко.
- А кому воно, кацо, не потрібне? — здивувалися сусіди.
- Дайте мені ще один день, і я розкрию цю справу! — пообіцяв Едеміка.
- Виручай нас! — попросили сусіди.
- Усе село заворушилося. Кіз перестали випускати на пасовище, а коли й випускали, то в супроводі всієї сім'ї. Я і Хатія ходили, як у воду опущені.
- Якось увечері, коли ми восстанне принесли молоко, тітка підкликала нас.
- Підійдіть ближче, діти! Хатіє, іди до мене!
- Що таке, вчителько Кето?
- Хатіє, покажи свої руки!
- Хатія простягла їй руки. Тітка приклала їх до свого обличчя і глибоко вдихнула. Потім підійшла до мене і те саме проробила зі мною.
- Що сталося, тітко? — спитав я злякано.
- Ваші руки пахнуть козою, діти!
- Більше вона нічого не сказала.

ЩО ПИТАЄТЬСЯ В ЗАДАЧІ

Колгоспні збори, як правило, скликаються вечорами, а дзвін починає дзвонити вже з полудня. Стомленим цілоденною працею людям іти на збори не хотілось, і доводилося мало не кожного упрошувати:

- Агов, кацо, Архіпо, йди на збори!
- Едеміко, саме сьогодні тебе ревматизм схопив?
- Ти не йдеш, Діоміде? Ну ж, витягну тебе на виконком! Не буду я Зосіме!
- Зосіме зобастий! Не реви там, дай мені відпочити, а то візьму рушницю і, мов пташку, зіб'ю тебе з тієї колоди! — пригрозив Діоміде крикливому Зосіме, що стояв на дубовій колоді з витягнутою шиєю.

— Маргаліто, виходь, я ж знаю, ти вдома!

— Ксеніє, іди мерщій та прихони свого каліку!

Нас, дітей, на збори ніхто не запрошував, та нам і не треба було запрошення. Збори були для нас єдиним місцем розваги. Вони завжди відбувалися в школі, і то було видовище з видовищ, коли люди з посивілими губами і з засмаглими, поораними зморшками обличчями незграбно сідали за нашими невелич-

кими, вузькими партами, немов ті учні, що кілька разів залишалися в одному класі. А ми сиділи на підлозі й, затамувавши дух, слухали цей напрочуд цікавий урок, де ніхто не читає списку, учні не підносять рук і відповідають з місця, курять, перебивають одне одного, до вчителя звертаються на «ти», і за це їх не виганяють з класу. Я сидів і мріяв про той час, коли стану дорослим і мене покличуть: «Сосоє, йди на збори!», коли я зможу називати Зосіме зобастим і коли під час голосування скажуть: «Сосоєя утримався».

Ось і тепер я і Хатія сидимо на підлозі у тітки біля ніг, за нами примостився Бежана, і чекаємо, коли почнуться збори. Клас гуде. Вікна порозчиняні навстіж, і все одно страшенно жарко. Змішаний запах тютюну, поту й землі їсть очі. Надривно кашляють діди. Без угаву торохтять жінки. А люди все надходять:

— Ну, клас уже повний, час починати! — сказав Зосіме й постукав олівцем по дзвінку з вирваним серцем. — Кого оберемо головою зборів? — спитав він серйозно.

— Будь сам. Ти ж народився для цього, ні на що інше не здатний... — ушпигнув Діоміде.

— Виходь сюди та спробуй, як ото воно головувати! — запросив його Зосіме.

— Чого б же я відбивав хліб у свого золотого сусіда?

— Будь проклятий той день, коли ти став моїм сусідом!

— Читай порядок денний, непутящий, бачиш же, світає! — перервав дискусію Зосіме й Діоміде дядько Герасіме.

Зосіме прокашлявся, начепив окуляри, розгорнув велику папку, вийняв з неї чималий аркуш паперу, підніс його до носа й раптом згадав:

— А секретаря зборів не треба?

— Будь заодно й секретарем! — знову вискочив Діоміде.

— Він не потягне стільки справ! — сказав серйозно Бежана.

Зосіме з-під окулярів глянув на Бежану, але, побачивши його серйозне обличчя, промовчав.

— Може, кинемо жеребок?

— Якщо хочеш, камінь підкинь і підстав під нього голову, тільки починай! — гукнув виведений з терпіння Хатіїн батько.

Зосіме ще раз відкашлявся й почав:

— На порядку денному у нас одне питання — про невихід на роботу деяких ледарів і, так би мовити, зрадників загальної справи й Батьківщини. Слово для доповіді надається голові нашого колгоспу товаришеві Кішварді Спиридоновичу Вашакмадзе.

Коли було названо це ім'я, в двох чи трьох місцях, мов холості постріли, ляснули долоні. Кішварді встав, випив півграфина води, підтягнув пояс і басистим голосом почав:

— Товариші, нинішній рік надзвичайно тяжкий. Стоять віч-на-віч двоє людей, дві країни, червона і біла, червона і чорна, зірка і орел. Стоять і стріляють одне в одного. Хто ми? Ми — молот і серп, тобто зірка. А вони? Вони — пекло, безодня, морок, лихо і загибель. Що робить Гітлер? Гітлер просувається вперед. Гітлер підійшов до кислих вод, до Кисловодська! — переклав він російською мовою. — Важко народові, важко урядові, важко армії. А нам? Нам теж важко. Ми недоїдаємо, недопиваємо, не маємо в що одягтися і в що взутися... Кістапоре Басілія, чи подумав ти про те, що твоєму хлопцеві, який з рушницею в руках б'є Гітлера, треба щось їсти, пити, щось одягти на себе?

— Хіба ж мене це не вбиває, Кішварді?

— Мій дорогий Герасіме, твій син лежить у госпіталі. Як ти гадаєш, тим, що доглядають його, і тисячам таких, як він, не треба їсти?.. Раждене! Танк, у якому сидить твій хлопець, росте на сливі дамасхі чи на груші гулабі?

— Кажі, Кішварді, прямо, що ти хочеш сказати! — загомоніли в класі.

— Країні потрібен хліб, потрібні мчаді, лобію, корови й телята. Для чого ж залишив нас тут уряд? Хіба ми стріляти не вміємо? Ану, виходь, хто хоче, будемо стріляти в перстень. Я сам з маузера зіб'ю волосину над лобом. Але ж я тут потрібен! Війна має велике черево, у десять разів більше, ніж мир. Ви розумієте це?

— Кішварді, ось ніж — переріж нам горло! Хіба ж ми не працюємо? Чи що ти хотів сказати? — І дядько Герасіме дістав з кишені ножики.

— Я кажу не про всіх. До чоловіків я не маю претензії. І до жінок теж. А от дехто ганьбить нас...

— Назви, Кішварді, назви! — загаласували колгоспники.

Кішварді витяг з нагрудної кишені згорнутий удвоє аркуш паперу й розгорнув його. У класі запала мертва тиша. Кішварді довго дивився на список і нарешті зважився.

— Де Амбако, де Кіріле, де Кікітія, де Федосія Барамідзе та її невістка Маквала? Де вони всі? — спитав Кішварді.

— Устань, Шакройе, і скажи, де твоя мати і жінка Гогії? — штовхнув хтось Шакро Барамідзе.

Шакро встав, провів долонею по парті, потім по обличчю і знехотя відповів:

— Поїхали до Батумі. По цукор та камсу...

— Архіпо, скільки вже, як ти не бачив цукру? — спитав Кескіне.

— Бачити бачив, а от у роті не було!.. — відповів Архіпо.

Шакро напав кашель, і він затулив обличчя долонями.

— Чого розкашлявся, як Бегларів собака? — гримнув на нього Зосіме.— Скажи краще, що їм треба в Батумі?

— Звісно що! Матуся разом з жінкою кучого Гогії спекулюють! Привозять з Батумі камсу і потім продають! — ляпнув Шакро.

— Дай такому синочкові окропу, то він тричі на день литиме його на голову матері! — заголосила Чорна Машико.

— А що, мені за них сидати у в'язниці? — огризнувся Шакро й сів.

— Нікого я не збираюся саджати! — сказав Кішварді-голова. — Хто не хоче працювати, хай іде в ліс, як Датіко, і ночує там з куніцями... Просити та перепрошувати не будемо. Війна не закінчилася, вона тільки починається, і якщо ми самі не подбаємо про себе, ніхто нас не захистить!.. Лукайє Поцхішвілі, скажи що-небудь! — закінчив Кішварді-голова й сів.

З тієї страшної ночі ніхто не чув, щоб Лукайя говорив. Ще до сходу сонця він піднімався на гору Концхоулу, працював, як віл, і повертався додому після заходу сонця, лягав на ганку, склеплював повіки, і, мабуть, якби й світ перевернувся, він не розплющив би очей.

Лукайя здригнувся, встав здивований, потім сів, знову встав, підійшов до столу, випив води і раптом прохрипів:

— Тютюну!

Чоловік десять, що сиділи за передніми партами, полізли в кишені, і на столі виросла ціла купа тютюну. Чоловік десять відірвали по клаптику газети, і стіл покритися папірцями. Чоловік десять ударили кресалом по кременю, і по кімнаті розійшовся приємний, солодкий і п'янкий запах паленого трута. Лукайя тремтячими руками скрутив цигарку завтовшки як великий палець, прикурив її і глибоко затягся. Клас мовчав, як могила. На лобі в Лукайї виступили росинки холодного поту.

— Я... що я... — почав Лукайя.— Для мене війна давно закінчилася. Я мав би вже лежати на смертній постелі, згорнувши на грудях руки, але забарився десь архангел Михаїл, не йде по мене... — Лукайя кілька разів затягся і вів далі: — Не йде, то й не треба! А поки його нема, я не згорну рук... Усю свою кров оберну на піт, а сльози, які ще лишилися, оберну на кров, і вони знайдуть дорогу до кісток мого хлопця... Або я вип'ю кров Гітлера, або отак, навстоячки, сконаю... Ось вам мое слово. Я не

худобина і трави не їм. Я людина!.. А хіба в тебе, Євгеніє, на душі не те саме?

— Ну годі, Лукайє, не доводь мене до того, щоб я при всіх людях ревла! — попросила Євгенія.

Усіх пройняв дроз. По класу прокотився гомін, але поки що ніхто нічого не казав. Лукайя пройшов на своє місце, сів і затулив очі долонями.

— Пиши, Зосіме зобастий! — сказала раптом Ксенія-бригадирка і встала.

Здивований Зосіме запитально глянув на голову колгоспу.

— Пиши, кажу! — повторила Ксенія.

Кішварді кивнув головою.

— Пиши! — вела далі Ксенія.— Хай сонце не загляне у двір того, хто без причини не вийде на роботу! Хай права рука всохне у нього так, щоб він не зміг зігнути молодого пагона виноградної лози! Хай куля, послана в когось іншого, влучить його в серце!

— Чого ця навіжена проклинає, мов табаконська відьма! — вигукнув Алфез Соселія.

— Кажу я це до твого відома! — огризнулася Ксенія.

— Чого ти від мене хочеш, паливодо? Я працюю, як віл! Хіба що не реву...

— Повинен ревити!

— Це теж записати? — спитав Зосіме.

— Замість цього воронячого каркання краще напиши, що цілий тиждень хтось видоює наших кіз! — зірвався на ноги Едеміка Горделадзе.

Я і Хатія завмерли.

— Ксеніїні прокльони мені не потрібні, я і так працюю, а от молоко потрібне! Тих, хто не виходить на роботу, немає і на зборах, а нас чого вона шпетить?

— Оце нас і цікавить: де вони? — сказав Кішварді-голова, підводячись.

— Ну, а мене більше цікавить, хто видоює мою козу! — вигукнув Едеміка.

— Правильно! — підтримали його Мака, Міна, Машико, Васасі та інші.

Люди сполохалися, загаласували. Зосіме знов постукав олівцем по дзвінку без серця, але його ніхто не слухав.

— Та тихше, люди! — кричав Кішварді-голова, стукаючи долонею по столу.

Поступово всі заспокоїлися.

— Скажи, Едеміко Горделадзе, про які кози йде мова?

— Я скажу про свою!

— І про мою скажи! — попросила Міна.
— Хай кожен глядить свою козу! — вигукнув хтось.
— Правильно, слово надається Едемичиній козі! Виходь, Едеміко!

— Я звідси скажу!

— Ну, починай мекати!

— Не знаю навіть, з чого почати...

— З хвоста, Едеміко, з хвоста починай! — загукали звідусіль.

Едеміка спершу почухав потилицю, подивився на свої нігті, потім перевів погляд на мене, довго дивився і, коли я опустил очі, похитав головою — мовляв, стривай-но, і почав:

— Сусіди! Коза — це вам не корова!

— А ти звідки знаєш? — недовірливо спитав Бежана.

Зал розреготався.

— Кішварді-голово, скажи цьому божевільному, хай заткне пельку, а то я сяду на місце! — звернувся Едеміка до президії.

— Бежано! Я виставлю тебе за двері! — попередив голова. — Говори, Едеміко!

Бежана затулив рукою рота — я, мовляв, німий, і був увесь слух. Едеміка вів далі:

— Моя коза — ви ж знаєте її, вона з одним рогом і шкутильгає на задню ногу — на день дає дві пляшки молока.

— Ти що, безбожнику, доїш козу-інваліда? — спитав хтось.

— Ногу їй зламав не я, а молоко однакове в усіх кіз... Як я вже сказав, коза моя дає дві пляшки молока: одну вранці і другу ввечері. А що ж тепер виходить? Дою я тільки вранці, а ввечері коза приходиться видоена. А пляшка молока, як каже наш лікар, тепер дорівнює пляшці крові...

— Ну, наш лікар твердить, Едеміко, що один корольок¹ дорівнює двом яйцям, а два корольки — одній курці! — сказав Бесаріон.

— А хіба не так? — розсердився Едеміка.

— Звичайно ж, так! Коли я почув про це, то посадив перед хатою королькове дерево, і тепер мені не треба ні курей, ні курника. І ніякого клопоту... Коли прийде гість — заріжу королька!

— Це вже твоє діло, а пляшка козячого молока дорівнює принаймні півпляшці крові, — спустив ціну Едеміка.

— Скинь ще трохи! — вигукнув хтось.

— Не можу, батано! Це ж не я встановив! — уперся Едеміка.

— Скажи нарешті, хто видоє з твоєї кози той літр крові? — поквапив його Зосіме.

---

¹ Корольок — сорт хурми.

— Та не з кози, а з мене випиває кров! — простогнав Едеміка і з такою силою вдарив себе кулаком у груди, що очі його мало не випали на стіл. Потім він схопив графин, приставив до губ, випив усю воду, з грюком поставив на стіл і заніс кулак, щоб ще раз ударити себе в груди, але Зосіме перехопив його руку, опустив її і звернувся до зборів із запитанням:

— Хто ще серед вас потерпілий?

— Я! Я! Я! — посхоплювались одна за одною Міна, Мака, Машико, Васасі.

— Господарі кіз хай крикнуть «ме-е»!¹ — запропонував Бежана й вискалив зуби.

У класі знову знявся регіт.

— Ти чуєш, цей недоумок глузує з наї! — звернувся Едеміка до Кішварді-голови.

— Бежано! Я вижену тебе! — знов пригрозив голова.

Бежана тепер зовсім завмер. Кішварді жестом попросив Зосіме говорити далі.

— Скільки ж літрів крові дає твоя коза, Міно?

— Моя — чотири!

— А твоя, Машико?

— Три!

— Твоя, Мако?

— Моя кітна, і тому один!

— Ну, а твоя, Васасі?

— Моя два!

— Чотири плюс три, плюс один і плюс два та ще два Едемичні — скільки це буде?

— Дванадцять! — гукнув колгоспний бухгалтер.

— Розділи тепер усе пополам!

— Шість!

— Чому пополам ділиш? — розсердився Едеміка.

— Тому, що половину ви видоюєте вранці, а половину хтось видоює увечері, — відповів Зосіме.

— Правильно! — підтримали його.

— Отже, що питається в задачі? — спитав Зосіме.

— В задачі питається, чим дояться їхні кози — кров'ю чи молоком, — пояснив Бежана.

— Замовчи, дурню! В задачі питається, хто видоює кіз!

У залі гримнули оплески.

— Щось я не бачу серед цих пожовтілих облич такого, яке має бути в того, хто випиває за день шість пляшок молока, — сказав дядько Герасіме, обводячи всіх очима.

¹ Гра слів: займенник я грузинською мовою — ме.

— Люди, ви й справді не здогадуєтесь, хто доїть кіз, чи придурюєтесь? — спитав Сашура Квачантірадзе, який досі мовчав.

Усі повернули голови до Сашури. Я, здивований більше, ніж будь-хто, втупився в нього очима. Він повільно скрутив цигарку, з дивовижним спокоєм послинив край клаптика газети. Хатія вчепилася за мою руку й закліпала очима.

— Ну, говори, Сашуро, не вимотуй душу! — вигукнув хтось.

— Кіз доїть Датіко! — сказав Сашура, не підводячи голови, і вдарив кресалом по кременю.

На згадку про Датіко збори завмерли. У мене кров застигла в жилах і на лобі виступив холодний піт.

— Який Датіко, Сашуро? — надтріснутим голосом спитав Зосіме зобастий.

— Той самий Датіко... Мало того, що зганьбив нас на весь світ, тепер тиняється по лісу, мов голодний шакал, і доїть кіз. Знає, що якби до мене чи до вас поткнувся, то з'їв би дулю, от і взявся кіз доїти. Хто ж інший на таке піде?! — сказав Сашура й задимив цигаркою.

— Не бери гріха на душу, Сашуро! — застерегла його Васасі.

— Не бійся, вже цей гріх бог мені якось простить! — заспокоїв її Сашура.

— Хай кров'ю віділлється йому молоко моєї кози! Коли він на таке зважився, то і в село занадиться, почне хапати з кеці гарячий мчаді! — замахала руками Машико.

— Що ж тут дивного? Бачив же його Бежана у Ведмежій улоговині обвішаного зброєю! — сказала Мака.

— Навіщо йому зброя, якби він не замишляв лихого? — спитав Зосіме зобастий і глянув на Кішварді.

Кішварді відвів очі.

— Сьогодні він шматок у нас з рота вирве, завтра може хату підпалити, а післязавтра й людину вбити! — схопилася Міна.

— Що ж тут дивного! — спокійно промовив Сашура.

— Хто ж тут господар? — спитав дядько Герасіме.

Присутні загули.

— Чого мовчиш, Кішварді? Ти наш господар, відповідай! — сказав Бесаріон і подивився в очі Кішварді.

— Шукаємо, батону, шукаємо. І ми шукаємо, і район! — крикнув стривожений Кішварді.

— Погано шукаєте, батону, погано! — теж крикнув Сашура і схопився. — Ось ти що робиш? — звернувся він раптом до Бадрії Гагуа. — Начепив маузер, наче поросячу ногу, та витріщаєш очі!

Бадрія остовпів, потім теж схопився і напав на Сашуру.

— Сашуро Квачантірадзе, твоїх повчань я не потребую! Сказав тобі Кішварді — шукаємо, значить, шукаємо! Тепер мені нема коли ганятися за Датіко по лісу — маю багато інших справ! До того ж він ховається... Ось нехай вийде...

— Коли він вийде, твоєї допомоги вже не треба буде! — відрізав йому Сашура.

— Допоможи, дорогий Бадріє, тепер, поки він скаженіє! — сказав дядько Герасіме.

— Допоможемо, батоне, допоможемо! Не здивався мені отой безрідник, то що я вдію?! — слізю поскаржився Бадрія.

— А ти, бува, не боїшся його, дорогий Бадріє? — вигукнув хтось.

— Що?... — прошепотів Бадрія і зблід.— Хай устане той, хто це сказав! — У класі запала німа тиша.— Хай устане, хто це сказав! — заревів раптом Бадрія.— Хай устане, якщо він справжній мужчина, і я продірявлю йому голову! — Бадрія схопився за маузер.

Присутні знову загули.

— Заспокойтеся, люди! Ви мене спитайте, хто доїть ваших кіз! — обіззався Едеміка і встав.

— Говори, Едеміко! — загукали звідусіль.

— Я сказав би, та боюся образити одну поважану людину... — І Едеміка скося глянув на тітку.

— Говори, Едеміко! — промовила, збліднувши, тітка.

— Кето, ти знаєш, що для мене ти дорожча за всіх... — почав Едеміка, заплітаючи язиком.— Та якщо я не скажу, буде гірше твоєму хлопцеві...

Клас принишк, усі повернулися до мене, і раптом знявся галас.

— Брешеш, жебраче!

— Хто тобі повірить!

— Сам видноює, а звертає на інших!

— Сідай, Едеміко, а то...

— Докажи це!..

— Стривайте, люди! Говори, Едеміко, що знаєш! — сказала спокійно тітка.

— Я знаю тільки те, що прийшов якимось до мене вранці Со-соїя, з ним була сліпенька дівчина... — Едеміка кивнув головою на Хатію. Вона сиділа нерухомо і всміхалася. А Едеміка вів далі: — Нам, каже, для хворого гостя. Я відмовив їм, а ввечері моя коза повернулася видноєна... Того дня побували вони і в Мі-ни, і в Машико, і в Маки, і їхні кози прийшли з пасовища теж з порожнім вим'ям. Так тривало цілий тиждень! Правду, я кажу, жінки?

Жінки мовчали, як могила, мовчав і Едеміка, мовчав увесь клас,— мабуть, від несподіванки та з поваги до тітки.

— Брехня це! — вигукнув Бежана і, всміхаючись, підвівся.— Брехня це! — повторив Бежана.— Едеміко гидкий, хто сказав, що Сосоїя і Хатія злодії? Ваших кіз видоював я!

— Балаканину цього дурня теж записувати? — спитав у голови розгублений Зосіме.

Голова кивнув.

— Геть усіх видоював! А що ж мені робити? В колгоспі я не працюю, трудоднів не маю. І то неправда, що хто не працює, той не їсть. Ваші кози теж не працюють у колгоспі, а їдять дай боже! От я й почав їх видоювати. Ось так! — Бежана засунув у рот обидва великі пальці, показуючи, як він це робив, і вів далі: — Тут виступав наш голова і казав, що війна має велике черево. Правильно! У мене теж велике черево, тому я й видоював кіз. Молоко, скажу вам, несолоне й несмачне, та що вдієш? От якби ти, Едеміко, замість дзвіночка вішав на шию своїй козі, коли виганяєш її на пашу, маленький мчаді й сіль, щоб я мав чим закушувати, ото було б діло! І не починайте тут — чому, та коли, та за яким правом ти видоював, ми тобі покажемо, те і те зробимо... Я все одно не перестану доїти ваших кіз! Я божевільний, і нічого ви зі мною не вдієте! Я навіть у виборах не беру участі! Зрозуміло? А якщо не відв'яжетеся від мене, я почну бешкетувати, і тоді пожалкуєте! Ось воно як! А ти, Едеміко, відповиси за наклеп! — повернув він голову до сторопілого Едеміки.

— Бежано, ти закінчив? — порушила тишу тітка.

Люди перевели дух.

— Ага, закінчив, дорога Кето! — усміхнувся Бежана.

— Ну то сідай, Бежано,— попросила тітка.

Бежана, задоволено похитуючи головою, втиснувся між мною та Хатією і підморгнув мені.

Тітка підвелася з місця і глухо заговорила:

— Простіть мене, сусіди! Це я в усьому винна. Я відпускала дітей по молоко, вони щодня приносили його й казали, що це від сусідів. Нам потрібне було молоко для хворого... Цей бідела Бежана знайшов пораненого солдата — голодного, ледве живого. Він приніс його до мене, і завдяки вашому молоку та старанню Аквіріне він став на ноги. Простіть мене, сусіди... Я відплачу вам добром...

— Чого ж ти, Сосоїє, зганьбив мене, осоромив перед усім людом? Виставив на посміх? Сказав би правду, і я подарував би тобі оту козу! Ох, сучий сину, що ти наробив? Ненормальний Бежана — і той сміється з мене! — дорікав мені Едеміка.

Я встав. Знову запанувала тиша.

— Виходь, Сосоїе Мамаладзе, і розкажи зборам, як усе було. Ми знаємо, що поганого ти не зробиш,— сказав мені з усмішкою Кішварді-голова.

Я підійшов до столу.

— Дядьку Кішварді, дядьку Едеміко... Я і Хатія... Дядьку Едеміко... Присягаюся матір'ю... Ми не випили жодного ковтка...

Потім мені до горла щось підкотилося, люди почали двоїтися, троїтися, зал засяяв, розтанув і зник. Потім хтось підійшов до мене, відвів мене на місце, посадив, обійняв. Я поклав голову йому на плече й тихо заплакав.

Раптом у двері класу вдарило щось важке, і обидві половинки з тріском розчинилися. У кімнату ввалився листоноша Коція з величезною сумкою через плече. Він ледве стояв на ногах. Його хитало від стіни до стіни. Нарешті він якось добрався до столу, сперся на нього обома руками, широко розставив ноги і, маючи тепер точку опори, втупив очі в зал.

— Що, не можете витримати мого погляду? — промовив він, заплітаючи язиком, і окинув поглядом присутніх.

— Здрастуй, Коціє! — привітався до нього дядько Герасіме.

— Здрастуй! Де голова? — спитав Коція Кішварді, що стояв поруч.

— Я голова, Коціє. Не впізнаєш мене? — відповів Кішварді, поклавши руку йому на плече.

— Ти Кішварді? Ага, впізнав! Це ж ти мене призначив листоношею?

— Еге ж, я! — усміхнувся Кішварді.

— Коли так, відкривай збори!

— Вони вже відкриті, Коціє!

— Ну, то дай мені слово!

— Ще тобі слова? Вилий йому на голову воду з того графина, хай продере свої п'яні баньки! Де це ти, нещасний, так наливався? — розсердилася Ксенія.

— Дай, кажу, слово! — повернувся Коція до голови.

— Яке ще слово, Коціє, збори закінчились!

— Дайте мені сказати один тост, нікчеми! — попросив Коція людей.

— Налий йому, Кішварді!

— Якщо ви мене слухали, то і його послухайте! Тепер у нього стільки ж розуму, як і в мене! — гукнув Бежана.

— Говори, Коціє! — дозволив Кішварді й підняв руку, вимагаючи уваги.

Коція вклонився голові на знак вдячності й знову втупив очі в зал.

— Хто почав війну? — спитав він раптом.

Люди остовпіли.

— Я вас питаю, хто почав війну? — повторив Коція.

— Війну почав Гітлер, Коціє! Чи ти обвинувачуєш нас? — спитав хтось несміливо.

— Брехня це! Війну почав не Гітлер!

— Геббельс!

— Ні!

— Герінг!

— Ні!

— А може, Бежана почав?

— Я почав війну, я, безбожники ви такі... — прошепотів Коція і з жалем похитав головою.

— То ти і є Гітлер?!

— Пропали ми, люди! Що скаже уряд, коли довідається, що Гітлер працює в Шуахеві листоношею, а Кішварді записує йому трудовні! — закричав Бежана.

У залі знявся регіт. Коція зачекав, поки заспокояться люди, і вів далі:

— Знайте, сусіди: війну почав я!..

— Обвинувать себе в чомусь іншому, нещасний, а за це — розстріл! — сказав йому Едемка.

— Кесаріє Соселія, встань, якщо ти тут! — викликав Коція і обвів очима зал.

— Ось я, Коціє, тільки не говори мені нічого страшного, не губи мене! — заблагала Кесарія і встала. Обличчя її зробилося землистим.

— Кого ти першого зустріла в селі того ранку і хто сказав тобі: «Кесаріє, війна почалася»? Скажи, хто була та людина?..

— Хіба ж ти винен, голубчику? Хтось же мусив це сказати?

— Сідай, Кесаріє!... Лукайє Поцхішвілі! Хто перший сказав тобі, хай засипле земля його обличчя, «твій хлопець загинув»? Хто зруйнував твою сім'ю? Відповідай, проклятий богом!.. Євгеніє! Хто приніс у твій дім смертний папір?.. — Голос у Коції затремтів.

Зал затамував дихання. Стало нестерпно жарко. Щось неймовірно важке повисло у мене на серці, і, щоб серце не обірвалось, я схопився за нього рукою. З горла мого добувалося щось схоже на крик чи виття, і я затиснув долонею рота. Всі відчували те саме.

Голос у Коції зірвався, проте він говорив далі:

— Навіщо мені дивитися на ваші сльози?.. Навіщо мені смердюча горілка Сіпіто?.. Навіщо мені жити, якщо сусід боїться побачити мене?.. Не хочу бути листоношею! Не хочу!.. Чуєте ви?! Побійся бога, Кішварді! Мій Алмасхан теж на війні! І не жаль вам мене, люди! Боже, пожалій хоч ти мене! Спускайся сюди і сам роздавай людям ці сповіщення! Ти бог і все витримаєш... А я людина, людина! Більше я не можу! Коли вже ти створив цей світ, то сам і дбай про нього! Навіщо звалюєш на мене стільки гріхів?..— Коція зняв з плеча сумку й підняв її до стелі.— Чуєш мене, боже?! Чому ти онімів? Подай голос!..— І він з усієї сили трахнув сумкою об стіл.

Сумка лопнула, і з неї посипалися трикутні листи, газети, журнали, кілька конвертів з надрукованими адресами. Коція пильно вдивлявся в ті конверти, яких село боялося, мов чуми, потім упав на стіл і заривав, як дитина.

Я думаю, що всі кинуться до листів, щоб одразу, в ту ж хвилину довідатися про своє щастя чи нещастя, а потім стеля обвалиться, і серце в кожного розірветься. Але сталося неймовірно: охоплені незмірним страхом, люди мовчки вставали і шанобливо, як на панахиді, обходили стіл з листами, наче на ньому лежав покритий саваном чумний небіжчик, якого оплакував Коція.

* * *

Сонце щойно виткнулося з-за гори. Анатолій сидів на балконі і, дивлячись у прихилене до стіни надтріснуте дзеркало, намілював підборіддя. Я правив бритву на старому ремені, зачепленому за стовп, а тітка зашивала білими нитками мої подерті за день штани.

— Доброго ранку; Кето! — гукнула з подвір'я Міна.

— Доброго здоров'я, Міно! — привіталася тітка.

— Це і є ваш гість? Здрастуйте, батоне, як ви себе почуваете? — звернулася Міна до Анатолія.

Той кивнув їй, збентежено всміхнувшись, і глянув на мене — виручай, мовляв.

— А хлопець, видно, гарний! — промовила Міна до тітки, потім засунула руку в свій кошик, витягла повну пляшку молока й поставила її на сходах.— Не ображайся, дорога моя Кето, більше не вберегла! — сказала вона і так швидко пішла, що тітка не встигла й подякувати їй.

Ще не вийшла Міна за ворота, як у двір стрімголов улетів Едемичин онук Роман із сумкою через плече.

— Тітко Кето, здрастуй! Це прислав дідусь, хай, каже, п'є

ваш солдат! — Він поставив на сходах пляшку молока і щез, мов привид.

Цілу годину сидів Анатолій намилений, з бритвою в руці і, роззявивши від подиву рота, дивився, як один за одним заходили сусіди, всміхалися до нього, говорили щось незрозуміле, але ласкаве, ставили на сходах пляшки з молоком і, так само всміхаючись, ішли з двору.

Останнім завітав Бежана. Побачивши стільки пляшок, він анітрохи не здивувався, тільки сказав тітці:

— Кето, якщо ти дістанеш доброї закваски, ого скільки сиру вийде!

АНАТОЛІЙ

У мого росіянина прекрасне ім'я — Анатолій і царське прізвище — Романов. Проте все село називало його Сосоїїним росіянином. Тільки я, Хатія та тітка звали його на ім'я.

На початку 1942 року до Махарадзе прибув перший ешелон з тяжкопораненими. Школу спішно переобладнали під госпіталь. Там мій росіянин пролежав чотири чи п'ять місяців. Трохи поправившись, він почав приставати до лікарів: випишіть та й випишіть! Але його не виписували. Він двічі намагався втекти, і обидва рази його завертали назад. А ешелони приходили один за одним. Школа вже не вмщала поранених. Вони лежали в коридорах, на підлозі. Як кажуть, яблуку ніде було впасти. Усіх, хто міг ходити, виписали. А Анатолія все ще не виписували. У нього було тяжке поранення під соском, він глухо кашляв, вечорами температував. Від нього просто життя не було лікарям. Він потай струшував термометр, удавав із себе здорового, і врешті його виписали. Однак у військкоматі йому сказали, що він непридатний до строївої служби, і на фронт не направили.

Тоді він пішов пішки до Саджавахо, щоб пристати до якогось військового ешелону. Але серце й ноги підвели його і, ввійшовши в наше село, він упав на дорозі, якось відповз набік і ліг горілиць у заростях папороті.

Там і знайшов Бежана Сосоїїного росіянина.

Одного ранку, відчувши, що може вийти з двору, Анатолій попросив свій одяг. Тітка винесла йому випрасуване обмундирування і вийшла з кімнати. Анатолій одягнувся. Ні про що не здогадуючись, я збігав приніс води для вмивання, злив йому на руки, подав рушник, гребінець. Та коли він поплескав мене по щоці й поцілував у лоб, я все зрозумів. Вискочивши на балкон, я почав гукати тітку.

— Тітко! Іди сюди, тітко!

Перелякана тітка вибігла з повітки.

— Що сталося, бічо?

— Він іде від нас, тітко!

— Хто?

— Анатолій іде!

— Куди йде? — спитала вона й глянула на двері.

Вичепурений, поголений, причесаний Анатолій стояв у дверях і ніяково всміхався.

Тітка піднялася на балкон і стала перед Анатолієм.

— Господине, я вже здоровий! — почав він. — Можу вже сам носити свої кості... Дякую за все! Спасибі всім, а особливо вам! Ніколи не забуду вас!.. Дуже перепрошую, що потурбував вас... До побачення!

Анатолій подав руку, тітка потисла її. Я дивився то на Анатолія, то на тітку. Так вони стояли довго. Нарешті Анатолій повернувся до мене:

— А ти проведи мене, Сосо!

Повільною, розміреною ходою він попрямував до хвіртки. Я і тітка не зрушили з місця. Підійшовши до перелазу, він схопився за кілки, став ногою на колодку — і зупинивсь. Переступити не зміг. Потім обернувся, подививсь на нас з винуватою усмішкою і сів на перелазі. Я і тітка підійшли до нього.

— Не вистачило пороху! — промовив Анатолій і опустив голову.

— Ти ще слабкий, — сказала тітка, — і потім, куди ти підеш, до кого? Залишайся в нас, не соромся! Будемо ділитися шматком хліба. Поживеш місяць, два...

Він сидів з опущеною головою й мовчав.

Тітка взяла мене за руку й повела до хати, ми піднялися на балкон. Тітка увійшла в кімнату, а я повернувся обличчям до воріт. Анатолій ще якийсь час сидів на перелазі, потім підвівся і поволі побрів до хати.

Якось я і тітка повернулися із школи й побачили, що дрова порубані, похилений тин вирівняний, а всі підтрухлі стовпчики у винограднику замінені на нові. Того дня Анатолій знайшов собі діло, знайшов своє місце в нашому домі. Набравши трохи сили, він почав ходити в колгосп. У його руках кипіла всяка робота, не давалося тільки сапання кукурудзи. Зате він так навчився доглядати виноградні лози, що наш виноградник став найкращим у селі. Любив Анатолій пройтися селом. Ходив він повільно, до всього приглядався, всім цікавився, і багато що дивувало його. Він запитував мене, котра сім'я лишилася без

чоловіків, заходив у той двір і, нікого не питаючись, брався до роботи.

— Сосойє,— питала мене здивована господиня,— як тепер мені з ним бути? Гроші йому дати, чи що?

— Не смій цього робити, а то він усе поб'є тобі! У нього ж контузія! — лякав я її.

— Сосойє, богом прошу тебе, не кидай його самого! Коли б не розбушувався, бо тоді його не зв'яжеш! — благала мене перелякана жінка.

Я перекладав Анатолієві нашу розмову, і він аж заливався від сміху.

Анатолій не відпускав мене від себе ні на крок, бо з багатьма розмовляти йому було важко, і він потребував перекладача. А втім, перекладати доводилося мало — Анатолій був не вельми балакучий. Сам він майже нічого не розповідав, але його закидали запитаннями, бо це ж була перша людина в нашому селі, що повернулася з війни. Жінки й діди просто проходу йому не давали: розпитували про фронт, про нашу армію, про Гітлера, про світові події. Анатолій розповідав їм те, що пам'ятав, і хоч селяни все це знали краще за нього, вони слухали уважно, наче то були найсвіжіші новини, те, що діялося вчора.

Коли я вперше пройшов з Анатолієм по селу, за нами біг цілий табун дитлахів.

— Сосойє, він герой?

— Авжеж!

— Скільки він убив німців?

— Мільйон!

— Ух!

— Сосойє, ти й справді з ним по-російському розмовляєш чи обманюєш нас?

— Обманюю!

— А він, мабуть, здорово стріляє!

— Пташку вбиває на льоту!

— А в волове очко влучить?

— З двадцяти кроків в око!

— А в перстень?

— Ого, ще й як!

— А кулю в кулю всадить?

— Авжеж!

— Ух, шені чиріме!..

Коли Анатолій уперше побачив чорне полотнище з бронзовими літерами, вивішене на балконі оди Лукаїї Поцхшвілі¹, він

¹ У грузинських селах іноді вивішують траурні стрічки з ім'ям померлого члена сім'ї.

зупинився біля воріт, довго дививсь на нього і, нічого не зрозумівши, обернувся до мене.

— Що це означає, Сосо?

— Син у нього загинув на війні.

— Ну?

— Там написано: «Оплакуємо дочасно загиблого Кукурі».

Анатолій нічого не сказав. Ми пішли далі. Тепер він зупинявся біля кожної оди з таким жалобним полотнищем, удивлявся в незграбні літери, виведені з величезним старанням та любов'ю, і вже нічого не питав.

Додому ми повернулися пізно ввечері.

— Де ви були цілий день? — спитала тітка, коли ми сіли вечеряти.

— Оглядали село.

— Ну що, сподобалось воно тобі, Анатолію?

— Ні! — покрутив він головою.

— Куди ти водив його, бічо? — здивувалася тітка.

— Нікуди. Він ходив і читав жалобні оголошення.

— Тяжко... — промовила тітка.

— Багато! — сказав Анатолій.

— А у вашому селі?

— У нас інша річ. А тут багато. Тринадцять — це дуже багато...

РИБОЛОВЛЯ

Після спаса, коли вода в Супсі стає крижана, вусач, підуст та оселедець залягають на сплячку. Вони знаходять на дні річки великий валун з виямкою, забираються в неї і аж до березневої розталі лежать нерухомо, щільно притиснувшись один до одного. В селі про це знає кожен хлопчисько і кожне дівча. А я до того ж знаю й місце, де риба спить. Вода тут бистра, але так мілко, що видно каміння. Це місце називається Напідара. Майже біля берега стирчить з води величезний, порослий мохом валун — «чортів камінь». Улітку ми, хлопчаки, з ранку до вечора лежимо на тому камені, загоряємо, стрибаємо з нього сторч головою у глибокий темний вир, який утворює тут Супса, розбиваючись об «чортів камінь». Але тепер не час для купання. Тепер пора ловити рибу.

Я лежу у воді поряд з «чортовим каменем» і клацаю зубами від холоду. Однією рукою я прикриваю вихід, а другу засовую до плеча в заглибину. На березі мене чекають Хатія, Анатолій та Бежана. Хатія сидить на камені, Анатолій розпалює вогнище, а Бежана стоїть біля води й повчає мене:

— Сосоїе, є що-небудь?

Я ствердно киваю головою.

— Давай, давай! Гляди не випусти! Вусач чи підуст?

— Вусач!

— Хапай його за вуса та полоскочи живіт, то він і перевернеться, мов порося... Та не простудися! Вилазь уже! Ти ж зовсім посинів, непутящий! Треба було надіти щось тепліше!

— Зачекай, Бежано!

— Риби багато, Сосоїе?

— Багато, багато!

— Як ти думаєш, нам вистачить? Не забудь, що ділити треба на чотирьох!

Я киваю головою.

— Та не зроби так, як позавчора! Дав рибчинки завбільшки як палець! Ділити треба порівну! — попередив Бежана.

В руках у мене тріпоче вусач! Здоровенний, завтовшки як зап'ясток вусач. Я гладжу його по животу, і він, наче порося, перевертається на бік. Пальцями шукаю зябра, е! Витягаю рибину й хапаю її зубами за голову.

Бежана, мов дитина, підскакує на березі. Вусач звивається. І ляскає мене хвостом по обличчю. Мені боляче, але я терплю. Витягаю другого вусача, потім обох викидаю на берег і знову занурююсь у воду по груди. Дістаю одного, другого, третього, четвертого... Скільки ж їх тут, голубчиків! Двом чи трьом удається втекти — вони зариваються в пісок і випливають з другого боку. Я, мов безсовісний злодій, обмацую порожнє лігво й виходжу на берег.

Хатія взяла в руки найбільшого вусача, піднесла його до уха й прислухається. Рибина б'є хвостом, роззявляє рота, задихається.

— Що вона каже тобі, Хатіє? — спитав Бежана й почав зубами здирати кору з лозини, щоб нанизувати на неї рибу.

— Каже: відпусти мене! — відповіла Хатія.

— Якби ти бачила, як вона безпорадно роззявляє рота, то не мучила б її! — сказав Бежана.

Нічого не відповівши, Хатія повернулася до річки, і не встиг я схопити її за руку, як вона вкинула вусача у воду.

— Ти що, збожеволіла, гого? — накинувся я на неї, та було вже пізно. Хатія, не звертаючи на мене уваги, стояла і всміхалася. — Чого скалишся? Спробувала б сама цілу годину пролежати в крижаній воді!

— Іди до вогню! — покликав мене Анатолій.

Я підбіг до вогнища й присів біля нього навпочіпки. Піді-

йшла Хатія і сіла поруч зі мною. Потім намацала мене і провела по моїй спині своєю теплою долонею.

— Холодно? — спитала Хатія.

— Авжеж, що холодно! — відповів я різко й підсунувся до вогню.

Потім я глянув на Хатію. Губи в неї були ображено надуті і в очах стояли сльози. Вона мовчки витирала об сукню мокру руку, якою щойно гладила мене. У мене чомусь защеміло коло серця.

— Погладь ще, Хатіє, шені чиріме, у тебе тепла рука!.. — просив я.

Хатія всміхнулась і повернулася до мене. Я підставив їй спину. Вона розпрямила пальці, поклала мені на лопатки свої гарячі, мов жар, долоні й потім дуже повільно провела ними по спині згори вниз.

Я сидів, затамувавши дух, і відчував, як Хатієне тепло поступово переливається в моє тіло.

— Годі, тепер одягайся! — сказала Хатія й засунула мокрі руки собі під пахви.

Я обернувся, і раптом мені захотілось поцілувати її, захотілось так сильно, як ніколи. Я перегнувся до неї, схопив обома руками за щоки, наблизив до себе й поцілував у куточок губ. Хатія витерла поціловане місце тильним боком долоні й почервоніла.

— Помирилися? Ну, слава богу! Тепер ділімо рибу! — сказав Бежана й висипав переді мною улов.

Я швидко одягнувся й почав ділити.

— Це тобі, Бежано! — сказав я, поклавши перед Бежаною товстого вусача.

— Ні, не так! Спершу розділімо всю рибу на чотири частини, а потім кинемо жеребок, і яка частина мені випаде, ту я й візьму!

— Не треба нам ніякого жеребка, не бійся, не скривджу тебе! — заспокоїв я Бежану.

— Ну гаразд, але не обдури мене, дорогий Сосоє, як того разу! В мене шлунок удвічі більший за твій, сучий ти сину, то треба ж мені їсти? Ти ж знаєш, що божевільні їдять більше за нормальних людей! Це всім відомо! — попередив мене Бежана.

— Чого тобі боятися? Ти ж розумніший за нас! — сказала Хатія.

— Якщо я розумніший за тебе, це ще не означає, що я не божевільний... А ти б краще мовчала! Як на мене, то тобі взагалі нічого не належить! Яку рибу вона випустила, га, бічо?! — звернувся до мене Бежана, з жалем хитаючи головою.

— Це Хатії, це мені, це Анатолієві! — розподіляв я рибу.

— Ти все-таки дав їй? — спитав Бежана, глянувши на Хатіі-ну рибину.

— Мовчи, Бежано, а то відберу і те, що дав тобі! — пригрозив я.

Бежана двома пальцями схопив себе за горло, скривився — не губи, мовляв, і замовк.

— Це Бежані, це Хатії, це мені, це Анатолієві! — ішов я по колу.— Це Бежані, це Хатії, це мені, це Анатолієві!..

— Ти кого обдурюєш, бічо? — не втерпів Бежана.

— Що таке, Бежано? — спитав я здивований.

— Чому ти даєш рибу Сосойїному росіянинові?

— Як це чому?

— А так! Я, дорогий мій Сосойє, божевільний, але не дурень!.. Ну гаразд, ця дівчина — окрема сім'я, я — окрема сім'я, ти — теж, але ж цей росіянин не живе окремо?

— Ні.

— Він живе з тобою?

— Ну й що?

— А те, що вам удвох належить одна пайка!

— Чому, Бежано?

— Він живе з тобою, кацо?

— А якщо живе зі мною, то не повинен їсти? — спитав я.

Бежана задумався, почухав потилицю й раптом розсміявся:

— Про це я й не подумав!

Анатолій не розумів, що говорив Бежана, але здогадувався, чим він невдоволений, і від душі сміявся.

— Віддай йому, Сосо, віддай! — сказав Анатолій і перекинув свою рибу Бежані.

— І не соромно тобі, Бежано? — дорікнула Хатія.

— Соромно, авжеж, соромно! — зніяковів Бежана, повернув Анатолієві рибу й поплескав його по плечу.— Ну що ти, Сосойїн росіянине, жартів не розумієш? Це твоя риба і хай буде в тебе! А взагалі знай, є таке прислів'я: «Хто хоче риби, повинен ноги замочити». Зрозумів? — повчав Бежана Анатолія.

Той кивнув головою — зрозумів, мовляв, і засміявся.

— Це Бежані, це Хатії, це Сосойї, це Анатолієві!..

— Здрастуйте! — сказав раптом хтось, і між нами впала величезна тінь.

Ми всі трое підвели голови і схопилися від несподіванки. На великому камені стояв неголений, дуже засмаглий чоловік у каламані і в піджаку, з портупеею через плече та з гвинтівкою в руках — Датіко-бригадир.

— Здрастуйте! — повторив він, скочив з каменя й підійшов до нас.

— Привіт Датіко-бригадирові! — усміхнувся Бежана і, витерши замащену рибою руку об штани, подав її Датіко.

Але Датіко не звернув на нього уваги.

— Ти що, бічо, не бажаєш поздоровкатися?

— Здрастуй! — промурмотів я і почав нанизувати на лозину рибу.

— А ти, гого? — звернувся він до Хатії.

— Я не впізнала, хто ти! — сказала Хатія, насупивши брови.

— А тієї ночі впізнала? — спитав Датіко.

Хатія не відповіла.

— Хто цей росіянин? — спитав Датіко мене.

— Ти не знаєш? Це Сосойін росіянин! — відрекомендував його Бежана.

— Це і є той росіянин?

— Еге ж, той самий! — підтвердив Бежана.

Анатолій не зводив очей з Датіко.

— Що таке, Сосо? Тут не можна ловити рибу? — спитав мене Анатолій, який, мабуть, подумав, що Датіко — сторож заповідника.

— Ні, він питає про тебе.

— А сам він хто?

— Сам?.. Та так, ніхто...

— Що він каже, бічо? — поцікавився Датіко.

— Спитав, хто ти.

— І що ти відповів йому?

— А що я можу відповісти? Скажи мені, хто ти такий, і я відповім.

Датіко трохи подумав, потім повернувся до мене й промовив:

— Скажи йому, що це не його діло...

— Скажи, Датіко, що ти виконуєш урядове завдання, а то вони вважають тебе за дезертира! — усміхнувся Бежана.

— Бежано, недоумку нещасний, прикуси язика, а то всиплю тобі гарячого свинцю! — гримнув на нього Датіко.

Бежана замовк.

— Дайте закурити! — попросив Датіко.

У мене була повна кишенья тютюну, але я сказав, що нема.

— Чого він хоче? — спитав мене Анатолій.

— Тютюну.

— То дай йому, у тебе ж є!

— Для нього нема!

— Дай, дай! — штовхнув мене Анатолій.

— Дай, бічо, закурити, поки я силою не відібрав! — прохрипів Датіко і встав.

— Дай, Сосоїє! — попросила Хатія.

Я дістав тютюн і дав Датіко. Він скрутив цигарку, витяг з вогнища хмизину, прикурив, глибоко затягся кілька разів і заговорив, немовби сам до себе:

— Так оце і є той росіянин?... Залишився у вас?.. Кето його залишила?.. І ти його звеш дядьком?

— Чого причепився? Іди собі своєю дорогою! — сказав я Датіко й почав збирати свої речі.

— В селі так і говорять: Сосоїя, мовляв, на своїй спині притяг додому дядька!

— Брехня це! А тепер іди! — сказав я і скоса глянув на Анатолія.

Він з цікавістю спостерігав за нами.

— Кажуть, Сосоїя знайшов бугая своїй тітці!.. — вів далі Датіко.

Я підскочив до Датіко, але він так ударив мене в груди, що я простягнувся на піску. Анатолій підбіг до мене й підняв на ноги.

— Хто цей чоловік, Сосо?

— Злодій, дезертир, жебрак! Хіба не бачиш? — Мене душили сльози.

— Іди звідси! — сказав Анатолій Датіко.

Але той наче й не почув.

— Думаєте, не проживу без вас? Одвернулися від мене? І я не хочу знати вас! Іди донось на мене! Тільки короткі руки у вашого енкаведе! Скажи Володі Джаші і Бадрії Гагуа, що на попелищах їхніх хат я вирощу гарбузи та картоплю, коли вони не перестануть ганятися за мною! Поводьтеся зі мною по-людському, а то пушу під ваші оди червоного півня!..

— Ось прийде зима, і ти, звіре, вийдеш з лісу! Або з голоду здохнеш!

— Не журися за мене! А зараз іди скажи Кето: або хай втурить вона цього росіянина, або я заколю його, мов кабана перед Новим роком!

— Що він говорить, Сосо? — спитав Анатолій.

— Про мою тітку й про тебе.

— А що він хоче від мене? Яке мені до нього діло?

— Що він там базікає? — спитав тепер Датіко.

— Каже, скажи цьому байстрюкові, що я нікого не боюся і що хай сам забирається звідси!

Датіко сплотив, і очі його налилися кров'ю. Він підвівся і втупив очі в Анатолія.

— Слухай... Я з тобою не те що Кето, а й повітря не хочу ділити! Вшивайся звідси, зійди з моєї дороги! Облиш ту жінку, вона моя, чуєш? Моя! А якщо не поступишся, я зачервоню твоєю кров'ю Супсу!

Анатолій запитально глянув на мене.

— Він каже, що кохає Кето і щоб ти її облишив, не відбивав у нього, інакше він уб'є тебе.

Анатолій розсміявся.

— По-перше, я не боюся цього індика, по-друге, Кетеван я ні в кого не відбиваю і, по-третє, йти звідси я не збираюся, мені тут дуже подобається...

Напружений, мов тятива лука, Датіко чекав, коли я перекладу йому слова Анатолія.

— Я і Кетеван, каже, кохаємо одне одного, чуєш? І нікуди, каже, я не піду. Кетеван не пара тобі, жебраче. Ти сам, каже, забирайся звідси...

Датіко вже не слухав мене. Він зняв гвинтівку, звів курок і посунув на Анатолія. Я і Бежана закам'яніли. Анатолій не зрушив з місця. Він спокійно чекав, поки Датіко наблизиться.

— Стій, Датіко, я обманув тебе! — закричав я, та Датіко вже нічого не чув.

— Чи ти збожеволів, Датіко? — гукнув йому Бежана.

Датіко підійшов до Анатолія зовсім близько. Він важко дихав. Ніздрі його роздувались, очі налилися кров'ю.

— Опусть рушницю! — сказав Анатолій спокійно.

— Повтори, що ти сказав! — зажадав Датіко.

— Опусть рушницю! — повторив Анатолій.

— Уб'ю! — прохрипів Датіко, і я зрозумів, що він не жартує.

— Анатолію, відійди, а то й справді вб'є! — попросив я.

— Сосойїн росіянине, іди сюди! — попросив і Бежана.

Анатолій не рухався.

— Датіко, кацо, що ти робиш?! Ми насилу врятували людину, краденим козячим молоком на ноги поставили! Не вбивай, а то я зійду з ума! — заблагав Бежана й заступив Анатолія.

— Бежано недоумкуватий, не лізь під кулю! А то рішу, а звинуватять у вбивстві людини! — І Датіко дулом гвинтівки відсторонив Бежану. Бежана злякався й відступив набік. Датіко знов опинився віч-на-віч з Анатолієм.

— Опусть рушницю! — ще раз сказав Анатолій і раптом скопив гвинтівку за дуло і швидким рухом рвонув її ліворуч. Рушниця з брязкотом упала на гальку. Датіко сторопів. Анатолій потягся до гвинтівки, але Датіко схопив його за руки, міцно стиснув, притяг до себе.

Анатолій спробував вирватись, але Датіко був сильніший за нього й одним махом кинув на землю, сів йому на груди і вліпив ляпаса. Анатолій плюнув йому межі очі. Датіко заревів і знову вдарив його в обличчя. У Анатолія потекла з носа кров, і він харкнув нею в обличчя Датіко. Побачивши кров, той оскаженів, мов звір, і вихопив із-за пояса ніж.

— Що ти робиш, безбожнику! — раптом заволав Бежана і, своїми лапищами схопивши Датіко за плечі, шарпнув назад з такою силою, що той перекинувся горілиць.

Бежана наліг на нього і обома руками вчепився йому в горло. Обличчя в Датіко посиніло. І раптом Бежана глухо застогнав. Я й Анатолій обмерли. Бежана від подиву рота роззявив, очі в нього розширились. Він розтулив пальці, повільно підвівся, потім обома руками взявся за живіт і якийсь час так стояв. Датіко зірвався на ноги, схопив рушницю і втупився в закривавлений ніж. Він уже не погрожував нам. Блідий і розгублений, Датіко дивився то на нас, то на Бежану. Бежана прийняв руки від живота й підніс їх до обличчя — вони були заюшені кров'ю.

— Убив мене, чоловіче? — промовив Бежана і якимось дивно усміхнувся.

Датіко здригнувся, почав задкувати, потім раптом обернувся і, крикнучи щось, побіг до лісу.

Бежанине обличчя болісно скривилося. Він знову приклав руки до живота й зігнувся. Я й Анатолій кинулись до нього, взяли за руки.

— Ох, Сосоє, нутрощі горять! — простогнав Бежана.

— Хатіє, допоможи! — крикнув я.

Увесь цей час Хатія стояла здивована осторонь. Не бачачи нічого, вона відчувала, що скоїлося велике лихо, а яке — не знала. Тепер вона підійшла до нас.

— Що сталося, Сосоє? — спитала Хатія тремтячим голосом.

— Сідай, Хатіє!

Вона одразу сіла. Я й Анатолій обережно опустили Бежану на пісок, поклавши його голову на коліна Хатії.

Хатія тремтячими руками знайшла Бежанине обличчя і провела долонею по мокрому від поту лобі. Бежана не відривав рук від живота. Крізь його пальці юшила кров.

— Що сталося, Сосоє? — знову спитала Хатія.

Я не відповів, мене душили сльози.

— Убив мене отой проклятий! — простогнав Бежана.

Я припав до його грудей і зарідав.

— Перестань, дурню, зараз усе пройде! Ось уже біль трохи втишився... — сказав Бежана.

— Допоможи мені взяти його на спину! — попросив мене Анатолій, опустившись на коліна перед Бежаною.— Понесемо в село!

— Що каже твій росіянин, Сосоєе? — спитав Бежана.

— Хоче нести тебе додому! — промовив я крізь сльози.

— Віддячує мені?.. Скажи йому, що Бежані однаково — умерти тут чи в селі... Подождіть, дайте дух перевести... Хай угамується біль... Убив-таки мене той окаянний!..— зітхнув Бежана.

— Я винен у всьому! — промовив Анатолій і розірвав на собі сорочку.

— Що він сказав, Сосоєе?

— Я, каже, винен...

— Причому тут ти, Сосоєїн росіянине? Бандит носить рушницю й ножа для того, щоб пускати їх у хід. Боїться він, тому й пускає зброю в хід. Хіба той жебрак подумав би мене без ножа? Ти не карайся. Якщо я виживу, напою тебе його кров'ю, а ні, то хай бігає по лісу, мов шакал... А з моєю смертю в селі стане на один рот менше...— Бежана замовк і заплющив очі.

— Бежано! — закричав я.— Не вмирай, Бежано!

— Стривай, Сосоєе, де ще та смерть...

— Це я вбив тебе, Бежано! Якби я не роздратував його, він нічого не зробив би!

— Який з тебе, бічо, вбивця? Та я з'їдаю з лобію перчину завбільшки як ти. Думаєш, він хотів мене вбити? Страх заносив його руку... Ну ось біль минув. Тепер голова паморочиться і ноги затерпли...

Бежана прийняв руки з живота, Анатолій підняв його сорочку і своєю сорочкою міцно перев'язав рану.

— Що ти робиш, гого? — глянув Бежана на Хатію.

З Хатієних очей викочувалися сльози й падали на лоб Бежані.

— Сосоєе, заспокой цю дівчину і сам не заливайся сльозми. Погляньте краще на сонце. Зараз воно закотиться за Концхоулу, і настане ніч. А потім воно підніметься з-за Сурєбі, і настане день. День настане для всіх, навіть для того сучого сина! А для мене дня вже не буде ніколи!.. Ти бачиш сонце, Хатіє?

— Ага, бачу, Бежано! — заридала Хатія й притулила свою голову до Бежаниної.

— Ну, годі, доню, заспокойся... Це добре, що ти бачиш сонце. Дай боже вам здоров'я. Тепер я йду і залишаю вам свою частку і сонця, і повітря. Хай вони підуть вам на щастя. Тільки свою частку землі я візьму з собою. І риба моя залишиться вам. Даремно я з вами сперечався, все одно ми їли б разом!.. А чого плаче твій росіянин, Сосоєе? — Анатолій тримав Бежану за руку.— Мені холодно, Сосоєе, холодно й пити хочеться.

— Не можна тобі води, Бежано! Потерпи трохи, зараз поведемо додому, і вилікує тебе Аквіріне, дорогий Бежано!

— Нічого, генацвале, дай випити води з нашої Супси. Тепер уже все одно...

Бежана часто задихав. Я злякано глянув на Анатолія.

— Він хоче пити, дати? — спитав я.

Анатолій підвівся, підійшов до берега і, ставши на коліна, зачерпнув пригорщею води.

— Що ти робиш? — здивовано спитав я його, коли він підійшов до Бежани й підніс йому до рота воду.

Нічого не відповівши, Анатолій напоїв Бежану.

— Дай боже тобі здоров'я! — подякував Бежана. — Цей росіянин розумніший за тебе, Сосоїе, знає, що мені вже ніщо не допоможе... — Він раптом підвівся й пильно подививсь на мене. — Сосоїе, куди ти пішов?

— Я тут, Бежано, хіба не бачиш?

— Не бачу, Сосоїе... Здається, я вмираю... — Бежана знову опустил голову на коліна Хатії.

— Не вмирай, Бежано, не вмирай, шені чиріме!.. Що я скажу вдома? Бежано, о мій Бежано, що я скажу людям? Чуєш мене, Бежано, дивися на мене, дивись! — ридав я.

— Годі тобі, Сосоїе, годі, не бійся... Сонце зайшло? — спитав Бежана.

— Ні, Бежано, ще не зайшло.

— Хатіє, ти бачиш сонце?

Хатія плакала й нічого не бачила.

— А я не бачу сонця... — сказав Бежана.

— Бачиш, Бежано, бачиш! Ось воно! Подивися, Бежано, ну подивись же! Скажи, Бежано, що бачиш сонце! Скажи!.. — благав я Бежану й гладив його вже холоначі руки.

— Сосоїе, чуєш?

— Що, Бежано, що?..

— Чуєш, бічо? — Бежана прислухався до чогось і раптом кволим голосом заспівав:

Не мене одного в світі
Звело з розуму кохання.
Засліпило й Таріела
Це шалене почування...

Бежана всміхався й співав. Потім голос його поступово почав згасати, але пісня не змовкала... Я припав до його грудей і плакав. А Бежана вже нічого не чув, не бачив і не відчував...

Довго ще я не відривався від нього. Потім Анатолій поклав

руку мені на плече. Я подивився на захід. Сонце щойно зайшло, і над горою полум'яніла хмара.

Бежана вже не дихав...

СНІГ

В останніх числах грудня дуже похолодало. Одного вечора повів західний вітер і запарошив сніг. Він падав без кінця. Сухі сніжинки завбільшки як ступня, повільно кружляючи, опускалися на землю й лягали одна на одну. Коли вранці кури злетіли з сідала, вони попровалювалися в пухкий сніг, не встигнувши навіть закудкудакати. Сніг ішов і вдень. Потім почалися нескінченно довгі зимові вечори з протяжним гавкотом собак, тупанням ніг на балконі, відігріванням їх біля каміна, поки не розчервоніються литки, після чого — шинка та «одеса»... Протопували стежки від балкона до кухні, від кухні до джерела, від джерела до марані, від марані до сусідів і від села до села. Снігу накидало трохи не по шию. Дітей за партами поріділо: вони сидять біля камінів, чекаючи, коли вляжеться сніг. А шкільний дзвін дзвонив щоранку глухо й натужно. Кликав нас, кликав і кликав...

Сніг зрівняв пагорки й улоговинки. Попадали тини, і тільки де-не-де стирчав забитий навесні кілок, але і його прихоплював випадковий перехожий — хто для опори, хто на дрова, а хто щоб відбиватися від собак чи від голодного звіра, що забіг у село.

Настовбурчений Анатолій сидить біля вогню й осипає докорами камін.

— Скільки дров пожирає клятий, а кімнати не нагріє. В обличчя аж пече, а спина мерзне!

— Повернися тепер спиною! — вчить тітка, в'яжучи шкарпетку.

— От би сюди нашу піч!..

— А хіба у вас не холодніше? — питаю я.

— У нас мороз сухий, а тут проймає до кісток.

— Завтра треба скидати з оди сніг, а то ще завалиться покрівля, — каже тітка.

А надворі йде та й іде сніг...

— Сосо, піди принеси дров! — каже тітка.

Я накидаю кожушок і спускаюся на подвір'я.

Приношу дрова. Накладаю їх у камін і вмощуюся на козячій шкурі. Обліплений снігом букові поліна шиплять, потім ураз їх охоплює полум'я, і кімната вся освітлюється. Я помічаю, що

Анатолій дивиться на тітку, дивиться довго, настирливо. Тітка сидить, схиливши голову над плетивом. Я одвертаю очі від Анатолія. Потім я помічаю, що й тітка позирає на Анатолія, позирає крадькома від мене. Анатолій — русявий, худий і гарний. На вигляд він трохи молодший за тітку. Тепер він задивився на жар у каміні й думає про щось своє. Потім він зітхає і знову переводить очі на тітку. Я давно вже бачу все й дивуюся, чому мене це не ображає. Та, мабуть, і тітка дивується. Анатолій помічає, що я все бачу, збентежено всміхається і кладе руку мені на плече. Я не скидаю його руки й дивуюся, чому мені приємно, коли його рука лежить у мене на плечі. Мабуть, і тітка дивується, та я відчуваю, що вона рада. Її радість передається мені, і я усміхаюсь Анатолієві. Я довго розглядаю синясто-червоний жар — хай Анатолій і тітка дивляться одне на одного. «Сосою на своїй спині притяг додому дядька», — пригадую я і підкидаю в камін дров. «Це твій росіянин», — каже мені Бежана... І я бачу його перед собою. У нього потемніло в очах, проте він тихенько співає... Полум'я лиже поліно, і в полум'ї стоїть Хатія. Вона всміхається мені, і я зовсім не дивуюся, що вона не горить.

Потім до мене долинає Анатоліїв глухий голос:

— Спалили все, зрівняли з землею... Людей погнали до Німеччини... А ми відступали, іншого виходу в нас не було... Ні, Кетеван, я піду, неодмінно піду...

Я вже не слухаю Анатолія. Він щодня збирається йти, але не може. Анатолій кашляє цілими ночами і весь час потіє. Я не кажу йому: не йди, бо знаю, що рано чи пізно він піде. І я боюся цього, боюся тому, що дуже люблю тітку... Боїться цього й тітка, я відчуваю, що боїться... Хатія все ще стоїть у полум'ї. «Я бачу сонце, Сосоє!» — усміхається вона, і я нічого на світі більше не боюся.

КУКУРІ

— Здрастуй, дорогий Бежано! Це я, твій Сосою... Я не питаю про твоє життя, бо знаю сам, як ти живеш. Навіщо питати, коли відповідь відома: «У мене все добре, нічого мені не треба». Але я все знаю... Я бачу тебе щоночі й приходжу до тебе щодня. А цілий цей тиждень я не міг прийти, то ти прости мене, Бежано. Сніг випав по пояс. Спитай Анатолія — ми й тепер насилу добралися сюди на лижах. Зараз ми розчистимо твою частку землі, поправимо твоє узголів'я, а потім підемо нагору й скидаємо сніг з твоєї оди, а то обвалиться покрівля. Ти не бійся,

Бежано, поки я топчу ряст, хата твоя стоятиме... Тут, під ялиною, не так уже й багато снігу, дерево своїм гіллям прикрило тебе. Ми його враз відкидаємо, мій Бежано. А вчора була каланда¹, дехто стріляв з рушниці. У Сідонії Чхайдзе навіть співали, там було весілля, Бежано. Сідонія вийшла за Важайю Джибуті. Ти ж знаєш, Важайя повернувся з війни без руки. Отож за нього й вийшла Сідонія. Нас з тіткою теж запрошували, але ми не пішли. Не було подарунка, та, правду сказати тобі, мій Бежано, нам і не хотілося йти. Сьогодні, Бежано, вже новий, сорок третій рік... Тут ось сніг пригнув шипшину й травневу троянду. Нічого, навесні прийде Хатія й підставить кілочки. І траву розчистить. Хрест теж трохи перекосився, та я його зараз вирівняю. Скажу тобі, мій Бежано, не хотів я ставити хреста, але бабка Аквіріне затялася: не можна, каже, щоб на могилі християнина не було хреста. Ти не думай, що це простий хрест. Ні, він з червоного дерева. Я розібрав наші ворота й попросив зробити хреста. Ти ж пам'ятаєш ті ворота з червоного дерева?.. Ну, тепер ми підемо, Бежано, до твоєї оди й скидаємо сніг. А завтра я знов прийду до тебе.

Ми з Анатолієм поправили хрест, опорядили могилу й сіли прямо на снігу.

— Холодно, — сказав Анатолій.

Я витяг з кишені півлітрову пляшку з горілкою і подав Анатолієві. Він навхилка надпив кілька ковтків і повернув мені. Я теж надпив, і ми підвелися. Потім стали на лижі, взяли лопати на плечі й рушили до Бежаниної оди.

Уже смеркало, коли ми, закликавши від холоду, поверталися додому. Біля воріт Лукаїї Поцхішвілі Анатолій зупинився. Зупинився і я. Палі, на яких стояла ода, були до половини в снігу, а на покрівлі лежало його стільки, що хата скидалася на величезний гриб. Над сходами було напнуте чорне полотнище. Перед замкненими дверима скавучав і стрибав Лукаїїн собака — видно, просився до кімнати, а його не впускали. Побачивши нас, він з гавкотом збіг униз, але, не захотівши лізти в сніг, повернувся назад і гавкав далі з останнього східця.

— Зайдімо! — сказав Анатолій.

— Чого?

Анатолій нічого не відповів, одчинив хвіртку й зайшов у двір. Я — за ним. Собака аж нетямився від люті, але скочити в сніг усе-таки не зважувався. На балкон вийшов Лукаїя.

— Хто там? — гукнув господар, приклавши до очей долоню козирком. Він був зовсім сивий, згорблений...

---

¹ К а л а н д а — так у Грузії називають новорічну ніч.

Я подивився на дядька Лукайю і здивувався: як швидко й безжально зломило горе цього чоловіка.

— Це ми, дядьку Лукайє! Здрастуй! — відповів я.

— Заходьте, будь ласка, до оди. Мое шанування Сосої та Сосойіному росіянинові! — упізнав нас дядько Лукайя.

Анатолій підійшов до приставленої до оди високої драбини й почав підніматися по ній.

— Куди лізе твій росіянин, Сосоїє? — занепокоївся Лукайя. — Хай заходить до хати!

— Спершу скидаємо сніг, дядьку Лукайє, тоді зайдемо, — сказав я і поліз слідом за Анатолієм.

— Чого ви турбуєтеся, діти, дай боже вам здоров'я! Хіба це життя — не можу навіть вилізти на ту кляту покрівлю! Якби сніг ішов ще одну ніч, то мене б тут привалило. Будь щасливий, Сосоїє! Та й стара моя вже нікудишня... Виходь сюди, жінко! — покликав Лукайя дружину і сам кинувся в кімнату. Собака скористався з цього й шмигнув у двері.

Ми вже закінчували скидати з покрівлі сніг. Руки в мене застрягли. Я підійшов до димаря і простяг їх до білих клубів диму. Руки трохи зігрілись. І раптом мені приємно залоскотало в носі.

— Анатолію, іди сюди! — покликав я.

— Мені не холодно! — відповів він, не одриваючись від роботи.

— Иди, коли кажу! — махнув я рукою.

— Що там таке? — спитав Анатолій і неохоче підійшов до мене.

— Понюхай! — сказав я і, взявши його за голову, ткнув носом у димар. Анатолій удихнув дим, потім усміхнувся й підморгнув мені. З димаря божественно пахло смаженою шинкою та мчаді.

Невдовзі я, Анатолій та дядько Лука сиділи за низеньким столиком перед каміном і наминали паруючий мчаді й шинку. Лукайїна жінка, тітка Варвара, сиділа під стіною на тахті й не зводила з нас очей. Дядько Лука налив у склянку горілки і подав Анатолієві.

— Випий, Сосоїїн росіянине, для апетиту!

— Дякую, не хочу! — сказав Анатолій і переставив склянку мені.

— Уперше бачу росіянина, який не п'є горілки! Піди, жінко, принеси вина! — звелів Лукайя і показав мені на горілку — пий, мовляв.

Тітка Варвара вийшла, принесла глечик «одеси» й знову сіла на своє місце, згорнувши руки. Лукайя налив усім вина.

— Я, дітоньки мої, — почав він, — нікудишній тамада і не сидів би на цьому місці, якби не осліпли мої очі, не згасло мое вогнище й не зруйнувалася моя сім'я... Ти ж знаєш, Сосоїє, що мій

Кукурі був і тамада, і стовп, і стеля, і покрівля цього дому... Але подякувати вам я ще якось зможу. Живіть у щасті та в добрі, входьте в мій дім утіхою й надією, і хай бог ніколи не позбавить вас утіхи й надії! — промовив Лукайя і, глянувши на портрет Кукурі, вихилив склянку.

З великого портрета, що висів на стіні, сміявся Кукурі в розхристаній сорочці, сміявся так щиро, радісно, що якби прийшло й тисяча сповіщень про його загибель, я все одно не повірив би.

— Це він, еге? — спитав мене Анатолій, показуючи на портрет. Я кивнув головою.

Анатолій мовчки випив вино і сам налив собі. Він випив ще одну склянку й поставив її на стіл.

— Пий, синку, на здоров'ячко! — сказав Лукайя, наливаючи йому в склянку.

— Дядьку Луко, будьте здорові, тітко Варваро, у вас справжнє російське ім'я, будьте здорові! — всміхнувся Анатолій і випив.

— Будьте здорові! — сказав я і теж випив.

Анатолій знову налив собі. Щоки в нього розчервонілися, я помітив, що він уже хмеліє.

— Стривай, синку,— раптом зупинив його Лукайя. Він наповнив свою склянку і капнув на мчаді кілька крапель чорного вина.— У моєму домі перший тост належить йому.— І дядько Лука знову глянув на портрет.

— Синку, синку...— промовила крізь сльози тітка Варвара й вийшла в другу кімнату.

— Хай не побачить білого світу той, хто зруйнував мою сім'ю,— вів далі дядько Лука,— хай дружина його не скидає жалоби.— З другої кімнати почулося глухе ридання тітки Варвари. Дядько Лукайя проковтнув слину й сльози.— Хай у домі його не стихає голосіння... За пам'ять про мого Кукурі! — Дядько Лука осушив склянку й глянув на Анатолія.

Той відвів очі. Я випив.

— Пий! — попросив я Анатолія.

— Будьмо здорові! — промовив він і враз вихилив склянку.

— Це був тост за пам'ять про Кукурі,— пояснив я Анатолієві й налив йому ще.

— Ні, за його пам'ять я пити не буду! — сказав Анатолій, відсуваючи склянку.

Лукайя від подиву аж рота роззявив.

Я розгублено всміхнувся:

— Мабуть, він не може більше...

— Чому ж не можу? Дивіться! — І Анатолій перекинув у рот склянку. Потім ще налив і знову випив.

— Сп'янів...— сказав я дядькові Лукаїї, всміхаючись.

З другої кімнати знову почулося глухе ридання тітки Варвари.

— Хто я? — спитав Анатолій, підвівшись, і похитнувся.

— Сідай, Анатолію! — попросив я.

— Хто я, Сосо? — повторив він.

— Ти Анатолій.

— А коли ти знайшов мене, ким я тоді був?

— І тоді ти був Анатолієм! — усміхнувся я і взяв шматочок шинки.

— Тоді я був мерцем. Для декого я й тепер мертвий, і десь там п'ють за пам'ять про мене. Та я не хочу бути мерцем! Бо я живий!.. І ніхто з живих не хоче, щоб його вважали мертвим!.. Дядьку Луко, ти вже старий і повинен пам'ятати моє народження... Розкажи, ради бога, як я з'явився на світ!..— Ми мовчали, не знаючи, що йому відповісти.— Ну, пригадай, дядьку Луко!..— не відставав Анатолій.

— Що тобі сказати, синку... Я-то старший за тебе, але ж ти народився в Росії...

— Так, у Росії! А мою хату спалили! Всіх погнали до Німеччини! Ми відступали... Не було виходу... Дядьку Луко, скажи, я живий?..— Анатолій ударив себе кулаком у груди.

— Живий, синку, дай боже тобі довгого віку!

— А для батька з матір'ю? Для них я мертвий?.. І вони для мене мертві, дядьку Луко... Мати моя тепер оплакує мене...

— Та, мабуть, їй не до сміху!

— Але ж я живий? Навіщо оплакувати мене? Довідка — папірець! Пише ті довідки людська рука, вона ж і рве їх. Папір не може вбити людину! Вбиває куля. Покажи мені кулю, що вбила твого сина! Де вона, та куля, дядьку Луко?.. Може, і він, так само як я, десь ходить? Скажи, може, це бути?.. Е-е-е, не любиш ти свого сина! — Анатолій махнув рукою.

— Сідай, Анатолію! — знову попросив я.

Анатолій погладив мене по голові.

— Налий вина!

Я налив.

— Не любиш ти сина, дядьку Луко... Випий і скажи, що не любиш! Ну пий, пий! — умовляв Анатолій.

Тільки щоб він відстав, дядько Лука випив, Анатолій теж випив і нарешті сів.

— А тепер устань і зніми з балкона траур! — сказав він раптом.

— Він що, збожеволів? — звернувся до мене дядько Лукайя.

— Зніми! — повторив Анатолій.— Зніми! Одержав папірця і поховав сина? Як легко віддав ти смерті свого одинака! Хіба це

батьківська любов? - Довідку, кажеш, одержав? Написано: загинув? Та я дам тобі сто довідок, що він живий!..

— Він зведе мене з розуму! — промовив дядько Лукайя, ковтаючи сльози.

— Сто довідок дам, що твій син живий! І не соромно тобі, старій людині?.. Віриш папірцеві, а мені не віриш? Зніми! — Анатолій замовк і сів.

Дядько Лукайя знову налив. Рука в нього тремтіла, половина вина розлилася на стіл.

— Сосоє, що мені робити? — спитав він, дивлячись на мене благальними очима.

— Він правду каже, дядьку Луко, зніми!

— Це ж ганьба на мою голову! — простогнав Лукайя.

— Ганьба тобі буде тоді, коли твій Кукурі повернеться живий! — сказав я і раптом відчув, що зовсім п'яний. П'яний був і дядько Лукайя. Із стіни сміявся Кукурі, і сміявся так, що якби прийшло в село й тисяча сповіщень і оплакували його тисячу разів, то все одно ні я, ні Анатолій не повірили б, що Кукурі нема в живих. Я встав і пішов до портрета, наткнувся на стіл, потім на тахту. Не втримавшись, я сів і вже не встав. Кімната закрутилася, портрет роздвоївся, потім їх стало три, чотири, сто, і тепер дивилися на мене, сміючись, сто Кукурі в розхристаних сорочках.

— Здрастуй, Кукурі! — сказав я раптом.

Дядько Лукайя здригнувся, потім обхопив голову руками, сперся ліктями на коліна і, так застигнувши, сидів з годину. Я й Анатолій теж прикипіли до місця. Кімната все ще кружляла, стіл повалився набік, а камін так беркицьнувся, що я злякався, коли б не висипався жар. Але камін, як і раніше, тихо гуготів і рожево освітлював стіни.

Потім усе поступово заспокоїлося, стало на своє місце. Я заплющив очі, а коли розплющив їх, то зрозумів, що сильний хміль уже пройшов.

Потім я пам'ятаю, як устав дядько Лукайя, як поволі пішов до дверей, як з другої кімнати вийшла тітка Варвара, як вона підсіла до мене й поклала мені на коліна дві чурчели. Я всміхнувся й поцілував її у зморшкувату щоку. Невдовзі до кімнати вступив дядько Лукайя. У руках він тримав згорнуте чорне полотно. Він підійшов до каміна, опустився на коліна і, трохи повагавшись, жбурнув матерію у вогонь. У кімнаті раптом потемніло. Минула секунда, друга, третя, десята, полотно поступово займалося, потім запалало, і я побачив, як усміхався Анатолій, як текли сльози по щоках у тітки Варвари і як тремтіли руки в дядька Лукайя.

Додому ми повернулися пізно вночі. Тітка сиділа біля каміна й читала книжку. Анатолій і я були з ніг до голови в снігу, але, сп'янівши, холоду не відчували. Побачивши нас, тітка відклала книжку й підкинула в камін дров. Потім вона підсунула до каміна два триногі ослинчики й сама сіла поруч.

— Ідіть до вогню! — покликала вона й знову взялася за книжку.

Я, похитуючись, підійшов до тітки, сів прямо на підлогу й поклав голову їй на коліна.

— Де ви пили, бічо? — спитала вона.

— Я п'яний, тітко!

— Де ви були?

— Анатолій теж п'яний, тітко!

Анатолій, тримаючись за стіну, якось добрався до каміна й насилу сів на ослинчик, потім узяв тітчину руку й погладив її. Тітка визволила руку й подивилася на мене.

— Він п'яний! — сказав я і всміхнувся.

Анатолій знову взяв тітчину руку й став її гладити. Тепло розморило мене, і мені захотілося співати.

Елесіа, мелесіа,
Дівочая агресія,
Ва-гей,
Елесово — охо-хо-хо...

— Лягай, бічо, спати, завтра тобі до школи! — сказала тітка.

Подерлись черевниченьки,
Коліна світять голі.
Якщо урок не вивчений,
Чого ж іти до школи?..—

проспівав я й заплющив очі.

— Маріє, моя Маріє... — раптом промовив Анатолій.

Я здивовано розплющив очі.

Анатолій гладив тітку по голові.

— Ти прости мене, Маріє, добра моя Маріє... Знайшов-таки тебе, Маріє... З ким залишила дитину? З матір'ю?.. Слава богу, кінець усьому... Кінець поневірянню... Тепер ми довіку будемо разом, Маріє... Коли ми підійшли до нашого села, воно було вже спалене... Нікого там не лишилося... Навіть собаки не гавкали... Де ж ти була? Намучилась, Маріє?.. А як мати й дитина?.. Ну, вже кінець усім поневірянням, моя Маріє...

Тітка відвела Анатолієву руку.

— Мене звуть Кетеван, — промовила вона глухо й відсунулася.

— Ти Марія і не обманюй мене!.. Скажи, ти ж Марія? Якщо ні, чого ж тоді ти така гарна, мила й добра?..

— Я Кетеван...— повторила тітка.

Анатолій довго й пильно вдивлявся в тітку, потім знову почав:

— Я неодмінно піду... Я вже можу ходити й воювати можу...

Я дійду до краю світу, а тебе розшукаю, Маріє...

Анатолій затулив обличчя долонями й заривав.

Я і тітка повели його до ліжка, поклали спати. Він незабаром заспокоївся й заснув.

Я лежу горілиць з розплющеними очима. Хміль вивітрився з голови, геть-чисто вивітрився, і сон утік від мене.

— Тітко! — кличу я.

Тітка мовчить.

— Тітко, не спитьсья мені...

— А треба заснути, бічо! — сказала вона.

— Тітко, хто така Марія?

— Не знаю, синку,— відповіла вона й, помовчавши, додала:—

Мабуть дружина...

— Вона пропала безвісти?

— Мабуть...

— А він розшукає її, тітко?

— Ну, звідки я знаю, Сосоїє!

— Він сказав: розшукаю!

— Може, й розшукає...

— Тітко, Анатолій піде?

Тітка знову замовкла.

— Піде, Сосоїє, обов'язково піде...— сказала вона нарешті, і я зрозумів, що не повинен більше розпитувати її. Я перевернувся на бік і втупився в камін. Він скидався на зоряне небо, що поступово захмарювалось. Жаринки блимали, мов зорі, тут і там, потім огорталися хмарами попелу й гасли. Камін дедалі більше схожий був на похмуре небо. Очі в мене злипались, і я з жалем дивився, як у каміні гасла остання зоря.

БЕГЛАРІВ МЛИН

Якщо ви не провели жодної ночі в нашому млині, не балакали з мірошником Бегларом до ранку, не давилися пересоленим мчаді, що його він спік з непросіяного борошна, а потім, задрімавши, не вмирали уві сні від спраги і, схопившись, не припадали до млинового жолоба й не пили довго, мов кінь, супсинську воду,— не кажіть, що ви бачили село!

Про Беглара та його млин складено стільки приказок та частівок, скільки мірчука взяв він за все своє життя. Ніхто тут не зможе поговорити з вами й п'ятнадцяти хвилин, щоб не згадати Бегларового млина.

Зустрінеш когось дорогою, привітаєшся до нього, почастиє він тебе тютюном, і якщо візьмеш трохи більше, то одразу:

— Що таке, кацо? Це ж не Бегларів мірчук!..

Не зумієш до ладу розповісти сусідові новину — і вже:

— Що ти мелеш, як Бегларів млин! Кажи, нещасний, у чому річ?..

Набриднеш комусь довгою балачкою — і маєш:

— Ну, цей добродій розходився, мов жорно Бегларового млина!

Кашель і той дотичний до Беглара:

— Чого ти, окаянный, задихаєшся, наче Бегларів собака?

Між кашлем, Бегларовим собакою, задиханням і млином існує органічний зв'язок, оскільки Беглар годує свого пса залежаними висівками, від яких його, бідолашного, цілий день душить кашель.

А сам Беглар слова не скаже, щоб не згадати про млин. З цим млином пов'язане все його життя. Він і годувальник його, і дім, і двір, і дружина, і дитина, і родич. Млин, звісно, колгоспний, і обрали Беглара мірошником загальні збори колгоспників, та навряд чи зважиться який-небудь голова зняти Беглара з цієї посади. Хто піде тоді до млина? Ніхто. Чим тоді буде Бегларів млин? Нічим. Та й хто посміє стати мірошником замість Беглара? Ніхто! Знає про це Беглар, знає про це все село і кожен голова. І хай собі млин називається колгоспним — що до того Бегларові? Поки він живий, млин усе-таки його! Беглар живе у млині, за ліжко править йому рундук з мірчуком, за узголів'я — мутака¹, напхата кукурудзяним самушинням. Над рундуком висить кремінна одностволка, яку він чомусь називає «зауером». До стіни приколено вирваний з якогось журналу і потім складений учетверо портрет Мічуріна. Якщо запитати Беглара, хто це такий, він здивовано вигукне:

— Як, ти не знаєш, дурню? Та це ж той Мічурін, що в Сибіру виростив виноград та мандарини!

В умовах війни Бегларова художня галерея набрала іншого тематичного відтінку. Поряд з працівниками науки тепер тут вишикувалися військові — відповідно до їхніх заслуг. Перший — Чапаєв, другий — Будьонний, третій — Тимошенко, четвертий — Петре Багратіоні², п'ятий — Суворов і шостий — Кіквідзе³.

¹ М у т а к а — довгаста, кругла подушка.

² П е т р е Б а г р а т і о н і (1765—1812) — видатний російський полководець, за національністю грузин; учасник ряду суворовських походів та Вітчизняної війни 1812 року.

³ К і к в і д з е — Василь Кіквідзе (1894—1919), видатний військовий діяч, герой громадянської війни.

Беглар ще читає книжки, які приношу то я, то хтось інший. Але він має також свою бібліотеку. На спеціальній полиці в незмінному порядку стоять «Витязь в тигровій шкурі», евангеліє, горщик для лобію, глечичок з горілкою та «Жінка і соціалізм» Бебеля.

Беглар завжди радий, коли я приходжу. Він одразу підсідає до мене, і якби й зовсім не було помольців, то все одно до ранку не відпустить. Якщо навіть я перший у черзі, він зробить так, що я опинюся в хвості. Але й мені самому приємно побути з Бегларом, і я не дуже вириваюся від нього. Ми з ним до самого ранку правимо теревені, стираємо з лиця землі держави, споруджуємо палаци, заарештовуємо і розстрілюємо генералів, формуємо уряди, виграємо війни, штурмом беремо міста, відступаємо, потім знову наступаємо, розв'язуємо животрепетні проблеми мистецтва, печемо в попелі мчаді, мелемо кукурудзу, беремо мірчук, куримо, вихваляємо один одного і, відчуваючи себе багатирями, блаженно мружимо запалені від вогню очі з борошном на віях у цьому млині, що його, мов тріску, викинула на берег Супса, тоді як валиться світ і країні доконче потрібні такі люди, як ми.

— Сосоїє недоношений! Ось ти кажеш, що війна затягнеться ще на кілька років. А з чого це ти взяв? — питає Беглар, засипаючи в кіш зерно з нового мішка.

— З того, дорогий Бегларе, що Гітлер захопив величезну територію. То повинні ж ми всю її у нього відібрати? — питаю я і підкидаю у вогонь хмизу.

— Авжеж! — відповідає Беглар, підсідаючи до мене.

— А щоб вигнати німців з нашої землі, потрібно рік, а то й два!

— Значить, ти кажеш, що війну ми виграємо?

— Ну, звичайно!

— І ти в цьому не сумніваєшся?

— Аніскілечки!

— Гаразд, батоно... Тепер ти ось що скажи. Перейшли ми з тобою в наступ, а Гітлер не відступає! Що ти будеш робити?

— Відступити!

— Не хоче відступати!

— Примушу, щоб мати його заридала!

— Гаразд, батоно... Відступив він. А за літо набрався сили і знову наступає. Що тоді?

— Не зможе він перейти в наступ!

— Припустімо, перейшов!

— Не стане духу!

— Припустімо, що перейшов!

— Слухай, кацо, ти за кого воюеш? За мене чи за Гітлера? — питаю я Беглара.

— За тебе, сучий ти сину! Та хіба Гітлер такий слабак, як я? — сердиться Беглар.

— Ще гірший!

— Сосоє, не дурій, а то я ткну тебе головою в кіш! — погрожує Беглар.

— Ось дивися, батоно...— Я креслю палицею на попелі кордон.— Ти — Німеччина, я — Радянський Союз. Ти стоїш тут, я стою там. Тепер зима. Зима — моя пора, я звик до цієї зими, мені не холодно, я одягнений тепліше за тебе, маю кращий харч, а до того ж я у себе вдома!

— Гаразд, батоно...

— А тобі холодно, ти роздягнений, роззутий, ти в чужому домі, і господарі б'ють тебе — один у морду, другий у спину.

— Хто ж б'є мене в спину?

— Партизани!

— Розкіш!

— Ну, й що тобі лишається робити?

— А нічого... Треба виносити ноги! — каже Беглар, розводячи руками.

За дверима закашляв Бегларів собака.

— А бодай ти вдавився! — промовив Беглар і пішов відчиняти двері.

До млина зайшли бабка Аквіріне, Мотрона та Федосія. Вони привіталися до нас, поклали мливо біля коша й підсіли до вогню. Беглар запустив друге колесо, засипав кукурудзу Аквіріне і знову сів поруч зі мною. Бабка Аквіріне, Федосія і Мотрона повели далі почату дорогою розмову.

— Догляньте, жінки, свою кукурудзу, бо мені нема коли! — сказав Беглар, підсуваючись до мене.

Жінки закивали на знак згоди. Беглар узяв у мене палицю й провів ризку від нового кордону до старого.

— Гаразд, дорогий Сосоє, відступив я і дійшов до старого кордону. Що ти тоді зробиш? — раптом спитав він.

— Тоді...— сказав я і запнувся, не знаючи, як мені бути.

А Беглар домагався відповіді:

— От, скажімо, я Гітлер і дійшов до старого кордону. Що робиш ти?

— А щоб вам язики повідсихали, ледацюги! — не втерпіла бабка Аквіріне.

— Зачекай, стара! — розсердився Беглар.

— Що я роблю, дорогий Бегларе? Насідаю на тебе! — нарешті вирішив я.

— Гарзд. А я, будши Гітлером, скажу тобі: «На, брате, бери свою землю, я візьму свою, і годі нам проливати кров!»

— А я все одно насідаю, Бегларе! — вперся я.

— Доки, негіднику? — лякається Гітлер.

— До кінця, дорогий Бегларе, до Берліна!

— А що потім?

— А потім я заарештую тебе, твоїх генералів, твій уряд, і всі ті муки, яких ви заподіяли нашому народові, вилізуть вам боком!

— А ти думаєш, що Англія й Америка дадуть мене скривдити?

— Якщо полізуть заступатися, то і їм полатаємо боки!

— Занадто ти забіякуватий, бічо! — застеріг мене Беглар.

— Це мое діло! — сказав я і встав.

— Коли ж ти закінчуєш війну, синочку? — спитала, усміхаючись, Мотрона.

— Через два роки!

— А чи не можна прискорити трохи, дитинко? — попросила Федосія.

— Не виходить, жінки! Ми і так старалися, ось увесь попіл тут перегорнули, але раніше не впораємося! — зітхнув Беглар.

— Лихо вашим нещасним заступникам! — поспівчувала бабка Аквіріне. — Ну хай дитині цій не подивуєш, молоде ще, зелене, а ти ж старий чоловік! Мелеш казна-що: «Я, Гітлер!..» Зовсім уже здурів!

— Яка ж це дитина, дорога Аквіріне! Він тут так розписав увесь фронт, що Гітлер, якби він мав голову на в'язах, уже тепер повинен лізти в зашморг! — сказав Беглар і почав вигрібати борошно.

Нарешті підійшла і моя черга молоти. Я розв'язав мішок, підтяг його ближче до коша, зачекав, поки змелеться остання жменя кукурудзи. Потім підняв мішок і засипав своє зерно в кіш. Він заповнився до половини. Жорно насилу крутилося — води в жолобі було мало. «Так і до ранку не змелеться», — подумав я і ліг на дощці біля вогню, поклавши під голову чийсь клунок.

— Бегларе, я посплю... Бабо Аквіріне, подивися, щоб він не взяв багато мірчука. Йому не можна довіряти...

— Раз у тебе такий лихий язик, мірчук візьму подвійний! — розсердився Беглар і схопив мірку.

— Та я пожартував! Я ж знаю, з мене ти зовсім не візьмеш мірчука! — усміхнувся я.

— Хто тобі сказав, що не візьму? — спитав Беглар.

— Ну що ти, кацо? Ми разом виграли війну, а тепер ти хочеш брати з мене за молоття?

— Політика політикою, дорогий Сосо, а кукурудза кукурудзою! Це частка держави, її шматок, і не підбивай мене на злочин! Якщо я з тебе не візьму, то й з них не повинен брати.— Беглар оглянувся на жінок.— Правду я кажу?

Жінки закивали головами.

Я не став сперечатися з Бегларом. Він підкрутив, щоб зерно сипалося в міру, й пішов до другого жорна. Жінки про щось гомоніли, зітхали, всміхалися, затуляючись краєм хустки, перешиптувалися й сушили мокрі шкарпетки, простягнувши ноги до вогню. Млин двигтів, жорна гули, вода з шумом спадала на лопаті, дві сарекели¹ вистукували на різні лади, і кукурудза то по зернині, то по дві скочувалася в ненаситну пашу жорен. П'яний запах диму, борошна та розпечених каменів приємно лоскотав ніздрі.

Млин гув, співав на різні і все-таки одноманітні голоси. Над кошем вишикувалися в ряд мішки й мішечки з млином і під неугавну млинову пісню розповідали історії мого села, сусідів, розповідали про врожай, про війну — про все-все.

Ось стоїть великий, повний ущерть мішок з кукурудзою. Донести його до млина не могли ні жінка, ні дитина. Приніс хтось сильний. Хто б же це міг бути? Мабуть, Макарія, бо хто ж, крім нього, притаскав би такий мішок? Та й кукурудзи в нього багато. Тому не поспішає з молоттям і не ночує тут. Прийде завтра й забере.

А ось невеличка торбинка, синя в білу крапочку, в неї влізе не більш, як три ока...² Її, певна річ, принесла дитина, бо дорослий не ніс би такої мізерії. І стоїть ця торбинка поряд з великими мішками, мов лялька в синенькій сукенці. Чия вона? Хто її приніс? Може, синок Ладіко — Датуна? В травні я бачив на ньому таку саму сорочечку. Може, й торбинку пошито з тієї самої сорочки. З цим торбням теж не ночують у млині. Борошна буде лише на дві-три випічки, то хіба не однаково, коли з'їсти — сьогодні чи завтра вранці? Завтра навіть краще, бо завтрашній день ближчий до післязавтрашнього. І завтрашнього дня не страшно, бо в млині над кошем стоїть твоя торбинка, синя в білу крапочку, а в ній два чи три ока кукурудзи.

Іх ще чимало, мішків та мішечків, великих і малих, цілих і полатаних, повних і неповних, і в кожного з них своя історія. Я можу з певністю сказати, де чий мішок, хто прийде по своє борошно завтра вранці і коли ще зможе принести до Бегларового млина якусь дещицю зерна.

¹ Сарекела — планка, що з'єднує кіш з каменем.

² Око — міра ваги, що дорівнює трьом фунтам (приблизно 1,2 кілограма).

Очі в мене злипаються, я вже дрімаю. І думаю про цей дивовижний млин. Він шумить, гуде, співає на різні, проте одноманітні голоси. Співає щось своє, неповторне. Так уміють співати тільки млини. Поїзди теж співають, але інакше. В їхній пісні забагато шуму. А млин хоч і гуде, в ньому стоїть така тиша, що чутно, як муха пролетить. Будь-який шерех, рух, зітхання, що не належать млинові, тут виразно чути. Людська хода, гавкіт собак, виття шакалів — усе це турбує і не дає заснути. Та якби сам Беглар перевертав тут світ, ти й не почув би нічого, бо Беглар — частина цього млина, співає разом з ним, і млин не може співати без Беглара.

Приплющивши сонні очі, я дивлюся на Беглара. Він бере мірку, засовує її в мій мішок, набирає, потім ставить на підлогу й злодійкувато позирає на жінок. Ті за розмовою й забули про Беглара. Тоді він пильно дивиться на мене і, впевнившись, що я сплю, висипає кукурудзу знову в мішок.

Проте я не сплю. А якби навіть заснув, то знаю, що Беглар не візьме ані жмені кукурудзи ні з мого мішка, ні з мішків отих жінок, ні з тієї синьої в білу крапочку торбинки, яка стоїть, мов лялька, поряд з величезним мішком Макарії. Тому-то Бегларів рундук для мірчука завжди порожній і тому любить Беглара все наше село.

Я теж люблю мого Беглара і з думкою про це засинаю солодким, безтурботним сном.

Крізь сон чую сердитий гавкіт і гарчання Бегларового собаки. Я розплющую очі. Хтось з усієї сили торсає двері. Беглар устав і, щось бурмочучи, підійшов до дверей, відсунув засув. Двері широко розчинились, і до млина ввалився здоровенний, запорошений снігом чоловік з мішком на плечах. Беглар подався назад і мало не впав у вогонь, жінки зірвалися на ноги. Перед нами стояв, усміхаючись, Датіко-бригадир.

— Здрастуйте! Чого ви попідхоплювалися? — сказав він і скинув мішок біля вогню.

Ми мовчали. Я не бачив Датіко від того страшного дня. Він не з'являвся ніде. І тепер, побачивши його, я онімів. У роті в мене пересохло, язик прилип до піднебіння, коліна затремтіли і, щоб не впасти, я сів.

Датіко підійшов до вогню, поставив рушницю в кутку, струсив з одягу сніг і сів поруч зі мною. Я відсунувся.

— Не бійся, я не чумний! — сказав Датіко.

Я не відповів. Жінки й Беглар усе ще стояли, не відриваючи очей від Датіко.

— Чого так дивитесь? Людини не бачили? — спитав Датіко й простягнув до вогню свої величезні лапи.

— Чого ж, людину ми бачили...— тихо промовив Беглар і сів на рундук. Жінки, забившись у куток, посідали навпочіпки.

— Цієї зими багато снігу випало, буде добрий урожай...— порушив Датіко ніякове мовчання і почав скручувати цигарку.

— Твоя кукурудза однаково родить по сім качанів на стеблі!— докинула бабка Аквіріне.

— Смієшся з мене, Аквіріне? — кисло спитав Датіко.

— Чого мені сміятися? Ти ось приніс до млина два пуди кукурудзи, а мені цієї жмені борошна має стати до нового врожаю!..— сказала бабка Аквіріне.

— Але ж я не відібрав у тебе поля, Аквіріне, і кукурудзи не віднімав, перестрівши, як розбійник, на дорозі!

— Ти вбив людину, заплямував свою совість кров'ю, тепер, мабуть, почнеш і людей грабувати...— відповіла бабка Аквіріне.

— Якби ти була чоловіком, Аквіріне, я змусив би тебе проковтнути ці слова разом з язиком! — Датіко так затягся, що цигарка догоріла до краю.

— Якби я була чоловіком, то пригнула б тебе до землі і так відшмагала, щоб у тебе кров юшила, тварюко ти така! — відповіла бабка Аквіріне й плюнула у вогонь.

Датіко зблід, але нічого старій не відповів.

— Я дуже поспішаю,— звернувся він до Беглара.— Як тільки там змелеться,— показав він на кіш, у якому була моя кукурудза,— засип мою!

— Після нього черга Макарії.

— Макарія зачекає!

— Сказав, що прийде вдосвіта.

— Зачекає, а я поспішаю! — сказав Датіко.

Беглар змовчав. Датіко встав і поставив свій мішок над кошем.

— Захотілося твого мчаді, Бегларе! — всміхнувся Датіко.

— А не хочеш, щоб помили тобі ноги в теплій воді? — спитав Беглар.

Датіко сторопів.

— Бегларе, не підсипай до гарячого приску... Я вже маю на душі гріх! — промовив він і кинув оком на свою гвинтівку.

Беглар глянув на свою кременівку й присунувся до неї. Датіко встав, підійшов до стіни, зняв Бегларову рушницю, підкинув її і, схопивши за ствол, з усієї сили вдарив прикладом об землю. Потім відчинив двері, закинув ствол у сніг, а приклад жбурнув у вогонь.

Беглар не зрушив з місця, тільки проковтнув слину. Датіко взяв свою гвинтівку й сів біля вогню.

— Бачиш? — спитав він Беглара, показуючи на приклад, що вже горів.

— Щоб смерть побачила тебе і щоб земля насипалась тобі на груди! Щоб ти так натішився світом, як натішився мій хлопець, що лежить десь, згорнувши руки на грудях! Щоб мати твоя оплакала тебе і вбралася, як я, в жалобу! — сказала Мотрона, і губи в неї затремтіли.

— Та хто за ним заплаче? Хто вбереться в жалобу по ньому? — додала Федосія.

— Федосіє, остерігайся мене трохи, бо тепер я звір! — підвівся Датіко.

— Щоб про тебе смерть забула, Датіко, щоб земля не прийняла тебе! Щоб осліпли очі, які будуть оплакувати тебе, і згоріло тіло, що одягне жалобу по тобі! Більшого горя, як мене спіткало, ти мені не заподієш! — вела далі Федосія.

— Не я вбив ваших синів... Якби вони мали розум, були б тепер, як я... — Датіко затнувся.

— Авжеж, він мертвий, і я не знаю навіть, де його могила, а тому плачу над його сорочкою... Та краще мати саму лише сорочку, ніж бачити свого сина таким падлюкою, як ти! І ти, гнидо, смієш згадувати наших хлопців?... — Мотрона хотіла сказати ще щось, але не змогла, затулила обличчя долонями й заплакала...

Моя кукурудза висипалася. Датіко підійшов до коша і тремтливими руками почав розв'язувати свій мішок.

— Зараз черга Макарії, — сказав тихо Беглар.

Датіко наче й не чув.

— Зараз черга Макарії! — повторив Беглар і підійшов до Датіко.

— Зачекає Макарія! — сказав той.

— Ні, його черга!

— Зачекає!

— Його, кажу, черга!

— Зачекає!... — прохрипів Датіко, відштовхнув Беглара і почав засипати в кіш кукурудзу. Беглар налетів на рундук, випрямився, довго пильно дивився на Датіко, потім пішов сів біля вогню. Я почав вибирати борошно у свій мішок, одним оком позираючи на Беглара. Він втупився у вогонь і сидів так якийсь час, потім устав і вийшов з млина. Датіко, схопивши рушницю, подався за ним, але через хвилину повернувся, сів біля вогню й поклав рушницю на коліна.

— Підпирає плечима одвірок, образився на мене... — посміхнувся Датіко.

Посидівши трохи, він раптом схопився й знову вибіг, потім повернувся.

— Скажи йому, бічо, хай заїде,— звернувся він до мене.— Нічого я йому не зроблю... Хай не мерзне на снігу!

Я не обізвався.

— Ти що, вошивцю, онімів! Ще й цей шмаркач показуватиме тут мені свої норови!

Я мовчки робив своє діло. Так минула хвилина, друга, третя, десята... І раптом шум води під млином стих, жорна жалібно заскреготали, сарекели онімїли, і в млині запала могильна тиша. Датіко сторопів, потім запитально подивився на нас. Ми так само сторопіло дивилися на Датіко. Він стояв біля жорна, не знаючи, що робити.

Через якийсь час у дверях з'явився мокрий по шию, посинілий Беглар із залізним шворнем у руці. Він весь тремтів і цокотів зубами.

— Що ти зробив, нещасний? — спитав Датіко.

— Іди своєю дорогою, Датіко... Поки я тут і поки держиться в мені душа, не їстимеш ти мчаді з борошна, змеленого в моєму млині! Ось я тут, перед тобою. Хочеш, убий мене! Я зламав жолоб...— сказав Беглар, трясучись.

Датіко довго дивився на Беглара, потім узяв свій порожній мішок, повертів його в руках, кинув на підлогу, повернувся, махнувши рукою на засипану в кіш кукурудзу, й рушив до дверей. На порозі він зупинився, трохи постояв з опущеною головою і, не оглядаючись, пішов.

У розчинені двері я бачив, як він побрів навпростець засніженим полем, як почав підніматися схилом Конццоули і як зникла темна пляма на сліпучо-білому сніговому покривалі гори.

— Вибачте мені, жінки, ваша кукурудза теж лишилася незмелена...— ніяково всміхнувся Беглар.

— Захотілося мені твого мчаді, Бегларе,— сказав я і поцілував Беглара в холодну як лід щоку.

— Зачекай, сучий сину, дай відігріти кості! — відповів Беглар, потер рукою поціловане місце й сів біля вогню.

ЦУЦА

— Здрастуй, Бежано! Ти, мабуть, думаєш, що я забув тебе? Ні, Бежано, я просто не встигаю, маю силу-силенну справ. Після уроків ми йдемо допомагати колгоспникам, та й удома багато роботи. А ще ж треба читати, уроки вчити, щоб коли не з п'ятірки, то хоч з трійками перелізти з класу в клас. Школу треба ж

якось закінчити? Не ходити ж мені все життя босому і в подертих штанах! Ти ж знаєш, що я єдиний мужчина в домі. Пішов мій і твій росіянин, Бежано, пішов на фронт. Устав одного прекрасного ранку й пішов. Я не розказував тобі, як він примусив Лукайю зняти жалобне полотнище? Ага, примусив, Бежано! А потім, дивлячись на Лукайю, і всі познімали. Так що тепер не побачиш у селі жодного чорного полотнища. Всі тільки й дивляться на дорогу й чекають пропалих. Ось воно як!.. А сам він пропав, наш росіянин, Бежано! Жодного листа, жодної відсточка від нього. Коли ми проводжали його, тітка нічого не говорила, сміялася. А серед ночі я прокинувся, Бежано, і почув, як вона плакала. Як ти думаєш, Бежано, кохала вона його? Мені здається, що кохала...

Надворі вже весна, Бежано, березень прийшов. Ось-ось розпукаються бруньки на твоїй шипшині... Зараз змайструю я лавку у тебе в ногах. Ось приніс дошку. Сидітиму на ній і розказуватиму тобі всі новини.

На фронті справи ось які, Бежано: німців ми зупинили й погнали їх назад, та поки що нам важко. Ті, хто повернувся з армії, розповідають, що ми готуємося до великого наступу. Тепер людей гине більше, Бежано, бо для переходу в наступ потрібна потрійна перевага в живій силі. Та ти й сам це розумієш. Ворог сидить в окопі й цілиться в тебе, а тобі треба вилізти з окопу й бігти на нього. Ти біжиш, а він стріляє в тебе. От коли зрушиш його з місця, тоді вже легше. Він тікає, а ти вслід йому стріляєш. Я так думаю, що скоро ми поженемо його...

— Здрастуй, Сосо! — привітався хтось до мене.

Я оглянувся. Переді мною стояла дочка наших сусідів Цуца. Вона вийшла заміж за хлопця з іншого села. Я добре пам'ятаю її весілля, наче то було вчора. П'яні бояри так палили з рушниць, що аж небо здригалось. Шість тинів повалили їхні коні. Цуцина мати тихо плакала, втираючи сльози краєчком хустки: для кого, мовляв, я тебе, доною, викохувала. Потім благала зятя: «Пильнуй її, як ока в лобі, жалій!» А після весілля просила дочку, що, мов цариця Тамара¹, сиділа на білому коні: «Частіше провідуй мене, донечко, а то від туги я збожеволію...»

Ось і повернулася Цуца до матері... Через місяць після весілля почалася війна, а ще через місяць Цуца одержала сповіщення про загибель чоловіка й назавжди повернулася в рідний дім. Тепер вона стояла переді мною, повногруда, вродлива, сильна,

---

¹ Тамара — грузинська цариця в 1184—1207 роках; за її царювання феодальна Грузія добилася великих військово-політичних успіхів.

з кошиком на руді, спертій на широке стегно, і всміхалася мені, сяючи своїми гарними білосніжними зубами.

— Здрастуй, Цуцо! — відповів я. Забивши в дошку останнього цвяха, я кинув сокиру на землю й сів на лавку.

— Ось уже цілу годину дивлюсь я на тебе здалека, а ти все з кимось розмовляєш, — сказала вона й сіла поруч зі мною.

— Це я сам з собою... — сказав я і відсунувся.

Цуца знов усміхнулася.

— Про що ж ти, бічо, розмовляв з собою?

— Розпитував про дещо, Цуцо.

— Ну й що він відповів? — засміялася вона.

— Не знаю, каже.

— Ти спитай мене, Сосоїє, я знаю все, — сказала Цуца й погладила мене по голові.

Я нічого не відповів. Цуца провела долонею вниз по моїй щоці, потім її тильним боком — угору.

— Змужнів ти, Сосоїє, борода вже росте...

— Яка там борода, сам пушок... — сказав я, і щока моя спалахнула вогнем.

— І вуса висіялись у тебе, бічо, — тихо промовила Цуца й провела мені вказівним пальцем по верхній губі.

— Це теж пушок, — сказав я, швидко встав і відступив набік, злякавшись, щоб Цуца не почула, як калатає мое серце. Вона дивилася на мене своїми великими променистими очима, всміхалася, і я побачив, як у неї біля шиї, над лівою груддю, б'ється жилка.

— Куди ти, Сосоїє? — спитала Цуца й теж устала.

— Піду додому, Цуцо, скоро й сонце зайде, — сказав я і нагнувся, щоб узяти сокиру, а коли підвів голову, Цуца все ще стояла і не зводила з мене очей.

— А ти куди йдеш, Цуцо?

— По листя рододендрона, Сосоїє. Може, підеш зі мною? У тебе сокира... — Цуца замовкла.

Я нічого не відповів. Думав, іти чи не йти.

— Коли стемніє, я боюсь одна... — додала вона.

— Гарзд, ходімо, тільки скоріше, поки не зайшло сонце! — сказав я і взяв у Цуци кошик.

Стежкою ми збігли по схилу кладовища й почали підніматися на пагорок, покритий непрохідними заростями рододендрона.

Я облюбував великий куш і геть-чисто обрубав його, скидавши гілки під ноги Цуці. Вона сіла на землі й поставила кошик біля себе. Я сів поруч з нею. За горою сідало сонце — величезне, красиве, мідянистого кольору. Воно напрочуд скидалося на добре підпечений на кеці паруючий мчаді, і мені було до болю жаль,

що цей величезний мчаді так далеко, що він неодмінно опуститься і потім викотиться десь в іншому місці. Тепер, цієї голодної весни, все кругле — і млинове жорно, і гострильний камінь, і сонце, і місяць — чомусь скидалося на мчаді. А вже місяць був зовсім як спечений на попелі корж — то цілий, то переломлений надвоє, а то лише краєць його залишався на всипаному жаринками небі, і, мабуть, тому в нашому селі голодні собаки до самого ранку гарчали й вили на місяць. Сонце заходило за гору, і тепер здавалося теж переламаним надвоє. А хмари, що полум'яніли над довколишніми горами, скидалися на величезні пні, що догоряли у вогнищі, розпаленому десь у підземеллі девами¹.

Цуца неквапливо обривала з гілок листя й акуратно складала його в кошик. Щоб було швидше, я теж узяв гілку й почав обчухувати листя.

— Ти думаєш, я не знаю, Сосойє, що ти розмовляв з Бежаною? — сказала раптом Цуца.

— Еге, Цуцо, з Бежаною, — признався я.

— І часто ти з ним розмовляєш?

— Завжди.

— Бежана дуже тебе любив...

— І я його дуже любив.

— Тебе всі люблять.

— Не знаю...

— Авжеж, тебе всі люблять.

— І ти теж? — вихопилось у мене.

Цуца почервоніла.

— Чому ти не приходиш до нас, Сосойє?.. До всіх ходиш, усім допомагаєш...

— Прийду і до вас...

— Коли, Сосойє?

— А коли мені прийти?

— Коли захочеш...

— Ну добре...

— А скажи, Сосойє, чого те дівчисько хвостом за тобою ходить?

— Хатія?

— Еге, Хатія...

— Не хвостом ходить, а я воджу її... І потім, їй приємно бути зі мною...

— А тобі?

— Мені теж приємно...

— Вона кохає тебе?

¹ Дев — лихий залізний велетень, персонаж грузинських казок.

- По-моєму, кохає...
- Як же вона кохає тебе, Сосоїє?
- Не знаю... Мабуть, як усі.
- А ти її кохаєш, Сосоїє?
- Дуже!
- І не боїшся?
- Чого, Цуцо?..

Цуца нічого не відповіла. Я поклав листя в кошик, і моя рука ненароком торкнулася руки Цуци. Я не прийняв її, і Цуца не прийняла своєї.

— А тебе ніхто не кохає, Цуцо? — спитав я.

— Не знаю, бічо, слова «кохаю» мені ніхто не каже... — засміялася Цуца.

— А хтось же кохає!

— Ні, ніхто мене не кохає, розумієш, ніхто! — промовила Цуца і, заглядаючи мені в очі, присунулась до мене. Я зняковів. — А ти кохаєш мене, Сосоїє? — спитала вона раптом і, взявши мою руку, поклала її собі на коліна.

— Я?.. Не знаю...

— Ех, нічого ти не знаєш, Сосоїє... Ти знаєш, що таке жінка?.. Жінка, яка побула місяць заміжжю і втратила чоловіка?.. Ти знаєш, Сосоїє, що таке жінка, яка в мої роки зосталася вдовою? — Цуца важко дихала.

У мене пересохло в роті. Я хотів устати, але Цуца схопила мене за руку.

— Сосо, мій Сосо, ти розумний хлопець, ти зрозумієш мене... Ти не будеш сміятися з мене, Сосоїє?.. Чуєш, бічо? Хіба тобі не шкода мене? Одна я, ніхто мене не кохає!.. — Цуца обійняла мене й пригорнула. Я й сам не знаю, як це сталося, але я теж обійняв її і почав цілувати у схвильовані груди, у шию, в губи. Цуца замружила очі, і з її прикритих зіниць закапали сльози.

— Сосоїє, мій Сосоїє... ти славний хлопець... Ти все зрозумієш, ти не будеш сміятися з мене... Або візьми оцю сокиру і вбий мене... Сосоїє... — шепотіла вона біля мого вуха, і я відчував, як у неї тремтіли губи і все її тіло.

Цуца перекинулася на траву.

— Сосоїє, дорогий мій Сосоїє, скажи, що кохаєш мене і потім хоч і вбий мене! Роби зі мною, що хочеш, риж мене, души мене, тільки скажи, що кохаєш!.. — шепотіла Цуца.

Я нагнувся до неї, обійняв її за стан, торкнувся губами її гарячих губ і раптом злякався, злякався так само, як і в перший день війни, коли я побачив онімілих людей, як і тоді, коли прийшло в село перше сповіщення про смерть, чи тоді, коли вмирав Бежана. Злякався, як лякаються власної смерті. Я подався

назад, а Щуца лежала й плакала... Задкуючи, я зачепився за куц, упав горілиць, одразу схопився і, не оглядаючись, дременував до села. Я біг навпростець, через канави, колючі куці, тини, через поля й виноградники. Мов божевільний, влетів я у двір Бесаріона Шалікашвілі, вибіг на балкон і ткнувся головою в коліна Хатії, яка незмигну дивилася на призахідне сонце.

— Що сталося, бічо? — здивувалася Хатія і провела долонею по моему спітнілому обличчю. Я все ще важко дихав.— Що з тобою, Сосоїє? Чи не скоїлося якесь лихо? — спитала вона злякано, не дочекавшись моєї відповіді.

— Хатіє, я люблю тебе!..— видавив я з себе й заплакав у неї на колінах.

— І ради цього ти біг сюди, бічо? Я теж люблю тебе, дурню, і всі тебе люблять! Чи хтось сказав, що не любить тебе, і тому ти плачеш? — спитала Хатія і знову провела рукою по моему обличчю.

— Дурна ти, як ступа, нічого ти не розумієш!

— Ти скажеш, Сосоїє, що сталося?

— Нічого, Хатіє, я був на кладовищі, у Бежани, і злякався,— відповів я.

— І не соромно тобі? — засміялася Хатія.

— Соромно...

— Не треба було тобі ходити без мене, Сосоїє! — сказала вона.

— Не треба було мені ходити без тебе, Хатіє! — сказав я і встав.

* * *

Я лежу в ліжку горілиць, з розплющеними очима й дивлюся на потемнілу стелю. Тепер весна, ми вже не топимо каміна, і нема на що дивитися — тільки на цю дощану стелю. Очі мої поступово звикають до темряви. На стелі щось повзає, зникає у щілині й з'являється знову — чи то муха, чи то жук. І вона, ця комашина, не спить. А чому? Хто його знає. Може, шукає того, кому ще не спиться. Ось воно знову залізло в щілину. Я чекаю, чекаю, а його все нема. Мабуть, знайшло-таки когось і розповідає йому про свої пригоди. А може, й нікого не знайшло, а просто заснуло. Або й не заснуло, а лежить, як я, з розплющеними очима і думає про щось своє...

Я чую з другого кутка кімнати розмірене тітчине дихання.

— Тітко, ти спиш? — питаю я.

Вона не відповідає. Мабуть, спить. І все-таки я говорю до неї:

— Тітко, вже третій рік іде війна. Скільки в нашому селі жінок, чоловіки яких на фронті! А дехто з них вийшов заміж пе-

ред самою війною. Що їм тепер робити, тітко?.. Чекаєш? Це я знаю. А як бути, тітко, тим, у кого чоловік загинув?.. Не знаєш, тітко?.. А я знаю. Шкода, тітко, тих жінок! Ті, чиї чоловіки справді загинули, повинні вийти заміж, а інші хай чекають... Ти знаєш Цуцу? Вона зовсім ще молода, вродлива, повна сили. А чоловік у неї загинув. І її ніхто не кохає. Що ж їй тепер робити? І хто її має покохати, хто її візьме? А шкода Цуци, дуже шкода, аж плакати хочеться... Кажеш, усіх шкода? Це правда. І тебе теж шкода! Я вже великий, усе розумію... Думаєш, не знаю, чому ти не виходиш заміж? Ради мене! Боїшся, щоб я не перестав тебе любити, коли ти кого покохаєш. Всі говорять, що ти пожертвувала собою ради небожа. Тепер я можу і сам про себе подбати! Чого ж ти маєш через мене не виходити заміж? Не бійся, я завжди любитиму тебе! Справді, виходь заміж, а то мені шкода тебе, тітко! Хіба ж не повинна ти мати дітей?.. Виходь за когось, тітонько... І Цуца повинна вийти заміж, і ти, і всі, хто не має дітей і не має чоловіка! Шкода Цуци! А Натели хіба не шкода? І тебе шкода, тітонько!..

— Чи ти заснеш, нарешті, бічо? — не втерпіла тітка.— Торохтиш і торохтиш... Який гріховеда тебе напоїв?

— Хіба ти не спиш, тітко? — питаю я, засоромившись, і з головою вкриваюся ковдрою.

— Спи вже! — просить тітка.

Я охоче поринув би в сон, та хіба ж заснеш після такого!..

ТРИУМФАЛЬНА АТАКА

Ніде правди діти, чимало крові попсували ми вчителів військової справи, але потім так полюбили того невеличкого чоловіка, що були на сьомому небі від радості, коли його призначили керівником нашого класу. Тепер він сердився на нас, як на своїх дітей, кричав, іноді й ляпаса давав і до хрипоті сперечався на педраді, коли стояло питання про виключення з школи когось з нас.

Не було такого, щоб Леван-учитель викликав до школи батьків учня, який погано поведився.

— Тут я вам батько і мати! Або повбиваю, або зроблю людьми! — кричав він і так грюкав кулаком по столу, що потім цілий тиждень не міг ворухнути рукою.

І все одно його уроки подобалися нам найбільше, тим паче що Леван-учитель проводив їх на березі Супси. Він розбивав клас на два ворожі табори — німців і червоних, дівчат призначав санітарками, а сам ставав начальником штабу обох таборів,

і йшло по землі горе, лилася братня кров... Ми вскакували в окопи, скубли один одного за вуха, набивали синяків, з вигуками «ура!» та ревом «здавайтесь!» штурмували то один, то другий берег Супси... Я завжди був німецьким воєначальником, і в мій роті опинялися всі недолугі, слабосилі, немічні, бо ми, німці, мали бути розбиті. Зате всі високі, дужі хлопці були в роті безстрашного Нодара-голови. Бувши червоними, вони завжди перемагали. Отож усі свої дитячі роки, аж поки не закінчилася справжня війна, я був то полонений, то поранений, то донощик, то шпигун, то диверсант, то вбитий.

Сьогодні знову литиметься кров. Перші два уроки — військова справа, і бій неминучий. Після бою всі, хто залишиться в живих, повинні піти на плантацію — допомагати жінкам збирати чай.

Зараз травень. Чайні пагони вигналися на цілу п'ядь, і жінки не встигають обривати з них листя. Якщо ми не допоможемо їм, пропаде наш годувальник — чай, огрубіє, перестигне...

На чай водять нас, учнів, щороку, і ми завжди біжимо на плантацію з радістю — з радістю тому, що, по-перше, цим допомагаємо фронтові, а по-друге, нам записують трудовні. Має наша радість і ще одну маленьку причину: збирання чаю — це як прогулянка. А ми ладні зпрягтися в ярмо, як воли, й переорати весь берег Супси, аби тільки не сидіти на уроках!..

Вишикувавшись у колону по два, ми крокуємо до Супси.

Дівчата йдуть без строю, вони ведуть Хатію. Хатія щось розповідає, і всі голосно регочуть.

— Раз, два три!.. Раз, два три!.. — лічить Леван-учитель, крокуючи збоку. Іноді він підстрибує, щоб узяти ногу, і лічить знову: — Раз, два, три!.. Мамаладзе, зміни ногу!.. Раз, два, три!.. Каландадзе, вище голову!

Він забігає наперед, повертається обличчям до нас і подається назад.

— Стр-ройови-им! — командує він.

Ми піднімаємо ноги якомога вище й нещадно тупаємо по землі.

— Орли, справжні орли! Ану, пісню!

Радіє серце у бійця,
Як кулі в ворога летять.
...А наші кулеметики —
Варалало! —
Невтомно цокотять! —

заспівую я...

А наші кулеметики —
Варалало! —
Невтомно цокотять! —

підхоплюють хлопці пісню — аж гай шумить.

Крокуємо ми, орли Левана-вчителя, хто в батькових, хто в бравових, хто в дядькових завеликих штанях і сорочках, тупаючи хто чобітьми, хто калошами, хто каламані, а хто й босоніж по прохолодному прибережному піску, широко роззявленими ротами захоплюємо й ковтаємо п'янке ранкове повітря разом з таким смачним і приемним пилом землі і до хрипоти горлаємо:

А наші кулеметики —
Варалало! —
Невтомно цокотять!

— Групо-о-о...— ревноу Леван-учитель. Ми ще затятіше затупали ногами.— Стій! Раз, два!

Ми закам'яніли на місці.

— Ліво-о-оруч!

Ми повернулися — хто праворуч, хто ліворуч.

— Горе вашим нещасним батькам! Вільно і розійдись! — скомандував Леван-учитель і сів у затінку під горіхом.

Після п'ятихвилинної перерви Леван-учитель устав:

— Завдання сьогоднішнього бою таке: німці укріпилися на лівому березі Волги,— він показав рукою спершу на мене, потім на Супсу,— ваше завдання,— тепер він ткнув пальцем у бік Нодара-голови,— вибити німців з окопів, зав'язати з ними рукопашний бій, знищити їхні основні сили, а рештки відкинути на правий берег і, не даючи окопатися, переслідувати шістдесят кілометрів.

— Шістдесят багато, вчителю! — злякався Нодар-голова.

— Не бійся, стільки і ми не зможемо пробігти! — заспокоїв я його.

— Дівчата! Польовий госпіталь розгорнеться тут, під горіхом. Ти, Хатіє, будеш головним лікарем. Ната, Какано, Тіна — медичні сестри. Атаку розпочинаю о десятій годині нуль-нуль хвилини.

Леван-учитель витяг з кишені штанів величезного, як колесо гарби, годинника на ланцюзі завтовшки як рука, подивився на нього, струсив біля вуха, потім махнув безнадійно рукою, сховав годинника і вів далі:

— Сосо Мамаладзе, забирай свою армію, і займайте окопи на березі Волги!

— Хіба ж це армія? Сама шушваль!.. От позичте мені, вчителю, Нодара-голову, і я покажу їм, де раки зимують!

— Розмови! Нодаре Каландадзе, іди на своє місце у верхньому окопі!

— Я так не хочу, дайте хоч раз і нам побути червоними! — почав я благати вчителя.

— Зачекай трохи, і ви у нас так почервонієте й посинієте, що й рідна мати не впізнає! — вискалив зуби Нодар-голова.

— Чого ви нас мучите, паршивці? Здавайтеся одразу, та й по всьому! — порадив мені Тамаз Керкадзе.

— Це ще побачимо! — відповів я і повів свою армію до берега. Нодар зайняв свої позиції.

Я вишикував біля окопу своїх солдатів і звернувся до них з історичною промовою:

— Солдати і офіцери! Ви стоїте перед великою історичною подією. Сьогодні ви повинні довести Нодарові-голові, що ви не вошивці, не боягузи й не слабаки. Перед вами багатющі береги Супси, де повно травневих черешень і здоровенних купальських груш. Правда, груші ще не допіли, але їсти їх можна, я вчора куштував. Ви голодні, роздягнені й роззуті. Якщо ви виграєте цей важкий бій, я одягну вас, нагодую, напою. А якщо програєте, вас чекає ганьба, полон і купання в крижаній Супсі. Зрозуміло вам?

— Зрозуміло! — простогнало військо.

— А тепер запасайтесь грудками й залазьте в окоп!

Військо виконало наказ.

Мабуть, і червоні залягли в окопах, бо там не було видно нікого. Леван-учитель дав знак починати. Позиція була відкрита, на рівному березі не росло жодного кущика, тільки де-не-де маячили крилаті горіхи. Запала могильна тиша. Ми поклали дерев'яні рушниці на бруствері окопу, приготували грудки, наче то були гранати, й завмерли. З окопу противника перший виліз Нодар-голова. Він махнув рукою своїм — мовляв, за мною, і поповз до нас. Голова його котилася берегом, мов великий гарбуз.

— Ну, в його довбешку я влучу! — сказав Отія Каландадзе і взяв велику грудку.

— Без моєї команди не стріляти! — наказав я.

— Якщо вони встануть, ми їх не зупинимо! Краще перебити їх зараз! — порадив Соломон Жгенті.

— Ще не дістанемо до них, хай підлізуть ближче! — сказав Ромео Чануквадзе.

Противник наближався. Я знав, що, повзучи, вони не могли взяти більше однієї грудки, тому сподівався, що першу атаку ми відіб'ємо.

— Не поспішайте, хлопці! У них не вистачить боєприпасів! Стрільте, коли скажу! І не смійте гнатися за ними: в рукопашному бою ми їх не подужаємо! — застеріг я своїх солдатів.

— Ура-а-а! — заревів раптом Нодар-голова, схопився і, мов бичок, що зірвався з прив'язі, помчав до нас.

Слідом за ним рушило все його військо. Ворожі солдати бігли, пригнувшись до землі, зигзагами.

— Ура-а-а! — знову заревів Нодар-голова.

— Згиньте! — не втерпів Отія Қаландадзе і з усієї сили жбурнув у противника «гранату». Грудка розкришилася в Нодара на голові, мов соляна. Він випустив рушницю і впав як підкошений.

— Вогонь! — зарепетував я, і у ворожі лави градом полетіли грудки.

Військо похитнулося. Бійці попадали на землю, потім поповзли назад і сховалися в окопі.

— Нодаре-голубо, не смійте більше висуватися, а то переб'ємо всіх! — гукнув я.

— Коли б подивитися зараз на його лоб, а потім хоч і вмерти! — висловив своє заповітне бажання Отія Қаландадзе.

— Якщо ми потрапимо їм до рук, вони облуплять нас, як фігове дерево! — сказав Едуард Джабуа.

— Без паніки! — гнівно блиснув я очима.

— Нодар тепер лютий, як скажений собака... З'їсть він нас усіх! — попередив мене Кажура Гагуа.

— Хто боїться, ось білий прапор! Переходь! — сказав я, діставши з кишені хусточку.

— Сосойе Мамаладзе, краще здавайся! — раптом почулося з окопу червоних.

— Хто це там обзивається? Покажись, якщо ти такий герой! — гукнув я у відповідь і виліз з окопу.

— Це я, Гурам Тавберідзе! — вигукнув ворог і піднявся на весь зріст.

— А де другий дурноголовий?¹

— Хто?

— Найголовніший!

— Я тут і раджу тобі здатися, поки ти живий! Лічу до трьох, потім іду врукопашну! — гукнув Нодар і теж піднявся на весь зріст.

— Спробуйте тільки! — відповів я.

Нодар дав якийсь наказ, і все його військо вилізло з окопу й вишикувалося в шеренгу.

— Вставайте, хлопці, і приготуйте грудки! — наказав я своїм.

Хлопці підвелись і обступили мене.

— Ох, пропали ми! — став бити себе по голові Ромео Чанкувадзе.

— Раз! — почав лічити Нодар-голова.

---

¹ Гра слів: прізвище Тавберідзе буквально означає — з роздутою (великою) головою і асоціюється із словом, що має значення «дурний».

— Випив помий таз!

— Два!

— Не варить твоя голова!

— Два з половиною!..— зглянувся на нас Нодар-голова.

По моїх лавах пройшов шепіт.

— Сосоє, переходь на наш бік, поки не пізно! — гукнув Тамаз Керкадзе.

— Не можу зрадити товаришів!

— Переходь, ми простимо тебе!

— Що ти маєш мені прощати, нещасний!

— Переходь, Сосоє Мамаладзе! Якщо не сподобається, підеш назад!

— Здавайся! Полонених ми годуємо маслом і білим хлібом! У нас усього ось так, по горло! — гукнув Нодар і провів рукою по шиї.

— Це і по вас видно: животи присохли до спини.

— Три! — заревів Нодар, і непереможна армія з гучним «ура» рушила на нас.

— Вогонь! — зарепетував я.

Три грудки розсипалися в Нодара на голові, але зупинити його знавісніле військо не можна було.

— Ура-а-а! — горлали вони і були вже так близько, що я бачив, як хижо світять їхні очі.

— Ой леле! — заверещав хтось у моїх лавах, і все перемішалось: підніжки, стусани, щипки, грудки, що розсипалися на головах, знову підніжки і знову стусани. Почався рукопашний бій.

— Що ти робиш, бічо!

— Учителю, вухо-о-о!

— Не рви штанів, батькові!

— Ти полонений!

— Убитий я, убитий!

— Підними руки!

— Опусти палицю — тоді підніму!

— Кидай зброю!..

— Де ж у мене зброя?!

— Пусту рукав, поганцю!..

— Цей віслик думає, що я й справді німець!

— Не плюйся!

— А ти пусти мого носа!

— Ти що, кацо, справді вбиваєш мене?!

Потім усе заспокоїлося, чути було тільки важке дихання. Двоє тягли мене за ноги до штабу, а моє деморалізоване військо ступало поруч.

Нарешті мене кинули до ніг Леванові-вчителю.

— Товаришу начальник штабу! — виструнчився перед учителем Нодар-голова. — Ваш наказ виконано, армію противника знищено, лівий берег Волги захоплено, наші війська продовжують триумфальний марш на захід. Жертв майже немає. Взято в полон німецького генерала Сосою Мамаладзе. Ось він перед вами!

— Сосоє, бідолохо мій, ти знов потрапив у полон? — спитала Хатія.

Усі засміялися. Я теж засміявся, потім устав і почав обтрусувати штани.

— Тепер відпочиньте, хлопці, півгодини — і гайда в колгосп!

З радисним галасом кинулись ми до Супси і, як змучена спрагою череда, забігли в холодну воду. Через півгодини ми всі лежали в затінку й мовчки дивилися на казкове гарне, сине-сине небо. Леван-учитель лежав горілиць і смакував цигарки «Темп». Запах тютюнового диму приємно лоскотав нам у носі. Ми роздували нізді й глибоко вдихали повітря. Тютюн, очевидно, був у кожного з нас, але фабричні цигарки під час війни мали особливу принадність і особливий смак. Ті цигарки були для нас мрією, і тепер, коли вони так близько, всього за два кроки, ніхто з нас не наслідювався встати й попросити в учителя одну цигарочку, щоб кожному затягнутися по раз у і потім цілий рік хвалитися: я, мовляв, курив «Темп».

Нодар-голова все-таки не витримав, підморгнув мені і штовхнув ліктем — піди, мовляв, попроси. Я покрутив пальцем біля скроні, що означало: «Чи ти здурів?» — «Іди!» — прочитав я на перекирвленому Нодаровому обличчі й зважився.

— Учителю!..

— Що таке, Мамаладзе? — спитав мене вчитель і зробив таку затяжку, що я мало не знепритомнів.

— Учителю, я чув, що перед стратою виконують останнє бажання засудженого на смерть. Це правда?

— Правда! — сказав учитель так упевнено, наче його самого принаймні разів десять засуджували на смерть.

— А я ж, учителю, полонений німецький генерал?

— Авжеж!

— Значить, ви мене розстріляете?

— Якщо признаєшся в усьому, не розстріляємо! — засміявся вчитель.

— Не скажу ні слова! — заявив я мужньо.

— Ну, тоді розстріляємо! — нахмутив брови вчитель.

— У такому разі виконайте, вчителю, останнє моє прохання!

— Виконаємо? — спитав він командувача армії-переможиці.

— Я вважаю, що було б великою ницістю з нашого боку відмовити йому! — відповів з усією серйозністю Нодар-голова.

— Кажи, бічо, чого хочеш? — полагіднів учитель.

— Дайте нам одну цигарку, вчителю, на весь клас... Ми он туди побіжимо, ви навіть не побачите, що ми курили...— заблагав я.

Учитель остовпів від несподіванки, потім раптом скипів:

— Що? Кому ви посміли таке сказати? Мені, Леванові Гурієлідзе, педагогові, ветеранові війни! Щоб я власною рукою з власної кишені дав цигарку своїм учням? Отруїв вам легені, серце, кров?! Скажіть, що ви пожартували, а то я збожеволію!..

— Ми пожартували, вчителю, вибачте нам! — злякано промовив я і пересів набік.

Учні затамували дух. Учитель ще якийсь час бушував, потім поступово заспокоївся і знову ліг.

— Ач, цигарок захотіли! Я покажу вам цигарок!

— Учителю! — заговорила раптом Хатія, яка увесь цей час тихо сиділа й слухала нашу розмову.— Ніколи в житті я такого не робила, я не донощиця, але тепер не можу не сказати вам: поки ви спускалися до річки, хлопці витягли з вашого кітеля цигарки і одну начинили порохом — все одно, мовляв, не дасть нам закурити... Вони думали, що коли я не бачу, то вже й не чую.

— Ти що, збожеволіла, гого? Бреше вона, вчителю! — закричав я.

— Ага, злякався? — спитала іронічно Хатія й заморгала очима.

— Он воно що!..— мовив учитель і подивився на нас обох так нищівно, що ми не змогли звести на нього очей.

— Вона пришелелувата і бреше вам, учителю! — вигукнув Нодар-голова.

— Сам він пришелелуватий і сам бреше, вчителю! — сказала твердо Хатія.

Здивований клас, пороззявлявши роти, дивився на Хатію, що вперто стояла на своєму.

— Нікому не зрушувати з місця! — наказав пошепки зблідлий учитель і встав. Він підійшов до кітеля, що висів на сучку горіха, дістав з кишені ще майже повну пачку «Темпу», уважно оглянув кожну цигарку і, нічого такого не помітивши, повернувся до Хатії:

— Кажеш, начинили порохом?

— Еге ж, учителю, на власні вуха чула!

— Ну добре... Тепер слухайте мене! — Учитель пройшов перед нами справа наліво.— Сосо Мамаладзе! Бери цигарку й закурай! — звелів він, подаючи мені пачку.

— Не хочу, вчителю!

— Що? Не хочеш? Зараз же бери!

— Хочете підірвати мене, вчителю?

— Кажу тобі, закурай! — не відставав від мене вчитель.

«Чорт з ним,— подумав я,— заплющу очі й закурую, в гіршому разі обсмалю собі носа!» Я взяв цигарку, прикурив і жадібно затягся.

— Яго Антідзе, візьми!.. Отаре Тавадзе, бери, закурай!.. Кажу-ро Гагуа, дивись мені в очі й бери!.. Отіє Каландадзе!..

— Я не курю, вчителю!

— Що-о-о?

— Не курю я, вчителю, от і все!

— Закурай, якщо тобі дороге життя!

Отія потягнув цигарку й закашлявся, мов Бегларів собака.

— Вбиваєш мене, вчителю? — простогнав він здушеним голо-сом.

Цигарки було роздано всьому класові. В пачці лишилась одна цигарочка. Учитель відійшов набік і напружено спостерігав, у кого ж вибухне фатальна цигарка.

Усі ми курили обережно, з острахом і все-таки відчували невимовну насолоду. Особисто я не жалкував, що так ризикую — за цю цигарку можна було й життя віддати.

— Швидше, не тягніть! — квапив нас учитель.

— Між іншим, я нікуди не поспішаю,— сказав Отія, смакуючи дим.

— Боже мій, яка розкіш! — вигукнув Нодар-голова, глибоко затягнувшись востаннє, вільно зітхнув і кинув недокурочок у траву.

— І моя без пороху! — сказав Яго Антідзе, кинувши свій недокурочок.

Щасливо докурили й Отар Тавадзе, Ромео Чануквадзе та інші.

Лишилися тільки я та Отія Каландадзе. Уникнув міни й Отія, і тепер увесь клас прикипів очима до мого рота. Учитель аж палав від нетерпіння, так і пронизував мене поглядом. Я зиркнув на свою цигарку — її лишилося на одну добру затяжку. Заплющивши очі, я повільно затягся і, коли приемний дим заповнив рота, послав його із свистом у легені. Потім розплющив очі й знову глянув на цигарку. Цигарка догоріла до мундштука. Весь клас полегшено зітхнув і перевів очі на вчителя. Він поглядав на нас, дивуючись не менше, ніж ми.

— Лишилась одна цигарка, і її викуриш ти, Сосо Мамаладзе! — прошепотів учитель.

— Не можу більше вчителю! Дякую вам! Така доза нікотину вб'є мене!

— Сосо Мамаладзе... — почав знову вчитель.

— Цю останню цигарку викурить ви, вчителю, вона не вибухне! — сказала раптом Хатія.

Усі обернулися до неї. Вона стояла під горіхом і всміхалася.

Раптом ми заворушилися, хтось пирснув, потім ще хтось, потім когось прорвало — і розлігся регіт. Ми довго аж качалися від сміху. Вчитель якийсь час стримував себе, а потім не втерпів і зареготав разом з нами.

Коли всі заспокоїлися, вчитель попрямував до Хатії. Вона відчула, що він наближається, й повернула до нього обличчя.

— Ти думаєш, Хатіє, мені шкода для них цигарок?

— Ні, вчителю, мені просто хотілося, щоб хлопці покурили. Тепер їм цілий рік буде чим хвалитися: а ми курили «Темп»! Вибайте мені, вчителю...

Учитель поплескав Хатію по щоці, потім обійняв її за плечі й повільно повів до дороги.

— Мамаладзе! — гукнув він. — Вишикуй групу — і за мною!

— Групо-о-о, шик-у-уйся! — скомандував я. Група вишикувалась. — Рівняйся! Стру-унко! До колгоспу кро-о-оком... руш! Раз, два, три!.. Раз, два, три!..

Я побіг уперед і став на чолі групи.

— Орли ви, хлопці, справжні орли! Стройовим кроком!.. Ану, пісню, тквені чиріме!¹

І знову затупали по долині Супси наші чоботи, каламані, калоші, босі ноги. Знову розвівалися на вітрі завеликі на нас батькові чи братові сорочки й штани. І знову лунала над берегами річки наша переможна пісня:

Генацвале, мила Раю,
Назбирала стільки чаю!
Як підождеш — через осінь
Серце я тобі вручаю.

Тієї травневої ночі наша армія й справді розпочала наступ по всьому фронту і тріумфальним маршем рушила на захід.

ТАКЕ ВОНО, ЖИТТЯ

Стоїть червень сорок третього року. Якраз пора купання, футболу, лело², лахті³, чижиків⁴, довгого осла та боротьби. Давно вже розпустили нас на канікули. Та де ж лахті? Де футбол? Наших хлопців наче підмінили.

¹ Тквені чиріме — ласкаве звертання, буквально: ваше лихо мені.

² Лело — грузинська національна гра, мета якої — вихопити м'яч з рук суперників і донести його до певного місця; гра дала назву республіканській спортивній газеті.

³ Лахті — дитяча гра, учасники якої намагаються вихопити з кола один з ременів, що лежать на землі, не діставши стусана ногою.

⁴ У цій грі ловлять руками цурку, підкинуту довгим кийком.

- Бондойе скарлючений, ходімо грати в лахті!
- Ти що, здурів, бічо! Мені он треба кукурудзу прополоти!
- Нодаре-голово, пограймо в футбол!
- Не маю часу, ще дров не нарубув!
- Отіе, клич своїх, поборемося!
- Не до боротьби мені, Сосоїе, ледве ноги волочу...

Усі ми знали, дуже добре знали, що м'яча нема, знали, що ніхто з нас не має часу для товариша, що нам тепер не до м'яча, не до боротьби, проте щодня кликали один одного пограти, щодня благали один одного хоч на годинку відкласти справи, щоб повернутися до днів дитинства, але нічого не виходило. Бувало, ми й збиралися, розбивалися на партії, підкидали в повітря м'яч, та потім один згадував про щось нагальне, за ним другий, третій, наші лави рідшали, і незабаром усі ми покидали якимось чудом не переораний майданчик.

Зовсім по-іншому дивились ми тепер на село, і село дивилося на нас іншими очима.

Одного ранку прийшла до нас сусідка Мака й попросила тітку:

— Сьогодні в мене толока, дорога Кетеван, хай прийде твій мужчина!

— Піди, дитино! — сказала мені тітка, і я як мужчина пішов з Макою, працював у неї до пізнього вечора, пив вино, як мужчина, напився, як мужчина, і, підійшовши до свого двору, як мужчина, кашлянув біля хвіртки. І я відчув, що того вечора тітка піклувалася про мене, як про мужчину. А перед сном вона помила мені ноги теплою водою достоту так, як колись бабуся мила ноги дідові, що повертався стомлений з поля.

Був теплий червневий вечір сорок третього року. Тітка перевернула борошняну мірку над гобі, постукала рукою по боках і підняла. Висипалося дві пригорщі борошна. Тітка налила теплої води й почала однією рукою місити тісто. Низько схилившись над гобі, вона місила нескінченно довго, хоч борошна було як кіт наплакав. І раптом я побачив, як на край гобі упала сльозина, за нею друга...

— Чого ти плачеш, тітко? — спитав я, хоч дуже добре знав, що завдало їй жалю.

— Це все, Сосоїе, більше немає... — промовила вона, показуючи на долоні тісто.

Я промовчав. Тітка зсунула з пальців тісто, наче видавлювала з діюк молоко, і обернулася до мене:

— Скажи що-небудь, Сосо! Як нам бути?

— Вчителько Кето! — покликала з подвір'я Хатія.

— Заходь, Хатіе! — гукнув я.

Хатія зайшла в кухню.

— Здрастуйте!

— Здрастуй, Хатіє! — відповіла тітка.

Я підсунув Хатії триногий ослінчик, посадив її, а сам піднявся в оду, пройшов у дальшу кімнату й зупинився перед нашою родинною скринєю. Довго я дивився на неї, тоді схопив за ручку й потяг скриню до сходів. Коли я впер її в кухню, тітка від подиву встала.

— Що це, бічо? — спитала вона.

— Тут одяг мого батька й моєї матері.

— Ну й що?

— А те, що я продам його!

— Ти збожеволів?! — злякалася тітка.

— Відвезу в Набеглаві й обміняю там на кукурудзу!

— Хатіє, чуєш, що він каже? — спитала тітка.

— Чую... — відповіла Хатія й кивнула головою.

— Відвезу в Набеглаві та обміняю на кукурудзу! Чого ж нам помирати з голоду?

— Сосойе! Зараз же візьми цю скриню й постав на місце! — звеліла тітка, і голос у неї обірвався.

Я відкинув віко скрині, і щось здавило мені в горлі. Потім я засунув руку в скриню й витяг батькову шкіряну куртку. Щоліта я вивішував її на сонце, і ніколи нічого, крім якогось невиразного почуття любові та поваги, до цієї куртки не відчував, а тепер я злякався, так злякався, наче силоміць скидав її з живої людини, і та покірково дивилася на це.

— Це теж візьму, і це! Чуєш? Я вже не маленький і прошу — не вчи мене розуму! — закричав я й відчув, що губи в мене затремтіли.

— Не роби цього, Сосойе! — заблагала тітка.

— Візьму, візьму! Плач, скільки хочеш! І ці чоботи візьму, і ці штани, і цю сорочку! — репетував я, викидаючи із скрині одяг.

Раптом голос у мене осікся... Під сорочкою лежала згорнена вдвоє рожева сукня. Я мовчки дістав її, розгорнув, потім знову згорнув, поклав на місце, а зверху на неї батькові штани й сорочку і зачинив скриню.

— Я візьму чоботи й куртку, тітко, більше нічого. Ти не плач. Попрошу осла в Манасе Таварткіладзе й поїду до Набеглаві. Там поміняю на кукурудзу.

Тітка мовчала.

— Завтра й поїду!

— І я з тобою! — сказала Хатія і встала.

Рано-вранці ми з Хатією стояли на подвір'ї Манасе Таварткіладзе й погладжували по спині худого, як драбина, осла.

— У осла великі вуха, дітоньки, та людину він слухає погано... Осел упертий, любить ласку, добре слово й чемне поводження...— повчав нас Манасе, припасовуючи сідло.

— Тепер Сосоїя душі в твоєму ослі не чутиме, дорогою освідчиться йому в коханні! — сказала Хатія.

— Не освідчиться, то осел і брикатися вміє. Осел — це тобі, синку, не кінь, який іде, куди його ведуть. Ні, голубе, осел знає собі ціну!

— Що не кажи, дядьку Манасе, осел є осел!

— Е, ні, синку, ти помиляєшся! Наполеон, скажу тобі, скорив Єгипет завдяки ослам! А хто допоміг нам відстояти Кавказ? Хіба ж не осли піднімали на кручі гармати й боєприпаси? А машини, як і коні, в горах спасували!

— А якби тобі пропонували обміняти осла на коня — ти б згодився?

— Я ж не вісюк, бічо! Та я ослом цим живу! — обурився Манасе.

Сідло було вже застебнуте. Я взявся за повід і потяг осла до хвіртки.

— Удвох на нього не сідайте, дітоньки, по черзі, а то впаде в дорозі! Якщо упреться, сядьте йому на круп, тоді він понесе, як чорт.

— Не хвилюйся, дядьку Манасе, усе буде добре! — заспокоїла його Хатія.

— Я знаю, гого, що ти ненабагато розумніша за нього, та не вже твій батько з глузду з'їхав? Як він міг довірити тебе цьому божевільному?

— Не бійся за нас, дядьку Манасе!

— Ну, будьте розумниками. А за осла даєш мені батман кукурудзи, так?

— Так, дядьку Манасе!

Дядьку Бесаріон просив мене берегти Хатію, як ока в лобі — не погуби, мовляв, мене, потім перекинув мені через плече свою двоствольну централку, — може, хто з дурного розуму дасть за неї кукурудзи. Він провів нас до царини й стояв там, поки ми не зникли з очей.

Тоді осел у Гурії був такою самою дивиною, як іноземний турист у нашій країні до війни. Ми з Хатією йдемо курною дорогою, що веде до Набеглаві, а сільська дівтора, галалакаючи, суне за нами. Мені соромно, і я грізно позираю на дітей. Осел іде собі, як ніде нічого, тільки тупає копитами та хляпає довжелезними вухами. А Хатія сидить у сідлі, мов цариця Тамара, і всміхається.

— Чого їм треба, Сосоїє? Не бачили осла, чи що? — питає Хатія.

— Тебе ще тільки тут не вистачало! Прикуси язика, а то заверну додому!

— Я повернусь, якщо хочеш...

— Сиди там і не балакай багато!

— Сосоїє, може, зупинимося в когось?

— Де ж тут зупинишся, гого? Це село ще бідніше за наше! Ми виїжджаємо з села й полегшено зітхаємо.

Надвечір ми вступили в Набеглаві. Я зупинив осла біля першого ж двору й підійшов до воріт.

— Господарю! — покликав я.

З хати вийшло двоє: чоловік середнього віку, з обличчям, подзьобаним віспою, як млинове жорно, і хлопець моїх років з бульбастиим носом.

— Будь ласка! — запросив старший, розчиняючи ворота.

Я завів осла в двір, зсадив Хатію і привітався до господарів.

— Хто ви такі? — спитав рябий.

— У нас є шкіряна куртка й чоботи, міняємо на кукурудзу. Не хочете?

— Покажи! — попросив рябий.

Я дістав з хурджина одєжину й показав. Рябий почав розглядати.

— Осел твій? — спитав носатий.

— Мій.

— А ця дівчина хто тобі?

— Ніхто.

— Її теж міняєш на кукурудзу? — вискалився носатий.

— Не скаль зубів і не сунь свого носа, куди не просять, а то розтовчу його!

— Хто це, Сосоїє? — спитала Хатія.

— Ніс! — відповів я.

Носатий аж тепер помітив, що Хатія невидюща.

— Ця дівчина сліпа? — здивовано спитав він.

— Сліпа, але не глуха, телепню! — відповів я й підійшов ближче до Хатії.

— Ти, синку, прийшов сюди сваритися чи торгувати? — спитав мене рябий.

— Заткни йому рота, щоб він не був навстіж, як двері свиногошика, і я не сваритимуся.

— Замовкни, бічо! — розсердився рябий на носатого і звернувся до мене: — Слухай, чому ти в таку спеку продаєш пальто? Я ж не шовковик, щоб залазити в кокон!

— Не хочеш — давай назад!

— За скільки продаси?

— Не продаю, міняю на два пуди кукурудзи!

— Ти що, з глузду з'їхав?

— Еге ж!

— Ну, добре, даю один батман!

— Один батман уміститься в кишені цієї куртки.

— Ну ось, понасипаю всі кишені, і кінець торгіві!

— Сосоє, в що одягнений цей дядько? — спитала Хатія.

— У що? Сорочка на ньому подерта! — відповів я, оглянувши рябого з голови до п'ят.

— Ну й хай ходить у сорочці! Дай сюди куртку! — сказала Хатія, простягаючи руку.

Я віддав їй куртку.

— А за чоботи що тобі дати? — спитав знову рябий.

— Ми і чоботи насиплемо кукурудзою! — знову вискалився носатий.

— А все-таки, скільки ти хочеш? — не відставав рябий.

— Ніскільки!

— Дурно віддаєш, га?

— Дурно росте в тебе оцей носатий бовдур, подбай про нього! — відрубав я і вирвав у нього з рук чоботи.

— Не розпускай язика, бічо, а то полетиш сторч головою в колодязь! Думаєш, я боюся твоєї рушниць? — скипів рябий.

— Ходімо, Сосоє! — сказала Хатія.

Я посадив її на осла, і ми рушили до воріт.

— Сосоє, зупини на хвилину осла! — попросила Хатія. Я зупинив. Хатія повернула голову до двору: — Вони ще не зайшли в хату?

Батько з сином стояли на подвір'ї й дивилися нам услід.

— Ні.

— Дядьку, — гукнула Хатія, — а осла ти не купиш?

— Навіщо мені, гого, осел? — здивувався рябий.

— Матимеш у домі двох ослів! — засміялася Хатія.

Рябий роззявив рота. Носатий почав був шукати каменя, але зняв з плеча рушницю, і він мерщій сховався за батькову спину.

І знов поїхали ми дорогою. Коли вибралися на край села, осел сповільнив ходу.

— Де ми, Сосоїє? — спитала Хатія.

— Край села, Хатіє.

— А котра година?

— Уже стемніло, Хатіє.

— Зупинімося в когось, Сосоїє,— сказала Хатія.

Я притримав осла біля крайнього двору.

— Господарю! — покликав я.

На балкон оди вийшов чоловік з каганцем у руках.

— Хто там? — гукнув він.

— Я Сосоїя, Мамаладзе,— відповів я.

— Який Сосоїя? — здивувався господар.

— Який?.. Не знаю... Ну, Сосоїя!

— Будь ласка! — Господар квапливо спустився сходами, підійшов до хвіртки, освітив нас каганцем і здивовано оглянув кожного з ніг до голови.

— Хочемо переночувати у вас, дядьку...— сказав я йому.

— Заходь, синку! — запросив господар і розчинив хвіртку. Ми увійшли в двір. Я допоміг Хатії злізти з осла й повів її до оди. Господар ішов попереду.

— Будь ласка, дітоньки, будь ласка! — говорив він, затуляючи долонею каганець, щоб не погас.

— А як з ослом, дядьку? — спитав я господаря.

— Зніми з нього сідло і хай до ранку попасеться на подвір'ї. Нікуди він звідси не піде! — відповів господар.

Я розпріг осла й пустив його пастися, а хурджин перекинув через плече.

— Какано! Жінко! — покликав господар.

— Чого тобі, чоловіче? — На балкон вийшла літня жінка, занята хусткою.

— До нас гості, Какано, йди зустрічай!

— Ласкаво просимо, батоно! — заметушилася Какано.— Сюди, будь ласка!

Ми піднялися сходами, зайшли в оду. Я посадив Хатію на тахту і сам сів поруч.

— Мир сьому дому! — сказав я з запізненням.

— Дай боже й тобі миру! — відповіла Какано.

У кімнаті запало ніякове мовчання. Господарі запитливо дивилися на нас і наче не зважувалися сісти. Хатія сиділа всміхнена на тахті й, мабуть, чекала, щоб перший заговорив я, а я розглядав кімнату й зовсім не думав про те, що господарям не

терпілось довідатися, хто ми такі й чого прийшли сюди. Попід стінами навпроти стояли дві тахти, на одній з яких сиділи я і Хатія. Ще був тут стіл, навколо нього — чотири стільці, а біля каміна — кілька триногих ослінчиків. Більше нічого. На стіні висів портрет сердитого юнака в гімнастерці, застебнутій на всі гудзики. Власне, два портрети того самого юнака в одній рамці. Я здивувався — навіщо треба було вставляти в одну рамку два однакові портрети? Цей сердитий подвійний юнак дивився на мене і Хатію так, наче був невдоволений, що ми зайшли в цю кімнату, не спитавши в нього дозволу.

— Чиї ви будете, дітоньки? — не втерпіла господиня.

— Ми, тітко, взяли дещо з одягу, щоб обміняти на кукурудзу, а в дорозі застала нас ніч... Якщо можна, ми переночуємо у вас,— відповіла Хатія.

— Ох, донечко моя, не те що переночувати — я вас зовсім додому не відпущу, якщо вам сподобається в нас! — знов заметушилася Какано.

— А який у вас, дітоньки, одяг на обмін? — спитав господар. Я поставив перед ним хурджина.

— Бабіло Вашакмадзе! Знайшов час дивитися на одяг! Діти ж, мабуть, зголодніли! — розсердилася жінка.

— Ну, то й берися до діла! Я пектиму мчаді, чи що? — дорікнув Бабіло й потягся до хурджина.

Він довго розглядав куртку, потім надів її, подивився в дзеркало, що висіло на стіні, похитав головою, скинув куртку й бережно поклав на тахту. Потім узяв чоботи, повертів у руках.

— Можна? — спитав він мене й скинув чув'як.

Я кивнув головою. Бабіло поплював на долоні, засунув ногу в чобіт і потяг за халяву. Новісінький чобіт був якраз на його ногу.

— Дай боже тобі здоров'я! Оце-то чоботи! Скільки, синку, хочеш за них? — спитав він мене, підвівся й, виставивши вперед праву ногу, замилювався чоботом.

— Пуд кукурудзи! — сказав я і глянув на Хатію.

— Пуд кукурудзи! — повторила Хатія і всміхнулася.

— Це майже даром, якби то була кукурудза! Наше село недарма називається Набеглаві¹. Колись і кукурудза була, і комори, а тепер це й справді коморище... — промовив Бабіло й почав скидати чобіт.

Какано тим часом поставила посеред кімнати низенький столик, розклала мариновану цибулю-порей, молодий сир та холод-

¹ На б е г л а в і — коморище, місце, де була комора (груз.).

ний мчаді, потім принесла глечик вина й запросила нас до вечері:

— Ідїть, дітоньки, ви ж, мабуть, голодні!

Я не став відмовлятися, взяв Хатію за руку, підвів до столика й посадив. Бабіло не зводив очей з Хатії, а Какано, підперши рукою щоку, скрушно хитала головою. Бабіло налив вина нам і собі.

— Боже поможи нам! — промовив він і випив.

Я поклав Хатії мчаді та сир і цокнувся з нею. Хатія взяла склянку.

— Будьте завжди здорові! — сказала вона, випила до дна і всміхнулася.

— Хто ж ви, дітоньки? — спитав Бабіло й приготувався слухати.

— Я Сосо, Мамаладзе, а це Хатія!

— Ким ви доводитеся одне одному?

— Ніким! — відповів я.

— Ми сусіди, я і Сосоїя вчимося в одному класі, — сказала Хатія.

— Ти вчишся, донечко? — здивувався Бабіло.

— Аякже. Мене Сосоїя водить до школи.

— А очі в тебе давно болять, донечко? — спитав обережно Бабіло.

— Вони не болять. Я просто не бачу, а так вони зовсім не болять...

— Ох, доню моя! — похитала головою Какано. — Як же допускає бог, щоб таке ангелятко, як ти, не бачило сонця і денного світла! — Вона пригорнула до грудей голову Хатії і поцілувала її волосся.

— А сонце Хатія бачить. Лікар сказав, що коли вона бачить сонце, то він її вилікує, — зауважив я.

— Справді, донечко? — спитав Бабіло й поналивав вина.

— Ага, я й справді бачу сонце, і батумський лікар сказав моєму батькові, що раз я бачу сонце, то він поверне мені зір. Коли війна закінчиться, батько повезе мене до Батумі, і там мені зроблять операцію, — сказала Хатія і почала їсти.

— Як звать тебе, доню? — спитала Какано.

— Хатія.

— Ти й справді Хатія¹, хай пошле тобі бог благодать, доню! — промовила Какано.

— Спасибі вам! — подякувала Хатія.

---

¹ Х а т і — ікона (груз.).

— Будь здорова, доню!.. Раз лікар пообіцяв, то неодмінно ви- лікує!.. Та як це мати відпустила тебе в таку даль? І не боїться вона? — спитав Бабіло й випив вино.

— Матері в мене немає, а з Сосоїєю батько мене відпускає всюди,— відповіла Хатія.

— Видно, ти дуже любиш твого Сосоїю!

— Його всі люблять! — сказала Хатія.

— Вона ж не пішки, на ослі! — сказав я.

— А якщо дістанеш кукурудзу, то вже не зможеш посадити її на осла. Така ноша йому не під силу! — засміявся Бабіло.

— А ми підемо пішки, помаленьку, ходити пішки мені більше подобається,— сказала Хатія.

— Дай попоїсти дітям, старий! Засипав їх запитаннями,— до- рікнула йому Какано.

— Іжте, дітоньки, їжте! Поговоримо потім! — Бабіло підсунув до нас мчаді, сир і знову налив вина.

Після вечері Бабіло повернувся до розмови.

— Ці чоботи я, мабуть, візьму. Але ти поступися трохи, синку!

— На скільки поступитися, дядьку Бабіло?

— Не думай, що я такий безсовісний! Ціну цим чоботям я знаю. Але, сам розумієш, сутужно тепер з кукурудзою... Якби не треба було борошна, хіба ти продавав би такий золотий товар? Чи не так, Хатіє?

— Так, дядьку Бабіло! — всміхнулася Хатія.

— Отож я дам тобі за чоботи один батман кукурудзи, Сосоїє.

— Мало одного батмана... Один батман я повинен віддати Ма- насе за осла...— сказав я і чомусь засоромився.

— Еге ж, таке воно, життя, його завжди вивчатимеш: коли свого не лишиється, чуже ти позичатимеш,— заговорив Бабіло віршами.

Я мовчав.

— Ну добре, синку, за півтора батмана віддаси?

— Якщо візьмеш і куртку, віддам,— вирішив я.

— А за куртку скільки хочеш? — спитав Бабіло й подивився на неї такими очима, що я зрозумів: вона йому припала до душі.

— Два пуди.

— Ого! — вигукнув Бабіло.

— Це куртка Сосоїїного батька! — сказала Хатія.

— Як же твій батько скинув її з себе? — спитав Бабіло, засу- ваючи руки в рукава.

— А він не скидав!

— Що, вона не ношена?

— Надів один раз...

— Ет, нехай йому біс, дам тобі пуд, а сам голодуватиму літом...— промовив Бабіло.

Я опутив голову, не знаючи, згоджуватися чи ні.

— Ця куртка й чоботи — Сосойіного батька. Якби не скрута, він не продавав би їх... А одного пуда мало! Тітка не дозволяла йому брати, а він усе-таки взяв...

Бабіло підозріливо подивився на мене.

— Батько твій на фронті, синку?

— Ні.

— А що, в тебе нема батька?

— Не знаю...

— А матері?

— Не знаю.

— Стривай, стривай, синку... Поясни до ладу, в чому річ?

— Його батька й матір заарештували в тридцять сьомому році,— сказала Хатія.— Тепер Сосойю виховує його тітка, вчителька Кето.

Бабіло похитав головою. Потім скинув куртку, бережно поклав її на тахту.

— В тридцять сьомому році, кажеш? — перепитав він, помовчавши.

— Ага, в тридцять сьомому...

— Уночі взяли?

— Ага, вночі...

— Разом?

— Ні, спочатку батька, а тоді матір...

— А далі?

— Далі нічого...

— І нічого про них не чути?

— Ні...

— Горе його нещасній матері!.. Ти пам'ятаєш батьків, синку? — жалісливо спитала Какано.

— Ледве-ледве, як уві сні... Матір пам'ятаю краще...— відповів я, потім узяв куртку й згорнув її.— Ми вийдемо вдосвіта, дядку Бабіло,— спробував я переіменити тему розмови.

— Добре, синку, добре... Какано, відсип цим дітям п'ять з половиною багманів кукурудзи!

Какано мовчки вийшла в другу кімнату, взявши два мої мішки.

— Тяжко це, синку, ох як тяжко...— заговорив сам до себе Бабіло.— Багато людей пропало в тридцять сьомому. В ту лиху годину з нашого села теж забрали двох — Габрієла-мірошника та Іакінте Кунчулія, рахівником він працював у конторі... Забрали обох уночі. І слід пропав...— Бабіло замовк.

З другої кімнати чути було приємний шурхіт зерна,— видно, Какао пересипала кукурудзу.

— А рушниці не купиш, дядьку Бабіло? — спитав я раптом.

— Що ти сказав, синку? — звів на мене очі Бабіло.

— Рушниці, кажу, не треба тобі?

— Рушниці? Ага, рушниці... А навіщо мені, синку, рушниця? За цю війну і дрозди, й омелюхи перевелися — в кого ж стріляти?.. А втім, зимою іноді звір забігає в село, то рушниця може стати в пригоді... Скільки ти за неї хочеш, синку? — Бабіло взяв централку, розкрив її і подивився через стволи на світло.

Я нічого не сказав, тільки стиснув Хатііну руку. Рушниця належала їй, і ціну повинна була визначити вона.

— Добряча рушниця! — промовив Бабіло й замкнув її.— Ну, скільки ви за неї хочете? — спитав він знову.

— Ніскільки! — сказала раптом Хатія.

Від подиву я роззявив рота.

— Що, не продаєш? — спитав її Бабіло.

— Ні, не продаю, дядьку, так віддаю. Дарую, якщо вона тобі подобається;— відповіла Хатія і всміхнулася.

— Дуже подобається, шені чиріме, та даром я не хочу... Розгніваються на тебе вдома! — сказав Бабіло й, прихиливши рушницю до стіни, погладив Хатію по голові.

— Ні, так я не хочу! І ніхто на мене не розгнівається! Рушниця моя, і я дарую її тобі! Якщо візьмеш, буду рада...— Хатія закліпала віями:— Скажи, Сосойе, що це моя рушниця і що ніхто не буде гніватись на мене.

Я зрозумів, що коли Бабіло зараз відмовиться від рушниці, Хатія зайдеться плачем, мов дитина, і подивився на дядька Бабіло благальними очима.

— Це Хатііна рушниця, і вона дарує її тобі, дядьку Бабіло! Якщо ти не візьмеш, Хатія образиться...— сказав я і глянув на Хатію. Вона закивала головою.

— Що ж, дякую тобі, доню! Рости щаслива на радість своєму батькові! — промовив Бабіло й поцілував Хатію в щоку.— Какао, а йди сюди, де ти там запропастилася? — покликав він дружину.— Постели-но дітям, вони ж хочуть спати!.. І глянь, яку рушницю подарувала мені Хатія. З такою зброєю можна і в розбійники податися!

Увійшла Какао. Бабіло простягнув їй рушницю.

— Ой, прийми її, чоловіче, а то ще вистрелить! — відмахнулася Какао й заходилася стелити постелі. А поки вона стелила, я знову звів очі на сердитого юнака і не переставав дивуватися: навіщо треба було вставляти в одну рамку два портрети тієї самої людини?

— Дядьку Бабіло, як звать вашого сина? — Бабіло підняв голову й, сумно всміхаючись, глянув на портрет.— Це ж, мабуть, ваш син?

— Котрий тебе цікавить, синку?

— Ти смієшся з мене, дядьку Бабіло? — спитав я іронічно.

Бабіло всміхнувся, почухав потилицю, потім вийняв з кишені люльку, довго натоптував її розім'ятим на долоні тютюном, прикурив від каганця і крізь синястий димок ще раз глянув на портрет.

— Двадцять років я сам питав їх, Сосоїє, котрого як звать. І двадцять років мати, щоб не помилитися, за витівку одного біла їх обох...

— Нехай би руки повідсихали вашій матері, синочки мої! — зітхнула Какано.

— Десять років ці пустуни псували кров учителям! Коли вони закінчували десятирічку, двоє вчителів екзаменували їх у різних кутках класу. Один з них одержав п'ятірку, другий трійку. І все ж таки при заповненні атестатів наплутали... Тільки я та мати розрізняли їх, та й то лише тому, що на стегні у Насії була родимка, а в Батуа її не було. Ну а в класі не будуть же скидати з них штани... Насія був старший за Батуа на двадцять сім хвилин. Обидва в один день пішли на фронт, дітоньки. Цю фотокартку вони прислали з фронту в перший місяць. Я збільшив її. А потім вони пропали... Згубили мене й що стару матір...

— Боже, пошли смерть нашому згубникові! Щоб не зосталося після нього ні дітей, ні онуків!.. Як тільки держиться та душа у вашій нещасній матері?.. — захлипала Какано, втираючи очі крачком хустки.

— Сосоїє, а все-таки котрий з них котрий? — спитала Хатія.

— Обидва однакові, Хатіє!

— Вони гарні?

— Гарні, тільки трохи сердиті на знімку.

— Ох, синочки мої! Хто знає, як тяжко вам і де ви тепер... Може, голодні, спраглі, може, болить у вас щось, а нещасна ваша мати і їсть, і п'є, і не конає! Не прибирає мене смерть!.. — заплакала Какано.

— Ну, годі тобі, стара, годі! — гримнув Бабіло на жінку, потім звернувся до мене:— Ось, дітоньки, вже три роки бідолаха з ранку й до вечора вмивається сльозами. І мене вбиває, і сама вбивається...

— Горе мені, діти! Може, зараз жадаєте ви материнської ласки й турботи... Хоч би раз глянути мені на вас та й згорнути на грудях руки!.. — примовляла Какано.— Горе мені, якщо

скосила вас куля, золоті мої хлопчики!..— плакала вона, затуливши обличчя долонями.

— Тітко Какано, знаєте, один хлопець з нашого села теж отак пропав, три роки ні звістки, ні чутки за нього не було, а тепер об'явився... Якраз позавчора об'явився, напередодні нашого від'їзду...— сказала Хатія.

— Щаслива його мати! Що ж він пише?..— спитала Какано, підвівши голову.

— Та не пише, а сам приїхав, тітко Какано!

— Ти про кого це, Хатіє? — спитав я, дивуючись.

— Та про сина Іакінте Джабуа! Забув хіба?

— Ну й що, доню? Ти розмовляла з ним? — зацікавився Бабіло.

— Та що! Кепські, каже, справи Гітлера...— почала Хатія.— Зовсім кепські! Наші видумали якусь нову зброю, жіночим ім'ям назвали її — «катюша». Спалює, виявляється, геть усе...

— Це я теж чув... А що він ще розповідав? — засовався на місці Бабіло.

— Що ще?.. Розкажи ти, Сосоїє, ти ж був там! Пам'ятаєш?— штовхнула мене ліктем Хатія.

Що я мав розповідати? Сидів, роззявивши рота, й не міг зміркувати, куди хилить Хатія. Нічого я не пам'ятав, крім того, що за останній місяць у нашому селі ніхто з фронту не повертався, і що саме позавчора прийшло сповіщення про загибель сина Іакінте Джабуа.

— Говори, синку, коли що знаєш! Будь ласка! — звернувся до мене Бабіло й затамував дух.

— Спалює, каже, геть усе...— почав я.— Тепер, каже, наші літаки бомблять Берлін... Скоро, каже, відкриється Другий фронт...

— Коли ж, добродію, коли? — не терпілося Бабіло.

— Скоро, каже,— відповіла за мене Хатія.— Тепер наша армія, каже, має всього вдосталь, добре одягнена, взута. А окопи, каже, так добре обладнані, що ранять, може, одного з тисячі, та й то рідко хто з них умирає. А німці, каже, все тікають і тікають...— не переводячи духу, говорила Хатія.

— Невже нещасна ваша мати доживе до того дня?..— зітхнула Какано й глянула на портрет.

— А чому ж листів немає, доню? — спитав Бабіло.

— Хіба їм тепер до листів, дядьку Бабіло?

— А якщо вже зруйнувалася сім'я моя, синку? Що ж мені тоді робити? — промовив Бабіло й безнадійно махнув рукою.

— Говори, Сосоїє, що ще розповідав Важико! Не пам'ятаєш?

— Що він розповідав, Хатіє? — спитав я благально.

— А те, що з ним було багато грузинів і серед них, здається, два брати...— Хатія проковтнула слину.

У мене перехопило в горлі. У Бабіло затремтіла в руці люлька, а Қакано опустилася перед Хатією на коліна і вп'ялася в неї очима. Хатія довго мовчала, і Қакано смикнула її за поділ — говори, мовляв. Хатія встала.

— Брати були, правда ж, Сосоє? Ага, брати... Схожі, каже, як дві половинки одного яблука...— Хатія знову замовкла.

— Далі? — прошепотіла Қакано.

— Завзяті, каже, з орденами, з багатьма орденами, і всі ми, каже, любили їх.

— Близнята? — тремтячим голосом спитав Бабіло.

Хатія кивнула головою.

— Прізвище? — простогнала Қакано.

— Прізвища я не спитала,— спокійно відповіла Хатія.

— А звали їх як?

— Він і сказав, та я забула. Ти не пам'ятаєш, Сосоє?...— Голос у Хатії осікся.

— Ні, Хатіє, не пам'ятаю...

— І живі вони, кажеш? — спитала Қакано.

— Авжеж! Іх, каже, ніяка куля не бере! — відповіла Хатія й сіла.

— Я піду з тобою, доню, покажеш мені того чоловіка! — попросила Қакано й, схопивши Хатіїні руки, пригорнула їх до грудей.

— Сосо, він приїхав на один день, правда ж? — помовчавши, спитала Хатія.

— На один день, Хатіє! — насилу видавив я.

— Значить, поїхав уже? — простогнала Қакано.

Хатія кивнула головою.

— Що ж мені тепер робити? — спитала Қакано й глянула на мене.

— Він сказав, що ще приїде, скоро приїде.

— А якщо не приїде?

— Я напишу йому листа і про все дізнаюся, тітко Қакано! — пообіцяв я, відводячи погляд.

— Зроби, синку, таке добре діло, бог віддячить тобі! — благала Қакано.

— Добре, тітко, напишу...

— Боже, значить, живі мої хлопці? Пресвята богородице, бо-рони їх!.. Брати, каже? Дуже схожі один на одного?.. Отче небесний, багато близнят на світі, дай їм усім життя й здоров'я... Але зроби так, щоб ті двоє були Насія і Батуа! — здійняла до неба руки Қакано.

За весь цей час Бабіло не промовив ані слова. Я боявся, що ось-ось він устане, схопить нас, безсовісних брехунів, за барки й викине за двері, проте він сидів на диво спокійно і всміхався... Він не зводив очей з Хатії, руки його ледь тремтіли, і права брова смикалася. В кімнаті запала мертва тиша, чувся тільки тихий, зовсім тихий шепіт Какано. Мабуть, вона просила чогось у бога. А з стіни все ще дивилися на мене портрети двох сердитих юнаків, уставлені в одну рамку.

— Боже, невже не було тобі кого покарати, крім цієї святої дитини? — промовив нарешті Бабіло, потім підвівся, взяв Какано за плечі й повів її до дверей.

— Засніть тепер, дітоньки, дай боже вам солодкого сну за те, що серце нам потішили! — Він знову всміхнувся й зачинив за собою двері.

Спати ні мені, ні Хатії не хотілося. Хатія попросила мене повести її на подвір'я. Ми спустилися сходами, і я посадив її під горіхом, а сам ліг, поклавши голову їй на коліна. Була тепла червнева ніч. Небо засіялося зорями так густо, що не хотілося лічити їх. Було чути нескінченне сюрчання цвіркунів, шум річки, квакання жаб та гавкіт занадто вірних і чесних собак. Тепер у моему селі отака сама ніч, отакі самі цвіркуні, жаби, собаки, небо, місяць і зорі. Тітка, мабуть, так само лежить під деревом, дивиться на це небо й думає про те саме, що і я. Як було б добре, коли б на небі все відбивалося, мов у дзеркалі. Тоді, подивившись на небо, ми побачили б одне одного. Я побачив би тітку, своє село і весь світ. Скільки побачив би я незнайомих людей, своїх ровесників! Скільки знайомих було б тоді в мене!.. Я познайомився б з усім світом, і весь світ познайомився б зі мною. О, як було б добре, коли б небо стало дзеркалом! Я побачив би багато країн, вибрав би найкращу з них, найкращий народ і вирушив би в подорож до тієї країни. Я побачив би, де війна, а де мир, і, мабуть, не тільки мені, а й усім захотілося б туди, де мир... А втім, коли б небо було дзеркалом, ми всі побачили б одне одного й зрозуміли б, що не такі вже ми погані, як нам це іноді здається, що ми не маємо за що сваритися, і не було б більше воєн... Якби небо було дзеркалом, ми бачили б у ньому, кому живеться тяжко, а кому легко, і ті, кому легко, пішли б до страждених і допомогли б їм... О, як було б добре, коли б небо зробилося дзеркалом...

— Сосойе, про що ти думаєш? — спитала Хатія.

— Та я і сам не знаю, Хатіє...

— А все таки, про що, Сосойе?

— Про небо!

— Що саме про небо?

— Думаю, що коли б небо було дзеркалом...
— А навіщо тобі, щоб небо було дзеркалом?
— Ну, якби мені в око щось улетіло, я міг би витягти...
— Ні, скажи правду, Сосоїє!
— Ех, Хатіє, коли б ти знала, як це було б добре!..— промовив я і знову почав розглядати небо.

Хатія мовчала.

— А правда ж, тепла ніч, Сосоїє? — спитала вона трохи згодом.

— Що з тобою, гого? Стільки брехні нагородила, що я не знав, де подітися!

— Нічого я не городила...— сказала Хатія, поправляючи мою голову.

— А хіба то правда, що ти плела? Ще й до мене причепилася: пригадай та пригадай...

— Усе, що я сказала, правда! Ти просто не пам'ятаєш, бічо...

— Хатіє, ти або з глузду з'їхала, або маєш мене за дурня! Ти думаєш, Бабіло повірив тобі?

— А він повірив би, якби я сказала, що його сини загинули? — спитала раптом Хатія.

— А чому він має в це вірити, гого?

— А чом би й не повірити?

— Але ж це брехня!

— А якби я сказала, що сини живі? Він повірив би?

— А це хіба не брехня?

— І те, й друге не може бути брехнею! Одне з двох — правда. Хлопці або живі, або загинули. У їхню загибель Бабіло й Какано не вірять, то повинні повірити, що вони живі.

— А якщо вони мертві?

— Я ж не сказала, що ті хлопці — їхні сини! А якщо вони так подумали, то хіба це погано?

— Чому ж погано?

— То чого ти від мене хочеш, Сосоїє?

— Нічого, Хатіє, нічого...

Хай думають Бабіло й Какано, що їхні сини живі,— що в цьому погане? Нічого. А раптом це брехня? А якщо це правда? Якщо це правда, то добре? Добре! В тому-то й річ! Чи всяка правда добра? Ні, далеко не всяка! А чи всяка брехня погана? Теж не всяка! А хіба добра брехня не краща за погану правду? Звичайно, краща! Ось у чому річ!

— Про що ти думаєш, Сосоїє? — знову спитала Хатія.

— Думаю я про те, Хатіє, як завтра ми повернемося додому, як моя тітка спече мчаді, завбільшки як цей місяць, та як я накинусь на нього... Ось про що я думаю!

— Якого кольору небо, Сосоїє?

— Небо синє, Хатіє!

— А синій — це який колір?.. — спитала Хатія.

Я задумався.

— Який? Ну, це небесний колір... — пояснив я нарешті.

— А небесний колір гарний?

— Дуже гарний. «Колір небесний, колір мій синій...»¹ Пам'ятаєш?

— А гарний — який це, Сосоїє? — не відставала від мене Хатія.

— Гарний? — Я підвівся і вдивився в Хатіїне обличчя. — Гарні, Хатіє, великі променисті, небесного кольору очі, чорні вії... — Я обережно провів пальцями по її очах, і вона всміхнулася. — Чорні брови, — вів я далі, — каштанове волосся, прямий маленький ніс, повні накоплені губки, білі зуби, кругле підборіддя, маленькі вуха, довга шия... Ось ти і є гарна. Розумієш, Хатіє? — закінчив я і поклав руки їй на плечі.

— Отже, я синя, небесного кольору?

Я безнадійно зітхнув.

— А ти який, Сосоїє? — спитала Хатія.

— Я мавпа!

— А яка з себе мавпа?

— Точнісінько така, як я!

Хатія намацала моє обличчя.

— Якого кольору в тебе волосся, Сосоїє?

— Чорне.

— Очі і в тебе великі. І вії довгі. А очі в тебе якого кольору, Сосоїє?

— Карі.

— Ніс у тебе прямий і маленький, вуха теж маленькі, підборіддя кругле, губи повні... А зуби?

— Зуби у всіх білі, Хатіє.

— Ти гарний, Сосоїє?

— Добре, що ти не бачиш мене, Хатіє!

— Тебе я бачу, Сосоїє! Тебе і сонце. А більше нічого... — сказала Хатія, опустивши руки.

Я обійняв її за плечі й пригорнув до себе, Хатія скорилася моїм рукам. Вона трохи тремтіла. Я поклав її голову собі на коліна і, нахилившись, поцілував її в очі, потім у губи, потім у шию, потім знову в губи, і ми завмерли так надовго. Коли я підвів голову, Хатія плакала і всміхалася.

---

¹ Початок вірша видатного грузинського поета-романтика Ніколоза Бараташвілі (1817—1845), Переклав І. Кулик.

— Хатіє!

— Тсс, Сосоїє, тсс... — прошепотіла вона.

Я ліг горілиць біля Хатіїних ніг і задивився на небо. Хатія схилилася до мене, приклала вухо до грудей і принишкла. Мабуть, вона слухала, як б'ється моє серце. А я відчував, як тепло її щоки вливається в моє тіло, як тоді, на березі Супси, вливалось тепло її рук. Небо було синє-синє і дуже скидалося на Хатіїні очі. Я чув шум річки, сюрчання цвіркунів, гавкіт собак, усе це чув і не бачив нічого, крім засіяного зорями неба та Хатії. А Хатія бачила тільки сонце та мене. Небо ж, мабуть, бачило мене і Хатію.

* * *

Коли я розплющив очі, в кімнату лилося бліде світло. Я вглянув у вікно. Світало. Я встав, одягнувся й тихенько підійшов до Хатіїного ліжка. Хатія спала, підклавши під щоку обидві долоні. Губи її були ледь розтулені. Я торкнувся її руки й легенько потяг.

— Хатіє!

Вона ворухнулася.

— Хатіє!

— Що таке, Сосо? — спитала вона й сіла на ліжку.

— Нам час вирушати, вставай!

— А котра година, Сосоїє?

— Уже ранок, Хатіє, скоро сонце зійде. Вставай, одягайся, а я тим часом піду осідлаю осла.

— Добре.

Я спустився на подвір'я. Осел, хляпаючи вухами, щипав траву. Я взяв з колоди під кукурудзником сідло, поклав його ослові на спину й стягнув ремені, потім бігом піднявся в кімнату. Хатія була вже одягнена.

— Ходімо, Хатіє! — сказав я пошепки.

— Чого ти шепочеш, бічо? — здивувалася Хатія.

— Бабіло й Какано ще сплять.

— Хіба ще так рано?

— Авжеж.

— Що, підемо, не попрощавшись?

— Не треба їх турбувати, ходімо! — Я вивів Хатію на балкон.

— Незручно, Сосоїє!

— Чого там незручно, ходімо! Набагато гірше — будити їх так рано.

Ми спустилися на подвір'я. Потім я повернувся в кімнату, зніс униз мішки з кукурудзою, зв'язав їх до купи і нав'ючив ними осла.

— Ну, рушили! — сказав я і взяв Хатію за руку.

— Ах ви ж злодюги! Тікаєте? — почули ми раптом.

На балконі стояв розкошланий, у самій білизні, дядько Бабіло.

— Хочете зганьбити мене? Отак, не ївши, не пивши в дорогу? Що скажуть люди? — дорікнув він нам і посварився пальцем.

— Дядьку Бабіло, ми дуже вдячні вам, та якщо ми вирушимо пізніше, то нам і смеркне в дорозі! — скривився я.

— Ваша правда, дітоньки...— згодився Бабіло й почухав потилицю.

— Ну то ми йдемо, дядьку Бабіло. До побачення!

— Ідете?

— Ага, йдемо, дядьку Бабіло. Дуже дякуємо вам за все!

— Стривай, синку, стривай! — промовив Бабіло й знову почухав потилицю. Потім повернувся в кімнату й невдовзі вийшов на балкон. У мене потемніло в очах: в руках він тримав куртку й чоботи. Бабіло неквапливо спустився сходами й зупинився переді мною. Я не міг вимовити слова, у роті в мене пересохло, і я смертельно боявся, щоб не прорвалося ридання.

— Ось, синку, твої чоботи! — сказав Бабіло й подав мені чоботи.

Я взяв їх і насилу проковтнув слину. Хатія стояла заціпеніла й кліпала очима.

— А ось пальто! — додав Бабіло й перекинув куртку на сідло.

— Передумав, дядьку Бабіло? — спитав я ослабленим голосом.

— Передумав, синку...— відповів Бабіло й поклав руку мені на голову.— Не треба мені ні чобіт, ні пальта. А рушницю залишаю, вона подарована,— всміхнувся він.

— Що, дорого, дядьку Бабіло? — промовив я й відчув, як у мене скривилася нижня губа.

— Ні, синку, не дорого. Просто я передумав.

Що мені лишалося робити? Я повернувся і почав знімати з сідла мішки.

— Що ти робиш, бічо? — злякався Бабіло.

Я здивовано оглянувся.

— Що ти робиш? — повторив він.

— Як це що? Ти ж сказав, що передумав!

— А навіщо розв'ючуєш осла?

— Забирайте кукурудзу! — сказав я.

— Ні, синку, ні, хоч убий мене! Як ти міг подумати таке? Я ж кукурудзи не забираю, а чоботи й пальто візьми. На біса здалася мені кукурудза! Я її так тобі даю! — сказав Бабіло й покошлав мені чуба.— Ти диви, що він вигадав!

— Дядьку Бабіло...

— Що, синку?

— Дядьку Бабіло... тоді мені не треба кукурудзи... Я... я... я не жебрак!..— насилу видавив я з себе й відчув, як кров припливла мені до обличчя і як я почервонів. Бабіло швидко прийняв руку з моєї голови.

— Що ти сказав? — спитав він. Я опустил голову.— Ні, що ти мені сказав? — не відставав Бабіло й раптом вибухнув: — Ах ти, сучий сину! Та як ти смієш мені це говорити? Хто тебе навчив так розмовляти з старшими? Жебрак? Я ж узяв у тебе рушницю? Виходить, я жебрак? Якщо людина дасть людині дві зерни кукурудзи, то це вже й жебрацтво? О, ти не знаєш, що таке жебрак... Ти чула, Хатіє, що він ляпнув? Я, каже, не жебрак!

Я більше не міг стримати себе і дав волю сльозам. Такий здоровило, я розревівся, мов набита дитина.

— Ну, не плач, синку! Як тобі не соромно, бічо? — обійняв мене Бабіло.— Ось підростеш ще трохи, уб'єшся в колодочки і сам носитимеш ці речі. Думаєш, не гарно тобі буде? А після війни в цьому пальті і в цих чоботях приходь до мене з Хатією на весілля моїх хлопців! Чуєш? Не підведіть мене! А тепер ступайте... Ми із старою без цих п'яти батманів кукурудзи не збідніємо, і так кукурудзник мій повен — на десять років стане десятком сім'ям! Однаково зіпріє зерно й доведеться висипати в річку... Ну, йдіть тепер, дітоньки...— мовив Бабіло й легенько підштовхнув мене.

— Дядьку Бабіло! — гукнула Хатія й пішла до Бабіло.

— Що, Хатіє? — обізвався Бабіло й ступив назустріч.

Хатія зупинилася близько перед ним, потім руками намацала його обличчя, стала навшпиньки, нагнула старого до себе й міцно-міцно поцілувала в щоку.

Я взяв Хатію за руку й повів її до хвіртки. Осел сам вийшов з воріт і поплентався дорогою.

— Не забувайте мене, дітоньки! Коли будете в наших краях, зайдіть до нас та підбадьорте стареньку! — гукнув Бабіло й зачинив ворота.

— До побачення, дядьку Бабіло!..

— До побачення, дітоньки!..

Поки ми не зникли з очей, Бабіло стояв біля своїх воріт і дивився нам услід. Я і Хатія йшли мовчки.

Село поступово прокидалося. Подекуди над димарями вже вився білий димок. Півні лясканням крил та хрипким кукуріканням будили господарів від солодкого сну. Собаки, потягаючись, знехотя гавкали на осла, що спокійнісінько тупав по шосе. Корови мукали, нагадуючи, що вже час доїти їх. По селу разом з нами ступав ранок.

Коли ми поминули останні хати й піднялися на пагорок, Хатія зупинилася.

— Що таке, Хатіє? — спитав я.

Хатія нічого не відповіла. Вона довго, довго дивилася на схід. Із-за Сурєбських гір сходило величезне жовтогаряче сонце.

УВІЧЛИВІСТЬ

Куди біжиш ти, стежка мого села, з'єднавшись із шосе і пущившись униз, понад берегом Супси? Куди ведеш моє село? Уперше побачив я тебе живою, рухливою в сорок першому, коли ти повела з собою море людей. Куди ти їх вела тоді, дорого? На війну? Та не можеш же ти, благословенна, бігти все вниз і вниз? Повинна ж ти десь закінчитися й повернути назад? Отож поверни мені моїх людей, дорого, поверни сусідів, поверни мені все, що ти в мене відбрала... Я знаю, одного прекрасного дня ти поведеш і мене, поведеш далеко-далеко, але не в пропащість. Рано чи пізно я повернуся! Повернуся сам! Я не хочу, щоб звістку про мене приніс у мій дім хтось інший!.. Я повернуся й скажу: «Ось я, люди!» Я хочу, щоб кожен так сказав, щоб кожен повернувся сам, нехай і на милинях, повернувся й сказав: «Ось я, люди, Цуцин чоловік Важико! Ось я, Лукайїн Кукурі!..» Ти чуєш мене, дорого? Поверни мені всіх, усіх, кого відбрала у мене в сорок першому, поверни всіх і все! Час уже, сорок четвертий рік, дорого, сорок четвертий!

* * *

Повернувшись з війни, Закарія Кігурадзе встиг уже й одружитися, і дитину нажити — головате хлоп'я, яке на честь союзників назвав він Рузвельтом.

Почалися гулянки до ранку, запрошення фронтовиків, їхні нескінченні розповіді, правдиві й вигадані, які всі слухали з роззявленим ротом, перебиваючи їх іноді запитанням: «А хлопця мого ти не зустрів, синочку?..»

Ті, хто пішов з села в сорок першому році, поверталися тією самою погано вимощеною дорогою. Поверталися з орденами на грудях, поранені, скалічені, знекровлені, проте незломлені, бадьорі, сильні духом. Поверталися з нескінченно довгих доріг Європи в запилених чоботях, поодиноці, ступаючи тією самою стежкою, якою пішли того жаркого червневого дня.

І ця стежка тепер була схожа на мотузку закинutoї у вир величезної сіті, яку обережно і вперто витягало на берег зміцніле життя.

Останній урок був тітчин. Вона великими літерами написала на дошці тему контрольної роботи: «Образ людоїда Гітлера в радянській літературі періоду Вітчизняної війни». Потім обернулася до нас і попередила:

— Діти, сьогодні ввечері всі прийдете до школи. З центру приїхав лектор, і він прочитає нам лекцію на тему: «Питання моралі, етики та ввічливості». Зрозуміло?

— Прийти тільки неввічливим, учителько, чи всім? — спитав я.

— Усім! — відповіла тітка й розгорнула книжку.

Ми почали писати.

За якихось десять хвилин я заповнив два аркуші лайливими уривками з віршів та оповідань про Гітлера, що їх доводилося мені читати, поклав свій твір перед тіткою, підійшов до Хатії, взяв її за руку, і ми перші вийшли з класу.

Увечері на шкільному подвір'ї зібралось все село. Чути було сміх, суперечки, гамір. Раптом юрба розступилася. В супроводі голови колгоспу Кішварді йшов, мружачи очі й похитуючись, мов очеретина, високий, худючий чоловік з жовтим портфелем під пахвою — тбіліський лектор. Оскільки всі в класі не вмістилися б, трибуну влаштували на балконі, а слухачі розташувалися в дворі на принесених довгих лавах. Ми, діти, посідали на траві, підгорнувши під себе ноги, і затамували дух.

Лектор розстебнув портфель, довго рився в ньому, нарешті знайшов те, що треба, поклав перед собою й почав:

— Товариші! Історія розвитку суспільства до сьогодні налічує п'ять суспільних формацій. Які ж це формації? — спитав він, дивлячись на нас.

Ми, звичайно, з увічливості не відповіли.

— Перша,— вів лектор далі,— первісно-общинний лад, друга — рабовласницький лад, третя — феодалський, четверта — капіталістичний і п'ята...

— Соціалістичний! — підказав хтось.

— Правильно! — згодився лектор.— В епоху первісно-общинного ладу, тобто з давніх-давен...

— Пропали ми, Сосоєе, дуже здалека почав,— прошепотіла Хатія.

— Цитуйте, бісові діти! — зацитькали ззаду.

— За давніх-давен людина, як вам відомо, ходила гола.

— Зовсім гола? — перепитав хтось у нас за спиною.

Лектор збентежено всміхнувся.

— Прикривалася фіговим листком! — пояснив сусід тому, хто запитував.

— Уявіть собі, саме так, у чому мати народила...— відповів лектор.

— Галактіонова малеча і тепер так ходить!..— сказав дядько Герасіме.

— Згодом глибокі процеси інтелектуального розвитку людини разом з географічним середовищем зумовили появу одягу.

— Цього я чомусь не зрозумів! — сказав Асало Гудавадзе.

— Що ж тут незрозуміле, недотепе? Людині стало холодно, і вона одяглася! — пояснив мірошник Беглар.

— А що, приміром, з'явилося раніше — штани чи сорочка? — спитав Асало Гудавадзе.

← По-моєму, підштанки і спідня сорочка.

← Чому, приміром?

— Тому, що підштанки і спідня сорочка надіваються під штани й верхню сорочку. Хіба ж надінеш спочатку верхнє, а потім спіднє?

— Це правда, та скільки ще людей ходять без спіднього!

— Совісті не мають — от і ходять! — сердито кинув Беглар.

— Совісті чи спіднього?

— Це ще питання!

— Дайте ж людині все пояснити! — звернувся Кіріле Джабуа до Асало й Беглара.— У розпал війни, у безмчаддя такі лекції для нас конче потрібні, а то ми зовсім відбилися від рук!

— Ось я день і ніч матюкаю Гітлера... Як на це питання дивиться наука? Чи не вбачає вона в цьому мою невихованість? — не відставав Асало Гудавадзе від лектора.

— Лаятися голосно взагалі непристойно, тим більше при жінках! А як ви гадаєте, жінки? — звернувся Беглар до присутніх жінок.

— Щоб вам язики повідсихали! — промовила сердито Чорна Машико.

— А в думці можна? — спитав Макарія.

— Та годі вам, люди! Соромно! — дорікнув хтось.

— Ніяк не втямлю: що соромно, а що ввічливо...— розвів руками Асало.

— Що ж тут незрозуміле, друзі? — здивувався лектор.— Сталася етична й моральна революція! Агностицизм у рафінованому аспекті...

— Чи можеш ти, синку, сказати, чого тобі від нас треба? — перебив лектора Герасіме.

Остовпілий лектор дістав з нагрудної кишені носову хусточку завбільшки як скатерка й благально глянув на Кішварді-голову. Кішварді поставив перед лектором склянку з водою і звернувся до слухачів:

— Люди добрі, так же не можна! Збили чоловіка з пантелику. Він теж людина.

Лектор ковтнув води і заговорив знову:

— Товариші, кажучи простою мовою...— І він докладно розповів нам, як з'явилася на світі ввічливість, як у печері батько зігнав сина, що розвалився на кам'яному стільці, витуричав його в ший і сам сів на його місце, як потім діти привчилися поступатися місцем старшим, як змінювалися формації і виховувалася людина, як потім сталася революція. Нарешті лектор перейшов до елементарних норм ввічливості.— Знання ввічливості, моралі та етики конче потрібне людині в її повсякденному житті. Що ж таке ввічливість? — поставив лектор запитання.

— Вибачте, а що таке мораль? — спитав хтось.

— Існують люди моральні й аморальні.

— Це ж як? Такими можуть бути і чоловіки й жінки чи тільки чоловіки?

— Чому ж, зустрічаються й жінки!

— А та якась мораль у людини від народження чи треба бути їй потім?

— Зараз я вам відповім: мораль, як така, не є природжена якість.

— А ввічливість?

— І ввічливість теж!

— А етика?

— Етика теж!

— Виходить, що нещасна людина народжується на світ позбавленою ввічливості? — пожалів людину Макарія.

— Приблизно так,— усміхнувся лектор.

— А де ж їй цього навчитися? — поцікавився Макарія.

— Саме життя навчить, великий життєвий досвід...

— А як бути нам, старим? — спитав Асало.

— Хіба не бачиш, непуцящий, що ця лекція якраз для старих? — відповів йому Беглар.

— Я так і не збагнув, що таке мораль! — сказав Макарія.

— Мораль — це насамперед атрибут, що входить до сфери чесності.

— Отже, це про людину невічливу, безчесну?

— Приблизно так!

— А тепер ось що скажи: коли в дитини і батько невихований, і мати невихована або, навпаки, дитина сама розбещена, то чого можна чекати від такої сім'ї?

— Зараз відповім, батоне... Скажімо, знання того правила, що виделка повинна лежати ліворуч від тарілки, а ніж — праворуч, не супроводжує дитину з утроби матері, але в результаті

лодальшої інтенсивної педагогічно-виховної роботи можна прищепити дитині цю елементарну істину.

— Вибачте, можна задати одне запитання? — підніс руку Макарія.

— Будь ласка, батано! — дозволив лектор.

— Ось ви сказали, що, коли їси, виделка має бути ліворуч, а ніж праворуч. А я сьогодні їв руками! То як на це дивитися?

— А руки ти помив? — вигукнув хтось.

— Помив!

— З милом?

— Чого захотів! Я ж не на весілля своє йшов... — засміявся Макарія.

— Сідай! Ти неввічливий!

Макарія сів.

— А скажіть, батано, чхати в товаристві можна? — не дав хтось лекторові відповіді на попереднє запитання.

— Якщо ви чхнете в товаристві, слід попросити вибачення! — відповів лектор.

— А чого тому, хто чхнув, кажуть «на здоров'я»?

— Кажуть ще і «вдавися козлячим хвостом», — нагадав хтось.

— А можна, батано, гикати п'яному? — спитав знову Макарія.

Лектор, зрозумівши, що з нього глузують, злякано оглянувся на Кішварді-голову. Той зателенькав дзвіночком.

— Люди, де ваша ввічливість?! — гримнув Кішварді. — Дайте людині прочитати лекцію про ввічливість!

Лектор трохи підбадьорився і вже хотів був говорити, як вихопився Герасіме:

— Не треба лекції! Краще ми будемо задавати запитання!

Кішварді глянув на лектора. Той ствердно кивнув головою.

— Ну добре, давайте запитання! — дозволив Кішварді-голова.

— У мене є запитання! — знову підніс руку Асало Гудавадзе. — Коли людину щось зовсім не цікавить, а їй усе-таки розповідають, то буде це ввічливо?

— Ні, звичайно! — відповів лектор і, раптом зрозумівши все, вигукнув: — Люди, чого ви від мене хочете?.. Не сам я приїхав до вас читати цю лекцію! Мені доручили!.. Я... — Він розхвилювався, ковтнув води.

— Заспокойся, синку! — сказав йому дядько Герасіме. — Вчити нас увічливості не треба... Ти краще скажи, що нам робити з недостиглою кукурудзою, яку цієї ночі всю повалив вітер? І де дістати мідного купоросу, щоб оббризкати виноградники? А щодо чхання, то хай у тебе і в того, хто тебе сюди послав, нічого не заболить, поки я, чхнувши, не попрошу вибачення. — Герасіме сів.

Лектор остовпів і не промовив ані слова.

— Ти приїхав з міста, синку, то розкажи нам, як там на фронті. Коли ж закінчиться ця проклята війна? Доки ми будемо переслідувати Гітлера? — спитав тепер Теопане Цуладзе.

— Скажи щось радісне для серця! — загукали звідусіль.
Лектор розгубився.

— Еге, розкажи!

— Що ж я вам розкажу? Ви знаєте краще за мене... — несміливо промовив він.

— Щось ти нам скажи, щось ми тобі... А то стоїш там нагорі і вчиш нас, сивоголових людей, як користуватися виделками... Хіба не соромно?

— Та ви ж не дали мені договорити! — спробував виправдатися лектор.

— Хіба ж нам тепер до балаканини, синку? Ти скажи щось заспокійливе, утішне, скажи бадьоре слово... — промовив Беглар.

— Ну, справи на фронті, товариші, ось які... Коли не цього року, то навесні наступного війна закінчиться! Доля Німеччини вирішена!

— А хто раніше вступить у Берлін — ми чи Америка?

— Ми! Тепер уже нас неможливо зупинити!

— А яку то страшну бомбу Гітлер вдумав?

— Усе те брехня! Такої, як у нас, зброї тепер немає ні в когоч!

— Дай боже тобі здоров'я!.. А Англія та Америка не відступляться від нас? Не надійні вони союзники...

— Тепер не відступляться. А взагалі майже всі свої війська Німеччина виставила проти нас, Америці й Англії здає міста без бою, а нас хоче зупинити. Та з цього нічого не вийде!

— Це зрозуміло, Німеччині вони миліші...

— А як буде справа з німецьким урядом?

— Буде суд. Уже готуються матеріали!

— А що, як вони перейдуть до американців?

— Ми вимагатимемо, щоб вони передали їх нам.

— А якщо не захочуть передати?

— Як це не захочуть? Не турбуйтеся, люди, всіх передадуть! Усі, хто завдав нам стільки горя та злигоднів, поплатяться головою! Катюзі буде по заслугі! Ми знову станемо на ноги! Повернеться радість у кожен наш дім! Не бійтеся, люди! Ви стільки витерпіли, можна сказати, гори перевернули! Потерпіть ще трохи, тквені чиріме, і заплачуть матері всіх тих, хто наступав нам на груди! — попросив лектор так, наче долю війни вирішували ми, якась сотня людей...

Обвівши очима своїх односельців, які хвилину тому були сардиті, а тепер слухали, затамувавши дух, я зрозумів, що саме від

цих суворих, грубуватих, але в душі добрих людей цілком залежала доля війни і моєї країни.

Лектор раптом замовк, потім сів і ніяково всміхнувся до нас. Аудиторія теж мовчала.

— Лекцію закінчено! — оголосив Кішварді-голова і встав.

Люди почали розходитись. Я взяв Хатію за руку й підійшов з нею до балкона.

— Який ти славний хлопець, синку! — сказав дядько Герасіме лекторові й поплескав його по плечу.— Кішварді, цієї ночі ви обидва мої гості, і ти, Макаріє, і ти, Асало, і ти...

— Що ви, батоне? — ввічливо відмовився лектор.

— Ніяких «батоне»! Підеш до мене, тільки їсти доведеться руками! — сказав Герасіме і взяв лектора під руку.

З двору дядька Герасіме до ранку долинали трелі гурійських пісень та нескінченний «Мравалжамієр».

ДАНКЕ ШЕН!

І знову кінчилася в нас кукурудза, знов охолов кеці. Та вже стояла на порозі благословенна осінь. Ще тиждень, не більше, і дозріє молода кукурудза! І село чекало кінця цього тижня, як мати на спаді шостого місяця чекає, коли ж проріжеться перший зуб у дитини. Жінки щодня колупали нігтем качани, колупала й тітка, але зерно ще не затверділо, і гріх було їх обламувати.

— Збігай, бічо, до Міни та позич у неї до понеділка ще одну мірку борошна! — попросила мене тітка.

— Більше не піду, мені соромно! Іди сама! — відповів я.

— Я поки що розігрію кеці! — знайшла тітка причину.

— Кеці розігрію сам,— моментально зголосився я.

— А хто принесе дров? — виставила тітка нову причину.

— І дров принесу сам!

— А листя? ¹

— І листя теж! — відрізав я.

Тітка задумалась. Я знав, що вона соромиться йти до сусідки по борошно, що для неї гірше смерті позичатися в матері свого учня. Я все це розумів, але впирався, боячись, що мені Міна може й відмовити, а з тіткою поділиться останнім шматком кожен, до кого б вона не пішла.

— Слухай, Сосойє...— почала тітка.

— Не проси, тітко, все одно не піду! — перебив я її.— Мені соромно, соромно, соромно! Розумієш?

¹ Мається на увазі листя, яким вистеляють кеці для випікання мчаді.

— А мені хіба не соромно? — спитала тітка.

— Мені ще соромніше!

Тітка взяла мірку й вийшла з двору. Поки вона сходила, я витяг з тину чотири старі кілки, поламав їх, розпалив вогонь і поставив кеці, а поруч — мідний глечик з водою, потім начухрав вільхового листа, поклав на гобі і став чекати тітки. Нарешті вона повернулася, поставила мірку біля гобі й почала закачувати рукава.

— Що сказала Міна?

Тітка висипала борошно в гобі й приготувалася місити.

— Що вона сказала, тітко?

— Налий води, бічо! — попросила вона.

Я налив.

— А все-таки, що вона тобі сказала? — допитувався я.

Тітка почала місити тісто.

— Хай, каже, отой безсовісний Сосоїя зніме з вогню кеці.

Я вихопив кеці.

— А ще що?

— Хай, каже, він вистелить кеці листям!

Я зробив і це. Тітка розкачала тісто і поклала його на розпечений кеці. Мчаді апетитно зашипіло. Мені на язик набігло стільки слини, що я насилу проковтнув її.

— А ще що?

— Ще? Коли, каже, спечеш мчаді, не дай і покуштувати безсовісному Сосої! —

Тітка накрила кеці листом жерсті й посипала спопелілим жаром.

— А ти що їй відповіла, тітко?

— Я сказала, що не дам.

— А вона тобі що?

— Коли, каже, він не замовкне, ткни йому в рота головешку! — І тітка піднесла до мого носа гарячу головешку.

Я замовк і підсів до кеці.

Ох, як важко сидіти голодному біля вогню й чекати, поки спечеться мчаді! Я дивлюсь на кеці й думаю, як повільно тягнеться час. Мабуть, про це думає і тітка, та не мабуть, а насправді, але приховує від мене. Мені вже несила було терпіти. Я трохи підняв жерсть і заглянув у кеці. З нього вирвалася гаряча, запашна пара.

— Стривай, бічо, тісто ще сире! — гримнула на мене тітка.

— Ну то й що? Індиків та свиней вигодовують сирим тістом! — виправдався я.

— Мчаді не тільки для тебе! Пересядь отуди!

Я пересів. І знову потяглися нескінченно довгі хвилини. Чаша мого терпіння переповнилася. Не встоявши перед спокусою, тітка сама підняла жерсть.

— Стривай, тітко, тісто ще сире!

— Слава богу, спеклося! — мовила тітка й зняла з кеці недопечений мчаді.

Я мерщій приніс низенький столик. Тітка поклала на нього мчаді, виїняла з банки останній круг сиру й розломилася його на кілька шматків. Біля цього добра я розмістив пляшку вина, цибулю-порей та сіль. Ми сіли до столу. Тітка великим пальцем продавля лінію, що розділяла мчаді на дві рівні частини, потім узяла його в руки й переломила. Одну половинку вона розломилася ще надвоє, один шматок поклала на мою тарілку, другий — на свою і всміхнулася — не знаю, до мене чи до мчаді.

Я теж усміхнувся, взяв свою частку і вже підніс до рота, як на подвір'ї хтось несміливо кашлянув. Я і тітка водночас обернулися до відчинених дверей. Серед двору стояв чисто виголений німець у зеленому вилинялому кітелі, у величезних черевиках на дерев'яній підозшві, рудастий, синьоокий, з позападалими щоками й тонким підборіддям. Він усміхався й хитав головою.

— Німець, плен! — сказав він.

Хлопці говорили, що в район привезли двісті полонених німців і вони працюють на будівництві. Люди валом валили подивитися на них і поверталися звідти з повною торбою пліток. Та я ні разу не ходив туди. Це був перший німець, якого я побачив у своєму житті, і я чомусь підвівся на ноги. Встала й тітка.

— Гутен морген! — сказав німець і ввічливо вклонився.

— Це полонений німець! — сказала тітка й мимоволі поправила волосся.

— Гутен морген! — повторив німець, усміхаючись, і знову вклонився.

— Гутен морген! — відповів я і глянув на тітку.

— Чого йому треба, Сосойе? — спитала злякана й розгублена тітка.

— Не знаю. Поки що він тільки побажав нам доброго ранку... Чого тобі, фріце? — спитав я німця й помахав рукою.

— Гітлер капут! — сказав він і, стуливши долоню подібно до револьвера, підніс вказівного пальця до скроні.

— Це нам відомо, газети читаємо... Ти скажи, чого тобі треба?

— Не розумію! — знизав плечима німець.

— Чого тобі треба, фріце? — спитав я тепер по-російському.

— Йоганн, іх бін Йоганн! — я, мовляв, не Фріц, а Йоганн, — відрекомендувався мені німець і кілька разів ткнув себе рукою в груди.

— Чого треба цьому заброді, тітко? — звернувся я до тітки.

— Не знаю, бічо... — знизала вона плечима.

— Генде гох! — згадав я двоє німецьких слів, вивчених на уроках військової справи.

Здивований німець підніс руки вгору й роззявив рота.

— Гітлер капут! — сказав я.

— Гітлер капут! — одразу ж підтвердив він, не опускаючи рук.

Я не знав, як сказати по-німецькому, щоб він опустив руки, а тому підійшов до німця і силою примусив його опустити руки вниз.

— Чого треба, чого? — спитав я по-російському.

— Хлеб, хлеб... — мовив німець.

— А-а, хліб! Чорного тобі чи білого?

— Не розумію!

— А білого з маслом і сиром чи без нічого?

— Хлеб, бутер!

— Ага, бутерброд?

— Бутерброд, бутерброд! — зрадів німець.

— А хачапурі не хочеш? — усміхнувся я.

— Немец плен! — повторив він і теж усміхнувся.

— Що, тягне за живіт, падлюки? Іди до Гітлера, хай він нагодує тебе! — І я підніс пучки до рота.

— Гітлер капут! — сказав німець безнадійно.

— Ой-ой-ой, яке нещастя! — похитав я головою, вдаючи засмученого.

Німець зрозумів, що я глузую з нього, і тепер звернувся до тітки:

— Хлеб, фрау, хлеб... — сказав він, і губи в нього затремтіли.

Аж тепер я помітив, що полонений уже не дивиться ні на мене, ні на тітку — він уп'явся очима у мчаді, що парував на накритому столі.

— Він збожеволів! Де ж у нас для нього хліб і мчаді? — сказав я тітці. Вона стояла бліда й мовчала.

— Хлеб, фрау! — повторив німець, не відриваючи очей від мчаді.

Раптом тітка повернулася, кинулась до столу, схопила свій шматок мчаді й віддала його німцеві.

— О, данке шен, фрау, данке шен! — сказав він і тремтячими руками взяв мчаді.

Тітка якийсь час дивилась, як німець наминає гарячий мчаді, потім знову повернулася в кухню, винесла й мій шматок мчаді, і другу половину коржа подала полоненому.

— Тітко, ти збожеволіла! Що ти робиш? — схопив я її за руки.

— Відчепися, Сосойе! — Тітка відтрутила мене й знов побігла в кухню.

Спантеличений німець дивився то на мене, то на тітку.

— Ось тобі, німцю, молодий сир, ось тобі вино, ось тобі завтрашній мчаді! Бери, бери, не бійся! Я навсправжки даю...— Тітка сунула в руки німцеві весь наш нелегко добутий обід і раптом розреготалася.

— Тітко! — злякався я.

— Мовчи, Сосоїє, мовчи! Нехай бере, нехай усе бере! Чого ще тобі? Скажи, німцю, чого хочеш?..— не відставала тітка від полоненого і все сміялася.

— Папірос, папірос! — сказав, сяючи, німець.

— Дай йому, Сосоїє, тютюну! — звернулася до мене тітка.

— Нема!

— Є, бічо! Я ж знаю, у тебе в кишені. Віддай йому!

— Нема! — вперся я.

— Віддай, кажу!

І вона сама засунула руку в мою кишеню, вивернула її і весь мій тютюн простягла німцеві.

— Бери! Бери й іди! Та бери ж!..

Обидві руки в німця були зайняті, тому тітка сама висипала йому в кишеню мій тютюн.

— Иди тепер, іди! — всміхнулася тітка й легенько підштовхнула його.

— О, данке шен, фрау, данке шен!

— Иди, йди! — Тітка голосно сміялася.

Я отетеріло дивився на тітку, що явно зсунулася з глузду.

— Бачиш, Сосоїє? — спитала вона мене.

— Данке шен! — ще раз подякував німець і позадкував до хвіртки.

— Иди, йди, нема за що! — відповіла тітка, потім обійняла мене, пригорнула до грудей і раптом заридала. Переляканий і приголомшений німець квапливо вийшов з двору.

— Що з тобою, тітко? Чого ти плачеш? — спитав я ще зляканише.

— Нічого, Сосоїє, нічого! Ти бачив? — спитала тітка, кинувши оком услід німцеві.

Ми стояли посеред двору й дивилися на полоненого, що йшов озираячись.

Тітка сміялася, плакала, знову сміялася, знову плакала... Шоки її були зовсім мокрі від сліз, та вона не втирала їх і не відпускала мене.

— Бачив, Сосоїє?

Якби хтось глянув зараз на тітку, він напевно подумав би, що вона збожеволіла. Та мені ніколи ще не доводилося бачити на обличчі моєї тітки стільки щастя!

Ніч. Я лежу на своєму ліжку горілиць і мрію, щоб мені приснився гарний сон. Я люблю сни, а коли мені нічого не сниться, я наче мертвий. Я вважаю так: удень, коли ми ходимо й розмовляємо,— ми живемо, а вночі, коли спимо й нічого не відчуваємо,— ми мертві. Нещасний той, хто не бачить снів: значить, половину свого життя він проводить як мрець, тобто з прожитих ста років він фактично живе п'ятдесят. А я— ні! Я всі свої шістнадцять років прожив повністю, бо рідко якої ночі мені нічого не сниться. Я живу і вночі: ходжу, розмовляю, радію, у мене щось болить, мені буває холодно чи жарко, і завжди після снів, поганих чи гарних, я прокидаюся щасливий. Ось і тепер лежу я і мрію про гарний сон. Щоразу перед сном я розмовляю з тіткою, щоб продовжити цю розмову уві сні. Тітка ніколи не говорить мені до кінця того, що думає, а уві сні вона завжди щира, ніжна, ласкава, уві сні вона голубить мене, цілує, вчить розуму, каже, що немає у неї на світі нікого дорожчого за мене... Ось і зараз мені хочеться поговорити з тіткою, але після сьогоднішньої пригоди мені соромно, і я боюся. Тому й лежу з розплющеними очима і в душі благаю бога послати мені гарний сон.

— Сосо!..

— Що, тітко?

— Спиш?

— Ні, тітко, де вже мені заснути!

— Ти бачив того німця, Сосоє?

— Аякже, тітко. Краще б мені його не бачити! — зітхнув я, і в мене засмоктало під серцем.

— Кінець війні, Сосоє! Кінець, розумієш? — Тітка підвелася, спираючись на лікоть.

— Що ти говориш, тітко? Хто це тобі сказав?

— Кінець війні, Сосоє!.. Коли ми дожили до того, що німецький солдат прийшов до нас жебраком і попросив хліба, то війні кінець! Розумієш?

Я не відповів.

— Ти не ображайся, бічо, що я винесла йому всю їжу... Якби в ту хвилину він попросив хату, то я і її віддала б йому!

— Я теж віддав би, тітко...

— Прости мене, Сосоє...

— Що ти, тітко!

— Ти розумієш, що сталося? Прийшов німець, жебручий німець, і попросив у нас хліба!

— Розумію, тітко, розумію...

— Кінець війні, Сосоє, кінець!

— Так, тітко, кінець!

Тітка помовчала, потім раптом спитала:

— Ти голодний, Сосоє?

— Ні, тітко, анітрохи! А ти?

— І я теж, Сосоє...

— Ну, засни тоді, тітко...

Тітка не відповіла, і я не сказав їй нічого. Сон нас не брав. Ось уже проспівали перші півні. Я тихенько встав і навшпиньках підійшов до тітчиного ліжка. Вона спала і всміхалася уві сні. Я здогадався, що їй сниться щось гарне. Півні співали все частіше. Я вийшов на подвір'я. На покрівлях од, на тинах та схилах гір танув легкий прозорий фіалковий туман.

Над селом світало.

ПОВІНЬ

Навесні, коли на Сурєбських горах тане сніг, Супса шаленіє. Вона виходить з берегів, зриває все з себе і, наче голий божевільний, вибігає на заплаву. Вона реве, гримить, вириває столітні дерева, налітає грудьми на стояки, зриває мости й несе, мов тріски, кудись за водою, а іноді захоплює і необережну людину чи звіра. Потім Супса поступово заспокоюється, затихає, очищається, повертається в своє ложе, залишаючи на берегах силу-силенну дров та живлющого мулу. Річка немовби відшкодовує зло, завдане в шаленстві людям. Та люди все одно благословляють свою Супсу, все одно люблять її. Вони не бояться Супси. Під час повені вони стоять на березі й гаками виловлюють дрова або заходять у шаленіючу річку й ставлять коші, щоб потім вибирати з них заблудлу рибу. Вони насипають дамби, гатять греблі, забивають їй горлянку камінням, яке вона сама й принесла, звужують її і роблять це кожної весни так старанно, наче Супса розливається вперше. Або взагалі не роблять нічого — тільки стоять на обох берегах і, поки й сонце зайде, спостерігають, що ще може втнути ця невелика розгнуздана річка.

Я, Нодар-голова, Отія Қаландадзе, Кажура Гаґуа та Ягор Антідзе поставили свій кіш у кінці Напідари, вище по течії за всі інші коші, і рибалки з нашого села зчинили галас.

— Ах ви ж розбійники! Де ви поставили кіш?! Я маю їсти потрух вашої риби? Перебирайтеся в кінець, поки я не випрошив вас! — налетів на нас задиханий Бенедікте Қутубідзе.

— А що, ми маємо їсти потрух твоєї риби? — спитав його Нодар-голова.

— Слухай, бічо, забирай мерщій кіш і прийми свою довбешку, а то я не ручаюся за себе!

— А де ж його поставити, батону? — спитав Яго.

— Де хочете!

— Дай боже тобі здоров'я! Ми хочемо саме тут! — відповів Яго.

— А, ви знову? Що я вам сказав? — заверещав здивований Бенедікте.

— Чого ти хочеш, дядьку Бенедікте? — спитав я.

— Ти не розумієш? — ще більше здивувався Бенедікте. — Зніміть, кажу, свій кіш, поки я його не порубав, і перенесіть отуди, вниз!

— А що ми там спіймаємо?

— Чуму і смерть! Що хочете, те й ловить.

— Чого проклинаєш, кацо? — повернувся до нього Нодар-голова.

— Я проклинаю? Ви подивіться на цього голованя!

— Чого ображаєш людину? Досить з нього своєї біди! — пожалів Нодар Отар.

— А тобі що до того?

— Як це що? Він мій товариш!

— Тому він і нещасний, що в нього такі товариші, як ти!.. Ну, збирайте своє манаття і гайда звідси! — сказав Бенедікте й сам почав складати наші причандали.

— Товаришу Бенедікте!.. — почав був Ягор Антідзе.

— Який я тобі товариш, вошивцю? — сказився Бенедікте.

— Хіба Супса твоя, кацо? — спитав Нодар-голова.

— А чия ж? Тебе ще й на світі не було, коли я тут ставив коші.

— Ну а тепер дозволь нам! — попросив Нодар.

— Кажу вам: переходьте на другий берег або йдіть нижче!

— Слухай, кацо, річка не твоя і не моя, річка належить Радянській владі, і риба, яка в ній плаває, теж! — пояснив я Бенедікте.

— Кого ти вчиш, недоумку, що державне, а що моє?

— У Конституції написано, що всі ми маємо право на полювання і відпочинок! — послався Нодар на джерело.

— Ти вчиш мене, бічо, що написано в Конституції? Та я перемінив п'ять конституцій! — відрубав Бенедікте.

— Так там написано! Що я можу вдіяти?.. — скрушно розвів руками Нодар.

— Що написано, бічо? Щоб'головатий Нодар і ледащо Сосоія у Бенедікте Кутубідзе кусок з рота виривали?.. — спитав Бенедікте.

- Не зовсім так, але... щоб їли всі троє! — відповів Нодар.
- Так і написано? — примружив очі Бенедікте.
- Еге! — кивнув головою Нодар.
- Саме так? — спитав Бенедікте мене.
- Саме так! — підтвердив я.
- А там не написано, що бог створив старших і молодших і що такі шибайголови, як ви, повинні шанувати старших?
- Ти, видно, не читав Конституції, бо там цього немає.
- Немає?
- Немає!
- Отже, не написано?
- Не написано, батоно, хоч убий! — сказав Яго.
- Отже, цього не написано, а написано, щоб ви жерли, а я дивився вам у рот, еге?
- Риби вистачить на всіх, дядьку Бенедікте!
- Ні, я питаю тебе, не написано цього? — не відставав від мене Бенедікте.
- Ні! — вперся я.
- І це ти називаєш Конституцією?! — спитав Бенедікте. Він вихопив із-за пояса сокиру й попрямував до нашого коша, щоб порубати його.
- Що? Що він сказав про Конституцію? — спитав раптом Отія Каландадзе.
- Бенедікте злякано обернувся.
- А що, бічо?
- Сосойе, що він сказав? «Що це за Конституція?» А ти, член бюро комітету комсомолу, розвісив вуха й слухаєш? — накинувся Отія на Ягора Антідзе.
- Що я таке сказав? — зблід Бенедікте.
- Він ще питає! Ви чуєте, хлопці? «Я перемінив п'ять Конституцій! Що це за Конституція!» Отже, наша Конституція тобі не подобається? — примружив очі Отія.
- Що ти мелеш, бічо? Не казав я цього! — Бенедікте ковтнув слину.
- Як це не казав? — спитав Нодар.— А коли ти прийшов сюди і розходився: річка, мовляв, моя, зроблю, мовляв і те і се, випотрошу вас!.. Та ти, дядечку, виявляється, справжній приватний власник і до того ж шкідливий пережиток капіталізму!
- Як ти сміш, бічо, мені таке говорити? — прошепотів Бенедікте.
- Що, не казав хіба цього? — втрутився Яго.— Замість того щоб підтримати молодь у важкий воєнний час, ти стоїш тут і ображаєш нас — і не тільки нас, а й Конституцію! Та ще й не даєш

нам ловити рибу!.. Німецькі фашисти і ті нічого гіршого не роблять!

— Ви що, збожеволіли, дітоньки? — застогнав Бенедікте.

— Не знаю, як ви, а я цієї справи так не залишу! — сказав Нодар і почав узуватися.

— Куди ти, бічо? — спитав переляканий Бенедікте.

— Я знаю куди... — заквапився Нодар.

— Що ти знаєш?

— Ми дуже любимо тебе, дядьку Бенедікте, але не можемо простити образи Конституції і капіталістичні пережитки! — категорично заявив Отія і теж потягся до черевиків.

— Та стривайте, сучі діти! Нічого я такого не говорив, і не зводьте мене з розуму!

— Це ми з'ясуємо там! — пригрозив Нодар.

— Де?

— Це моє діло...

— Хочете посадити мене, негідники? Бога в душі не маєте? Зводите наклеп на мене? — знавіснів Бенедікте.

— Ось ми вчотирьох виступимо свідками, і тоді хоч лобом у стіну бийся! — сказав Ягор.

— І совість вас не мучитиме, нелюди?

— Не журися! — сказав Нодар.

— Ти ж виріс, бічо, у мене на очах! І тепер за якусь там рибу губиш мене? — просльозився Бенедікте.— Губиш за цей трухлявий кіш? Бери собі і рибу, і кіш, і Супсу! Сідай біля неї і сьорбай, як борщ, аж поки не луснеш! — подарував Бенедікте Нодарові Супсу.

— Відстань від нас! Чи це в твоїй голові не вкладається?

— У твоїй-то вклалося б — вона вдвічі більша! — ушпигнув таки Нодара Бенедікте.

— А тобі що до того? Дай нам спокій! — сказав я.

— Подайтеся хоч трохи вище, хриstopродавці! — попросив Бенедікте.

— Трохи подамося,— пообіцяли ми.

— Я нічого поганого не сказав, сучі ви діти, і прикусить язика!

— Що, знову?..— обурился Отія.

Бенедікте закинув на плече сокиру, довго дивився на нас, потім сплюнув і пішов. Ми не могли більше стримуватися і пирснули від сміху. Бенедікте обернувся.

— І в кого ви вдалися, бісенята?

— Иди до нас, дядьку Бенедікте, почаствуємо тебе добрим тюномом! — покликав я.

Бенедікте почухав потилицю, подумав, потім зважився, повернувся і сів на камені. Я подав йому тютюн. Бенедікте скрутив цигарку й закурив. Ми теж закурили.

— Малі ви ще і багато чого не знаєте...— почав Бенедікте.— Річка, як і ліс, має свої закони. То байдуже, стріляєш ти слона чи волове очко, ловиш рибу чи кита... Мисливець повинен поважати мисливця. Якщо шукач знайде женьшень і позначить, а хтось украде, його вбивають. Ось воно як! Мисливець повинен допомагати мисливцеві. Ця річка — наша спільна годувальниця, і всі ми маємо на неї рівне право. Хіба я проти того, щоб ви тут ловили рибу? Та риби в річці повно! Он скільки стоїть кошів вище за мій! І я їм ані слова! Але так близько один від одного не можна, дітоньки! Подивіться лишень, на якій відстані від мене поставив коша Ладіко! Якщо Ладіко вистрілить у мене з рушниці, він не влучить. А знаєте чому? Тому що я сам на рушничний постріл до нього не підійду. А ви? Та від вас до мого коша палицею кинути! Не годиться так, хлопці...— дорікнув Бенедікте і встав.— Ну, будьте обережні, щоб не понесла вас річка, бо не тільки ми любимо рибу, а й риба любить нас. Зрозуміли?..

Бенедікте пішов. Потім і ми встали, зібрали свої манатки й перенесли свій кіш ген далеко вгору.

На березі у нас розіпнутий намет. Отія і Яго сидять у наметі, я і Нодар примостилися на коші й чекаємо, коли накинеться на сітку риба. Каламутні хвилі несуть вусачів та підустів з мулом на зябрах, підкидають їх на сітку коша, а самі підступно стікають крізь сітку. Гладкі рибини б'ються, задихаються, просять допомоги, та де та допомога! Я і Нодар хапаємо рибу за зябра й кидаємо на берег.

— Глянь, Сосойе, твоя Хатія прийшла! — сказав Нодар.

Я подивився на берег. Біля намету стояла Хатія і дивилася на річку.

— Хатіе! — гукнув я.

Вона помахала рукою і щось крикнула у відповідь. Крізь рев річки слів я не розчув.

— Чого тобі, Хатіе? Чому ти прийшла? — гукнув я знову.

Хатія стулила біля рота руки рупором і прокричала щось.

— Чого вона хоче? — спитав я Нодара.

— Звідки я знаю. Підійди до неї.

Я вийшов на берег.

— Що таке, Хатіе?

— Здрастуй, Сосойе! — простягла вона руку.

— Наче ми не бачилися сьогодні... Я знаю, чого ти прийшла! — сказав я з докором і потиснув їй руку.

— Сосойе, дай мені половити рибу!

— Не можна! Куди тобі на кіш! Чуеш, як розбушувалася Супса?

— Сосоє, любий мій, ну візьми мене на кіш! Я дуже хочу порибалити! — заблагала Хатія.

— Ти що, збожеволіла? — сказав Отія, виходячи з намету.

— Ну дайте порибалити, безсовісні! — просила Хатія, ображено надувши губи.

— Ось тобі, гого, риба, бери скільки хочеш! — Яго поставив перед нею відро з уловом.

— Так я не хочу! Я хочу своїми руками спіймати!

— Іди, Хатіє, додому!

— Не піду! — сказала дівчина й сіла на гарячий пісок.

— То зайди хоч у намет, на сонці мозок розтопиться! — попросив я вперту Хатію.

— Не зайду!

— Ну то й сиди тут! — сказав я і повернувся на кіш.

— Чого їй треба було? — спитав Нодар.

— Хоче до нас на кіш.

— То чого ж, веди її сюди!

— Та ти що, бічо?!

— Тоді я приведу! — сказав Нодар і встав.

— Облиш!

— Не бійся, не втоплю! — засміявся Нодар і побіг на берег.

Через дві хвилини Нодар витяг Хатію на кіш і посадив її поруч із собою. Риба не йшла. Ми сиділи й чекали. Нодар кидав у воду занесені в кіш хмиз і тріски й тихо наспівував:

Вусачеві підуст проріка:
Тобі доля судилась гірка...

— Де ж ваша риба? — спитала Хатія.

— А ми послали її в одній справі, скоро повернеться! — відповів Нодар.

А риби все не було.

— Ось як ми осоромилися, бічо! Якраз тепер вона пропала! — сказав я Нодарові.

Раптом хвиля вкинула у кіш здорового вусача. Ми з Нодаром накинулись на нього, але він випорснув з рук і плюснув у воду. Хвиля знову кинула його до коша, а він знову вирвався. Ми кинулись у воду й насилу втримали знавіснілу рибину. Просунувши чотири пальці в зябра вусача, Нодар витяг його.

— Тобі на щастя, Хатіє! — сказав він і підніс рибину зовсім близько до Хатії.

Вусач рвонувся і вдарив Хатію хвостом по грудях. Хатія схопила рибину обіруч і притулилася до неї розгарячілою щокою.

— Ух, яка вона холодна, Сосоє!

— Тільки ж не кинь у воду, як тоді! — попросив я.

— Не бійся, не кину! — заспокоїла мене Хатія.

Я знов обернувся до річки — і раптом лоб у мене похолов, у очах зарябіло: прямисінько на нас Супса несла величезний каштан з обламаними гілками.

— Нодаре, жердину! — заревів я.

Нодар схопився, мов ужалений.

— Хатіє, сюди! — кинувся я до Хатії.

Але було вже пізно. Я відчув страшний поштовх, почув оглушливий тріск і перевернувся в повітрі. Переді мною тільки мелькнули хлопці, що вискочили з намету, лементуючи й розмахуючи руками, і я раптом провалився в якусь темну, мокру й страшенно холодну яму. Рот, вуха, очі забило мулом, і величезна хвиля понесла мене вниз. «Тільки не втрачай свідомості! Праворуч, праворуч, праворуч... — диктував мені хтось чи щось. — Ще трохи протримайся, Сосоє, ще трохи, бічо!» Я розплющую очі, але нічого не бачу. Ковтаю воду. Якщо я не вдихну, легені мої розірвуться. Скоріше, скоріше, чорт з ним, нехай захлинусь, але я повинен вдихнути! Раптом я глибоко вдихнув, дуже глибоко, і дивом здивувався... Я розплющив очі і наче в тумані побачив зляканих хлопців... Вони бігли берегом і щось кричали... Чого ті дурні лементують? Хіба вони не бачать, що я вже вибрався з води?

— Гей, хлопці, сюди, я тут! — крикнув я і сам не почув свого голосу. Потім раптом у вухах щось лопнуло, і я спершу почув рев річки, потім биття свого серця і нарешті нескінченне волюнтя:

— Хатіє-е! Хатіє-е-е! Ха-ті-е-е-е!!!

— Хатіє-е-е! — кричали хлопці й бігли берегом.

— Хатіє-е-е!.. — промовив я і сів.

Не пам'ятаю, як я опинився біля хлопців. Пам'ятаю тільки, як тримали мене Нодар і люди, що позбігалися до річки, як Супса відносила Хатію і як ніхто не зважувався ступити в неминучу смерть. Потім усі побачили, як на другому березі хтось підбіг до річки і, не роздгаючись, кинувся у воду. Він то зникав у хвилях, то знову з'являвся. Загрібаючи воду сильними змахами рук, він гнався за Хатією. Нарешті якось наздогнав її, закинув на плече. Супса тягла їх обох аж до школи. Там чоловік пересилив річку, виповз на берег, поклав Хатію на пісок і припав вухом до її грудей. Потім узяв на руки, мов малу дитину, хитаючись зайшов на шкільне подвір'я і обережно опустив на траву. Все село оточило Хатію та її рятівника. Стоячи на одному коліні, він робив їй штучне дихання. Я уклякнув поруч. Він скося подивився на мене, і я впізнав Датіко-бригадира. Не обізвавшись, він

робив своє діло, довго й спокійно. Тепер він почав розтирати їй скроні.

— Хатіе! — сказав я.

Вона мовчала.

— Хатіе! Хатіе! — повторив я.

Хатіні вії ледь ворухнулися. Потім вона розплющила очі й тихо, дуже тихо, мабуть, так, що тільки я міг почути, промовила:

— Сосоєе...

— Жива? — спитав хтось.

— Жива! — сказав Датіко і випростався.

По людському морю хвилию прокотився шепіт, і раптом усі оніміли.

Датіко виступив на середину кола — худий, зарослий бородою, з налитими кров'ю очима, в подертому одязі. Він обвів очима юрбу і потім кожного поодиноці. І кожен, на кого він дивився, відходив назад, зняквовіло переступав з ноги на ногу і опускав голову. Датіко стояв і чекав, коли заговорить село. Але його село мовчало, як могила, і я злякався цього мовчання, злякався, як у перший день війни. Довго ще чекав Датіко, але ніхто не подавав голосу. Тоді він зірвав з пояса кобуру з револьвером, кинув її на землю й покійрно опустив руки. Люди все ще мовчали.

— Обізвіться, люди! — гукнув Датіко з благанням і тремтінням у голосі.

Ніхто не промовив ані слова.

— Виходь, Володю, й заарештуй мене! Ти ж працівник безпеки! Виходь, чого чекаєш? Я кинув зброю! — звернувся він до Володі Джаші.

Володя вийшов з юрби і зупинився перед Датіко. Люди завмерли, чекаючи якоїсь біди, стрільби, арешту, крику, ганьби, плачу. А сталося щось гірше, страшніше й просто незбагненне: Володя Джаші повернувся і, не оглядаючись, пішов з двору.

Датіко зблід, нижня щелепа в нього відвисла.

— Бадріє, а ти чого дивишся? Веди мене в арештантську! Не можу я більше! Ну, будь людиною! — звернувся він до Бадрії Таварткіладзе.

Але Бадрія вже виходив з двору.

— Люди! — застогнав Датіко.

І люди зробили те саме, що й Володя та Бадрія. Опустивши голови, вони одне за одним мовчки проходили до воріт, залишаючи Датіко, який благав їх, мов найнещасніший жебрак.

Потім він затулив обличчя долонями, впав на коліна й заридав, мов дитина. Я дивився на Датіко й думав, яка щаслива в цю

хвилину Хатія, що не може бачити, як плаче і маліє на очах цей здоровенний чоловік.

— Ти зможеш іти, Хатіє? — спитав я.

— Зможу, Сосоїє! — відповіла вона і встала.

Я обійняв її за талію і обережно повів з двору. Коли ми проходили повз Датіко, Хатія зупинилася.

Датіко глянув на нас повними сліз очима.

— Що мені тепер робити, Сосоїє? — спитав він.

— Не знаю, Датіко...

— І ти не знаєш?

Я опустил голову.

Датіко встав, подивився на дорогу. Там нікого не було. Він, як п'яний, вийшов з двору. Біля воріт він зупинився і ще раз спитав мене:

— Куди мені тепер іти, Сосоїє?

Я не знав, куди йому слід іти, і нічого не відповів. Тоді Датіко махнув рукою, повернувся й пішов...

Довго ступав він, дивлячись собі під ноги. Дійшовши до перехрестя, зупинився, трохи постояв, але до лісу не звернув, а пішов прямо по шосе. Куди? Цього, мабуть, і сам не знав.

Супса з ревом несла дерева й землю. Дорогою, дзеленькаючи дзвіночками й мукаючи, поверталася додому череда. Вдалині, там, де зник з очей Датіко, повільно спускалося сонце.

Я БАЧУ ВАС, ЛЮДИ!

— Здрастуй, Бежано! Це я, твій Сосоїє... Ти не гніваєшся на мене, мій Бежано? Давненько я не був у тебе... О, папороть выросла!.. Нічого, я зараз розчищу траву, і хреста поправлю і лавку пофарбую... А переді мною ніхто до тебе не приходив? Та хто б міг прийти!.. Ти диви, Хатіїна шипшина встигла вже й відцвісти!.. Як біжить час!.. А скільки я маю для тебе новин, Бежано! Не знаю з чого й почати! Стривай, ось вирву цей бур'ян і все розповім...

Війна закінчилась, Бежано, ага, закінчилась! Не впізнати тепер нашого села! Скільки людей повернулося! Повернувся син Герасіме, Нініччин син повернувся, Мінин Євгеній повернувся, і Нодарів батько, і Отіїн. Правда, він без однієї ноги, та хто, Бежано, звертає увагу на його ногу?.. А ось Лукаїїн Кукурі не повернувся, Бежано. І син Чорної Машико Малхаз теж... Багато не повернулося, і все-таки, Бежано, не впізнати нашого села! Є тепер, Бежано, і сіль, і мчаді... Після тебе справили десять весіль, і на кожне запрошували мене й примушували пити вино, як дорослого. Пам'ятаєш Гогію Церцвадзе? Ага, батька десятих дітей! Він

теж повернувся, і його жінка Таліко народила йому одинадцятую дитину, Шукрію. Ото була чудасія, Бежано! Ти помиратимеш зо сміху, коли почуєш... Бувши на останніх днях, вилізла Таліко на сливу, і там у неї почалися пологи! Мало не розродилася на дереві! Уявляєш собі, Бежано? Вже розстелили під деревом простирало, та встигла все-таки злізти. А Гогія сказав: «Чого було злазити? Народила б на дереві й спустила б дитину в кошику!» Хлопчика назвали Шукрія, та я зву його Сливою. Хіба не смішно, Бежано? Слива — теж непогане ім'я, правда ж? Це я придумав! А всього після тебе народилося тринадцятеро дітей, і сімом я хрещений батько... Ага, ще одна новина, Бежано,— знаю, вона порадує тебе. Хатію батько відвіз у Батумі до лікаря. Йї зроблять операцію, і вона буде бачити! Потім? Потім... Ти ж знаєш, Бежано, як я кохаю Хатію? От я й одружуся з нею! Інакше й бути не може! Справлю велике весілля. І потім у мене теж народиться дитина, і хтось буде її хрещеним батьком... А що, як Хатія не прозріє? Тітка теж питає мене про це, Бежано, кожного вечора питає... Думаєш, не одружуся? Все одно одружуся, Бежано! Не можна їй жити без мене. А я не зможу жити без Хатії. Кохав же ти якусь Мінадору, Бежано? От і я кохаю мою Хатію. І тітка кохає — його. Бо чого б вона питала щодня листоношу Коцію, чи немає їй листа? І чого б зустрічала машини? Чекає вона його! Ти знаєш, Бежано, кого... Але ти знаєш і те, що він не повернеться до неї... А я чекаю Хатію. Мені однаково, якою вона повернеться. Тільки потерпаю, коли вона бачитиме, я не сподобаюся їй. Як ти думаєш, Бежано? Правда, тітка каже, що я виріс, змужнів, що вона просто не впізнає мене, та хто його знає... Та ні, не може бути, щоб я не сподобався Хатії! Вона ж знає, який я, вона бачить мене, сама мені казала... Я вже дорослий, цього року закінчив десять класів. Вступлю до інституту, вивчуся на лікаря і, якщо Хатії не допоможуть у Батумі, я сам вилікую їй очі. Розумієш, Бежано?

— Та ти збожеволів, бічо! З ким ти розмовляєш? — спитав хтось у мене за спиною.

Обернувшись, я побачив дядька Герасіме.

— Здрастуй, дядьку Герасіме!

— Здрастуй! Що ти тут робиш?

— Нічого, просто вийшов прогулятися...

— Іди до пошти... Бесаріон і Хатія приїхали!..— сказав дядько Герасіме і поплескав мене по щоді.

— І що?! — У мене перехопило дух.

— Іди, синку, зустрічай... Біжи, біжи!..

Я не дав Герасіме договорити, зірвався з місця й помчав униз по схилу.

Швидше, Сосоє, швидше! Сюдою далеко, біжи навпростець!.. Швидше, швидше!.. Я лечу, у вухах свистить вітер, серце як не вискочить, руки мліють, коліна підломлюються... Не зупиняйся, бічо, нема коли!.. Якщо перескочиш, Сосоє, через цю яму, то Хатія вже бачить... Перескочив!.. Тепер через цю! Теж перескочив!.. Тепер якщо добіжиш до того дерева, не переводячи духу, то Хатія бачить... Ще трохи, ну, ще трохи... Ще один крок... Добіг! А тепер якщо долічиш до п'ятдесяти, не дихаючи, то Хатія бачить... Раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять, дванадцять... двадцять... тридцять... сорок... сорок один, сорок два, сорок три, сорок чотири... ох, як важко... сорок п'ять...

— Хатіе-е-е!..

На мій поклик Бесаріон і Хатія обернулися. Задихаючись, я підбіг до них і зупинився. Довго не міг вимовити й слова.

— Сосо! — сказала Хатія тихо.

Я глянув на неї. Вона була біла, як папір. Вона дивилася своїми величезними голубими очима кудись у далечінь, повз мене і всміхалася.

— Дядьку Бесаріоне!

Бесаріон стояв з опущеною головою.

— Ну що, дядьку Бесаріоне?

Бесаріон мовчав.

— Хатіе!

— Приїжджайте, каже, на ту весну, цього року не можна! — сказала Хатія.

«Боже, чому я не долічив до п'ятдесяти!» — подумав я, проковтнув сльози, що підкотилися до горла, і затулив обличчя долонями, щоб не заплакати.

— Як ти, Сосо, що робиш? — спитала Хатія.

Я підійшов до неї, обійняв і поцілував у щоку. Дядько Бесаріон витяг з кишені хусточку, витер сухі очі, кашлянув і пішов.

— Як ти, Сосоє? — повторила Хатія і всміхнулася.

— Не бійся, Хатіе... Навесні він же вилікує тобі очі? — сказав я і провів долонями по її скронях.

Хатіїні очі видовжилися, мов мигдалини, і вона стала гарнішою за матір божу.

— Навесні, Сосоє... — промовила Хатія.

— Не бійся, Хатіе!

— А я не боюся, Сосо!

— Якщо він не зможе вилікувати, я сам тебе вилікую, Хатіе, присягаюся матір'ю!

- Знаю, Сосоїє!
- А коли не вдасться... Ну то й що? Мене ти бачиш?
- Тебе бачу, Сосоїє!

* * *

— Куди ти біжиш, дорого, і куди ти ведеш моє село? Пам'ятаєш? Одного дня ти відібрала в мене все, що мав я дороге на світі. Я тоді просив тебе, дорого, і ти повернула мені, що могла. За це я дякую тобі. Тепер настала й наша черга. Ти поведеш нас, мене й Хатію, і покажеш нам, де ти кінчаєшся. І якщо ти десь кінчаєшся, то ми продовжимо тебе. Рука в руку ми будемо йти з тобою нескінченно. Тобі ніколи більше не доведеться приносити в наше село звістки про нас у трикутних листах та конвертах з надрукованими адресами. Ми повернемося самі. Ми станемо обличчям на схід, побачимо, як сходить золоте сонце, і тоді Хатія скаже на повний голос:

— Люди, це я, Хатія! Я бачу вас!..

СОНЯЧНА НІЧ

Роман

ДЕНЬ НАРОДЖЕННЯ

У сто сьомій аудиторії творився страшний суд. Політекономію приймав сам шановний професор, Касіане Гогічайшвілі. Це для нас не було несподіванкою і нікого не хвилювало. Та коли з аудиторії, дряпаючи собі щоки, вибігла Люба Нодія і сказала, що він усе чує, ми сторопіли. Хто б міг подумати, що цьому глухому добродушникові, який на екзамені ставив п'ятірки й тоді, коли замість премудростей меркантилізму розповідали про кореневу систему люцерни, саме цього року, якраз під час весняної сесії, повернеться слух... Після цієї звістки особисто для мене екзамен скінчився, проте переважила цікавість, і я кинувся до поживклої, мов перестигла диня, Люби, яка втупила очі в двійку, поставлену в її матрикулі.

— Ну що, гого? — спитав я Любу й смикнув її за рукав.

— Як же мені тепер бути? — промовила Люба, звівши на мене безтямні очі.

— Хіба ж він, триклятий, не знав, що двійок у матрикул не ставлять? — спитав Гурам.

— Я сказала йому, а він одповів: «Не знаю, голубко, вперше у своєму житті ставлю двійку». Як же мені тепер бути? — простогнала Люба, і на очі їй навернулися сльози.

— А все-таки, що тобі попалося? — спитав Гурам.

— Перше питання — товарооборот, друге — інфляція, а третього вже й не пам'ятаю...

— І ти нічого не відповіла?

— Та почала...

— Що ж ти розповідала?

— Те саме, що й торік. Літом, кажу, була на селі, допомагала бабусі обробляти город... Моя бабуся, кажу, дуже добра... А він мені: «То хай вона й поставить тобі оцінку!»— закінчила Люба і, схлипнувши, уткнулася обличчям у матрикул.

Двері аудиторії відчинилися, і вийшов староста нашої групи Епрем із списком у руках.

— Барамідзе! Чичинадзе! — прочитав він. — Заходьте!

— Ти що, дегенерате? Після «Б» — «Ч»? — обурився Гурам.

— Один зверху, один знизу! — пояснив Епрем і показав вираченими очима на аудиторію — мовляв, хіба ж я винен, так сказав професор.

Не знаю, як називається ота хвороба, коли серце підступає до горла, язик западає, на лобі виступає холодний піт, коліна підломлюються, руки тремтять і в очах темніє, але, глянувши на Гурама, який великою хусточкою витирає лоба й руки і облизував пересохлі губи, я зрозумів, що хвороба ця заразна.

До аудиторії ми вступили навшипиньках. Професор сидів біля столу, застеленого зеленим сукном, і всміхався. Він був у нових окулярах — з товстими скельцями, в золотій оправі, кінці якої з'єднувалися з двома малесенькими мембранами — згубниціями нашими.

— Сідайте, будь ласка! — запросив він нас.

Ми й не зворухнулися.

— Ви що, не чуєте?.. Підходьте до столу й сідайте! — знов запросив нас професор.

Ми підсіли до столу, на якому лежали, мов смертні вирокі, білі, майже неторкані екзаменаційні білети, завширшки як долоня.

— Візьміть білети і обдумуйте! — попросив професор.

Я взяв білет І, ще не перевернувши його, вже знав, що це саме той білет, думати над яким я буду до самої смерті. Гурам теж узяв білет, пробіг його очима і подивився на мене так сумно, як дивиться бичок, приведений до храму на заклання.

— Ваше ім'я та прізвище? — спитав мене професор.

— Барамідзе Теймураз, — відповів я на перше питання.

Професор занотував мою відповідь у записну книжечку.

— А ваше? — звернувся він до Гурама.

— Чичинадзе Гурам, — так само по-молодецькому відповів той.

Професор записав.

Я і Гурам сіли, як заведено на екзаменах, віддалік один від одного. З дивовижною байдужістю почав я читати свій білет. Перше питання — земельна рента.

— Може, почнете? — спитав раптом мене професор.

— А чом би й ні! — відповів я.

Гурам від подиву аж рота роззявив.

— То й починайте! — зрадів професор.

— Земельна рента. В капіталістичних країнах земля продається. Там взагалі продається все, навіть совість. Ну, совість, звісна річ, дешево. Рента — це земельний податок. У капіталістичних країнах податки дуже високі. Селяни стогнуть під тягарем воєнних податків, бо капіталісти брязкають зброєю. Озброєння вимагає великих витрат, великі витрати — багато грошей. А де взяти багато грошей, питає логіка явищ. Ну, звичайно ж, з податків!..

— Як вас звать, юначе? — перебив мене професор.

— Темо, батоні!

— А ви відвідували мої лекції?

— Як можна, шановний професоре! — образився я.

— Чогось я вас не пам'ятаю... А вас я взагалі не знаю! — обернувся він до Гурама.

— Зате ми вас дуже добре знаємо, шановний лекторе! Ви Касіане Гогічайшвілі, професор, якого всі люблять... Ви наша гордість. Хто б пропустив вашу лекцію? Ваші лекції ми не записуємо, а ковтаємо! — ввійшов у екстаз Гурам.

— Ану розкажіть, що ви ковтаєте! — зупинив його професор.

Гурам спочатку скам'янів, потім труснув головою, мов пес, що вийшов з води, і глянув на мене. Щоб не розсміятися, я прикусив язика. Гурам перевів очі на професора.

— Ну-ну?

— А Барамідзе ви закінчили опитувати, шановний професоре? — ласкаво промовив Гурам, обдарувавши мене щонайдобрішою усмішкою.

— Барамідзе обдумує друге питання! — відповів професор.

Гурам ще раз глянув на білет, потім закотив очі й почав щось читати десь за лобом, у звивинах мозку. Та, видно, нічого там не вичитав і повернувся в нормальне положення.

— Можна, батоні, перемінити білет? — раптом спитав він професора.

— Можна! — відповів той і зітхнув.

Тремтяча Гурамова рука ковзнула по білетах, потім застигла на одному з них і так лежала довго.

— Чичинадзе, крім вас, я маю проекзаменувати ще й інших!— нагадав професор.

Гурамова рука машинально ворухнулася, захопила білет і зупинилася перед очима. Гурам заворушив губами — видно, повторював питання.

— Ну, що скажете? — сказав професор і нервово постукав по столу пальцями.

— Скільки білетів я маю право перемінити, шановний професоре? — спитав Гурам надтріснутим голосом.

— Дайте мені ваш матрикул! — простягнув руку професор.

Гурам зів'яв.

— Не губить мене, батоне, я ж утрачу стипендію!

— Та що стипендія! Я втратив друга, якого не бачив двадцять років, але в могилу я не ліг!

— Так ви його вже втратили... А що з бідолохою сталося? — розчулився Гурам.

— Чичинадзе, дайте ваш матрикул! — повторив професор.

«Виручай!» — попросив мене очима Гурам.

— Шановний професоре, ви вчините велику несправедливість, якщо поставите йому двійку. Ми цілу ніч учили разом! — заступився я за Гурама.

— Юначе, не цілу ніч, а п'ять років я вчився в Оксфордському університеті з Чемберленом, і він став прем'єр-міністром Англії, а я в Тбілісі навчаю таких ідіотів, як ви. Зрозуміло? — спитав професор.

Усе було ясно, як сонце, але Гурам не хотів відступати.

— Шановний професоре, уявіть собі, що ви мільйонер, — почав він. — Ви мільйонер і маєте кілька мільйонів трійок, а прийшов до вас жебрак та й каже: «Шановний мільйонере, зробіть ласку, пожертвуйте мені одну трійку». Тепер уявіть собі, що той жебрак — це я, і я прошу вас...

Я вже не витримав цього діалога мільйонера та старця божого і, затуливши рота рукою, вискочив з аудиторії.

У коридорі ніхто не зупинив мене і не спитав, що я одержав. Тільки Гуліко мовчки пішла за мною в кінець коридора, проте я не оглянувся, і вона поступово відстала.

Я спустився сходами. Дійшовши до останнього східця, я відчув, що вона дивиться на мене, і глянув угору. Гуліко стояла на верхній площадці, спершись ліктями на поручень, і, поклавши підборіддя на долоні, не зводила з мене очей.

— Чого дивишся? — спитав я.

Гуліко випрямилася, заперечливо похитала головою і повернула назад.

Я вийшов в університетський сад і сів на лаву. Дівчинка, при-сівши переді мною навпочіпки, копала лопаткою землю й ки-дала її на ноги меншенькому за неї хлопчикові, що покірливо стояв, мов молодий саджанець, і всміхався. Дівча раз у раз по-зирало на нього, перевіряючи, чи виріс він, і знову й знову ки-дало землю на ноги хлопчині. А той стояв нерухомо, покірливо і, мабуть, теж чекаючи, коли почне рости, усміхався й усміхався. Була зелена й тепла травнева погода.

Саме того теплого травневого дня видатки державного бюдже-ту завдяки моїй двійці скоротилися на двісті сімдесят п'ять кар-бованців і сорок копійок. Стипендія належить до тієї дивовижної категорії грошей, які наче падають з неба. Як чесну людину, ме-не завжди дивували три речі: чому мені дають стипендію, чому з цих дарованих богом грошей вираховують прибутковий податок і чому з мене вимагають плату за навчання. І разом з тим я був певний, що немає на світі студента, якому потрібна була стипе-ндіа більше, ніж мені, чи який знав би їй ціну краще за мене.

І ось тепер, позбавлений стипендії, я сидів в університетському саду й дивився на маленьку дівчинку з бантиком, яка закінчила садіння хлоп'яти і взялася поливати його.

Малюк-саджанець глянув на мене і всміхнувся.

— Як тебе звуть, бічо? — спитав я.

— Його звуть Лаша, а мене Ія! — відповіла дівчинка за обох.

— Ось ти ллєш йому на ноги воду. А ти не боїшся, що він простудиться?

— Йому треба вирости!

— А так не ростуть. Ось я, коли був такий, як ви, багато їв і бачите, який виріс? — пригадав я своє дитинство.

Дівчинка недовірливо окинула мене поглядом.

— Що ви їли? — спитала раптом вона.

— Хліб з маслом, молоко, кашу, печиво... — почав я перелічува-ти з мізинця. Дійшовши до великого пальця, я проковтнув слину й замовк.

— А тепер? — спитала дівчинка.

— Що тепер? — спитав я.

— Що ви тепер їсте?

— Тепер ще байдуже, а що надалі їстиму — не знаю! — всміх-нувся я.

— Чому? — спитала дівчинка.

— Тому що я втратив стипендію!

— Що?

— Стипендію!

— Де втратили?

— Що де втратив?

— Ну, те, про що ви сказали, що втратили.
Боже, скільки запитань виникає в дітей!
— Нічого я не втратив. Я пожартував.
— Ну скажи, дядечку, що ти втратив?
— Перпетуум мобіле.
— Що-о?
— Пер-пе-ту-ум мо-бі-ле! — вимовив я по складах, радіючи, що дитина не зможе цього повторити й відчепиться.

Але сталося чудо.

— Перпендубобіле? — перепитав раптом хлопчик.

— Ого, як ти виріс! Годі, виходь з грязі! — звернув я розмову на інше.

— Не виходь, бо засохнеш! — застерегла його Ія.

Хлопчик не зрушив з місця.

— Дядю, ти сильний? — спитав Лаша.

— Та ніби сильний.

— Ану, зігни руку!

Я зігнув руку й напружив мускули. Хлопчик вказівним пальцем помацав мій біцепс, на знак схвалення гикнув і спитав:

— Сильніший за гору?

— Авжеж!

— А за ведмедя?

— І за ведмедя сильніший! — сказав я зневажливо.

— А дядю Сталіна ти поборов би? — раптом спитав хлопчик і, чекаючи відповіді, затамував дух.

Я оглянувся. Дівчинка теж обернулася на слух і чекала, що я скажу. Я мовчав.

— Ти поборов би дядю Сталіна? — спитало тепер дівча.

— Його, донечко, не поборе ніхто! — відповів я і встав.

Діти полегшено зітхнули.

— Ну, годі, ти вже великий! — сказав я Лаші, обійняв його за плечі, трохи підняв і витяг із землі.

Хлопчик подригавав ногами, потім постукав ними, обтрушуючи землю.

— До побачення! Удома перед сном з'їж хліба з маслом і вранці встанеш великий-великий!

Я поцілував хлопчика й поставив на землю.

— Ідеш уже, дядю? — спитав засмучений Лаша.

— Іду... Ану покажи свої мускули!

Лаша зігнув тоненьку ручку, напружив шию, затамував дух і вп'яв у мене очі. Я торкнув пальцем його мускул.

— О, та ти силач, кацо! — здивувався я.

Лаша розцвів радістю і глянув на Ію.

— Завтра я буду ще сильніший: з'їм хліба з маслом! — запевнив мене Лаша.

— Ну, все в твоїх руках, не підведи мене, будь ласка! — попросив я хлопчика і вийшов із саду.

* * *

Моя кімната — на четвертому поверсі, в будинку, що стоїть з правого боку Варазісхеві. Зі сходу та з заходу зі мною межують добрі сусіди, з півночі — гора сміття, наваленого для засипання яру, а з півдня, через кухню, — університет. Площа кімнати — двадцять шість квадратних метрів, але в житлоуправлінні, з благодородною метою знизити мені квартплату, записано двадцять. Меблі кімнати — двоє ліжок, один письмовий стіл, три стільці та одна шафа. У шафі — три з половиною тарілки, чотири склянки і стільки ж ложок та виделок. Що стосується одягу, то за вішалку для нього правлю я сам — усе, що маю, на мені. А тому, виходячи з дому, я залишаю ключа першому стрічному сусідові або взагалі кидаю двері незамкненими.

З важким серцем піднімався я сходами. Двері передпокою були відчинені. Я зайшов до кімнати і остовпів. Мене пройняв дроз, коліна підломилися. Моя кімната була повна сусідів. Вони оточили ліжко, на якому сиділа сива, білолиця, худа, страшенно стомлена жінка середнього віку. Лець усміхаючись, вона кволим голосом розповідала щось. Ніхто не звернув на мене уваги. Сива жінка спокійно подивилася на мене й повела далі свою розповідь. Сусіди співчутливо похитували головами. Раптом сива жінка замовкла і знову подивилася на мене, тепер довше й пильніше, потім глянула на сусідів. Сусіди обернулися до дверей. У кімнаті запала німа тиша. Я чув тільки биття власного серця та дратівливе рипіння чийогось стільця. Більше нічого. Сива жінка не зводила з мене очей. Потім вона злякано подивилася на мою близьку сусідку Еліко. Та ствердно кивнула головою. Тоді сива жінка встала. Руки й губи в неї тремтіли. Вона була напрочуд схожа на ту жінку, яка дванадцять років тому тут, у цій кімнаті, о четвертій годині ночі розбудила мене, перехрестила й поцілувала в груди. Потім її повели двоє чоловіків, один з них мав зляканий вигляд, а другий — з повним ротом срібних зубів — усміхався. Це була моя мати. Тепер нас розділяло лише три кроки. Вона йшла до мене повільно, дуже повільно. Я вже чув її дихання. Мені хотілось повернутися і втекти, але я не міг цього зробити. Я заплющив очі й чекав, що буде. Потім я відчув на своєму плечі її голову й почув тихий шеліт:

— Здрастуй, синку...

— Здрастуй, синку.— І ще багато-багато разів: «Здрастуй, синку...» Я зрозумів, вона чекала, що я відповім їй: «Здрастуй, мамо». Але цього слова не міг я вимовити.

— Здрастуйте, калбатано!..— сказав я і заплакав.

* * *

Я сиджу в кухні й дивлюся на чинари, що вишикувалися перед університетом. Одна, дві, три, чотири... Сусіди, мабуть, уже полягали спати. Еліко більше не заходить і не вмовляє мене: «Іди в кімнату, бічо, ти ж не камінь, пожалій жінку...» П'ять, шість... Вона теж, мабуть, лягла. Ні про що мене не спитала — на якому я курсі, на якому факультеті вчуся, як живу... Сім. Сім чинар... Їх, видно, саджали через рік, бо чому сьома найвища?.. Зараз увійду в кімнату й скажу: «Ти спиш, мамо?» Та хіба це запитання? Спитаю: «Як ти себе почуваєш, мамо?» Або: «Не ображайтесь, калбатано...» Ні, так говорити не можна... Це, мабуть, останній трамвай. Зараз він пройде і повернеться аж о четвертій годині ранку. Я знаю цього вагоновода, він дозволяє мені сісти з передньої площадки, а потім кепкує: «Голубе, хоч ти й депутат, а взяти квитка не забудь!» Пройшов... Дзень, дзень, дзень... Годинник на вулиці з мого боку показує першу годину ночі, а з того боку за ним уже, мабуть, світає... Зараз я увійду і скажу... Що скажу? Не знаю... Може, щось скаже вона...

Я обережно прочинив двері кімнати. Мати підклала руки під голову й дивилася на стелю. Я підійшов до свого ліжка й ліг. Лежав, мабуть, годину, може, дві, може, хвилину, а може, й цілих дванадцять років... Пригадав усе, що було від того далекого дня до сьогодні. Заплющив очі, і переді мною все постало так виразно, мов ті сім чинар. Але матері не було. Я був або сам, або з кимось, був скрізь і з усіма, а матері не було ніде. Тепер ми вдвох в одній кімнаті. І це не сон, це дійсність, як сім чинар перед університетом. Тепер ми лежимо в різних кутках кімнати й однаково нещасні від того, що цей щасливий день настав.

Боже, невже вона так нічого й не скаже? А може, я повинен заговорити перший?

— Темурі! — почув я дуже тихий голос.— Темурі, Темо!..

Я не міг промовити й слова. Серце підступило до горла.

Мати встала. У довгій, аж до п'ят, білій сорочці, вона, мов привид, наближалася до мого ліжка. Підійшла й опустилася переді мною на коліна. Я заплющив очі. Її тремтячі руки торкнулися моїх скронь.

— Темурі, мій маленький хлопчику! Темо, Теміко, промов хоч словечко, синку!

Мені хотілося вмерти, оглухнути, кричати, кликати сусідів на допомогу.

— Темурі, який ти великий! Хто ж тебе ростив, мій хлопчику, мій Теміко?.. Чи знаєш ти, що завтра тобі виповниться двадцять років?.. Чому ж, чому двадцять? Чому тобі не вісім? Чому, чому?.. — Вона впала мені на груди й заридала.

Я встав з постелі, обійняв матір за плечі, підвів до її ліжка й посадив.

— Чому, чому?.. — повторювала вона.

— Заспокойтеся, будь ласка, дуже вас прошу! — насилу видавив я з себе.

Мати загулила обличчя руками й трохи заспокоїлась. Я підійшов до свого ліжка, оглянувся. Мати все так само сиділа. Тоді я одягнувся й навшпиньках вийшов з кімнати.

* * *

Я спустився по Варазісхеві, піднявся стежкою, що бігла вдовж правого берега річки Вере, і вийшов до моста з грифонами. На вулиці не було ні душі. Лише в одному вікні одинадцятиповерхового будинку — на останньому поверсі праворуч — світилося, та коли я подивився на нього, то й воно, мов зачароване, погасло. Десь за мостом Челюскінців протяжно свиснув міліціонер, наче давав усім знати, що офіційно настала ніч, потім свиснув ще раз, протяжніше: я тут, мовляв, не дурійте, — і знову запала тиша. Приємно дзюрчала Вере, так приємно, що здавалось, якби не це дзюрчання, тиша не була б така повна.

Я перетнув майдан і пішов до одинадцятиповерхового будинку. Перед широкими дверима гастронома, на кам'яних сходах, сидів загорнений у кожух нічний сторож. На колінах у нього лежала одностовільна централка, і він грів руки над жаром, що дотлівав у відрі. Я наблизився до сторожа. Не підводячи голови, він одним оком зиркнув на мене і робив далі своє діло.

— Холодно, дядечку? — спитав я.

— Жарко! — кинув він і обсмаленим ціпком перемішав жар.

— Можна мені трохи погрітись?

— Не можна!

— Чому?

— Не знаю! Не можна — і край! — відрубав старий.

Я пройшовся перед ним, потім зупинивсь і знову спитав:

— Значить, не можна, кажеш?

— Не я — устав каже! — відповів сторож і підвів нарешті голову.

— А може, статут? — поправив я його.

— Чого ти, синку, причепився, як реп'ях? Іди своєю дорогою! Бачиш же, я на службі, а ти напідпитку... Хіба мало тобі місця?

— Зовсім я не напідпитку, кацо! Просто розмовляю з тобою.

— От і добре! А тепер іди собі!

Я походив трохи і знову підійшов до сторожа. Тоді він засунув руку в пазуху й витяг свисток на довгому шнурку, що звисав з шиї.

— Лічу до трьох! Не підеш — свисну! — попередив мене старий, підніс свисток до рота й надув щоки.

— Стривай, кацо, що з тобою? Хіба я злодій? — зупинив я сторожа.

— Раз!..— почав він.

— І не соромно тобі? Чого ти боїшся? — сказав я, вивертаючи кишені.— Бачиш, нічого в мене немає. Просто хотілося поговорити з кимось. От і підійшов до тебе. Не хочеш — піду! — сказав я, вдаючи з себе дуже ображеного, і начебто зібрався йти.— До побачення!— Я розстебнув гудзика на плащі й знову застебнув.

— Іди, синку, коли йдеш... Що за напасть! — вигукнув нічний сторож.

— А-а-а, боїшся? — протяг я зловтішно.

— Чого мені боятися? — образився старий.— Ось у мене рушниця, а ось свисток!

— Подумаеш, рушниця! Так і продірявить рейку!..— забракував я його зброю.

— Піді стань за сорок кроків — тоді побачимо! — засперечався старий.

Я повернувся, відлічив сорок кроків і спинився посеред майдану. Потім повернувся обличчям до сторожа, розхристав груди, розставив ноги, мов захоплений фашистами партизан, і приготувався до смерті. Я не бачив очей старого, але ясно відчував, що він вважає мене за божевільного.

— Стріляй, боягузе! — кинув я останнє гасло.

Старий неквапливо підвівся, підійшов до краю тротуару, звів курок, приклав рушницю до плеча, притиснувся щокою до приклада і почав цілитись, як мені здалося, в лоба.

— Е-е, ти збожеволів! — зарепетував я і зигзагами побіг до старого.

Коли я, задиханий, підскочив до нього, він опустив рушницю і, спершись обіруч на дуло, щиро розреготався. Мене взяло зло.

— Ти, брате, навіжений! — сказав я.

Старий не переставав хихотіти. Я махнув рукою, пішов до магазину й сів біля відра.

Нарешті, вволю насміявшись, він підійшов до мене й сів поруч.

— Чого тобі смішно, кацо? — спитав я.

— Що, злякався? Ох ти, мавпо! — сказав він і знову мало не зайшовся сміхом.

— Тютюн у тебе є? — спитав я, відводячи очі вбік.

Старий довго дивився на мене, потім дістав з кишені кожуха кисета, дав мені і встав. Я скрутив цигарку й повернув кисет. Він узяв його, не зводячи з мене очей, і теж скрутив цигарку. Коли я закурив, він сів.

— Так би й сказав, що курити хочеться, — промовив сторож.

Я затагся один раз і кинув цигарку у відро. Старий здивовано провів її очима, потім похитав головою і зітхнув:

— З тобою, бачу, діється щось недобре!

Я нічого не сказав йому.

— Не куриш?

— Курю! — відповів я.

— А навіщо викинув?

— Не знаю.

— Тютюн поганий?

— Ні, гарний.

Старий знову замовк.

— Який сьогодні день? — раптом спитав він.

— Понеділок!

— Понеділок — важкий день, і субота теж, — сказав він.

— А чому субота?

— В суботу у Верхньому кварталі... Ти Кола знаєш? Кола Шашубешу?

— Ні.

— Він сторож, як і я.

— Ага...

— Отож у суботу у Верхньому кварталі... Зараз котра година?

— Мабуть, четверта.

— А то було о другій... Підходять до Кола два такі, як ти, хлопці. Він сторож, як і я, тільки в нього крамничка, а в мене — гастроном. Отож вони підходять і, як і ти, просять закурити. Ну, Кола дістає тютюн і дає їм, а вони тютюном тим засипали очі Кола! Поки Кола протирав очі, хлопці йому рота зав'язали й відняли рушницю. У нього, правда, «гекко», не те що в мене — централка!.. А тоді й кажуть: і не писни, мовляв, а то вб'ємо! Кола подумав: «Як же я писну з зав'язаним ротом?» — і промовчав.

— А потім?

— Потім вони виламали двері магазину й надавали Кола стусанів, — мовляв, навіщо, дурню, стережеш, коли магазин порожній. А Кола подумав, що якби магазин був повний, то хто б йому довірив його, і знову промовчав.

— І нічого не взяли? — спитав я.

— Взяли вагу і десять гир — від стограмових до трикілограмової. І ще забрали велике дзеркало, що висіло в кімнаті директора.

— Ну й що?

— Поки шукають злодіїв, Кола сплачує вартість украденого товару.

— А що каже міліція?

— За міліцію не знаю, а Кола каже, що коли ті хлопці придуть ще раз, то він їх упізнає... — закінчив старий свою розповідь і на знак довір'я знову подав мені кисета: — Кури!

Я взяв кисет і скрутив цигарку, а за мною і він. Ми обидва закурили.

— Як тебе звати? — спитав він, трохи помовчавши.

— Темо! — відповів я.

— А прізвище?

— Барамідзе.

— А мене звати Артавазом. Вірменин я!

— Еге?

— Еге, вірменин... У тебе що, немає дому? — спитав Артаваз. Потім він почухав потилицю і знову зиркнув на мене одним оком.

— Ні, є.

— Дім, у який людина не може ввійти, — то не дім! — промовив сам до себе Артаваз.

— У тебе мати є? — спитав я.

— Тільки цього ще бракувало! — всміхнувся Артаваз.

— Давно її немає?

— Давно.

— Скільки було років тоді тобі?

— Мені шістдесят один. А скільки матері — не знаю.

— Дружина є?

— Нема.

— А діти?

— Якби були діти, хіба я працював би тут?! — образився Артаваз.

Я промовчав.

— А в тебе? — спитав після паузи Артаваз.

— Що в мене?

— Чи є в тебе мати?

— Моя мати приїхала вчора.

— А ти швендяєш по вулицях?

— Моя мати повернулася із заслання.

— Звідки?

— Вийшла з в'язниці!

— Як це — з в'язниці?

— А так. Відчинили двері, і вона вийшла!

— Який же ти йолоп! Матір твою випустили з в'язниці, а ти сидиш тут зі мною? — Артаваз підвівся, потім знову сів.

Через майдан, скриплячи колесами, прогуркотів перший черговий трамвай. Я глянув на небо. Ніч зблякла. Десь біля Сванецького кварталу протяжно крикнув паровоз, що йшов до Кахетії чи з Кахетії. З боку Нарікали вступав у Тбілісі ранок.

— Уставай! — сказав Артаваз.

Я і не ворухнувся.

— Уставай! Моя робота закінчилась. Уже світає!

Я встав і пішов до майдану.

— Куди ти, бічо? — спитав Артаваз.

— Не знаю... — знизав я плечима.

— Стривай, і мені туди... — сказав Артаваз, закидаючи рушницю за плече.

Ми перетнули майдан і почали підніматися вулицею Леніна. Артаваз ступав поруч зі мною. Іти йому було важко, і я сповільнив ходу. Тремтячи від ранкової прохолоди, я підняв комір плаща і глибоко засунув руки в кишені. Коли ми порівнялися з відділенням міліції, Артаваз зупинився. Біля під'їзду молодий міліціонер заводив мотоцикла. Він викидав ногу достоту так, як собака перед сваркою, але в нього нічого не виходило: мотоцикл чхав і знову замовкав. Побачивши нас, міліціонер затримав ногу.

— Ей, Артавазе, чогось рано ти сьогодні покинув свій пост! — гукнув він з-під пахви.

— А скільки можна стерегти тих двох щурів, що зомліли від голоду! — відповів Артаваз. — Почекай мене тут, я зараз вийду! — звернувся він до мене й зайшов у двері.

— Не заводиться, сучий син! — лайнувся міліціонер і плюнув на мотор.

— Покоти його вниз по схилу — і заведеться! — порадив я.

— А мені нагору треба! — виправдався міліціонер.

— Поїдь, кацо, спершу вниз, а потім повернеш назад! — напоумив я його.

Міліціонер вдячно всміхнувся й покотив мотоцикла вниз. З міліції вийшов Артаваз. Він був уже без рушниці — видно, залишив у кімнаті чергового.

— Хто це? — спитав я, кивнувши головою на міліціонера.

— Дурень! Щоранку так заводиться... Ходімо! — сказав Артаваз, лягнувши мене по плечу.

Ми пішли. За всю дорогу Артаваз не промовив ні слова. Біля ідальні «Смак» він зупинився. Зупинився і я.

— Зайдімо! — сказав Артаваз.

Я знизав плечима й заплющив очі.

— Зайдімо! — повторив він і почав спускатися в підвал.

Я пішов за ним.

Підійшовши до крайнього столу, він зняв кожуха, перекинув його через спинку стільця й сів. Я сів не роздягаючись. У підвалі стояв приємний запах часнику, вареного м'яса та тютюнового диму. Було ще багато вільних столів, але відвідувачі заходили й заходили.

Підійшов офіціант і байдужно став перед нами.

— Два хаші, дві горілки, один лимонад! — замовив Артаваз.

Офіціант записав.

— Хаші щоб було з ратицями!

— У корови тільки чотири ратиці! — відповів офіціант.

— Вісім! — поправив Артаваз. — І принось зараз!

Через дві хвилини я й Артаваз засмачували хаші часником.

Підвал поступово наповнювався людьми, стомленими безсонням і пиятикою, з підпухлими обличчями, з почервонілими носами. Звідусіль було чути:

— Один хаші, дві горілки!

— Ще два по сто!

— І одну сухого!

— Офіціанте! Це що — хаші чи підошва?

— Книгу скарг сюди і збільшений директорів портрет!

— Ці тельбухи віддай працю!

— Офіціанте, виводка немає?

— Віслюче, це ж гральні кості! Ти принеси м'ясо!

Офіціанти з байдужою усмішкою на обличчі спритно розносили миски з хаші, потім клацали на рахівницях, а принагідно перекидали в рот недопиті склянки і, понюхавши засмальцьований рукав, блаженно мружили очі. Обливаючись потом, підвал зітхав, стогнав, реготав, кричав, ревів, хитався і, оповитий димом, важко дихав, неначе стомлена людина.

— Ну, за все добре! — сказав дядько Артаваз, цокаючись зі мною.

— За все добре! — сказав я, і ми випили.

— Можна? — спитав високий, худий і блідий інтелігент, підійшовши до нашого столу і спершись руками на спинку третього стільця.

— Не можна! — відрубав Артаваз.

— Що? А чому? — здивувався худяк.

— У мене тиф, у нього сухоти! — показав на мене Артаваз.

Худяк підозріло глянув на нас і відійшов.

— Офіціанте! — покликав Артаваз.

Офіціант підійшов.

— Забери цього стільця і принеси ще два по сто! — звелів Артаваз.

Офіціант забрав стільця й повернувся з пляшкою горілки.

— Що залишиться — заберу назад! — сказав він і відступив набік.

Артаваз налив.

— Випиймо, мій...

— Темо, — підказав я.

— Випиймо, мій Темо, за наше з тобою знайомство... — знову цокнувся зі мною дядько Артаваз.

— За знайомство! — сказав я, вихилив склянку й відчув, як горілка пройшла горлом, розлилася по тілу, змішалася з кров'ю, проникла в кожну западинку, в кожну клітинку й жилку, а потім повернула назад, припливла до обличчя й занімила скроні. Стомлені повіки склепилися. Зал поринув у темряву, потім темрява поступово розтанула й попереду розлився рожевий туман, крізь який прозирали тисячі білих-білих мерехтливих зірок. Я розплющив очі. Туман почав розсіюватися. Поволі впливло з туману безформне обличчя, потім прямий, гарний, трохи в ряботинні ніс, чорні брови, неголена борода і нарешті напрочуд спокійні, променисті й стомлені карі очі, великі карі, по-старечому примружені й спокійні очі. Ці запитливі очі дивилися на мене довго, незмигнуто. Вони чекали, щоб я щось сказав. Я розумів, що вони нічого не промовлять, поки я не заговорю, і все-таки мовчав. Тоді дядько Артаваз налив іще.

— Це, дорогий Темо, за людину, яка вночі ходить, шукає людину! За людину, яка вночі сидить, чекаючи людини. І ще за людину, яка вночі не спить — хто через те, що не спиться, а хто не хоче заснути — сидить і чекає світанку... Отож випиймо за ніч, що розвидняється!

Дядько Артаваз випив, не цокнувшись зі мною, закусив ложкою хаші і знову вступився в мене очима. Я знову випив мовчки. Дядько Артаваз знову налив. Я зрозумів, що він не буде пити, поки я не висловлюсь, і підняв свою склянку.

— Ти, дядьку Артавазе, чекаєш світанку... Я зараз п'яний. Скільки тобі років, дядьку Артавазе?

Артаваз мовчав.

— Тебе питаю! Скільки тобі років? — не відставав я.

— Двісті!

— От бачиш, двісті років... А мені двадцять. Сьогодні день мого народження! Ось тобі двісті років, і ти чекаєш світанку, а я... Чого ти дивишся на мене? Я боюся світанку. Розумієш? Ні, не розумієш! Я боюся світанку, боюся йти додому! А знаєш чому? Не знаєш!..

— Чому, кацо, чому?! — спитав Артаваз, і очі його наповнилися сльозами.

— Тому що вдома мене чекає жінка. Вона сидить на ліжку в білій сорочці, довгій білій сорочці й чекає мене. Чужа жінка, зовсім чужа, чужа, чужа! Ти розумієш, що таке чужа? Та жінка — моя мати! Я не бачив її дванадцять років! Тепер вона чекає, щоб я сказав їй «мамо». А я не можу! Розумієш?.. Тому що соромлюсь... Ні, не соромлюсь — боюся! Не боюся — відвик!.. Зрозумів? — Дядько Артаваз кивнув головою. — Отак-то... — закінчив я свій тост і випив.

Артаваз довго дивився на мене, потім підняв свою склянку.

— Випіймо, Темо, за матір, яка дванадцять років не бачила сина, дванадцять років сиділа й чекала, і за цей час любов її не згасла! Вона все-таки знайшла своє щеня¹ й назвала його сином. Випіймо за матір, яка вночі не спить не тому, що не хоче заснути, а тому, що їй не спиться, тому, що вона чекає світанку... Випіймо, дорогий мій Темурі, за ніч, що розвидняється!..

Артаваз вихилив склянку. Я взявся за пляшку, але Артаваз затулив долонею мою склянку.

— Годі! — сказав він.

Я поставив пляшку.

— Офіціанте! — покликав Артаваз.

Підійшов офіціант.

— Рахунок!

— Дев'ять червінців! — сказав він, навіть не почервонівши.

Артаваз дав йому сто карбованців і встав.

— Сагол! — усміхнувся офіціант.

— На здоров'я! — кивнув йому Артаваз і почав надягати кожух.

Зал спорожнів. Прибиральниці прибирали з столів. Я теж підвівся. Я був дуже п'яний і, щоб не впасти, схопився за дядька Артаваза. Він обережно вивів мене сходами і прихилив до чинари.

— Можеш іти? — спитав він.

— Можу!

— Тоді йди помаленьку!

— Дядьку Артавазе, а ти не підеш?

— Куди, бічо?

— До мене!

— До тебе? Аякже. Тільки не сьогодні, іншим разом.

— Зараз!

— Зараз я йду на Кукіа¹.

— Чого тобі там треба?

---

¹ Мається на увазі Кукійське кладовище у Тбілісі.

— Погляну на могилу моєї матері...— сказав Артаваз.

— І я піду з тобою...

— Ти йди додому, а я на Кукія...

— Дядьку Артавазе!

— Що?

— Дай я поцілую тебе!

Артаваз підійшов до мене, витев долонею губи й поцілував мене в лоб. І не встиг я поцілувати його, як він повернувся й пішов. Він ступав важко, згорбившись і похитуючись,— мабуть, теж був п'яний. Перейшов через вулицю. Дійшовши до аптеки, він оглянувся. Я стояв на тому самому місці й дивився йому вслід. Артаваз махнув рукою й пішов униз Верійським спуском.

Я випустив з обіймів чинару і побрів тротуаром. Горілка водила мене. Я наткнувся спершу на стіну, потім знову на дерево. Зупинився. Соромно! Ану, чи пройду рівно, зовсім рівно? Хоч би до того дерева. Швидким кроком іти легше. Ну, йди ж! Я пішов. А тепер до того дерева...

Людей на вулиці зовсім мало, ще дуже рано.

— Пробачте, котра година? — зупинив я громадянина.

— Сьома! — відповів той, навіть не глянувши на годинника. Я анітрохи не образився. Мабуть, він знав час напам'ять або обманув мене, щоб я відчепився. А може, не мав годинника. Ну й що? Я сам іноді так роблю, коли до мене звертається п'яний.

— Пробачте, у вас не знайдеться цигарки? — зупинив я другого громадянина.

Той невдоволено зітхнув і покvapливо подав мені пачку з цигарками. У нього, звісно, є й сірники, але він дуже поспішає і або не дасть прикурити, або вилає, а то ще й поб'є мене. Нічого, попрошу в когось іншого.

— Дякую, батоне! — вклонився я.

— Нема за що, батоне, нема за що! — випалив він і швидко пішов собі геть.

Я вийшов на вулицю Мелікішвілі. Продавці вже відчиняли двері магазинів.

— Пробачте, чи не знайдеться у вас сірників?..— підійшов я до одного з них, який зривав з дверей пломбу.

Він мовчки дістав з кишені плоску пачку сірників і подав мені. Я прикурив цигарку й віддав сірники назад.

— Візьми собі, в мене є друга пачка,— сказав він, відчиняючи двері магазину.

— Дякую! — сказав я і пішов.

Ось і під'їзд мого будинку. Один східець, другий, третій, четвертий, п'ятий, шостий... Цікаво, скільки їх?.. Ніколи не лічив... Ба ні, в дитинстві я тільки те й робив, що лічив східці. Але не

пам'ятаю. Я повертаюся назад і заново починаю лічити. Раз, два, три, чотири, п'ять, шість, сім, вісім, дев'ять, десять, одинадцять східців. Я живу на четвертому поверсі, отже, вісім разів по одинадцять... Скільки ж це буде — вісім разів по одинадцять? Ой як багато!.. Пройде і життя, все життя, поки дійдеш до кінця... Вісім разів по одинадцять... Я натиснув кнопку електричного дзвінка, і ще до того, як пролунав дзвінок, двері відчинилися. На порозі стояла мати, моя мати, сива й гарна, така гарна, як і дванадцять років тому, коли вона була гарніша за всіх на світі матерів.

— Здрастуй, мамо! — промовив я.

Мати стояла на порозі. Вона не плакала, вона всміхалася. З очей її котилися гарячі сльози й збиралися біля тремтячого підборіддя.

— Здрастуй, мамо! — повторив я.

ГУЛІКО

На Лоткінській горі все ще весна, а в місті вже спекотне літо. Тбілісі горить, тоне. Парує асфальт. Палюче сонце ходить по бляшаних дахах, заглядає у вікна всіх будинків, потім воно, благословенне, повисає над містом і довго-довго дивиться вниз, наче й не збираючись іти далі. Кура все міліє й міліє, і нарешті дійшло до того, що одного дня якийсь зухвалець біля Мухранського моста переходив її вбхід.

У Тбілісі літо, і в кімнаті не всидиш. А тому я встав, поки сонце ще не заметалося по дахах. Мати була вже в кухні, готувала чай. Побачивши мене, вона взяла склянку і влила в неї заварки.

Пролунав дзвінок.

— Піди відчини, синку! — попросила мати.

Я відчинив двері. Гурам, навіть не глянувши на кімнату, попрямував до кухні.

— Здрастуйте, тітко Аніко! — сказав він, підсідаючи до моєї склянки.

— Здрастуй, синку!

— Ти чув, Темо? Черчілль брязкає зброєю! — сказав Гурам, наспивши брови.

— Не може бути! — здивувався я.

— Якщо мені не віриш, спитай радіо! — іронічно посміхнувся Гурам.

— А що радіо?

— Сказало, що Черчілль брязкає зброєю!

— А що далі?

— Нічого. Хто взяв у руки меча, повинен ударити ним! — промовив Гурам так, наче він був професіональний вояка.

— Кому ж він погрожує, синку? Що сказало радіо? — спитала мати.

— Нам він погрожує, тітко Аніко, нам! — наголосив Гурам на останньому слові.

— А ти що, хочеш війни, бічо? Не набридло тобі стояти в черзі за гасом та хлібом? — спитав я й ковтнув чаю.

— Не те що війни — хочу, щоб увесь світ прахом пішов! — сказав він і продірявив пальцем пекло.

— Чому ж це?

— Тому, товаришу Барамідзе, що мені вже несила вічно нервувати, сидіти на екзамені бовдуром, оплакувати стипендію, їсти дрижаки, відчувати щипання в горлі, конати в жаданні трійки... Статистики я не складу ніколи в світі, то хай починається швидше! Тоді я звалю все на Черчілля — не дав, скажу, скласти екзамену... До чого вже дійшло: батько рідний — і той кепкує з мене!

— Чого він від тебе хоче?

— Не муч себе, каже, це я занাপастив тебе, сину. Треба було, каже, віддати тебе до школи для дефективних, мав би ти золоту медаль!

— Та невже? — закрався в мене сумнів.

— Ти ось смієшся, а там учитися за іграшку! Іде, приміром, екзамен. На стіні вивішено всякі картинки: яблуко, груша, персик... Ти виходиш, і екзаменатор тебе питає: «Ану, Барамідзе, добре придивись, не поспішай, подумай і скажи: що це таке?» — і показує на яблуко. Ти дивишся на яблуко й відповідаєш: «Яблуко, шановний учителю!» — «Молодець, молодець! П'ять, Барамідзе!» — каже задоволений педагог і ставить тобі п'ятірку. Коли скажеш «груша» — четвірка, а коли яблуко назвеш персиком — трійка.

— А якщо сказати «компот»?

— О, за компот приймуть до аспірантури!

— А за що ставлять двійку? — засміявся я.

— Двійку ставлять у тому разі, коли яблуко назвеш трамваем.

— Ну, там, синку, ти й справді одержав би золоту медаль! — заспокоїла мати Гурама.

Усі засміялися. Тим часом ми випили чай. Я взяв конспекти.

— Ви скоро повернетесь? — спитала мати.

— Сьогодні будемо вчити до ранку! — відповів Гурам.

Ми збігли сходами вниз, сіли в п'ятий номер трамвая, доїха-

ли, звичайно ж без квитка, до критого базару, там пересіли в десятій номер і знову проїхали без квитка. Біля Надзаладеві¹ зійшли і вже пішки побралися на Лоткінську гору — туди, де ще була весна, де стояв невеличкий будиночок з маленьким затіним двориком, з півнем у шпорах та злим собакою, і де жила гарна-прегарна дівчина Гуліко.

Гуліко — моя однокурсниця, і коли Тбілісі знемагає від спеки, я і Гурам готуємося до екзаменів у неї. В дворі у Гуліко прохолодно, а крім того, нам з Гурамом просто приємно вчити разом з нею. Комітет комсомолу доручив Гуліко стежити за правильним балансуванням двійок та трійок у наших матрикулах. Останнім часом справа ускладнилася: питома вага двійок у моєму і Гурамовому доході різко зросла. Про те, що до вершин науки веде не широкий битий шлях, а вузька терниста стежка, ми з Гурамом знали ще з першого курсу і тому уважно слухали Гуліко, яка так яскраво розповідала нам про повстання на броненосці «Потёмкин», до якого спричинилися черви, знайдені в борщі, що особисто я кілька разів ковтав слину.

Гуліко читає конспект і час від часу позирає на нас, щоб перевірити, чи ми слухаємо. Гурам сидить за круглим столиком, підперши голову рукою та приплющивши очі, і не розбереш, дрімає він чи слухає. Я прихилився спиною до стовбура аличі і не зводжу очей з гарненької голівки Гуліко. Вранішнє сонце осяває її золотисте волосся, розсіпане на плечах, і здається, що воно ось-ось займеться вогнем.

— Гуліко! — звертаюсь я до неї, а чого — то й сам не знаю.

— Що? — питає вона, не підводячи голови.

— Нічого.

— А все-таки?

— Пересядь, а то волосся спалахне! — скалю я зуби.

— І зовсім не смішно! — каже Гуліко й читає далі.

Гурам, немов лінєвий кіт, розплющив одне око, потім дістав з кишені цигарку і жестом попросив у мене сірників. Я кивнув на голову Гуліко. Гурам повільно встав, приклав цигарку до її вогненного волосся й жадібно затагнувся.

— Не припалюється! — сказав він, знизуючи плечима.

— Зараз же облиште пустощі! — розсердилася Гуліко й провела рукою по волоссю. — Не хочете вчити — не треба! Я цей конспект прочитала вже тричі!

— Гуліко, генацвале, моя добра, моя гарна й талановита Гуліко, чи не досить з нас освіти? Ходімо погуляємо! — заблагав Гурам.

¹ Надзаладеві — назва одного з районів Тбілісі.

— І ти так думаєш? — спитала мене Гуліко.

— Давно, тільки боявся признатися! — схилив я голову.

Гуліко всміхнулась і згорнула зошит.

— Мамо! — поклікала вона тітку Тамару, що порядкувала в кімнаті.

— Що, доню? — виглянула мати.

— Мамо, хлопці вже йдуть. Я проведу їх. Якщо затримаюсь, не турбуйся.

— Іди, доню... Що, вже вивчили такий товстий конспект? — здивувалася тітка Тамара.

— Питайте мене що завгодно! — набундючився Гурам і приготувався відповідати.

— Та що я, синку, тямлю у вашому конспекті! — сказала тітка Тамара.

— Негарно, негарно, дівчино!.. Так ви далеко не підете... Загляньте в конспекти, почитайте, а восени — ласкаво просимо! — сказав повчально Гурам і подався до хвіртки.

— Ми пішли, мамо! — сказала Гуліко, взявши мене під руку.

— Іди, доню, та не дуже затримуйтесь!

* * *

З фунікулера нічний Тбілісі схожий на засіяне зорями небо, і схожість ця така велика, що здається, наче небо спустилося вниз, перевернулось, і ви дивитесь на нього згори. Усі знайомі вам зорі й сузір'я — тут, під вами. Ось Велика та Мала Ведмедиці, Терези, Марс... Оленячою Стежкою¹ розлився легкий туман. Удаліні раз у раз спалахують і гаснуть, мов зорі, що зірвалися з неба, автомобільні фари. Сам фунікулер схожий на пропливаючу в космосі нашу планету, бо небо і внизу, і вгорі, і скрізь, з усіх боків — безмежне, безкрає, бездонне, густо засіяне зорями небо. І більше того, ви самі — Земля, малесенька жива Земля, що дихає, мислить, мріє, знає болі й радощі, що шукає в цьому страшному сум'ятті зірок живої Землі.

* * *

Я не знаю, про що думає Гуліко. Вона сперлася ліктями на поручні й дивиться вниз, на Тбілісі. Мені байдуже, про що думає Гурам, та не байдужий я до Гуліко. Мені хочеться, щоб вона думала про те саме, про що і я, — коли не точно про те, то все-таки про щось близьке. Боже, скільки разів жадав я всією ду-

---

¹ Так грузини називають Чумацький Шлях.

шею, щоб тоді, коли спитаю, вона думала про те, про що і я. Та ба! Тисячу разів я питав її, і, як на гріх, наші думки ніколи не збігалися. Тепер я думаю: от якби Гурамові спало на думку йти додому! Гуліко попросить, щоб він не йшов. Та Гурам усе одно піде. Тоді Гуліко теж захоче йти, але я попрошу, і вона залишиться. І тоді я скажу їй усе! Скажу, що ось уже два роки кохаю її, що тільки про неї й думаю, що вона може не кохати мене — для мене це не має ніякого значення... Але ж я бачу, що Гуліко закохана в мене. Я думаю...

— Ну, я пішов! — сказав раптом Гурам і зітхнув. — Завтра мені рано вставати: треба взяти гасу.

— Зачекай трохи, разом підемо! — сказав я.

— Не можу! — відповів Гурам.

— Коли не можеш, то й іди, а ми з Темурі зостанемось. Правда ж, Темо? — спитала Гуліко.

— Авжеж! Чого тепер спускатися в місто? Там же задуха!

— То я піду. Ну, бувайте!

— Бувай!

— Уранці зайдеш.

— Ага!

Гурам пішов.

Тепер я дивлюся на Гуліко, а Гуліко — на Тбілісі. Я думаю тільки про неї. А про що думає вона? Боже, зараз я спитаю її, і якщо й цього разу вона думає про щось інше, то не питатиму більше ніколи!

— Темо!

— Що, Гуліко?

— Темо, про що ти думаєш? — спитала вона, заглядаючи мені в очі.

Від несподіванки я аж рота роззявив. Гуліко не зводила з мене очей.

— Ні про що, Гуліко... Про що мені думати?.. — насилу видобув я голос.

Гуліко ледь усміхнулась і відвела очі.

— А ти, Гуліко, про що думаєш?

— Про що? Я думаю про тебе, — сказала Гуліко й знову всміхнулась.

— Зараз, у цю хвилину?

— Зараз, у цю хвилину!

— А ще про що, Гуліко? — спитав я, і в голос мій закрався хрип.

— Ще про себе, Темо!

— А ще?

— Більше ні про що. Думаючи про тебе, я думаю і про себе, та й усе. На щось інше, мабуть, розуму не вистачає.

— І в інший час ти думаєш про мене?

— Еге.

— Часто?

— Часто.

— Дуже часто?

— Ні...— Гуліко опустила голову й почала розглядати свої тонкі прозорі пальці.

Злякавшись чогось, я більше ні про що не питав, але Гуліко заговорила сама:

— Думаю іноді, Темо... Іноді й довго.

Я присунувся до Гуліко. Мій лідок торкнувся її ліктя. Я відчув, як здригнулась рука Гуліко, але не відсунувся.

— Гуліко!

Вона подивилася мені в очі. Я не витримав її погляду і відвів очі.

— Гуліко, що ти думаєш про мене? — спитав я тремтячим голосом і, чекаючи відповіді, заплющив очі.

— Те, що й ти про мене...— промовила Гуліко тихо.

Серце підступило мені до горла, дух сперло. Я обійняв Гуліко за плечі. Вона затиснула мою руку між плечем і щокою, поклати на неї голову й заплющила очі.

— Гуліко, знаєш, що я про тебе думаю? Зараз усе скажу...

Не розплющуючи очей, Гуліко покрутила головою — мовляв, не кажи. Та я вже не міг зупинитись, як брила, що роками лежала край урвища, тримаючись на волосині, й раптом зірвалася з гори і зносить усе на своєму шляху...

— Цього літа я поїду на море... Ні, спершу в гори, де вівчарі пасуть отари, потім на море... А може, і в село поїду... Море я люблю понад усе, море і сонце. Сонце і море — двоє див... Правда ж, це дива? Ну, звичайно! Я можу сидіти на березі моря, спиною до нього, і дивитись, як сходить сонце, потім повернутися до моря й дивитись, як сонце сідає прямо в море. Потім чекати сходу сонця, потім заходу — і так усе життя... Цього року ми разом поїдемо до моря. Я покладу голову тобі на коліна і цілий день дивитимусь на тебе. Ти дивись на сонце, на море, на що завгодно, тільки не на мене... Коли ти дивишся на мене, я боюсь... Боюсь і радію... Тому краще вже я дивитимусь на тебе, а ти лише зрідка на мене. Добре, Гуліко? Ми разом поїдемо на море, еге ж?

— Еге, Темурі, еге,— прошепотіла Гуліко і ледь-ледь розплющила очі.

Я повернув її обличчям до себе, запустив руки у її вогненне

волосся побіля скронь і пригорнув до себе. В її широко розкритих очах променіло приправлене сльозами безмежне щастя, кохання і ще якесь завжди таємниче для мене почуття, якого я так боявся. І, щоб побороти цей страх, я поцілував її в обое очей, довго та обережно...

Потім усе стало на своє місце. Тбілісі знову мерехтів унизу і був напрочуд схожий на перевернуте небо. А вгорі знову височіло безмежне небо, засіяне великими й малими морями. Куди не кинь оком, кругом було небо, безкрає і бездонне небо. І я був Землею, малесенькою живою Землею, що дихає, думає, мріє, змученою, але врятованою і безмежно щасливою, а поруч зі мною стояла повірниця всіх моїх болів і мого кохання, жива Земля, і я вже не був самотній у цьому страшному сум'ятті зірок.

МАТИ

Я тихо прочинив двері. Мати сиділа біля вікна й дивилася на Варазісхеві. Вона завжди чекала мене, хоч би як пізно я приходив додому. Чекала з мовчазними, сумними, повними докору очима. Я відчував, що чиню якийсь злочин, не попереджаючи матір, коли йду надовго, але інакше я не міг. Протягом дванадцяти років ніхто мене не питав, коли я повернуся, і тепер такі запитання мене дратували. Тому я навмисно затримувався, а то й зовсім не приходив додому. Мати відчувала це і з кожним днем ставала все сумніша й мовчазніша. Я не спав ночами, а через мене й вона. Прийшовши над ранок, я засинав мертвим сном, а коли прокидався, на мене знов дивилися її повіті сумом очі. Вона ні про що не розпитувала мене, нічого не розповідала, і я теж мовчав.

Але сьогодні був особливий день. Такий день, що коли не маєш співрозмовника, то говориш до стіни, до каменя, дерева, до чого й до кого завгодно. Я підійшов до матері, сів поруч з нею, поклав руки їй на коліна і подивився в її розумні карі очі.

— Що, синку? — спитала вона й погладила мене по голові.

— Мамо, ти пам'ятаєш море? Я пам'ятаю. В дитинстві ти возила мене до Қобулеті...

— Еге, синку!

— Ми разом дивились, як сонце заходило в море.

— Пам'ятаю, синку.— Мати дивилась на мене, чудуючись.

— А правда ж, море і сонце — двоє див? Сонце — таке диво, дивитись на яке ніколи не набридне... Правда ж, мамо?

— Ні, синку! — сказала мати, заплющивши очі й покрутивши головою. Вона довго мовчала. Мабуть, думала про щось своє.

— Мамо! — нагадав я про себе.

— Сонце — диво, — заговорила вона нарешті, — сонце — справді диво, але ти не бачив справжнього сонця... Спалений сонцем безмежний степ... Розпечене каміння, земля, дерева, пісок... Пересохле горло, пересохлий мозок... Є в житті хвилини, коли ти ненавидиш сонце і дивишся, як воно сідає, тільки тому, що його нарешті немає. Ти радієш заходів сонця, сподіваючись, що завтра воно буде не таке безжалісне, як сьогодні. Зрозумів, синку?

Я нічого не відповів. Мати німно всміхнулася.

— А сонце, яке ти любиш, — то й справді диво, і дивитись на нього не набридне до смерті... — закінчила вона і провела гарячою долонею по моему вологому лобі.

Я поклав голову їй на коліна.

— Мамо, ти ж бачиш, що я вже не маленький. Тобі здається, що мені все ще вісім років, а їх у мене за плечима двадцять. Тебе усе в мені дивує, тобі не подобається те, що я вважаю хорошим, і ти боїшся того, що мене радує. На все ти дивишся з підозрою. Ти, мамо, або забудь усе, що було, або скажи, як мені жити?.. — попросив я і поцілував її в коліна.

— Цього забути не можна! — сказала мати.

— Чого? Що мені вже не вісім років? — підвів я голову й подивився їй в очі.

— І цього теж, — відповіла вона, і підборіддя в неї затремтіло.

— Чому, мамо, чому?!

— Тому, що в думці, у свідомості дитина не росте.

— Але ж ти бачиш, що мені двадцять років, а не вісім!

— Для мене це не має ніякого значення! — сказала мати й гірко всміхнулася.

— А те, що я сьогодні... сьогодні... — Я затнувся.

— Що сьогодні? — спитала вона спокійно.

— Сьогодні я сказав Гуліко, що вона мені дорожча за все на світі, що ми разом поїдемо на море, що я покладу голову їй на коліна і ми з ранку до вечора будемо дивитися на сонце, якого ти не любиш, і все життя будемо разом. Це для тебе не має ніякого значення?

Мати встала, однією рукою пригорнула мою голову до грудей, другою почала перебирати мені чуба і тихо, сама до себе, зашепотіла:

— Має. Чому ж не має? Все має значення, мій Темурі, геть усе, синку! Тільки будь зі мною, будь моїм сином, а не чужим! Чуєш? Не будь чужим, і я все забуду. Тільки скажи й мені те, що сказав своїй Гуліко! Скажи, синку, що любиш мене, що ми все жит-

тя будемо разом! А то не витримає моє серце, бічо, ох, не витримає!..

Мати опустилася на стілець і затулила обличчя долонями. Мені здавило в горлі, але я стримав сльози й знову поклав голову матері на коліна. Вона не плакала, тільки руки в неї тремтіли. Невдовзі вона заспокоїлась і опустила руки.

— Мамо! — почав я.— Я люблю Гуліко вже два роки. Ти уявляєш? Цілих два роки!..

— Це небагато, синку! — сказала мати, всміхнувшись.

Я розгубився.

— Я і тебе дуже люблю...— промовив я нерішуче.

— Знаю,— сказала мати й знову всміхнулася.

— Тільки...

— Тільки Гуліко ти любиш більше і хочеш бути завжди з нею,— перебила мене мати.

— Ні!

— Так!

— Гуліко я люблю інакше. Її я полюбив тепер, а тебе... тебе давно...

— Дуже давно, так давно, що вже й забув про це!— сказала мати.

— Мамо, ти кохала батька? — спитав я раптом.

Мати заплющила очі й нічого не відповіла. Я зрозумів, що ляпнув дурницю.

— Ти пам'ятаєш батька? — спитала мати трохи згодом.

Я задумався. Боже, невже не пам'ятаю?.. Чого ж, пригадую: збоку два золоті зуби, середній на зріст, вродливий, волосся чорне, синювато-чорне. Носив шкіряне пальто і коли чоботи, коли тупоносі черевики, вузькі штани. Був він суворий, і як щось треба було від нього, люди зверталися до мене. Мене він дуже любив... Що ще? Більше нічого... Я заплющую очі, хочу уявити собі таку людину — мого батька. Нічого не бачу. Порожнеча, абсолютна порожнеча... Виходить, усе це мені розповідали, розповідали інші люди. А сам я нічого не пам'ятаю і того, що мене цікавить, не можу пригадати.

— Ні, мамо, не пам'ятаю, зовсім не пам'ятаю. А думав, що пам'ятаю...

— І фотокартки його не бачив?

— Ні.

Мати підійшла до шафи, відкрила сумку, дістала якусь фотографію й поклала її переді мною. Я сторопіло дивився на знімок, потім глянув на матір. Вона стояла біля й не промовила ні слова. Я взяв у руки фотографію. З неї безтурботно всміхався голенський однорічний малюк, що лежав на ведмежачій шкурі.

— Хто це? — спитав я злякано.

— Твій батько... Вони подумали, що на фотокартці ти, і повернули мені,— сказала мати.

— Що це? — спитав я, і в мене мороз пішов поза спиною.

— Нічого. Це твій батько, а я — твоя мати.

Я поклав фотографію на стіл, потім підійшов до матері, припав обличчям до її грудей і заплакав. Вона стояла мовчки, не заспокоювала мене й нічого не казала.

— Прости мене, мамо, моя бідолашна матусю! — почав я і зіпнів зуби, щоб не заревти.— Прости, що завдали ми тобі болю — і я, і мій батько. Мене прости, мамо. Я все зроблю заради тебе, все, що ти скажеш... Хочеш — уб'ю людину, хочеш — порву з Гуліко, хочеш — заподію собі смерть... тільки прости мені все, прости...— благав я й цілував її в груди.

Мати гладила мене по голові й мовчала. Потім, наче опам'ятавшись, вона тихо заговорила:

— Я ні про що тебе не прошу і не вимагаю, щоб ти заради мене заподіяв смерть собі чи комусь іншому... І з Гуліко не треба поривати. Кохай, якщо кохаєш і якщо вона кохає тебе. Ви ще не знаєте, що таке кохання, і не скоро зрозумієте його. Життя моє ще не закінчене, а дорогу свою я, здається, пройшла до кінця. Та поки жива, я намагатимусь вести тебе життєвою дорогою, не дам тобі спіткнутися. Якщо треба буде — подам руку, допоможу тобі. Але в тебе свій шлях, синку, і ти повинен іти цим шляхом...

— А як, мамо, як?

— Не знаю, синку! Якби я знала, тоді й лиха було б мало.

— А все-таки? Що я повинен робити?

— Усе, що зветься добром і чесністю.

— А що це?

— Не знаю, синку. Дехто чинить зло, думаючи, що творить добро...

Мати замовкла, замовк і я. Потім вона підійшла до вікна й знову задивилась на Варазісхеві. Я підійшов до неї, став поруч. Вона здогадалася, що я чекав від неї ще чогось, повернулась до мене і всміхнулася.

— Тільки спочатку навчися розрізняти добро і зло!

— Як, мамо? — спитав я знову.

— Не знаю,— знизала плечима мати.— Життя само навчить тебе.

— А що мені тепер робити?

— Тепер? — Мати задумалась.— Тепер іди спати,— сказала вона й поцілувала мене в лоб.

Я мовчки роздягся й ліг.

Уранці, коли я прокинувся, мати так само сиділа біля вікна. Поклавши голову на лікоть, вона солодко спала і вві сні всміхалася. Я тихенько одягнувся, взяв книжку й відчинив двері.

— Ти вже встав, синку? — почув я материн голос.

Я повернувся і на знак ствердження усміхнувся.

— Куди ти йдеш? — спитала вона.

На диво собі, я вперше в житті відчув радість від того, що хтось питає мене, куди я йду, цікавився, коли повернуся, і, щоб не розтратити тепла й ніжності цих слів, я зостався вдома.

ПАРНАС

В університеті вчили близько трьох тисяч студентів. Половина з них училася, четверта частина чекала дипломів, а решта переходила з факультету на факультет, вибираючи професію, писала заяви, брала академічні відпустки, приносила на екзамен довідки про хворобу, гуляла, мов вітер, у коридорах, боролася, співала, грала і так далі.

У нас, шанувальників літератури, був свій офіційний літературний гурток «Парнас», який мав і свого офіційного керівника — батоні Шалву. Це літературне об'єднання складалося з п'яти критиків, двох десятків поетів, шести прозаїків, двох нарисовців та дев'яти перекладачів. Я, звісно, числився в поетах, але іноді потай писав і оповідання. Щоп'ятниці ми збиралися в дев'яносто четвертій аудиторії й читали те, що народилося в муках і поті чола за цілий творчий тиждень,— спочатку один одному, потім керівникові. А раз на місяць найкращі з тих творів виносилися на літературний вечір, де ми безжально виливали їх на численних шанувальників літератури, що вщерть заповнювали наш студентський клуб.

Гурам не пропускав жодного з наших засідань. Щоправда, він не належав ні до поетів, ні до прозаїків, ні до нарисовців, ні до перекладачів, проте ніжно називав себе «дилетантом» і допомагав мені добирати рими.

Сьогодні п'ятниця. Я і Гурам сидимо на задній лаві й чекаємо, коли аудиторію заповнять сорок геніїв. Вони заходять з натхненними обличчями, з примруженими очима й забувають вітатися, а потім просять вибачення: «О, і ти тут? А я й не помітив тебе, задумався...» І так далі.

— Бічо, Іраклію! — покликав Гурам рудого поета з оберемком книжок під пахвою, який зайшов до аудиторії, сів поперед нас і втупив очі в стелю так, наче стеля мала ось-ось упасти:

Іраклій не відгукнувся.

— Чуєш? — труснув його Гурам.— Знаю, що ти десь там, але, якщо можна, спустися на хвилину до нас!

Іраклій здригнувся, зібрав розкидані думки й звернув до нас примружені очі.

— О, і ви тут? Як це я вас не помітив? — раптом здивувався він.

— Де ти був? — спитав Гурам.

— Удома,— відповів Іраклій стомленим голосом.

— Ні, де ти був щойно, в цю хвилину? — не відставав Гурам.

— У цю хвилину? — відповів Іраклій на запитання запитанням і знову хотів був прибрати натхненного виразу, але не встиг.

— Еге ж, у цю хвилину! — сказав Гурам.— Де ти був, коли на стелю дивився?

— Думав про щось.

— Про що?

— Чого ти причепився? Думав — от і все! — образився Іраклій.

— Вірша складав?

— Ні!

— Риму шукав?

— Звідки ти знаєш? — здивувався Іраклій.

— Тільки скажи — і буде тобі рима! — поплескав його по плечу радий Гурам.

— Я працюю над циклом про Самгорі, і в одному місці...

— Застряв?

— Не те що застряв, просто рима не виходить.

— Скажи яка! — В чеканні смачного шматка Гурам проковтнув слину.

— Ме-фіс-то-фель! — вимовив Іраклій по складах.

Гурам сторопів.

— Ти що, пришелепуватий? — спитав він з поблажливою усмішкою.

— Всі поети по-своєму пришелепуваті! — багатозначно промовив Іраклій і розплющив очі.

Такою самою усмішкою Гурам обдарував і мене.

— Не скаль, будь ласка, зубів! Якщо можеш, знайди йому риму! — розсердився я.

— Слухай,— звернувся Гурам до Іраклія,— яким чином Мефістофель опинився у Самгорі?

— А й справді, як занесло Мефістофеля в Самгорі? — спитав і я.

Іраклія вже не було з нами — він знову десь витав. Очі його були втуплені в стелю, і він сам собі бурмотів:

— Мефістофель, Мефістофель, Мефістофель...

— Отямся! — штовхнув його Гурам.

Іраклій отямився.

— Прочитай строфу!

Той почав:

І була посуха у Самгорі,
Наче в пеклі Мефістофель...

— Пантофель! — перебив його Гурам.

— Не годиться! — покрутив головою Іраклій.

— Божий тувель! — не спасував Гурам.

— Не годиться! — був нещадний Іраклій.

— Картопель! — не здавався Гурам.

— Картопля була в попередньому вірші! — замахав рукою Іраклій.

— Сто пілы!

— Добре, але сто не підходить!

— Попіл!

— Ні!

— Ну тоді — ідіот!

— Не римується!

— Зате з тобою, дегенерате, в риму! Що, крім Мефістофеля, не було з чим порівняти посуху! — скипів Гурам і зірвався на ноги.

Іраклій зміряв його таким поглядом, що в мене серце защемило.

— Ну годі тобі! — сказав я Гурамові й посадив його.

Аудиторія заповнилася. Увійшов керівник. Він подивився на годинника, оглянув аудиторію і спитав:

— Арчил тут?

— Тут, батоно!

— Тамаз?

— І Тамаз тут!

— Нодар?

— Я тут, батоно!

— А де Таріел? Таріеле!

— Тут він, батоно!

— Здрастуйте, товариші!

— Здрастуйте, батоно Шалво!

— Привіт!

— Здрастуйте!

— Почнемо? — спитав Шалва після привітання.

— Почнемо! — відповіли хором усі, крім Іраклія: всі усе ще шукав риму.

— Що поробляєш, Таріеле? Як справи? — спитав батоні Шалва.

— Дякую, батоно, непогано! — відповів Таріел і встав.

— Пишеш щось нове?

— Дещо пишу...

— Пиши, брате, пиши. Кому ж писати, як не вам! Ви ж бачите, як нашій літературі сужено!

— Добре, батоно, я писатиму! — пообіцяв Таріел.

— Гляди ж не підкачай! — підбадьорив його керівник і знову подивився на годинника.

— А ти як, Гураме?

Гурам підвівся:

— На долю свою не нарікаю!

— Не нарікаєш?

— Ні, батоно!

— А це що, кацо? У тебе вже волосся випадає? — стурбовано спитав батоні Шалва, глядячи Гурама по голові.

— Що ви, батоно Шалво? — здивувався Гурам. — У мене систематичне волосся!

— Систематичне?

— Так, батоно!

— От і добре!.. Ну як, почав писати вірші?

— Ні, батоно!

— А прозу?

— Теж ні.

— Щось перекладаєш?

— Ні, батоно!

— І критичних статей не пишеш?

— Ні!

— Чому ж, кацо? Чому? Всі пишуть, а ти чим гірший за людей? Прошу, як брата: напиши що-небудь! Ось хоч би й Отар, приятель твій... Він працює і в драмі, і в поезії, і в прозі, і в критиці, і в царніні перекладу... І взагалі працює! Напиши щось і ти!

— Добре, батоно!

— Ну, постарайся! — Керівник поплескав по щоці почервонілого, мов прапор, Гурама і ще раз подивився на годинника. — То, може, й почнемо? Чиї вірші ми розбираємо сьогодні?

— Мої! — сказав, повернувшись звідкись, Іраклій і встав.

— Вийди сюди, будь ласка! — попросив батоні Шалва.

Іраклій вийшов, піднявся на кафедру, поклав руку на загальний зошит так, як колись свідки клали руки на біблію, присягаючи богом говорити тільки правду, і знову втупив очі в стелю. Запала мертва тиша. Мовчав зал, мовчав і Іраклій. Я в думці долічив до шістдесяти, а цей телепень усе ще мовчав.

«Шістдесят один,— лічив я далі,— шістдесят два, шістдесят три...»

— Чого ж не починаєш, кацо? — перебив мені лічбу керівник. Іраклій мовчав.

— Чекає музу! — сказав Гурам.

— Ти починай, а муза тим часом надійде. Ніде вона в біса не дінеться! — сказав керівник.

У залі засміялися. Іраклій знову повернувся звідкись і почав:

— На тому тижні, вийшовши з дому, я подався до газетно-журнального кіоска й попросив у продавця газету...

— Ти що, кацо, почав писати оповідання? — злякався батоні Шалва.

— Передмова! — видавив із себе Іраклій.

— А навіщо передмова до вірша? Он у Бараташвілі «Мерані» починається без ніякої передмови: «Мерані мій мчить без доріг, без троп і стежок мчить...»¹ Чи не так, Гураме?

— Так, батоні! — підтвердив Гурам.

— Я не Бараташвілі! — пояснив Іраклій.

— Це правда, якась різниця є, — сказав батоні Шалва.

У залі знявся такий регіт, що аж шибки забряжчали.

— Смієтесь? — примружив очі Іраклій.

— Чого б же ми сміялися, Ціклаурі? Ну, ми слухаємо. Прочитай ти на тому тижні газету... — нагадав батоні Шалва.

Зал знову зареготав.

— А ви знаєте, про що писалося в газеті? — грізно спитав Ціклаурі.

— А про що?

— Про те, що Самгорі включено до великих будов комунізму!

— Ти що ж, голубчику, купив торішню газету та ще й ображаєшся на нас? — угамував Іраклія батоні Шалва.

Ціклаурі остовпів, потім глянув на газету, яка на всякий випадок лежала перед ним, і знову остовпів. Побачивши, що Ціклаурі зовсім скис, батоні Шалва підбадьорив його:

— Нічого, кацо! Скажи, що було після того, як ти прочитав газету.

— Після того я написав цикл віршів про Самгорі! — признався Іраклій.

— Ану, прочитай нам, голубчику!

Знову мовчанка.

Я знов почав лічити в думці: «Раз, два, три...»

І сталося чудо — Ціклаурі почав:

---

¹ Переклав М. Бажан.

РАНОК У САМГОРІ

Посуха люта, зла надворі,
Гуляє вітер на просторі,
Німують пагорби в Самгорі,—
О, де ти, де, жадане чудо?

Та скоро, скоро ця пустеля
Розквітне буйно й цілі гори
Уродить зерна й помідорів.
Який щасливий ти, Самгорі,

Усі твої сини і дочки!
Напоїть землі всі Іорі
І стіл прикрасять людям
Прегорді твої огірочки.—

Іраклій перегорнув сторінку. Отже, це ще не все.
Я глянув на батоні Шалву. Він сидів ні живий ні мертвий.
Ціклаурі почав читати нового вірша:

ДІАЛОГ ІЗ САМГОРСЬКИМ СЕЛЯНИНОМ

Я

Хто ти, брате, признавайся:
Чи ти казка, чи людина?

С е л я н и н

Жив раніше я у горах,
В мене там була хатина.

Я

А тепер як поживаєш,
Не старцюєш, селянине?

С е л я н и н

Навпаки! Тепер багач я,
Добре я живу, дитино.
Аж у самому Тбілісі
Маю вченого я сина.
І самгорських огірочків
Повезу йому торбину.—

Іраклій знов перегорнув зошит, але батоні Шалва зупинив його:
— Скажи, кацо: це цикл про огірки чи про Самгорі?
— Дозвольте дочитати, батоні! — попросив Ціклаурі.
Батоні Шалва дозволив.

Ціклаурі довго ще читав свої вірші про огірки, про помідори,
про цибулю, про холодні води Іорі, про форель Тбіліського мо-

ря і наприкінці пустив по ньому пароплава. «Мефістофеля в Самгорі» Іраклій не став читати, бо там бракувало рими. Нарешті він замовк.

Зал мовчав. Мовчав і батоні Шалва.

— Хто ще має сьогодні читати вірші? — спитав він не скоро.

— Я! — сказав Симон Абесадзе, підводячись.

— Ану, порадує нас! А ти сідай, Ціклаурі!

Ціклаурі згорнув зошита й зляканими очима глянув на батоні Шалву.

— Сідай, сідай. Обговорювати будемо в наступну п'ятницю! — заспокоїв його керівник.

Ціклаурі пішов до свого місця так, наче ноги в нього були вихнуті. На кафедрі його змінив Абесадзе.

— Ну, як вірші? — спитав Ціклаурі мене й Гурама пошепки.

— Якби в них улити трохи оцту, вийшов би чудовий маринад! — відповів Гурам теж пошепки.

Ціклаурі махнув рукою і відвернувся. Я прикусив язика, щоб не засміятися.

— Будь ласка, Абесадзе! — попросив керівник Симона, що нахмурено чекав тиші.

— Гамір, батоно...

— А ти постарайся заспокоїти нас!

— «Компас»! — крикнув Абесадзе.

Заголовок вірша був для всіх такий несподіваний, що в аудиторії запала могильна тиша.

— «Компас»! — повторив Абесадзе.

— Який? — спитав керівник.

— Як це який? — здивувався Абесадзе.— Звичайний компас...

— Сухопутний чи морський?

— У даному разі — сухопутний!

— Отже, цей вірш на морі не читається? — спитав керівник.

Зал, заспокоєний надією, знову ожив.

— Дайте прочитати, батоно! Лише дві строфи! — образився Абесадзе.

— Будь ласка, батоно!

В компасі звернена стрілка на північ одна,
Друга вістряє все на південь показує,
Дивного дива такого причина у чім?
Мудре питання це вірш мій розв'язує.

Чом же у компасі стрілок буває лиш дві?
Чом саме так вони завжди спрямовані?
Все це тому, що на півночі місто Москва,
З півдня ж наш Горі малий розташований.

Абесадзе закінчив і всміхнувся, мов винахідник компаса. Зал і не дихав, зачарований цим новим поетичним образом. Я глянув на Гурама. Він моргав очима, наче в'язень, виведений з темної камери на сонце. Правду кажучи, я й сам був приголомшений і чекав, як оцінить цього вірша наш керівник.

— Товариші, хто хоче висловити свою думку? — раптом спитав він.

Ніхто не подав голосу.

— У чому річ? Не сподобався вірш?

— Вірш дуже цікавий, але...— обізвався один з критиків.

— Вийди сюди й скажи, чим він цікавий! — попросив батоні Шалва.

— Хай спочатку висловляться інші,— зам'явся критик.

— Ти скажи свою думку, інші скажуть свою.

— Свою думку я вже сказав — вірш цікавий. Особливо вдало знайдено фінал.

— Чим же він вдалий? — не відставав батоні Шалва.

— Хіба ж не ясно? Північ притягає стрілку тому, що на півночі Москва, а південь тому, що там — Горі.

— А це правильно?

— Може, й неправильно, зате поетично! — не розгубився критик.

— Сідай, Церодзе... А ти що скажеш, Гураме?

— Я — нічого.

— Чому, Чичинадзе? Не маєш ніякої думки?

— Думку я маю, але не про цей вірш,— сказав Гурам.

— Вірш бездумний?

Гурам зам'явся:

— Ні, не бездумний. Навпаки! Дуже оригінально побачено компас. Такого осмислення компаса мені не траплялося в жодному вірші!

— А взагалі вірші про компас читав? — поклав його на лопатки батоні Шалва.

Гурам закотив очі, подивився у звивини мозку, потім на нас і заперечливо покрутив головою.

— Не можу пригадати. Мабуть, не читав.

— Сідай, Чичинадзе. Коли пригадаєш — ще раз надам тобі слово,— сказав батоні Шалва.

Гурам знову зашарівся й сів.

— Більш ніхто не хоче висловитися?..

Зал мовчав. Керівник трохи почекав, потім раптом звернувся до Симона:

— Скажи, Абесадзе: тобі доводилося бачити компас?

Від несподіваної образи у Симона перекошилося обличчя.

— Смієтеся, батоно Шалво?

— Не я, а ти смієшся з нас, голубчику! Хіба компас має дві стрілки?

Абесадзе іронічно посміхнувся.

— А скільки?

— Одну, Абесадзе! Одну з двома кінцями різного кольору. Розумієш?

— Для поезії це не має вирішального значення.

— Це має значення для мандрівника.

— Головне — думка. А її ви, як видно, не зрозуміли! — розпалвся Абесадзе.

— Що ж виходить, бічо: Шекспіра я розумію, а в компасі твоєму не розібрався?! — всміхнувся керівник.

— Невже ви й справді не розумієте, батоно Шалво, чому стрілку притягають північ і південь?

— А чому? — зацікавився керівник.

— Та тому, що на півночі — Москва, у Москві — Кремль, у Кремлі — Сталін.

— У Сталіна магніт у кишені, чи в чому річ? — перебив поета батоні Шалва.

Абесадзе посинів.

— Товариші! — підвівся керівник. — Так писати вірші не можна. І взагалі не треба писати про компаси, біноклі та термометри. Якщо ми беремося за перо, то повинні знати, що писати, про що, для чого і для кого.

— Я дуже добре знав, про що писав! — вигукнув Абесадзе з місця.

— Що ти знав, Абесадзе? Що компас має дві стрілки? А як же Пекін? Тоді приробімо до компаса ще й третю стрілку... Хіба ж китайці винайшли таку дурницю? А як бути персові, для якого і Горі, і Москва на півночі?

— Мій вірш до Персії не дійде! — знову підхопився Абесадзе.

— Навряд чи дійде він і до Горі... — конкретизував керівник.

— Я ще молодий! — пустив сльозу Абесадзе.

— От саме тому, що ти молодий, я й розтлумачую тобі, що воно й до чого. А якби ти був старший, то я розбив би того компаса об твою голову! — знавіснів батоні Шалва.

У залі почувся стриманий сміх.

— Я заберу цього вірша і більш ніколи не прийду на ваш гурток! — пригрозив Абесадзе.

— Якщо підеш за тим компасом, то не те що на гурток, а й додому не втрапиш! — сказав батоні Шалва.

У залі знявся регіт. Абесадзе зірвався з місця і вийшов, грук-

нувши дверима. Батоні Шалва не звернув на це уваги. Коли ми трохи заспокоїлися, він знову сів.

— Ану ти, Барамідзе, прочитай нам щось нове! — звернувся він до мене, всміхаючись.

Я вихопив руку з кишені, в якій лежав вірш, наче він облік мене, і, провівши нею по змокрілому лобу, витер холодний піт.

— Батоно Шалво, сьогодні я не буду читати! — сказав я.

— Чому, кацо? — здивувався батоні Шалва.

— Я нічого не написав! — сказав я неправду і знову відчув у кишені вогонь.

— Чому ж? Хіба я не прошу вас щодня — пишіть!

— А навіщо писати, батоно Шалво? Щоб потім ви глузували тут з нас? — сказав Тенгіз.

— Як це — глузували? Чи ви думаєте, мені дуже хочеться сидіти тут добрих чотири години та вислуховувати вашу балаканину? Думаєте, мені більше нема чого робити? Та я краще сяду почитаю Галактіона, Хемінгуея, Толстого — це все-таки відпочинок... — образився батоні Шалва.

— Поет — натура ніжна, з ним треба делікатніше! — підвівся Ціклаурі.

— Хто це ніжний? Ти, Ціклаурі? Чи, може, Абесадзе? Та якби обох вас запрягти в ярмо, то ви б по гектару землі зорали!

— Фізична комплекція нічого не важить. Ви в душу поетові загляньте! — сказав один з критиків-початківців.

— Дивлюся, батоно, і нічого не бачу!

— Треба відкривати таланти! — не відступав критик-початківець.

— Я не Колумб! Я критик, — виправдався керівник.

— А відкрив же Ілля Чавчавадзе Бараташвілі? — вигукнув хтось.

— Бараташвілі існував, і Ілля відкрив його, а не вигадав!.. Гаразд, батоно, називаймо один одного Бараташвілі й Белінськими. Та хто нам повірить?

— Коли не повірять, то й не треба! — сказав Ціклаурі.

— Ціклаурі, ти напиши мені бодай одного вірша, схожого на вірші Бараташвілі, і я сам поставлю тобі пам'ятника поряд з пам'ятником Руставелі! Чого тобі більше? — пообіцяв батоні Шалва.

— Зачекайте, батоно! — сказав Алавідзе.

— Скільки ж чекати, Алавідзе? У вашому віці Бараташвілі був уже мертвий!

— Зате Гете написав «Фауста» у вісімдесят років! — нагадав Гурам.

— Що ж ти радиш, Алавідзе? Сидіти й чекати, поки Ціклаурі виповниться вісімдесят років і він напише «Фауста»? — спитав батоні Шалва.

— Я маю на увазі не Ціклаурі! — сказав Гурам.

— А кого? Абесадзе?

— І не Абесадзе!

— Про кого ж це ти, Чичинадзе?

— Я кажу взагалі!

— Що значить — взагалі? Виходить, ми, критики, не повинні критикувати тих, кому ще немає вісімдесяти? Еге?

Гурам проковтнув слину й сів.

— Ви ж самі, батоні Шалво, замолоду писали вірші, і, якщо не пом'яляюся, досить поганенькі!... — ушпигнув керівника критик-початківець.

— Писав. А коли мені сказали, що вони погані, я кинув писати — на це мені розуму стало! — сказав батоні Шалва.

Зал пожвавився. Критик одразу сів.

— Товариші, я вам не ворог! — промовив батоні Шалва і підвівся. — Напишіть гарні вірші, і я буду вашим першим панегіристом. Та хто ж, як не я, скаже вам, що погано, а що добре? Хіба я не повинен сказати Ціклаурі, що гордою може бути людина, звір, худобина, птах, але не огірок? Не можна ж так, товариші! Що ж вийде, товариші, коли візьме якийсь американський поет і напише: стрілка компаса, мовляв, спрямована на північ і південь тому, що на півночі — Трумен, а на півдні — Чан Кайші! А якщо стануть так писати поети всіх країн? Адже північ і південь, на жаль, є в кожній країні. І взагалі, товариші, запам'ятайте, що наш літературний гурток створено не для того, щоб виховати сорок геніїв. Боронь боже, щоб в університеті, до того ж у гуртку, яким керую я, було сорок Бараташвілі, сорок Іллів, Важа та Акакіїв! Не обманюйте себе! Грузія буде щаслива, якщо з вас виросте один або в кращому разі два талановиті поети, талановитий прозаїк, критик чи перекладач. А якщо хто не розуміє цього і не вірить мені, хай зараз же встане, надіне кашкета і йде додому.

Батоні Шалва замовк. Зал завмер, мов зачарований, ніхто й не ворухнувся. Сорок чоловік сиділи, затамувавши дух.

Засідання закінчилось, але ніхто з нас не зважувався першим устати й вийти з аудиторії. Батоні Шалва, мабуть, здогадався про нашу ніяковість, а тому встав і вийшов перший.

ОКРОПЕТИН ДУХАН

Окропетин духан міститься в такому глухому закутку Навтлугі¹, що порядній людині нелегко його й розшукати. Окропета — незалежна держава. В Окропетиному духані завжди буває ягнятина, полядвица, бастурма², чанахі³, мужужі⁴, маринад, шоті⁵, тушинський сир, трирічне вино... ну й шалені ціни. Щоб бенкетувати в Окропети, треба віддати в заставу все своє майно. Зате вишуканість і смак його наїдків та напоїв можуть звести з розуму. Ось чому ті, хто соромиться виставляти своє багатство перед відвідувачами найславетніших тбіліських ресторанів, їдуть до Окропети, де п'ють, їдять, веселяться, слухають пісень про скинару і, розчулившись, приліплюють до лоба одноокому катеринщикові Гривенику сотні. Окропета знає своїх відвідувачів, знає, кого як обслужити і як з ким говорити.

Побачивши нас, Окропета однією рукою взявся в бік, а другою встромив у прилавок здорового ножа й голосно об'явив:

— Годинників, паспортів і піджаків у заставу не беру!

— Дядькові Окропеті наш привіт! — усміхнувся до нього Гурам і махнув рукою, немов німецький генерал.

— І студквитків теж! — додав Окропета й закотив очі.

— Сьогодні давали стипендію, дядьку Окропето! — сказав Гурам і лапнув кишеню.

— А яке сьогодні число? — спитав, засумнівавшись, Окропета.

— Двадцять п'яте! — сказав я.

— Сідайте! — полагіднів Окропета.

— Чогось не бачу я відвідувачів! — поплескав його по плечу Гурам.

— Ще рано, — пояснив Окропета.

Я і Гурам сіли за столик. Окропета вийшов із-за прилавка і сперся на наш стіл своїми величезними ручиськами.

— Чим почастувати? — спитав він.

— А що в тебе є? — спитав я.

— Окропетин духан — казка, Окропета — чарівний камінь. Ти тільки побажай! — сказав Окропета.

Я побажав. Через десять хвилин на столі з'явилися два шоті, тушинський сир, дві полядвиці, зелень, огірки, помідори та чотири пляшки вина.

¹ Навтлугі — назва одного з районів Тбілісі.

² Бастурма — смажене шашличне м'ясо, посипане перцем та кришеною цибулею.

³ Чанахі — страва з баранини, баклажанів та помідорів, зготована в череп'яному горшку.

⁴ Мужужі — варені свинячі ноги в оцті.

⁵ Шоті — плескатий грузинський хліб довгастої форми.

— А де той? — спитав Окропета.

— Хто?

— Ну, той, що з великою головою... він читає довгі й чудернацькі вірші...

— Таких скільки завгодно! — не міг я пригадати.

— Ну, що голос у нього тонкий, а він намагається говорити басом... Під кінець б'є себе по голові пляшкою,— не відставав Окропета.

— А-а-а! — згадав я про Ціклаурі.— Його сьогодні вбили. Похорон у ту п'ятницю.— І я налив вина.

— Я знав, що він так кінчить! Пити не вмів...— пожалкував Окропета.— А чим його вбили?

— Чим його вбили? — спитав я Гурама.

— Ти про кого? — здивувався Гурам.

— Ну, про Ціклаурі!

— О-о, не тільки його, і другого вбили. Цього теж хотіли рішити, але він урятувався,— сказав Гурам і погладив мене по голові.

— Як це рішити? — обурився Окропета.

— А отак, ні за що ні про що...

— Хто?

— Є такий...

— Мабуть, провинилися в чомусь...— сказав Окропета й повернувся до прилавка.

— Та ні. Чого, каже, пишете погані вірші?

— Ва, яке йому діло? — знову здивувався Окропета.

— Він каже, що вбити людину можна й поганим віршем,— пояснив я.

— А ти б сказав йому, що книжка — не куля: коли не подобається, не читай!

— Сказав!

— А він що?

— Не вірить.

— Тоді хай читає... Так йому й треба! — махнув рукою Окропета.— Кажеш, двох убив? — спитав він знову.

— Та насправді не вбив. А якби ті бідолахи мали совість, то самі собі смерть заподаляли б,— сказав Гурам.

— Так би й сказали! А то в мене аж серце перевернулося! — зрадів Окропета.

У духан просунув голову молодий солдат і з порога спитав:

— Борщ є?

— Де ж я візьму йому борщу? — спитав мене здивований Окропета.

— Що-що? — не зрозумів солдат.

— Нема! — відрубав Окропета, і голова одразу зникла.

В духані запала тиша. Чути було тільки шурхіт віника в руках у прибиральниці та тихий брязкіт тарілок. Стіна переді мною була розмальована епізодами полювання. У спині відбіглого оленя стирчала стріла, і, чекаючи другої, він сумними-пресумними очима дивився на мисливця. А той цілвся в нього чомусь не з лука, а з рушниці. Поряд мисливські собаки гарчали з вищиреними зубами на дикого кабана, а маленькі поросята, сховавшись за батька, чекали, що воно буде. На третій картині художник відтворив зворушливий акт людинолюбства й гуманізму: мисливець убивав лисицю, яка тримала в пащі переляканого півня. Цікава галерея закінчувалася не менш цікавим оголошенням, яке чомусь російською мовою застерігало відвідувачів: *«Петь, шуметь и танцевать строго воспрещается»*.

— Пет, шумет і танцеват строго воспрещается,— тихо проспівав Гурам і поналивав склянки.

Першу пляшку розпили ми мовчки, тільки цокаючись один з одним. За другою пляшкою до Гурама прилинула муза тамадівського мистецтва. Він налив у склянку вина, прочистив горло й приготувався до промови.

— Не треба! — сказав я.

— Треба! — відповів він.

— Ну, починай! — дозволив я.

Гурам почав.

— Скільки років ми знаємо один одного? — раптом спитав він.

— Багато,— відповів я і здивувався.

— А все-таки? — не відставав Гурам.

— Одиц, два, три... З дитячого садка.

— Ну?

— Що ну?

— Скільки ж років ми знайомі?

— Будь другом, випий і не світи очима! — попросив я його.

— Я вже п'яний... Випиймо за нашу дружбу! — промовив Гурам і перекинув склянку.

— За дружбу! — підтримав я його і випив.

Гурам знову поналивав склянки.

— Тепер я хочу випити за здоров'я твоєї матері,— почав він.

Я підвів голову. Гурам неквапливо вилловлював мізинцем у склянці крихту корка. Мабуть, думав, що і як сказати.

— І не тільки твоєї, а взагалі за здоров'я матерів на чолі з твоєю.

— Чому — з моєю?

— Тому!

— Дякую! — сказав я і підняв склянку.

— Стривай, не пий! — зупинив мене Гурам.

Я поставив склянку на стіл.

— Я хочу випити за бога!

— Ти ж пив за мою матір?

— Я хочу випити за бога! — повторив Гурам. — За бога обманутого, бога зневаженого, бога забутого, бога, пошитого в дурні!

— Хай живе бог, пошитий у дурні! — сказав я.

— Сам ти дурень! — сказав Гурам.

— А ти хто? — спитав я.

— Я теж дурень — і ще більший за тебе, бо п'ю з тобою за здоров'я бога.

— Що ти хочеш, бічо? Чого причепився до мене?

— Я хочу випити за бога!

— То й пий, хто тобі заважає?

— Устань! — Я встав. — За твою матір!

— Дякую!

— Чи ти знаєш, хто твоя мати? — спитав Гурам.

Я нічого не відповів. Гурам довго-довго дивився на мене, потім підлив у склянку вина й почав:

— Твоя мати — бог. Ти сидиш і дивишся на неї, вона дивиться на тебе, ти звеш її матір'ю, вона тебе — сином, і тому ти думаєш, що бога немає? А хто, по-твому, бог? Бородатий дід? Сидить на хмарі, і коли він умивається, іде дощ? Еге? Бог такий світлий, такий близький, ясний і простий, що, дивлячись на нього, ти не знаєш, не уявляєш, не віриш, що то бог. У цьому богове нещастя, тому-то й не вірують у бога. Якби він був деінде, далеко від нас, окремо й високо, якби його не було серед нас, тоді кожен повірив би в нього. Ось у чому штука!.. У бога треба вірити тоді, коли він не в лику божому, коли він не схожий на бога, коли він не каже: «Я бог», коли він ділиться з тобою хлібом, готує для тебе обід, одягає тебе, укриває, усміхається й голубить тебе, цілує і плаче, готовий умерти заради тебе, разом з тобою мерзне, мучиться від спраги, голодує, чортові душу віддасть заради тебе, — отоді треба вірити в бога! А якщо бог явить тобі свій лик, поставить тебе біля стіни і, взявши за вухо, скаже: «Я бог! Віруй у мене!» — то що йому з твоєї віри? Такого бога не тільки ти — усі визнають. Ти повір у бога, який схожий на тебе, на мене, на твою матір! Зрозуміло? — закінчив Гурам і звів на мене свої затуманені очі.

— Зрозуміло! — відповів я і, щоб не дати Гурамові розводитися далі, вихилив склянку.

— Молодець! — похвалив мене Гурам і сів.

Окропета приніс ще дві пляшки вина і, побачивши, що Гурам уже косить очима, запитливо глянув на мене.

- Йому соромно дивитися на тебе,— сказав я.
 Гурам налив Окропеті.
- Випий за здоров'я його матері!
- Окропета скатеркою витер свої масні губи й підняв склянку.
- Я вип'ю трошки! — сказав він.
- Пий до дна! — звелів Гурам.
- Ваших матерів я благословляю за їхню велику любов! — промовив Окропета.
- Пий!
- Ваших матерів я благословляю за те, що вони молоком своїм вигодували таких славних молодців! — вів далі Окропета.
- Пий! — нагадав Гурам.
- Ваших матерів...
- Пий, будь ласка, і не лайся! — попросив я Окропета.
- Окропета випив, потім скося глянув на мене і забрав одну з принесених пляшок.
- Куди несеш? — спитав Гурам.
- Досить з вас! — сказав Окропета.
- Досить? — спитав Гурам мене.
- Я кивнув головою.
- Ану, налий!
- Я налив. Гурам узяв склянку.
- Тепер випиймо за тебе, Темурі! — сказав він.
- Давай разом — за мене й за тебе! — попросив я.
- Гарзд, за мене й за тебе, Темурі. Я тебе дуже люблю. А знаєш, за що?
- Знаю.
- Нічого ти не знаєш!.. Ану, скажи, за що?
- Не знаю!
- Отож-бо й воно! Ти мій брат, справжній брат! Раніше я боявся тебе, потім соромився. Довго боявся і соромився.
- Чого ти боявся?
- Не знаю... Боявся, та й годі... Ти завжди був самотній...
- Чому? — здивувався я.
- Не знаю... Коли в класі щось пропадало, я боявся, що взяв ти. Коли ти пропускав урок, я боявся, що ти вже не прийдеш до школи. Коли Таверу спіймали на крадіжці, я боявся, що разом з ним заарештують і тебе. Після закінчення десятирічки я боявся, що ти не вступиш до інституту... А коли мої побоювання не виправдались, мені стало соромно, але й радісно.
- Гурам трохи помовчав і почав знову:
- Ми ж брати?
- Авжеж. Ну й що?
- Коли з тобою що-небудь скоїться, я вкорочу собі віку!

— Я ж кажу, що ти божевільний!

— Нехай і так!

Потім він узяв склянку й мовчки випив. Мені захотілось проголосити тост, і я підвівся.

— За нас з тобою, Гураме! За того, кого ти називаєш богом! За людину, людину сильну, чесну, добру! За віру і зневіру! А тепер я піду й спалю всі вірші, які я написав, геть усі!

— Вдячні нащадки це оцінять! — усміхнувся Гурам.

— Спалю всі до одного. А потім сяду й до ранку читатиму одного-єдиного вірша, якого написав бог, і цей бог такий простий, такий ясний і такий близький, що навіть не віриться, що він бог.

З лірою хорошою
Я зріднився був:
Світлом осяяний,
Все я тут збагнув.
Міцно збудовано,
Мов золотом оковано,
Небом розцяцьковано
Велику Нікорцмінду...¹

— За бога, Гураме! За мого й твого бога, який не сидить на хмарі, який не зрошує землі, вмиваючись, і який заради нас і душу чортові віддасть!

Я вихилив склянку й сів. Потім я заплющив очі й поплив серед моря кольорових зірок, синіх та рожевих. Потім відчув на плечі здоровенну лапу й розплющив очі. Він плавав у тумані. Це був не бог. Це був чорт, що прийшов по мою та Гурамову душі. В руках у нього була рахівниця.

* * *

Коли я вступив до кімнати, мати сиділа біля вікна й щось читала. Двері були незамкнені, і вона не помітила, як я зайшов. Читала, нахмуривши брови, ретельно й уважно... Досі я жодного разу не говорив їй, що пишу вірші. А вона сама не питала мене про це. А втім, я відчував, що мати про щось здогадується, бо часто вночі, б'ючись над поетичним рядком, я помічав, що вона пильно стежить за мною. Не раз, підійшовши до її ліжка й схилившись над нею, я відчував, як з-під тремтливих повік на мене дивляться допитливі, насторожені очі. Після того я вже не міг писати, згортав зошита й лягав спати. І ось тепер я побачив,

---

¹ Початок вірша Галактіона Табідзе «Нікорцмінда». Переклав П. Гичина.

що в руках у матері мій зошит. У мене по тілу пробіг якийсь неприємний, близький до страху дроз. Мати поринула в читання віршів. Я став у неї над головою.

— Мамо!

Мати здригнулася, згорнула зошита й злякано глянула на мене, потім раптом почервоніла.

— Цього зошита, синку...— Вона затнулася.— Не ображайся... Я прочитаю і покладу на місце.

Мати дивилась на мене благодально, і мені стало дуже ніяково.

— Та що ти, мамо! Я просто соромився показати їх тобі, думав, не сподобаються...— сказав я.

— Мені лишилося небагато, один чи два вірші,— сказала мати, розгортаючи зошита.

Я вийшов у кухню, щоб вона могла спокійно дочитати. Коли я повернувся, мати вже розставляла на столі тарілки.

— Ну як, мамо, сподобалися вірші? — спитав я удавано спокійно, сідаючи до столу.

Мати всміхнулася й кивнула головою.

— А все-таки? — поцікавився я. Серце в мене забилося швидко-швидко.

— Нічогенькі...— промовила мати спокійно й почала нарізати хліб.

— Як це нічогенькі? — здивувався я.

— Нічогенькі, та й годі! — сказала мати й відвернулася.

— Не сподобалися? — спитав я злякано.

— А тобі подобаються? — спитала мати.

У мене пересохло в роті, і я проковтнув слину.

— Мені... мені, звісно, подобаються... Раз пишу, значить, подобаються... Взагалі кожному подобається своя робота.

— Чому ж, синку?.. Ось я приготувала сьогодні обід, а він мені не до смаку,— сказала мати.

— Те, що не подобається, я рву... й викидаю.

— А я все-таки лишила для тебе. Думаю, може, Темурі сподобається. Ану, покуштуй! — попросила мати.

Я знехотя сьорбнув супу з квасолею. Не знаю, здалося це мені, чи й справді суп був зовсім несмачний, і я відсунув тарілку.

— От бачиш, лишила тебе голодним...— промовила мати і зашепоєна сіла до столу.

— А все-таки, чого бракує моїм віршам?

— Нічого їм не бракує, синку, все на місці: і рима, і ритм, і склади, й розділові знаки...

— То чого ж ти хочеш? — допитувався я.

Мати довго сиділа, обхопивши голову руками й заплющивши очі. Нарешті голосно сказала:

— Вірш — як людина, синку. Скільки є людей, що мають і руки, й ноги, й вуха, і ніс, і очі, усе на місці, проте вони не люди. Дивишся — людина, справжня людина, а знайомишся ближче — ні, не людина, чогось їй бракує суто людського... Ти не ображайся, синку, але твоїм віршам теж чогось бракує, чогось такого, чого на папері не побачиш.

— Ти хочеш сказати, що моїм віршам бракує душі?

— Ні, синку, душі не бракує — навпаки, її в них забагато, стільки, що не лишається місця для твоєї власної душі.

— Не розумію, що ти говориш!

— У тому-то й річ, що не розумієш...

— Ніщо моє тобі не подобається, нічому ти не віриш. Тобі не догодиш!..— розсердився я.

— Ні, синку, звідки ти взяв... Якби ти написав і мій смертний вирок, то й він для мене був би дорогий. Аби тільки відчувалася в нього твоя душа, твоя кров, твій піт і твоя турбота... Пиши про те, що турбує тебе.

— А це що? — крикнув я, схопивши зошит.

— Це просто вправи, синку. Ти здібний хлопець і краще за інших римуєш «злото» й «болото». От і все,— сказала мати й почала прибирати з столу.

Я ще ніколи не бачив своєї матері такою широко, прямою, безцеремонною й суворою зі мною і дивився на неї злякано. Вона відчула, що повелася зі мною занадто суворо. Я побачив у її очах страждання. Руки її були якісь незграбні. Спочатку вона перекинула склянку, потім упустила ложку і нарешті розбила тарілку. Я підійшов і обійняв її за плечі.

— Мамо, ти думаєш, я образився? — спитав я, всміхаючись.

— Ні, синку... Видно, я сьогодні не в настрої. А вірші в тебе дуже гарні. Особливо один, написаний, певно, для Гуліко,— «Подаруй мені усмішку». І вірші «Місяць сипнув у Метехі проміння», «Лишив я хатину в селі» дуже, дуже сподобалися... Мабуть, Гуліко теж подобаються твої вірші. Чи я сьогодні не з тієї ноги встала, чи що зі мною — я й сама не знаю. Читала з таким задоволенням і раптом... Йй-богу, не знаю...

Мати розхвилювалась, язик у неї заплітався, руки тремтіли...

— Вірші мені справді сподобалися! А в одному місці я аж заплакала... Як же той вірш називається? Ну, той, що про мене... Дуже, дуже сподобався...

У відчаї вона говорила неправду, не зводячи з мене очей. Вона забула все, що казала мені хвилину тому. Тепер вона вдавала з себе нещасну, аби тільки не втратити мене знову, аби я не став їй чужим. І чим більше вона хвилювалася, чим більше городила неправди, тим ближчою, любимішою й ріднішою

ставала. Щось здавило у мене в горлі, і мені хотілося вихопити з материних рук зеленого зошита, пошматувати, спалити його, а потім міцно обійняти матір і довго-довго цілувати її тремтячі руки. Та я на це не зважився і вийшов з кімнати.

МОРЕ

Пісок гарячий, мов вогонь. Накинувши на очі косинку Гуліко, я крізь неї дивлюся на сонце. Воно барвисте, як і косинка Гуліко,— червоне, зелене, чорне, жовте, синє, фіалкове і ще якогось кольору, що доповнює всі ці кольори і власний колір сонця. Вказівним пальцем я звужую повіку — і на небі з'являється кілька красивих сонць, що тремтять, мов розпущені віялом павині хвості. Звужую другу повіку — і тепер усе небо вигаптовується такими сонцями, безліччю невимовно гарних тремливих сонць, що напливають одне на одне. Мабуть, таким бачать небо ескімоси — повним сонць і барв. О боже, яке щастя! Я всміхаюся своїм наївним думкам і приймаю пальці від очей. Тепер з неба на мене знову дивиться одне-єдине сонце.

— П'ять калорій прийнято! Перевертайтеся! — попереджає нас адміністрація пляжу.

Я вже прийняв, мабуть, з двадцять калорій, та все ще лежу горілиць. На батумському пляжі калорій ніхто не лічить, крім росіян, тому загар у них помірніший і красивіший. А ми зазмагли понад усяку міру.

Раптом на обличчя мені впала тінь. Я скинув з очей косинку й подивився на тінь. Наді мною стояла дівчина з білим, немов мармуровим обличчям, великими голубими очима й чорним, як смола, волоссям. Я мимоволі підвівся і всміхнувся.

То була та дівчина, що вчора ввечері зайшла до моєї кімнати й спитала про якогось Авто:

— Пробачте, ви живете разом з Авто?

— Яким Авто?

— Авто!

— А-а, звичайно! Сідайте, будь ласка!

— Вас звать Гіві, чи не так?

— Так.— Боже, яка вона вродлива! — Прошу вас, сідайте!

— А де Авто?

— Авто? — Які гарні в неї очі, боже, яке чорне волосся!

— Скоро він прийде? — спитала вона.

— Так, ось-ось надійде. Сідайте ж, будь ласка!

Дівчина сіла й почала розглядати кімнату.

— Хотите шампанського? — кинувся я до пляшки.

— Ні, дякую!

— А лимонаду?

— Ні!

— Пригощайтесь шоколадом!

— Де ж Авто? Пообіцяв зустріти мене на вокзалі... Мабуть, не мав часу... І номер обіцяв... Добре, що був вільний. Я виїхала з Тбілісі на день пізніше... А ви разом приїхали?

— Хто? Я і Авто? Ага... Ми приїхали разом...

— Я внизу, в сто п'ятому номері. Коли прийде, скажіть, хай позвонить. — І вона встала.

— Знаєте що, сядьте ще на хвилинку! Випийте келих за наше знайомство.

— Добре, — всміхнулася дівчина і взяла келих.

Я взяв теж, і ми цокнулися.

— За наше знайомство!

— За знайомство! — сказала дівчина.

Ми всміхнулися одне одному, і раптом усмішка застигла у мене на вустах. Я зблід. Здивована дівчина спершу глянула на мене, потім провела очима мій застиглий погляд. У дверях остовпіло стояла червона від гніву, ображена Гуліко. Далі все сталося так, як у поганенькій опереті. Гуліко грюкнула дверима, а здивована дівчина поставила келих.

— Що тут робиться? — спитала вона.

— Нічого, просто так... — промовив я і вискочив з кімнати.

Я кинувся до дверей номера Гуліко. Вони були замкнені зсередини. Повернувшись у свою кімнату, я застав Гурама, що сидів здивований на ліжку й чухав потилицю. Дівчини вже не було.

— Що тут робиться? — спитав тепер Гурам.

— Що вона сказала?

— Питала, коли прийде Авто.

— А ти їй що?

— Я сказав, що він не прийде. «Чому?» — питає. Тому, кажу, що, по-перше, не знаю, хто такий Авто, а по-друге, ніякий Авто тут не живе.

— А далі?

— Далі нічого. Сказала: «Кретин!» — і пішла. Не знаю, що їй треба було від мене.

— А я пропав! Гуліко побачила нас разом!

— А що ви робили?

— Пили шампанське...

— А ще що?

- Більше нічого.
- Хто вона така?
- Не знаю.
- Хтось тобі повірить...— засміявся Гурам і вклався спати.

* * *

Розповідають, якось раз зустрілися двоє приятелів, які давно не бачились, один — похмурий, другий — веселий.

— Як поживаєш? — спитав веселий.

— Ох, біда зі мною скоїлась! — зітхнув похмурий.— І така біда, що кому не розповім — ніхто мені не вірить! То де вже ти повіриш?

— Що ж сталося, кацо? — стурбувався веселий.

— Жінка мене з дому вигнала! — пожалівся похмурий.

— За що? — здивувався веселий.

— Нізащо...— промовив похмурий і почав розповідати:— Місяць тому ішов я дорогою. Дощ лив як з відра, було холодно... І раптом я почув чийсь кволий голос. Нагнувся, бачу — жаба, звичайнісінька жаба. «Візьми мене, чоловіче добрий, бачиш, замерзаю...» — промовила вона. Я взяв її, поклав у пазуху й поніс додому. Посадив її на підвіконні, а сам сів вечеряти. «Дай і мені попоїсти, чоловіче добрий!» — попросила жаба. Що мені було робити? Посадив її на стіл, нагодував. Гаразд не пам'ятаю, але здається, вона ще й випила трохи. Уклавшись спати, я знову почув жаб'ячий голос: «Страшно мені одній, чоловіче добрий, поклади мене до себе в ліжко...» Як би ти повісив на моєму місці? Взяв я жабу й поклав її біля себе. А вона пригорнулася до мене й перекинулася на прекрасну дівчину. В цей час зайшла до спальні моя жінка. Побачивши, хто ліг на її місце, вона заверещала і впала непритомна... Я привів дружину до пам'яті й розповів їй усе, як було. Та вона не повірила мені й вигнала з дому.

— Ну хто повірив би цьому, нещасний! — усміхнувся веселий.

— Я ж казав, що й ти не повіриш! — зітхнув похмурий, похнюпив голову і ще похмуріший пішов далі.

* * *

Не знаю, чи повірила Гуліко тому, що я їй розповів. Але було ясніше дня, що та дівчина тепер стояла наді мною.

— Пробачте, цей тапчан вільний? — спитала вона і прегарною ніжкою торкнулася тапчана Гуліко.

— Будь ласка, сідайте! — запросив я й присунув до себе тапочки Гуліко.

— Вільний? — перепитала вона, і я відчув, що її очі з-під окулярів проводжають тапочки Гуліко.

— Так, вільний! — відповів я і встав.

Дівчина нагнулася до тапчана. «Поправить і сяде»,— подумав я і зрадів. Та ба! Дівчина взялася за край тапчана й потягла. Я остовпів.

Вона навіть не оглянулася.

— Пробачте, дівчино!..— покликав я.

— Ви щось сказали? — обернулася дівчина.

— Знаєте що? Це...

Я хотів сказати, що тапчан зайнятий, що я думав, вона тільки посидить біля мене.. Але я не зважився і ніяково зам'явся.

— Ви з Тбілісі? — все-таки спитав я.

— Так. А в чому річ? — здивувалася вона і зняла окуляри.

— Просто так... Надто вже ви біла! — вискалив я зуби.

— Нічого, ще засмагну! — заспокоїла вона мене.

— Ради бога, не робіть цього! — попросив я.

— Постараюся,— пообіцяла вона.

— Дякую вам!— схилив я голову.

— Будь ласка! — відповіла дівчина.

Вона наділа окуляри й потягла далі. Метрів за десять від мене вона зупинилася, спритно поставила тапчан і почала скидати сукню. Стягнувши її вище рук і голови, вона глянула на мене. Я відвів очі й задивився на море.

Море було дуже спокійне, таке спокійне, що майже не чулося плескоти хвиль. Воно шаруділо чи, може, шепотіло. А берег гув, ревів, пісок шурхотів. Люди, принишкнувши, лежали з заплющеними очима під пекучим сонцем. Хто грав у карти, обливаючись потом, хто гуляв у м'яча, хто голосно розмовляв, сміявся, реготав, хто перевертався ниць і розкидав руки, виставляючи на сонце білісінькі пахви. А більшість бовталися біля берега з такими блаженними обличчями, наче море було наповнене абсолютним коханням. Дехто заплив дуже далеко, аж туди, де море синє-синє. Їхні голови, схожі на малесенькі острівці, то з'являлися, то зникали. Морський вітрець доносив на берег, мов невеличкі хвилі, переклики, сміх, удаване волення про допомогу, вигуки цих острівців стишеними до шепоту, і створювалося таке враження, наче море розмовляє само з собою на тисячу різних голосів і що для нього не існує цієї сили-силенної людей, які понаїжджали з усіх куточків світу і тепер лежать у цій бухті, хвилюються, стогнуть від задоволення, зігхають, сміються, регочуть і мовчать. Море було дуже спокійне.

Дівчина роздяглася. На ній був темно-вишневий купальник. Мені на диво, тіло в неї було не біле, а швидше матове, і це

поєднання білого, чорного, темно-вишневого та матового створювало дивний ефект кольорів. «Мабуть, кладе на обличчя білила», — подумав я і встав. Дівчина лягла на тапчан.

Раптом до неї підійшов плечистий, коротко підстрижений, досить високий, гарний собою юнак і безцеремонно став над дівчиною.

— Чого йому треба? — спитав він її.

Коли я почув це, серце в мене стиснулося.

— Кому? — відповіла дівчина на запитання запитанням.

— Отому типові! — сказав юнак і подивився на мене, не бентежачись тим, що я його міг чути.

У мене похолולי руки, але я прибрав такого виразу, наче не почув його слів. Я нагнувся, взяв камінець і раптом пустив його по воді. Камінець застрибав на хвилях.

— Йому? Нічого...

— Він же щось казав тобі!

— Нічого! — відповіла дівчина й зняла окуляри. — Я попросила тапчана, і він дав.

— А більше нічого?

— Більше нічого!

— А чого він усміхався?

— Він усміхався не до мене! — сказала дівчина й знов наділа окуляри.

— Та-ак!..

Потім було сказано ще щось, але тихіше. Не знаю, що саме, але юнак голссно засміявся, потім опустивсь на коліна, обійняв голі плечі дівчини й притиснувся головою до її голови. Я знову звернув очі на море.

— Темо! Темо-о! — помахав мені рукою здалека Гурам.

Він і Гуліко пливли до берега. Я помахав йому і знову ліг горілиць на пісок.

Я дуже люблю море, але далеко запливаю лише тоді, коли пливу сам. Іноді я запливаю так далеко, що вже не бачу берега. Тоді я дуже боюся моря, бо море величезне, у мільйон, у мільярд разів, нескінченно більше за мене, і воно, просто повільно, важко потягаючись, може згубити мене, поглинути, затягти в свою безодню, причому так, що я цього й не помічу, не збагну, не відчую... І разом з тим я не боюся моря, бо воно напрочуд м'яке й тепле. Якщо море взяло тебе на свої хвилі, воно ніколи не втопить. Море не знає зради. Проте воно не любить, коли його не бояться. Воно само застерігає тебе, просить, реве, шаленіє, підкочує до берега хвилі завбільшки як хата, б'є по руках — мовляв, не лізь... Так, море не любить, коли його не бояться. У нього

велике, як море, серце і таке ж самолюбство. Море — живе, і, коли воно каже, його треба слухати.

...Раз, два, три, чотири. Між сонцем і обрієм чотири пальці, та самого сонця три пальці, отже, разом сім,— вираховую я. Коли сім пальців, то через дві години сонце зійде. Де ж це вони? Не можуть вибратися?

Перший на берег вийшов Гурам. Задихавшись, він підбіг до мене, застрибав на одній нозі, і на мене бризнули краплі води.

— Обтріпуйся, будь ласка, трохи далі! — попросив я.

— Ух, де ми були! — сказав він і зарив посиніле підборіддя в теплий пісок.

— А де? — спитав я.

— Далеко!

— І що ви там бачили?

— А що треба було побачити? — здивувався Гурам.

Вийшла на берег Гуліко. Тепер вона застрибала навколо мене на одній нозі.

— Рушника! — попросила Гуліко.

— На, лови! — кинув я їй рушник.

Гуліко витерлася й здивовано оглянулася. Я відвів очі.

— Де подівся тапчан? — спитала вона мене.

— Який тапчан? — здивувався я.

— Тапчан!

— А-а, тапчан? Де тапчан? — спитав я Гурама.

— Який? — здивувався Гурам не менше, ніж я.

— Немає тапчана! — сказав я.

— Тут стояв мій тапчан! — сказала Гуліко й нахмурила брови.

— Тут був тапчан Гуліко! — сказав Гурам.

— Існує спеціальна наука про переміщення предметів.

— Зараз же встань і принеси тапчан! — звеліла мені Гуліко.

Я глянув туди — дівчина і той юнак купалися, а на тапчані лежав їхній одяг.

— Піди, Гураме, принеси тапчан, он він стоїть! — попросив я.

— Ти віддав, ти й принеси! — відповів Гурам і заплющив очі.

Дівчина вийшла з води й попрямувала до тапчана. Гуліко спершу подивилася на неї, потім на мене.

— Ти їй віддав? — раптом спитала вона.

Я нічого не відповів.

— Навіщо ти віддав? — спитала знову Гуліко.

— Не знаю... — відповів я і глянув їй у вічі.

— Хто вона?

— Не знаю...

— Не знаєш?

— Ні.

Я кинув оком на дівчину. Вона дивилася на нас. Мабуть, здогадалася, про що йшла мова. Раптом вона встала, схопила тапчан і потягла його до нас. Я не знав, де подітися від сорому.

— Пробачте, взяла не спитавшись,— сказала дівчина, підійшовши до нас і поставивши тапчан на місце.

— Будь ласка! Нам уже не треба! — відповіла Гуліко досить холодно.

— Нам теж не треба! — усмінулася дівчина.

— Тим більше! — сказала Гуліко.

— Що тим більше? — здивувалася дівчина.

— Нічого. Нам не треба — візьміть собі!

— Нам теж не треба.

— Тоді здайте, тільки поверніть мені документ! Мое ім'я — Гуліко, прізвище — Цібадзе. Я залишила свій студквиток.

— Гуліко! — промовив я благально.

— Відвернися! — сказала Гуліко.

Я відвернувся, а коли знову обернувся, не було ні дівчини, ні тапчана, ні Гуліко. Переодягнувшись, Гуліко пішла з пляжу.

— Піду і я! — сказав Гурам і взяв штани.

— Стривай, подивимось, як заходить сонце,— попросив я.

— Треба ж провести дівчину...

— Стривай!

— Твоя поведінка дивує мене, ти справжній кретин! — сказав Гурам і сів.

Я пошукав очима дівчину. Юнак узяв тапчан під пахву й поніс його здавати, а дівчина надівала сукню. Я не міг відірвати очей від неї. З піднятими вгору руками і ледь зігнутою в коліні ногою, вона була схожа на дуже гарну античну статую. Одягнувши сукню й розправивши її на стегнах, вона глянула на мене і всмінулася. Я відповів їй усмішкою.

— Тепер я бачу, що ти не кретин! — промовив Гурам і зітхнув.

До заходу сонця лише три пальці. Ось воно ледь-ледь торкнулося моря, і від далекого обр'ю до берега пролягла мерехтлива золота стежка. Мені захотілось зірватися з місця й побігти тією стежкою, добігти швидко-швидко, щоб устигнути доторкнутися рукою до сонця, поки воно не закотилося за обрій. Це бажання було таке сильне, що я навіть підвівся. Гурам сидів замислений і дивився на сонце. Ось воно вже наполовину опустилося в море. Стежка повужчала, потемніла, і тепер здавалося, що від берега до сонця натягнуто канат. Раптом Гурам схопився й стрімголов помчав до бульвару. Я, чудуючись, дивився йому вслід. Він біг великими кроками, грузнучи в піску, падав, підводився і знову біг, поки не перемахнув увесь пляж. Так само мчав він і

назад, підбіг до берега й поклав біля сонячної стежки величезну синю гортензію. Потім він повернувся, задиханий, і сів поруч зі мною.

— Я подарував сонцю квітку! — сказав він і всміхнувся щасливою усмішкою.

Я нічого не відповів, тільки кивнув головою і теж усміхнувся. Разом з тим я позаздрих йому, позаздрих великою, щирою заздристю, що сам я до цього не додумався. Тепер було видно лише краєчок сонця, і його промінь скидався на простягнуту від крайнеба золоту руку, на долоні якої лежала величезна синя гортензія. Сонце зайшло. В сутінках зникли і стежка, і квітка.

— Дивися, Гураме, сонце взяло квітку! — сказав я.

Гурам знов усміхнувся.

Сонце взяло квітку.

* * *

У фойе «Інтуриста» не було жодного вільного крісла. Я пошукав очима Гуліко, але не побачив її. Підніматися нагору не хотілося.

— Спустімося в кафе! — сказав я Гурамові й перекинув рушник через плече.

— А Гуліко? — спитав Гурам.

— Я подзвоню їй.

— Краще тобі піднятися до неї.

— Подзвоню їй! — повторив я.

— Як хочеш... — сказав Гурам і пішов.

Я підійшов до віконця адміністратора і взяв телефонну трубку.

— Здоров, Темурі! — привітався до мене адміністратор.

— Здоров, Сашо!

— Я мушу перевести тебе в інший номер. Приїхали іноземці...

— А що мені до того? Я ж не перехідний прапор, щоб обходити всі номери?

— Нічого не вдієш, подзвонили згори! — підняв плечі Саша.

— Звідки згори?

Адміністратор подивився кудись у напрямі бога й закліпав очима.

— А ти не міг сказати йому знизу, що номер зайнятий?

— Не вийде.

— Не вийде? То і я не вийду!

— Силою виведуть!

— Хто?

— Вони!

— Хто вони?

— Відчепися, ради бога, в мене свого клопоту досить! Кажу ж тобі — дам інший номер!

— Алло! Можна триста другий? — попросив я комутатор.

— Триста другий не відповідає, — сказав комутатор.

Я поклав трубку.

— Коли мені переселяться? — спитав я адміністратора.

— Тебе вже переселено у триста третій, — відповів він, не підводячи голови.

— Написав нового вірша? — спитав я адміністратора.

— Уночі написав. Прочитати?

— Зараз я не маю часу. Завтра!

Гуліко сиділа перед дзеркалом і зачісувалася.

— Спочатку стукують, а потім заходять, — сказала вона.

Я вийшов у коридор, постукав і знову зайшов.

— Сідайте! — промовила Гуліко.

Я сів на ліжку. А Гуліко зачісувалася. Її золотисте волосся, розпущене по плечах, ззаду було схоже на призахідне сонце, яке щойно взяло квітку.

— І не соромно тобі, гого? Чого ти дмешся? — спитав я.

— Ще й як соромно! Бачиш, навіть волосся почервоніло! — сказала Гуліко.

— Давай спустимося вниз та вип'ємо кави!

— Іди, я прийду.

— Мене перевели в номер поряд з твоїм. Приїхали іноземці...

— Дуже добре.

— Ще одна делегація — і мене, очевидно, вселять до тебе!

— Ох, бідолахо, як мені шкода тебе! — пожаліла мене Гуліко й похитала головою.

— Ну, вставай! Ходімо!

— Сказала тобі: йди, я прийду.

— Підемо разом!

— Мені треба переодягнутися!

— Надінь синю сукню...

— То не твоє діло, що мені надівати!

— Ну, я пішов, — сказав я й зачинив за собою двері.

* * *

Гурам сидів уже в кафе. Зайнявши для нас місце, він читав газету. Я підійшов і сів на стілець біля вікна.

— Де ти пропав, брате, у мене живіт присох до спини!.. А Гуліко не прийде?

— Прийде. Замовив?

32

— Навіщо замовляти, він і сам знає! — сказав Гурам, читаючи газету.

Офіціант приніс три кави, три бутерброди та пляшку боржому.

— Почім ковбаса? — підозріло глянув Гурам на бутерброди.

— Не бійся, більш як п'ять карбованців не нарахую! — заспокоїв його офіціант.

— Чого мені боятися? Ти бійся!

— Якщо у вас немає грошей, дітоньки, сиділи б собі в Тбілісі... Ну що тут є, в цьому Батумі? А ви цілий місяць морите себе голодом... Нема кому про вас подбати? Живий жаль бере за серце... — розчулився офіціант.

— Багато їсти перед сном шкідливо! — промовив повчально Гурам.

— А вранці? А в обід?

— Иди, будь ласка, до своїх справ. А за нас не турбуйся, з голоду не помремо! — образився Гурам.

— Дівчини мені шкода... А ти як знаєш... хоч і в вушко голки лізь... — буркнув офіціант і пішов.

У кафе стоїть приємний запах тютюну та турецької кави. Вікно розчинене, і повіває вітрець. У кафе повно людей. В далекому кутку сидить за столиком Дурсун. Перед ним стоїть десяток випитих і перевернутих малесеньких кавових чашечок. Він п'є одинадцятку. Час від часу Дурсун перевертає котрусь чашечку, довго вдивляється в кавову гущу, що осіла на дні, потім ставить чашечку на місце й бере іншу. Потім невдоволено хитає головою і п'є далі. Дядькові Дурсуну десь років п'ятдесят п'ять — шістдесят. Взагалі визначити його вік нелегко.

Дурсун так само сидів за цим столиком і торік, і позаторік, і три, й чотири роки тому. На цьому самому місці сидить він і тепер, п'є каву і все чогось шукає в гущі на дні чашечки.

Кажуть, Дурсун уміє ворожити на кавовій гущі. Він бачить у чашечці щось дивовижне, бачить нещастя, щастя, любов, ненависть, гроші, майно, жінок, смерть, дороги — короткі й радісні чи довгі й нещасливі, бачить дороги, що переплітаються, обриваються десь на стінках чашечки, потім знову сходяться, скорочуються, видовжуються, обриваються, знову сходяться і знов простягаються без кінця й краю. Отак сидить він, дає поради всім, хто до нього звернеться, всім провіщає дороги в житті. Сидить Дурсун біля рогу стола, вичитує на дні багатьох чашечок житеві дороги багатьох людей. І тільки собі самому не знайшов дороги до щастя. Його дорога чомусь закінчилася в цьому кафе.

До залу зайшов той коротко підстрижений хлопець і з ним якийсь юнак. Вони сіли за сусідній столик і прихилили один стілець.

«Мабуть, чекають ту дівчину»,— подумав я.

Підійшов офіціант.

— Ви, дітоньки, теж пригощатиметеся самою кавою та боржомом? — спитав він, позираючи на нас.

— Три табака, один коньяк, два боржоми, три лимонади, одне шампанське і шість кав,— сказав стрижений.

— О, дай боже вам здоров'я! — зрадів офіціант.

— Що є солодке? — спитав стрижений.

— Маринад! — вискалив зуби офіціант.

— Молодець! — усміхнувся стрижений і поплескав його по плечу.

Офіціант пішов.

— Розорила, сука! Десять днів — у Гагрі, тепер тут...— промовив стрижений до свого банькатога приятеля і незадоволено покрутив на столі попільницю.

— Які в тебе наміри щодо неї? — спитав банькатий.

— Та які там наміри? Сама пристала... Торік крутила в Сочі з Джемалом...

— Накивай п'ятами — та й по всьому!

— Тепер не наживаю.

— Кохаєш? — вискалив зуби банькатий.

Я все чув, і не знати чому в мене поза спиною пішов мороз.

— Кохаєш? — не відставав банькатий.

Офіціант приніс замовлене й розклав на столі.

— Яке там кохання! Так, ніжки, фігура в неї гарні...— усміхнувся стрижений.

— Не міг знайти на морі кращої повії? Та з твоїми грішми я підчепив би ангела!..— сказав банькатий.

— Кінчай базар! Іде... Ліє, сюди! — махнув рукою стрижений.

До кафе зайшла та дівчина. Вона була така гарна, що Гурам, засліплений її красою, затулив обличчя долонями, якийсь час сидів так, потім прийняв від очей долоні, глянув ще раз і простогнав:

— Ва-а!

— Ну що ти! — штовхнув я його.

Я глянув на Лію. Вона знову всміхнулася до мене й сіла.

Раптом двері відчинились, і ми з Гурамом застигли від подиву: на порозі стояла Гуліко у вогненно-червоній вузькій, декольтованій аж до пупа сукні, на височезних підборах, з розпущеним на грудях волоссям, вигнувши шию, наче газель... Усе кафе повернулося до неї. Гордо дивлячись перед себе й ледь похитуючи звабленим тілом, вона пройшла до нашого столика. Я мимоволі встав і поступився їй місцем, Гурам вихилив каву, наче вино, й

закашлявся. Гуліко сіла, дістала з червоної сумочки сигарети, заклала ногу на ногу й закурила.

— Ти що, сказалася, гого? — спитав я.

— А в чому річ? — здивувалась Гуліко.

— На що ти схожа?

— На що я схожа, Гураме? — спитала Гуліко, пускаючи йому в обличчя дим.

— Приробити ще дровко — і ти справжній прапор! — відповів Гурам і глянув на мене.

— Справді? — звернулась Гуліко до мене.

— Зараз же піди переодягнися! — сказав я.

— Чому, генацвале? Тобі ж подобаються такі жінки?.. Офіціанте! — поклікала раптом вона.

Підійшов офіціант.

— Слухаю вас!

— Один коньяк, одне шампанське, три табака!

— І одного лікаря та одного міліціонера! — сказав Гурам.— Лікаря — їй, а міліціонера — мені. Я не платитиму за неї!

Офіціант завагався.

— Несіть, що замовлено! — звеліла Гуліко.

Офіціант пішов.

— Що з тобою діється, Гуліко?! — спитав я пошепки і крадькома глянув на сусідній стіл.

Лія піднесла до очей високий келих із шампанським і з-за келиха дивилася на нас, усміхаючись.

— Якщо я заважаю, можу піти! — сказала Гуліко й погасила сигарету.

У мене трохи відлягло від серця.

— Сиди, будь ласка, тільки не поведься так визивно! — попросив я.

— Що, я чорню вас, Гураме? — спитала вона.

— Навпаки, червониш! — відповів Гурам.

Офіціант приніс нам коньяк і табака. Гуліко поналивала чарки й почала тост:

— За вродливих жінок, за струнких, вродливих і пристрасних жінок!..— І, цокнувшись зі мною, вона перекинула в рот чарку.

Я випив мовчки. Я ладен був крізь землю провалитися.

— За Гуліко! — сказав Гурам.

— Не за мене, а за вродливих жінок! — поправила Гуліко і знов поналивала чарки.

— Гуліко, серденько, чи знаєш ти, скільки коштує цей коньяк? — спитав Гурам, розглядаючи пляшку.

— Мільйон!

— Трохи менше.

— Півмільйона!

— А де ти візьмеш півмільйона?

— Темурі заплатити!

У мене випала з рук чарка. Гурам похлинувся коньяком, і його напала гикавка.

— Поналивайте чарки! — звеліла Гуліко.

Гурам налив.

За сусіднім столом устав стрижений і попрямував до нас.

Гуліко звела на нього здивовані очі.

— Пробачте, хлопці! — сказав він і вклонився. Потім дістав з кишені студквиток, розгорнув його і голосно прочитав: — «Гуль-нара Давидівна Цібадзе, студентка третього курсу економічного факультету». Ось ваш студентський, дівчино! — і він поклав квиток на стіл.

— Дякую. Сідайте! — попросила Гуліко.

— Дякую, мене чекають! — приклав руки до грудей стрижений.

— Темо, попроси ти! — сказала Гуліко.

— Випийте з нами одну чарку! — попросив я і подав йому чарку.

— Це мій Темурі, — відрекомендувала мене Гуліко, — а це Гурам Чичинадзе, критик, але й вірші пише. «Нікорцмінду» читали?

— Ні.

— Це він написав! — сказала Гуліко й засміялася.

— Дуже приємно. За здоров'я всіх, хто сидить за цим столом...

— Як вас звуть? — спитала Гуліко.

— Авто.

— О, Автанділ — дуже гарне ім'я... Пригощайтесь!.. Мого нареченого звать Теймуразом... А ця дівчина — ваша дружина? — не відставала Гуліко.

— Ні, — зам'явся Авто.

— Вашого друга?

— Ні.

— Що, нічия?..

— Бувайте здорові!.. — заквапився Авто.

— Отже, ця жінка нічия? Чуєш, Темо, вона нічия!

— Бувайте здорові, дякую вам! — промовив Авто, вихилив чарку й мерщій пішов.

Я подивився на сусідній стіл. Лія сиділа, опустивши голову, червона, як буряк, і нервово рвала коробку з-під сигарет.

— Як тобі не соромно, гого? — дорікнув я Гуліко. — Вона ж усе чула!

Гуліко пропустила мої слова повз вуха і повернулася до Гурама:

— Хай живуть ідіоти, симпатичні ідіоти! За мого Темурі, найсимпатичнішого серед найсимпатичніших ідіотів! Такого золотого ідіота, як цей, не пам'ятає жодна історична ера.

— Гуліко, ти п'яна! — сказав Гурам.

Лія встала й пішла з кафе. Хлопці подалися слідом за нею.

— Ти теж ідіот, але Темурі — більший ідіот, тому я кохаю його дужче, ніж тебе.

— Годі, Гуліко! — промовив я і встав.

Гуліко дістала з сумочки чотири сотні й кинула їх на стіл.

— Сьогодні я одержала гроші, мати прислала. Лишилося ще двісті...

По цих словах вона встала й попрямувала до виходу.

— Будь другом, проведи її! — попросив я Гурама.

Гурам пішов за Гуліко.

Усе кафе дивилося на мене. Я встав і пішов поміж столиками до дядька Дурсуна.

— Здрастуй, дядьку Дурсуне! — привітався я.

— Сідай! — сказав він і надпив кави.

— Ти стільки п'єш кави, дядьку Дурсуне, що колись вона тебе уб'є!

— Смерть від того, що любиш, приємна!

— Хто це сказав?

— Хто б він не був, а сказав правду.

— Принеси коньяк і каву! — гукнув я офіціантові.

Офіціант приніс і поставив на стіл коньяк та каву.

Ми сиділи мовчки. Я налив Дурсунову чарку. Він вихилив її і подав знову. Я знову налив її, і він знову вихилив. Я пив каву, а Дурсун коньяк. Майже півпляшки він випив мовчки. Я допив свою каву і перевернув чашечку на блюде.

— Поворожи мені, дядьку Дурсуне!

— Не можу.

— Чому, дядьку Дурсуне?

— Не вмію ворожити.

— Хто ж уміє, як не ти?

— Ніхто.

— Ти ж ворожиш іншим?

— Інших я обманюю.

— А себе?

— Себе не обманеш. Тому й сиджу тут.

— Обмани й мене!

— Не можу.

— Чому, дядьку Дурсуне, чому?

— Тебе не можна обманути — очі у тебе чисті! — сказав Дурсун і встав. — Я пішов.

— Стривай, дядьку Дурсуне! Ти все-таки поворожи мені! — Я взяв його за руку й посадив.

— Ну, добре! — згодився він і взяв мою чашечку.— Де ти живеш?

— Я тбілісець.

— Тбілісі — не адреса. Я сам бачу, що ти не тутешній. Де ти живеш тут, у Батумі?

— В готелі.

— Чого ж тобі від мене треба, синку? — спитав він раптом. Я зам'явся.

— Від тебе — нічого, дядьку Дурсуне.

— Тоді дай мені спокій! — сказав він і знов перевернув чашечку на блюдце.

— Чому ж ти не хочеш поворожити мені?..

— Сказав же: не хочу обманювати.

— Обмани!

Дурсун похилив голову. Він довго мовчав. Потім глухо, надто вже глухо заговорив. Від його хрипкого, сердитого голосу в мене по тілу пройшов неприємний дрож.

— Ота жінка з червоним волоссям, що сиділа біля тебе, стане твоєю дружиною... Ви ще не одружені?

— Ні.

— Отож вона стане твоєю дружиною...— Дурсун повертів у руках чашечку, трохи нахилив її, якийсь час розглядав осілу на дні гущу, потім вів далі:— У вас народяться діти, хлопчик і дівчинка, спершу дівчинка, потім хлопчик. Ти матимеш добру посаду, гарну дружину, гарних дітей, і не буде на світі людини, щасливішої за тебе, один, два, три, десять років...

Дурсун поставив чашечку, притиснув долоні до скронь, заплющив очі й замовк.

— Далі, дядьку Дурсуне, далі?

— Далі ти втратиш свою гарну дружину... Твоя гарна дружина попливе на кораблі, на величезному білому кораблі. Ти почнеш розшукувати дружину і дізнаєшся, що твій друг наплював тобі в душу... Тоді ти почнеш шукати смерті, та вона все обминатиме тебе, бо труп твій їй не потрібен, а душа в тебе вимотана. Потім усе зітреться на твоїй путі — прізвище, ім'я, любов, братерство, дружба, діти — плоть твоя і кров... Потім ти скажеш собі, що не варто жити, і повісишся, але тебе виймуть із зашморгу, і тоді ти зрозумієш, що безглуздо вмирати, бо не існує на світі такого, заради чого варто було б умерти...

Дядьку Дурсун знову замовк.

— А далі, дядьку Дурсуне? — спитав я і відчув, як тремтить у мене голос.

— Далі ти збайдужнієш до всього, насамперед до самого себе, а потім і до всього світу... І станеш ти іншим...

— Ким?

— Ти станеш мною, Дурсуном... Ти знайдеш собі місце, отак, як я, і почнеш шукати на дні кавової чашечки щось таке, чого взагалі не можна знайти... І будеш, як і я, ніщо...

Дурсун замовк, і я зрозумів, що йому більше нема чого сказати. Переді мною сиділа людина — ні, не людина, а істота, яку бог створив колись із глини, вдихнув у неї душу і потім за одне яблуко пожертвував нею, зрікся її й кинув напризволяще під цим величезним небом.

— Брехня! — сказав я.

— Що брехня? — спитав Дурсун і подивився на мене безтямними очима.

— Брехня все, що ти наговорив.

— Я нічого не сказав, — покрутив головою Дурсун.

— Як це нічого? Ти сказав, що не існує ні друга, ні любові, і взагалі такого, за що варто вмерти.

— Я нічого не сказав, — уперто повторив Дурсун. — Я лише поворожив. Нічого такого ти від мене не почув. Існує все — і любов, і дружба, і життя, і смерть, і щастя, і радість. Більше я нічого не говорив...

— Я маю такого друга, який ніколи не наплює мені в душу!

— Ти ще малий! — усміхнувся Дурсун.

— Я вже не малий!

— Ти ще дитина, — сказав Дурсун.

— Неправда!

— Я ж казав тобі, що обману.

— Ні, ти сказав правду!

— То чого ж ти від мене хочеш?

— Ти не віриш ні в що на світі. У що ж вірити мені?

— Вір, у що хочеш. На світі повно святинь.

— Я хочу вірити в одну святиню!

— От і вибери!

— Ти вибери мені!

— Не можу.

— Ні в що не віриш? Ні в святиню, ні в бога?

— Ні.

— Нікчема ти, боягуз!

— Якби був на світі бог, він не створив би мене! Немає бога!

— Є!

— Що ти називаєш богом? — спитав дядько Дурсун.

— Любов, добро, правду, друга, матір... Ти відкидаєш усе це, дядьку Дурсуне? — спитав я.

В Дурсуна затремтіло підборіддя, очі наповнилися слізьми. Він звівся на ноги. Устав і я. Потім він тремтячою рукою взяв чашечку і жбурнув її на стіл. Чашечка розкришилася, мов грудка солі. Так само кинув він другу, третю, четверту... А потім схопив мене обіруч за барки і почав трясти.

— І все-таки немає, немає, немає бога! Чуєш ти? Немає! — кричав він. Потім відпустив мене і, плачучи, повалився на стіл.

Я поклав гроші на тарілку й вийшов з кафе.

Надворі лив дощ.

Я перетнув бульвар і підійшов до моря. Дощ лив як з відра, але був теплий-теплий. Було зовсім темно. Раптом промінь прожектора роздер опущену на море товсту завісу дощу й освітив водний простір, потім простягся вздовж берега й лежав так добру хвилину. Після цього знов перемістився на море і нарешті зовсім згас. Потім знов засвітився, знов розірвав дощову завісу і знову простягся вздовж берега. Я трохи пройшов у темряві й сів на пісок. Море шуміло, шуміло, шуміло безперервно. Здавалося, вільні від роботи люди з усього світу підійшли до берега і пригорщами кидали в море пісок. Періщив і періщив дощ.

— Темо-о! — почув я раптом Гурамів голос. — Темо-о!

Я не відповів.

— Темо-о! — наближався голос.

Я скинув сорочку і був тепер до пояса голий. Тисяча, десять тисяч, сто тисяч теплих пальців перебігали по моему тілу.

— Темо-о! — все наближався Гурамів голос, я вже чув і кроки — спершу далеко, потім зовсім близько. — Темо, це ти?

— Чого тобі?

— Ти що, здурів?

— Сідай!

— Де?

— Поруч зі мною.

— Вставай, ради бога, не блазнюй. Навіщо ти роздягнувся? — сказав Гурам, узявши мене за плече.

— Сідай, мені треба поговорити з тобою.

— Ну, ти ж не водолаз! Ходімо в номер! Там і поговоримо, — знов шарпнув мене Гурам.

— Ти наплюєш мені в душу? — спитав я.

— Я знав, що ти кретин, а ти, виявляється, ще й божевільний...

— Я питаю: наплюєш мені в душу?

— Вставай, а то піду!

— Іди!

— А що сказати Гуліко?

— Скажи, що я з глузду з'їхав.

— Це вона знає.

- Тоді скажи, що не знайшов мене.
- Вставай, будь другом! Мені не до тебе! Я мокну.
- Сідай. Більше не намокнеш.
- Як же ти, хай тобі чорт, отак набрався? Ми ж пили разом!—
- Гурам сплюнув і сів поруч зі мною.— Скажи, чого тобі треба?
- Що робить Гуліко?
- Плаче.
- Нічого, хай поплаче. Дурсун теж плаче.
- Хто? — спитав Гурам.
- Дурсун.
- Дурсун — п'яниця,— засміявся Гурам.
- Сам ти п'яниця! — сказав я.
- Ну чого тобі, брате? Якщо не жалієш себе, то причому тут я? Відпусти мене в номер! — слізно заблагав Гурам.
- Бічо, ти бачив людину, яка не вірить ні в що на світі?
- Та це ж ти! — сказав Гурам.— Не віриш ні в бога, ні в товариша. Тримаєш мене під дощем, мучиш безневинну людину.
- А ти в щось віриш? — не відставав я.
- У що, приміром?
- У що-небудь!
- Тобто як? Що ти маєш на увазі? — спитав Гурам.
- Товариша, любов, ненависть, щастя, нещастя. У що ти віриш на цьому світі, а в що — ні?
- Ну, вибрав ти, Темо, час! — сказав Гурам і глянув на небо, що мало не торкалося землі.
- Скажи, що ти на цьому світі любиш? — струснув я його.
- Вино, музику, жінок! — знову вискалив зуби Гурам.
- Я серйозно питаю. Відповідай!
- Матір люблю, батька.
- А ще?
- Ще життя, радість, щастя.
- А ще?
- Ще сонце люблю, море люблю.
- А ще, ще?
- Тебе люблю, бусурмане! Тільки вставай та підемо! — повернув мене Гурам.
- Ти наплюєш мені коли-небудь у душу?
- Ні, батано, ні.
- Ніколи?
- Ніколи.
- А коли наплюю я? Що тоді? — спитав я.
- Гурам не відповів.
- Чого ж мовчиш?
- Ти не зробиш цього! — промовив він глухо.

— А якби зробив?

— Ні, ні!.. Чуєш? Не зробиш! — зірвався на ноги Гурам.

— А ось якби я взяв і наплював? Що тоді?

Гурам знову промовчав, потім сів і поклав мені на плече свою пудову руку.

— Тоді б уже плюнув і я.

— У душу?

— В обличчя, в твою мармизу!

— А далі?

— Далі, якщо ти ще раз питаєш про це, я зверну тобі щелепу і скручу в'язи! — сказав Гурам, і я зрозумів, що коли не замовкну, то принаймні половину своїх погроз він здійснить.

Дош перестав, і тепер прожектор оглядав море ретельніше. А воно кипіло, мов величезний казан, вихлюпуючи на берег жовтий накіп.

Я встав. Устав і Гурам. Ми пішли до «Інтуриста».

У фойє готелю не було нікого, тільки стрижений Авто стояв біля віконця адміністратора і з кимось розмовляв по телефону. Я мимоволі зупинивсь і прислухався.

— Дуже прошу... — говорив стрижений.

— Ходімо! — потяг мене Гурам.

— Іди, я дожену тебе! — сказав я.

Гурам скоса глянув на мене й пішов.

— На одну хвилину! — сказав Авто і подивився на годинника.

— Тоді прийду я!

— Я тільки й чую від тебе: завтра та завтра!

— І я більше не можу!

— Стривай!

— Ти не хочеш, а я хочу!

— Чому?

Авто раптом поклав трубку і знов почав дзвонити.

Я пішов сходами нагору. Піднявшись на перший поверх, я зупинився й раптом повернув праворуч. Дев'яносто восьмий, сто другий... По цей бік парні номери... Праворуч — сто перший, сто третій, сто п'ятий... Сто п'ятий номер!.. Серце в мене стиснулось. У сто п'ятий треба постукати. Я підняв руку, а постукати не наважився. Чую, як колотиться в мене серце. А в номері не замов-

кає дзвінок. Це дзвонить стрижений, дзвонить безперервно, настирливо. Лія довго не бере трубки. Знову дзвінок... Нарешті взяла.

— Слухаю!

Треба зараз же поговорити з нею. У мене знову стиснулося серце, в роті пересохло. Я підняв тремтячу руку й постукав у двері. Розмова урвалася. Я постукав ще раз.

— Хто там? — почувлося з кімнати.

— Це я! — не спало мені на думку нічого кращого.

— Хто ви?

— Я, Темурі!

В кімнаті знову задзвонив телефон.

— Ліє, дуже прошу вас, відчиніть!

— Зараз же йдіть звідси!

— Ліє, на одну хвилину! Щось вам скажу й піду.

— Ідіть негайно, а то подзвоню адміністраторові!

— Одне слово!

— Чого вам треба?

— Відчиніть двері!

— Скажіть звідти!

— Звідси не можу. Впустіть мене!

— Ідіть геть, поки я не подзвонила! — сказала Лія, і я почув кроки. Кров ринула мені до обличчя.

— Ліє!

— Скажіть, чого ви хочете?

— Ваш Авто — мерзотник, покидьок, тварюка!

— Який Авто?

— Отой ваш Авто, що зараз дзвонить вам!

— Він не мій!

— Чий би не був, він падлюка! Він вас не кохає!

— Знаю!

— Він каже, що ви... що ви...

— Що я?

— Що ви пристали до нього...

Я замовк, чекаючи відповіді. Серце підступило до горла, я задихався, а відповіді все не було.

— Ваш Авто — негідник, брудний негідник! Для нього немає на світі нічого святого, він не вірить ні вам, ні друзів. Він наплював вам у душу — сьогодні на моїх очах, перед тим як ви прийшли в кафе... Мені нічого від вас не треба, я хочу тільки, щоб ви знали, що Авто падлюка і вам не слід кохати такого паскуду...

— Ідіть собі, Темурі, ви п'яні!

— Знаю, і все-таки ваш Авто — падлюка!

— Ідїть...— промовила Лія зовсім тихо, так тихо, що мене здивувало, як це я почув.

Я сказав їй усе, і тепер мені не лишалось нічого іншого, як піти. Я провів холодною рукою по мокрому обличчю, потім розплющив очі й обернувся. Переді мною стояв блідий Авто. Він усміхався.

— Здрастуйте... Я змок до нитки! — сказав я зніяковіло і, щоб приховати своє хвилювання, почав опускати закочені рукава сорочки. Разом з тим я весь напружився, чогось чекаючи у ближчу мить.

Авто стояв, мов натягнутий лук, і раптом я інстинктивно сахнувся вбік, а його кулак вітром просвистів повз моє вухо. Авто не втримавсь і всім тілом навалився на мене. Я спіткнувся, ногою зачепився за килим і впав горілиць. Я моментально схопився, та не встиг ще випрямитись, як відчув страшний біль між очима і повалився на підлогу. Я схопився знову, але в очах у мене потемніло. Авто взяв мене за барки й прихилив до стіни. Я почав приходити до тями, як раптом Авто вліпив мені ляпаса. Кров кинулась мені в скроні, мало не розриваючи жили, і, перш ніж Авто заніс руку для нового ляпаса, я схопив його за плечі, рвонув до себе і з усієї сили вдарив головою в обличчя. Він застогнав, повиснув у мене на грудях і потім опустився на коліна. Рука його так учепилася в мою сорочку, що я ніяк не міг розтиснути його пальців, і коли я рвонувся назад,— половина її лишилася в його п'ятірні.

— Устань! — сказав я.

Авто мовчав. Він затулив обличчя долонями і не думав підводитись.

— Устань! — повторив я і взяв його за плечі.

Він звівся на одну ногу, потім на другу. Щоб не повторилося те, що було хвилину тому, я відступив назад. Випрямившись, Авто довго дивився на мене безтямними очима.

— Ми ще зустрінємось! — промовив він глухо й витер кров з розбитої губи.

— Коли захочеш! — відповів я.

Він зиркнув на мене й пішов коридором, потім зупинивсь і обернувся.

— Не я буду, якщо прощу тобі це! — сказав він.

— Дуже я тебе злякався!

— Побачимо! — кисло всміхнувся він.

— Побачимо! — сказав я.

Він крутнувся й пішов.

Я піднявся на третій поверх і, перш ніж зайти в свій номер, постукав у двері до Гуліко.

- Хто там? — спитала вона.
- Відчини, Гуліко! Це я, Темурі!
- Я лежу!
- Нічого, відчини!
- Прийдеш уранці. Я вже сплю.
- Не вранці, а зараз відчини!
- Двері розчинилися. Гуліко була одягнена. Побачивши мене мокрого, в подертій сорочці й побитого, вона відсахнулася.
- Що з тобою, бічо? — спитала вона здивовано.
- Сідай! — сказав я.
- Гуліко сіла на ліжку, не зводячи з мене здивованих очей.
- Що з тобою?
- Побився з тим кретином, — сказав я, закурив цигарку, за-
тягся і, глянувши на мундштук, відчув, що в мене розбита губа.
Цигарка була в крові.
- З яким кретином? — не зрозуміла Гуліко.
- А тим, стриженим!
- За що?
- Не знаю.
- За ту манірну дівчину?
- Ага!
- І в тебе вистачає зухвальства приходити до мене й розпові-
дати про все це?
- Цей кретин назвав оту манірну дівчину повією.
- А тобі яке діло?
- А кому?
- Ти гадаєш, це стосується тебе?
- Я знаю, що вона чесна жінка!
- А звідки ти знаєш? — іронічно посміхнулась Гуліко.
- Не знаю, але здогадуюсь.
- Здогадуєшся?
- Тебе теж хтось може вважати повією, бо ти зі мною...
- По-перше, я не з тобою, а по-друге, мене це зовсім не
хвилює.
- Тебе не хвилює, що про тебе думають люди?
- Ні! — сказала Гуліко.
- А мене хвилює!
- Ти здогадався, що вона чесна жінка, і тому прийшов до
мене? — спитала Гуліко і знов іронічно посміхнулась.
- Ні, я пішов до неї і сказав, що той стрижений — негідник
і тварюка.
- А що далі?
- Далі ми зустрілись і побилися...
- Чого ж тобі від мене треба? — спитала Гуліко і встала.

- Я хочу, щоб ти зараз поїхала зі мною до Тбілісі.
- Чому?
- Я більше не хочу тут бути.
- Боїшся?
- Еге ж, боюся! — відповів я.
- Боїшся того хлопця?
- Ні, я боюся самого себе.
- Я нікуди не поїду. Іди собі, я хочу спати.
- Ні, ти теж повинна поїхати. Поїзд відходить о дванадцятій годині.
- Не поїду! — сказала вперто Гуліко й сіла.
- Якщо ти мене кохаєш, зараз же зберешся й поїдеш разом зі мною!
- Ні! — відповіла Гуліко.
- Добре. Я винний перед тобою. Прости мене. А тепер швидко збирайся й поїдемо до Тбілісі.
- Я нікого не боюся, не боюся закохатись в когось, а тому не поїду! — заявила Гуліко.
- Ти думаєш, я їду звідси тому, що боюсь закохатися в Лію? — спитав я.
- Авжеж! — сказала Гуліко й глянула мені в очі.
- Вона мала рацію. Я нічого не відповів їй і знову закурив. Ми довго мовчали. Потім я встав. Гуліко не зрушила з місця.
- Тоді я поїду сам! — сказав я.
- Ідь! — відповіла Гуліко, навіть не глянувши на мене.
- Коли я повернувся у свій номер, Гурам уже спав. Я навшпиньках підійшов до свого ліжка і обережно витяг з-під нього чемодан, потім передосягнувся і так само навшпиньках вийшов з кімнати. У коридорі подивився на стінний годинник — було десять хвилин на дванадцятку. З ресторану долинав нудотний «Мравалжамієр». Я спустився у фойє. Адміністратор дрімав за своїм столом.
- Сашо! — тихо промовив я.
- Номерів немає! — потер обличчя адміністратор, потім глянув на мене й витріщив очі.
- Дай мені паспорт!
- На що ти схожий? — спитав він здивовано.
- Я запізнююся на поїзд. Дай мені, будь ласка, паспорт! — попросив я.
- Всі виїжджаєте?
- Я один!
- Посварилися?
- Ні.
- А що з тобою?
- Кацо, ти лікар чи адміністратор? Дай паспорт!

— На своїй території я і лікар, і інженер!..

— Ти даси паспорт?

Адміністратор розшукав у каталозі мій паспорт і подав мені.

— Платитимеш сам чи твій приятель?

— Мій приятель.

— А все-таки, що з тобою? — не відставав адміністратор.

— На дерево наскочив!

— Не міг обійти?

— Не міг!

— І часто з тобою таке буває?

— Часто!

— Я уявляю, який гарний ти був би в лісі!

— До побачення!

— На все добре! Тільки, ради бога, йди попід стінами, а тут таке озеленення, що ти й до станції не дійдеш! — попросив мене адміністратор.

— Постараюся, батоне! — пообіцяв я.

— Ну, гляди! — подав мені руку Саша і раптом спитав: — Хочеш, прочитаю тобі вірша, що написав учора?

— Довгий? — спитав я і глянув на годинника: до відходу поїзда залишалось двадцять хвилин.

— Ні!

— Будь ласка, не затримуй мене! — попросив я.

— Ось він, батоне...

Люблю я дивитись на море, що хвилями б'є,
Бушує, мов п'яне воно, хоч вина і не п'є.
Щодня, щогодини, щомиті нехай виграє
Це море, з кохання шалене, невсипне моє!
І зараз, коли розгулялась гроза навісна,
Готель «Інтурист» я пильную, сиджу край вікна.
А вітер, а вітер, а вітер дерева згина.
Лиш четверо тут нас — я, море, Батумі й вона...

— Ну, що скажеш? — спитав Саша настороженим голосом і примружив очі.

— Десь у чомусь нагадує Галактіона, чортяко ти! — сказав я й покивав пальцем.

— Хіба це погано? — зрадів Саша.

— Чого ж погано? Навпаки, добре! — поплескав я його по плечу.

— Ну, якщо добре, то зроби мені таку ласку: як тільки приїдеш до Тбілісі, віднеси його від мого імені до редактора «Мнатобі»¹. Не соромся, він щороку відпочиває у мене, в «Інтуристі».

¹ «Мнатобі» («Світло») — літературно-художній та громадсько-політичний журнал Спілки письменників Грузії.

- Неодмінно віднесу!
- Гонорар хай вишлють мені на адресу «Інтуриста»... Ага, скажи, хай надрукують під псевдонімом.
- Яким?
- Він знає.
- А все-таки?
- Дельфін!
- А може, краще Ставрида? Чи Барабулька? — порадив я.
- Роби, кацо, що тобі кажуть! — сказав Саша і глянув на мене недовірливо.
- Воля твоя. До побачення! — подав я руку Саші.
- До побачення! — Він міцно стиснув мої пальці.
- Я поклав вірша в кишеню і вийшов з готелю.

АБІБО

Абібо Тодрія живе під нами. Він, виявляється, дружив з моїм батьком, а коли я був зовсім маленький, садовив мене на шию й бігав зі мною, вигукуючи: «Но, но!» Цього я, звісно, не пам'ятаю. Зате врзалося мені в пам'ять, як після запровадження погонів я зустрів у під'їзді Абібо, що був у кітелі з погонями та в хромових чоботях. На погонах з двома просвітами в нього було по дві зірочки. «Підполковник», — визначив я, пригадавши опубліковані в газеті зразки погонів.

Я біг сходами вниз, тримаючи в руці хлібну картку.

— Ти куди? — спитав він мене з усмішкою і зиркнув на свої погони.

— По хліб.

— Зголоднів?

— Ще ні!

— А взагалі голодуєш?

Я не зрозумів, що він хотів сказати, і знизав плечима.

— Що чути від матері?

— Нічого.

— А від батька?

— Теж нічого.

— Чому такий жовтий? Чи ти не хворий?

— Ні.

— І не хворів?

— Хворів...

— А що в тебе було?

— Плеврит!

— Сульфідин пив?

- Ні.
- Чому?
- Не міг дістати. Та й дорогий він!
- Гм, справді дорогий!.. А вчишся?
- Вчусь.
- Як учишся?
- Добре.
- Ти все-таки шануйся! А то батьки твої зганьбили себе...—

І Абібо пішов.

З Абібо я завжди зустрічався на сходах — або рано-вранці, або пізно ввечері,— і щоразу він запитував мене:

- Ну, як ти, Теймуразе?
- Добре, дядьку Абібо!
- Ти не голодний? Кажи, не соромся. Сьогодні ти щось їв?
- Ні...
- Чому ж, треба їсти! А може, в тебе температура? Чогось очі

блищать...

- Ні!
- Учишся?
- Вчусь!
- До комсомолу прийняли?
- Прийняли!
- Ну, молодець!

І так завжди.

Через тиждень після того як повернулася мати, я знову здибався з Абібо — він відчиняв двері своєї квартири. Коли побачив мене, обличчя в нього засяяло.

- О, кого я бачу! Теймураз!
- Мое шанування дядькові Абібо!

— Зайди, бічо, до мене! І як тобі не соромно: такий здоровань виріс і ще ні разу не ступив до моєї хати. Заходь, заходь!

Не встиг я відмовитись, як Абібо взяв мене за плечі й завів до кімнати.

— Сідай! — сказав він і посадив біля круглого столу, застеленого якоюсь товстою (напевно, оксамитовою) тканиною.

Я сів і почав розглядати світлицю. Абібо вийшов у другу кімнату. Біля стіни стояв здоровенний чорний буфет, такий самий, як і в станційному залі у Шорапані. Буфет той був повний по-срібленого та позолоченого посуду. Зверху стояли дві величезні кришталеві вази, з одного і з другого боку. А посередині — ще одна кришталева ваза, що формою своєю нагадувала корабель. Усі три вази були з фруктами і стояли так далеко від мене, що я сприймав їх як натюрморти. Праворуч висів велетенський килим, що закривав усю стіну й підлогу. До килима було

прикріплено розложисті оленячі роги, на яких висіла всіляка зброя. З великої чорної рами, повішеної трохи нижче, дивилися на мене якийсь вусатий кретин у папасі та жінка з гарненьким личком. Над портретом схрещувалися срібні, оздоблені золотом, шаблі. Навпроти мене стояв письмовий стіл. На ньому — письмове приладдя з білого мармуру, яким ніхто не користувався, поряд — бюст повної людини з такого ж білого мармуру. За письмовим столом — шафа, напхана книжками. Позад мене — чорний рояль і на ньому — білі слони. А що було в тій кімнаті — чорт його знає.

Раптом двері відчинились, і ввійшов Абібо. В піжамах з синіми та білими смугами, в замшевому ковпаку та в пантофлях, з малесенькими чашечками кави в руках, він дуже скидався на каторжника-втікача. Абібо поставив на круглому столі чашечки, дістав із шухляди письмового стола пляшку коньяку, взяв на буфеті фрукти й сів поруч зі мною.

— Ну, що скажеш? — спитав він.

— А що я маю казати? — спитав я.

— Як ти живеш?

— Так собі.

— Ну, випиймо по одній! — сказав він, наливаючи.

Ми випили. Я знову почав розглядати кімнату.

— Мій батько! — сказав він, кивнувши головою на портрет.

— Ви дуже схожі.

— Ще б пак, це ж батько!.. Я чув, твоя мати приїхала? — сказав раптом Абібо і глянув мені в очі.

— Ага, вже тиждень як дома, — відповів я і опустив очі.

— Ну що вона, бідолашна? — не зводив з мене очей Абібо.

— Нічого!

— Не розповідає нічого?

— Нічого! — покрутив я головою.

— Анічогісінько?

— Зовсім мало.

— А все-таки?

— Каже, важко було...

— А ще що?

— Більше нічого.

— А все-таки?

— Не знаю, каже, за що ми страждали...

— Не знає?

— Ні.

— А батька твого не зустрічала?

— Де?!

— Там!

— Ні.

— А не говорила вона чогось про мене? — спитав Абібо, прируживши очі.

— А що вона мала б про вас говорити?

— Чи не питала за мене?

— Питала.

— Що? — Абібо нахилився до мене.

— Каже, як він тільки вивернувся!

— Ну, ну,— похитав головою Абібо і знову налив коньяку.— Що ще вона говорить?

— Більше нічого. Цілий день сидить і читає...

— А що читає?

— Що трапиться.

— А за мене більш нічого не питала? — поцікавився Абібо й знову насторожився.

— Більше нічого... Може, ви щось знаєте, дядьку Абібо? — спитав я.

— А що я можу знати, бічо?! — нахмутив брови Абібо.

— Не знаю... Ви так допитуєтесь...

— Що значить допитуюсь? Хіба сусід не повинен цікавитись сусідом?

— Звісно, повинен! А ви завітайте до нас, і вона вам сама все розповість.

— Коли матиму змогу, завітаю.

— Ну, я піду, дядьку Абібо.

— Иди!

Я встав і рушив до дверей.

— До побачення! — попрощався я на порозі.

— До побачення! — відповів Абібо — Стривай! — зупинив він мене раптом.— Матері не кажи нічого. Навіть про те, що був у мене. Ти ж знаєш, згадає давнє, і заболить у неї серце... Зрозуміло? — Останнє слово було вже наказом. Він подивився мені в очі, і від його погляду в мене поза спиною пішов мороз.

— Тепер іди! — сказав він і хильнув коньяку просто з пляшки. Я зачинив за собою двері.

ТАВЕРА

— Уставай, синку, якийсь чоловік тебе питає! — розбудила мене мати опівночі.

Я встав, здивований, надів штани.

— Хто він? Хай зайде!

— Не заходить. Каже, попросить на одну хвилину Темо,— сказала мати й глянула на мене зляканими очима.

Я вийшов у коридор. Там було порівняно темно. У дверях стояв середній на зріст чоловік у насунутій на очі кепці. В руці він тримав маленький чемоданчик.

— Вам кого? — спитав я.

— Пробач, Темо, я думав, ти один. Побачив тебе і піду...— сказав чоловік. Голос його був напрочуд знайомий, проте я ніяк не міг згадати, хто він.

— Не впізнав?

— Пробачте, не впізнав...

Незнайомий криво всміхнувся.

Боже, де ж я бачив цю усмішку? Яка схожа... Дев'ятий клас... Задня парта... Велика перерва... Таверині голуби... Рамаз Корса-вели! Тавера! Тавера! Тавера!...

— Таверо!..— закричав я, обіймаючи загубленого шкільного друга.— Таверо, це ти? Заходь, Таверо! Де ти пропадав, бічо? Ти це чи не ти?..

Тавера похитував головою, ніяково всміхався. Я втяг його в кімнату й посадив на своє ліжко.

— Мамо, в тебе не знайдеться чого-небудь?.. Це моя мати!

Тавера встав і вклонився.

— Сиди, сиди, синку! — сказала мати й вийшла в кухню.

— Звідки ти, Таверо? Розповідай! Тебе звільнили? — І я почав розстібати гудзики його піджака.

— Як ти живеш, Темо?

— Так собі!

— Ну, побачився з тобою, тепер піду.

— Ти що, збожеволів? Куди ти підеш?.. Мамо, ти принесеш що-небудь? — гукнув я матері.

— Темо, я піду, а завтра побачимось... Маю до тебе одну важливу справу...

— Яку? Кажі зараз!

Зайшла мати, розклала на столі хліб, сир та цибулю, потім сіла поруч.

— Іж, Таверо, ти ж, мабуть, голодний!

— Дякую,— сказав Тавера і не став церемонитись.

Ів він повільно, енергійно і стримано. Видно, був дуже голодний, та не хотів цього показувати. Я ні про що не питав його, і сам він нічого не розповідав.

Упоравшись з вечерею, Тавера дістав цигарки, подав і мені. Ми закурили.

— Ну, я слухаю тебе,— сказав я.

— Піду я,— промовив Тавера.

Мати здивовано поглядала на нас.

— Це мій шкільний товариш, мамо, Рамаз Қорсавелі. Пам'ятаєш? Ми його прозвали Таверою...

Мати всміхнулася й заперечливо покрутила головою.

— Що, не пам'ятаєш Тавери Қорсавелі? Того Тавери, що мав голубів і мені подарував двох поштовиків... З першого класу вчилися разом.

— Не пам'ятаю, синку,— тихо промовила мати, потім устала й пішла до балкона.— Я ляжу там, а ти лягай на моєму ліжку.

— Ні, я піду, калбатано! — сказав Тавера.

— Зоставайся, синку! — всміхнулася мати.— Місця вистачить усім.

Мати лягла. Ми з Таверою сиділи один навпроти одного. Я не зводив з нього очей. Він кінчиком ножа збирав на скатерці крихти хліба, потім ділив купку надвое, знову збирав і так без кінця.

— Говори, Таверо! — сказав я і приготувався слухати.

— Остобісіло мені, Темо, більше не можу! Десять років — це дуже багато...

В голові у мене промайнула страшна підозра.

— Досить з мене й шести років... Ще чотири — і кінчиться моє життя. Не потрібні мені ні їхнє «право», ні їхні «рамки», ні їхня похвала! Я не злодій!.. Баста! Або вони повинні врешті-решт повірити мені, або я заподію собі смерть! Більше не можу, дійшов до краю...

— Ти що, Таверо, втік? — спитав я і відчув, що в мене переохло в горлі.

— Я, Гіжо, Гівія, Красень Вахо та Ірача...

— Як?

— У зоні стояв «студебекер». Ключ запалювання стирчав у гнізді... Стояв півгодини, годину, дві, а шофера все не було... І тоді Гіжо сів за кермо, я — поруч, а Гівія, Красень Вахо та Ірача лягли на дно кузова. Гіжо увімкнув мотор, ніхто не звернув уваги. Гіжо здав назад, потім перша швидкість, друга, дав повний газ і з розгону вдарив у ворота... Ворота розчинились — і ми помчали!.. З усіх чотирьох вишок застрочили по нас з автоматів... Вітрове скло розсипалось. Не встигли ми опам'ятатись, як уже вискочили на шосе, там кинули машину. Красень Вахо й Ірача були мертві... Красеневі роздробило череп...— Тавера встав.— Ми розійшлися хто куди. Було це три дні тому...— сказав він і зігнув лезо ножа так, що воно зламалося.— Тепер мене шукають. Не можу я більше! Ще чотири роки я там не витримаю...

Тавера сів і знову замовк. Я витер з лоба холодний піт, устав і заходив по кімнаті.

— Тепер мене шукають... Побачився з тобою — і піду... Але ти знай: утік я не для того, щоб знову туди повернутися... Я теж хочу лежати в теплій постелі, хочу вчитися, працювати... З мене досить! Ще чотири роки я не протягну! Або хай повірять мені і простять, або я накладу на себе руки!.. А туди я не повернуся!..

— Сідай! — звелів я.

Тавера сів.

— Треба щось придумати! — сказав я і сам же посміявся з своїх слів: що ж я можу придумати?

— Що ж можна придумати! — немов прочитав мою думку Тавера й невесело всміхнувся.

Він почав знову збирати хлібні крихти, тепер уже мізинцем. Я з'єднував уламки ножа. Ніж з'єднувався так, що й непомітно було, де він зламаний. Та як тільки я приймав руку, лезо з дзенькотом падало на стіл, і в другій руці лишалась сама колодочка. Ми довго мовчали. Нічого не придумавши, я глянув на Таверу. Він, як і раніш, сидів з опущеною головою.

— Мамо! — тихо покликав я.

— Що синку? — обізвалася мати з балкона.

— Чула?

— Чула!

— Усе чула?

— Все.

Я глянув на Таверу. Він не підвів голови.

— Що ж нам робити, мамо?

Мати мовчала. Мабуть, думала, що нам робити. Думала довго. Відповіді все не було, і Тавера підвів голову. Він з надією подивився туди, де лежала мати, і очі його були повні чекання. Він дістав цигарку, і коли витер сірником вогню, я помітив, що руки в нього тремтять.

— Га, мамо?! — урвалося мені терпіння.

— Дуже важка це справа, синку... — промовила нарешті мати.

— Як же йому допомогти?

— Не знаю... Мені здається, що такі речі не прощаються.

— Чому? — спитав я і знову глянув на Таверу.

— Не знаю чому, але такого не простять...

— А якщо людина хоче вчитися, якщо вона зарікається кривд, якщо набридло їй таке життя?..

— Так кажуть усі в'язні, та хто їм повірить? — тихо промовила мати.

— Чому?

— Не знаю... Мабуть, тому, що всім не можна вірити!

— Тавера — не всі! Я знаю, він каже правду.

— Ти, може, й знаєш, але тебе не питають... — сказала мати.

Я помітив, що починаю дратуватися.

— Як це не питають? Ти всього боїшся, нічому не віриш, нічого не хочеш знати! Я буду ходити, просити, пояснювати, доводити, що Тавера — не пропаша людина. Ось піду до дядька Абібо!

— Піди, синку! — тихо промовила мати і більше й словом не обізвалася.

— Не бійся, Таверо, щось зробимо, придумаємо. Завтра вранці я піду до Абібо...

— А хто такий Абібо? — спитав Тавера.

— Абібо — підполковник.

— Твоя мати правду каже. Нічого не вийде. Я писав заяви разів сто, усе в них пояснював, та їх або не читають, або просто не вірять... — сказав Тавера.

— Моя мати не знає, чого ти хочеш. Я піду й попрошу. Хочеш, піду зараз же? Розбуджу його, попрошу... Кінець кінцем, він людина! Зрозуміє... Скаже або «так», або «ні». Може, і ти зі мною підеш?

— Ні, мені не можна...

— Тоді побудь у мене і нікуди не йди!

— Для мене вийти на вулицю — смерть... — гірко посміхнувся Тавера.

— Я піду і все йому розповім... Мамо, я пішов!

— Та не кажи, де він! — сказала мені вслід мати.

Я спустився сходами, та, підійшовши до дверей Абібо, трохи завагався. Може, краще прийти завтра? А може, взагалі нічого не казати цій людині? Може, може... Та що мені робити? Адже я більше нікого не знаю. А в Тавери просто безвихідь. Сам же сказав, що на вулиці його вб'ють. Якщо йому не повірять, він укоротить собі віку... Ні в Тавери, ні в мене іншого виходу немає.

Я натиснув кнопку електричного дзвінка. Невдовзі з квартири почулося човгання пантофель та хрипкий голос Абібо:

— Хто там?!

— Це я, дядьку Абібо, Темурі!

— Що сталося?

— Маю справу до вас, дядьку Абібо! Невідкладну! — сказав я.

Двері прочинилися, наскільки дозволяв ланцюжок, Абібо просунув у щілину носа, здивовано оглянув мене і потім спитав:

— Ти один?

— Один.

Абібо зняв ланцюжок і відчинив двері.

— Заходь!

Я зайшов.

— Дуже перепрошую, дядьку Абібо, але у мене така справа... Абібо сів за письмовий стіл, вимкнув люстру і засвітив настільну лампу. Я опинився в темряві.

— Сідай! — сказав Абібо, нахиливши абажур так, що світло вдарило мені в очі. Я зажмурився.

— Поверніть лампу, а то я нічого не бачу! — попросив я.

Абібо повернув абажур. Я підійшов до столу й сів перед Абібо.

— Ну, в чому річ? — спитав він.

Я знову завагався: казати чи не казати? Може, не варто?.. «Не кажи! Не кажи! Не кажи...» — молотком гупало в скронях. «Скажи! Скажи! Скажи!..» — вистукувало серце.

— Ти що, онімів? — спитав Абібо й засовався на стільці.

«Скажу», — вирішив я і проковтнув слину.

— Дядьку Абібо, три дні тому з колонії втекли «студебекером» в'язні...

— Знаю! — сказав він, дивлячись мені в очі.

«Боже, які в нього сині і які прозорі очі, такі прозорі, що здається, видно в них і потилицю. Як не довіритися людині з такими очима?..» — подумав я.

— Утекло п'ятеро: Гівія, Гіжо, Красень Вахо, Ірача й Тавера... Рамаз Корсавелі.

— Знаю. Що далі? — спитав Абібо нетерпляче.

— З них двох убили — Ірачу та Красеня Вахо.

— І про це знаю.

— Один з трьох, що врятувалися, — мій шкільний товариш.

— Прізвище?

— Корсавелі.

— Ім'я?

— Рамаз, Тавера.

— Де він? — спитав Абібо так несподівано, що я розгубився.

— Де?.. Не знаю... Бачив його вранці, потім... Де він зараз, не знаю...

— Не знаєш?

І я зрозумів, що це вже допит.

— Де він зараз — не знаю! — якось прочистив я голос.

— Що ще?

— Дядьку Абібо, я і Тавера разом училися... Тавера відсидів шість років, а більше він не може. Він сказав, що за шість років написав сто заяв, але їх або ніхто не читає, або йому не вірять... Більше він не може. Я, каже, зарікаюся красти, хочу, каже, вчитися, хочу спокійно жити, але нема кому, каже, поклопотатися за мене, а сам я не знаю, до кого звернутися. Вони, каже, повинні повірити мені, інакше я заподію собі смерть. Ще чотирьох років

я, каже, не витримаю, не протягну стільки... У Тавери, крім мене, нікого немає, а в мене — нікого, крім вас...

— Нікого, крім тебе? — перепитав Абібо.

— Нікого!

— І він прийшов до тебе, щоб ти йому допоміг?

— Ага!

— А ти — до мене, опівночі? — спитав Абібо.

Не витримавши погляду Абібо, я опустил очі.

— І ти не знаєш, де він? — не відставав Абібо.

— Я сказав йому, що ви добра людина, що ви повірите йому і допоможете...

— Чому ж він не прийшов сам?

— Не наважився...

— Хоче, щоб його простили?

— Щоб повірили йому. Він більше не крастиме. Він хоче жити по-людському.

— Хоче?

— Дядьку Абібо, ви вірите мені?

Абібо, видно, не сподівався такого запитання і трохи збен-тежився.

— Вірите, дядьку Абібо? — спитав я знову.

— Дивлячись у чому...

— Взагалі!

— Взагалі? Взагалі ти хороший хлопець, і чому б тобі не повірити?

— Ну, а Тавера кращий за мене. Коли вчився в нашій школі, був круглий відмінник, у нього вдома дев'ять похвальних грамот, дев'ять!.. Один раз помилився, то що, не повинні простити його? Не повинні повірити йому? Якщо ви вірите мені, то повірте й Тавері!.. Дядьку Абібо, поведіться з ним так, як повелися б зі мною... Вам усі вірять, вас усі поважають...

— Завтра! — сказав Абібо й погасив світло.

— Що завтра? — спитав я.

— Завтра я дізнаюся про все, завтра ввечері.

Я не бачив обличчя Абібо — в кімнаті було зовсім темно.

— Мені прийти завтра, дядьку Абібо? — спитав я і встав.

— Завтра ввечері!

Абібо засвітив люстру. Він стояв спиною до мене, а коли обернувся, обличчя в нього знову було спокійне й очі такі самі сині й напрочуд прозорі.

— Завтра! — сказав він і відчинив двері.

Остання лекція. Історія Грузії. Пів на дев'яту. Через п'ятнадцять хвилин лекція закінчиться. Тепер Тавера сидить і чекає мене. Абібо, мабуть, уже прийшов з роботи. Він теж чекає мене. Мати в кухні, сидить біля вікна й не зводить очей з годинника і з вулиці. Вона чекає мене більше за всіх...

На кафедрі стоїть низенький професор. Він дуже добре читає лекції, і тому на його лекціях аудиторія повна-повнісінька — ніде й курці клюнути.

...Вахтанг Горгасал¹ був людиною богатирської статури. Як зазначає літописець, зріст його сягав дванадцяти ліктів...

Я і Гурам сидимо разом. Гурам не зводить очей з лектора, але я певний, що він думає про щось своє. Мабуть, про Таверу. Сьогодні вранці я все ймаю розповів, і він обізвав мене дурнем. Гуліко сидить переді мною, на четвертій парті. Її рудаста голова серед стількох чорних голів горить, мов сонце. Вона слухає, що розповідає лектор, і час від часу щось записує...

...Запросив молодий цар вельмож і розповів їм про намір свій піти походом на аланів, себто осетинів, та на хазарів, аби визволити з неволі викрадену сестру свою Мірандухт...

Відколи ми повернулися з Батумі, я ні разу не зустрічався з Гуліко. Її мучила жіноча гордість, а мене чоловіче самолюбство. Вона чекала, коли я зломлюсь, а я — коли зломиться вона. Гурам якийсь час бігав між мною й Гуліко в ролі посередника, а потім заявив, що в нього теж є самолюбство, і дав нам спокій.

Тепер Тавера сидить і чекає мене... Чекає мене мати, і Абібо теж чекає...

Абібо уже все знає...

...У вузькій Дар'яльській ущелині військам ніде було б розгорнутися. Тому воюючі сторони домовились виставити своїх борців. Вийшов від хазарів здоровенний силач якийсь Тархан Хазар, а від грузинів Фарсман Фарух... Розмахнувся мечем Тархан Хазар і розрубав навпіл Фарсмана Фаруха разом з конем. Засумували грузини. І сів тоді на коня Вахтанг Горгасал...

— А ти не сказав йому, що Тавера в тебе? — сотий раз питає мене Гурам.

Я заперечливо хитаю головою.

А міг же Тавера сидіти тепер разом з нами на цій лекції. В університеті від цього нічого не змінилося б. Дядько Мосе так само стояв би на дверях і перевіряв би студквиток і в Тавери,

¹ Вахтанг Горгасал — грузинський цар, що жив у VI столітті; засновник міста Тбілісі.

щоб той без документа не проник на лекцію та не вкрав чужу пайку знань. Завідувачем клубу так само був би Вахтанг Мчедлішвілі, і він, напевно, записав би Таверу в драмгурток... Цей драмгурток уже третій рік готує «Отелло», і йому конче потрібен кучерявий студент з басистим голосом на роль мавра.

...Полетіла додолу голова Тархана Хазера, і поиняв жах війсьکو аланів та хазарів. Виступив тоді наперед осетинський богатир Бакатар, під вагою якого прогинався кінь. «Пливи до мене, та позмагаємось!» — гукнув Бакатар Вахтангу. «Я цар, а ти мій раб! Пливи сюди сам!» — відповів молодий цар. «Я йду до тебе, — мовив Бакатар, — тільки присягнися, що не нападеш на мене, поки кінь мій не ступить на сушу!» Заприсягнувся цар...

Тавера почав курити у восьмому класі. Тоді ж він зіграв Гітлера у п'єсі Романа Чарекішвілі. П'єса називалася «Взяття Берліна».

ВЗЯТТЯ БЕРЛІНА

Історична драма на одну дію, дві картини

Діюв і особи:

Гітлер — Рамаз Корсавелі.

Геббельс — Важа Чанішвілі.

Герінг — Арчил Ергемлідзе.

Паулюс — Павле Ратіані.

Єва Браун — Інола Ткемаладзе.

Червоноармійці:

Лейтенант — Теймураз Барамідзе.

1-й солдат — Гурам Чичинадзе.

2-й солдат — Нестор Джапарідзе.

3-й солдат — Нодар Мікіашвілі.

Автор — Роман Чарекішвілі.

Режисер - постановник — піонервожата Лілі Угулава.

*Репетиції проводяться щодня з 6-ї до 9-ї години
в клубі 15-ї школи.*

Прем'єра 3 лютого. Вхід безплатний, за запрошеннями.

Піонервожата і режисер Лілі Угулава роздала ролі й сіла на чільному місці.

— Романе, починай читати! — сказала вона авторові.

Автор розгорнув зошит у товстій оправі, кашлянув у кулак і несміливо почав:

«Дія відбувається у Берліні, в рейхстазі. За довгим столом сидять Геббельс, Герінг, Паулюс, Єва Браун та Гітлер; у цю хвилину Гітлер стоїть. Він нервово гризе нігті, чухає потилицю, в нього екзема, і кричить, мов божевільний. Час від часу чути вибухи — бомблять Берлін.

Гітлер. Я зрівняю Росію з землею! Я поставлю Сталіна на коліна! За тиждень Сталінград буде мій!

Єва. Буде твій, генацвале, твій, тільки не нервуй!

Вона ніжно гладить Адольфа по щоці, заспокоює його і любовно заглядає в очі. Гітлер у свою чергу цілує Єву в щоку і сідає.

Геббельс. Мій фюрере! *(Встає)*. Наші війська під Сталінградом опинилися в скрутному становищі. Потрібна мобілізація всіх сил, інакше поразка неминуча! Я боюся, що...

Гітлер *(схоплюється з піною на губах, б'є кулаком по столу)*. Боїтеся, страхополохи? Геть звідси! Щоб я не бачив ваших пик у рейхстазі, боягузи! Заячі душі! Вівці! Вівці! Вівці!

Герінг *(схоплюється)*. Я не вівця! Я не боюся!

Гітлер. Іди до мене. Я поцілую тебе.

Герінг підходить до Гітлера, і той пригортає його до грудей. Тим часом Єва говорить Геббельсу:

Єва. Як тобі не соромно, Геббельсе? Хіба можна нервувати його? Ти ж бачиш, який він навіжений...

Геббельс. Даруйте, батоно. Коли вже й правди не можна сказати, я замовчу!

Він замовкає. Гітлер востаннє цілує Герінга й захоплено вигукує:

Гітлер. Ти пойдеш до Сталінграда, мій жирний і вірний Герінгу!

Герінг *(злякано)*. Я?!

Гітлер. А хто ж? Я?

Герінг *(блідне)*. Брате Гітлере! Я потрібен моему фюрерові тут! Я швидше умру, ніж покину тебе! До Сталінграда поїде Паулюс.

У Паулюса скривилося обличчя.

Гітлер. Поїдеш?

Паулюс *(пискливим голосом)*. Поїду... Чого ж би я не поїхав?!

Гітлер. Шені чиріме, одразу відлягло від серця! *(Цілує спершу Єву, потім — Паулюса. Після цього знімає свої ордени й вішає їх йому на груди)*.

Паулюс (*плаче*). Мій фюрере! Це найщасливіші хвилини в моєму житті! Я поїду до Сталінграда! Я знищу комунізм! Я спалю Росію дотла! Я постараюся захопити в полон Сталіна!

Єва схоплюється і в захваті плече в долоні.

Єва (*до Гітлера*). Можна мені поцілувати Паулюса?

Гітлер. Давай!

Єва цілує Паулюса. Той злякано позирає на фюрера: чи не ревнує він.

Гітлер (*підбадьорює Паулюса*). Давай, давай!

Паулюс цілує Єву. Гітлер відвертається.

Паулюс (*націлувавшись*). Я покажу комуністам, що таке німецька зброя! (*Чути вибухи бомб. Паулюс лізе під стіл. Коли гуркіт ущухає, він вилазить*). Я переорю Сталінград, як Карфаген. А якщо я не повернуся живий з поля бою, знайте: моїм останнім словом буде «фюрер!» (*Сідає і плаче*).

Геббельс. Мій фюрере! Я прошу вибачення за те, що був зневірився! Тепер ти знову вселив у мене надію, і я привселюдно заявляю про свою відданість тобі. Комунізму лишилося недовго жити! Не сьогодні-завтра Сталін складе зброю! Росія буде нашою колонією! Хай живе Німеччина!

Гітлер. Іди, поцілую і тебе!

Геббельс підходить до Гітлера. Вони цілуються.

Єва наливає вино у високі келихи.

Єва. Панове, випиймо за Німеччину, за фюрера!

Всі п'ють і німецькою мовою співають «Мравалжамієр».

Гітлер. А тепер ідіть. Я і Єва хочемо спати.

Єва позіхає. Всі виходять. У кімнаті гасне світло.

Завіса

Кінець першої картини першої дії.

Друга дія в основному була побудована на звукових та світлових ефектах. Дія відбувалася знову в Берліні, тільки вже у бомбосховищі. Сцена являла собою напівзруйновану канцелярію Гітлера та його кімнату з проломленими дверима. Безладно валялися речі й папери. Світло то засвічувалося, то знову гасло.

Чотири потужні вентилятори на сцені піднімали куряву. За лаштунками безперервно били в барабани. Берлін конав...

Несподівано на дверях канцелярії з'являлися я та мої солдати з автоматами в руках.

— Руки вгору, Гітлере, Герінгу, Геббельсе, Ріббентропе та калбатону Єво! — кричав я.

З канцелярії ніхто не обзивався. Тоді я із зброєю наготові вдирався до рейхсканцелярії, і ось що поставало перед моїми очима: на підлозі валялися Єва, Гітлер та німецька вівчарка, а біля них — пляшка з отрутою.

— Отруїлися страхополохи! — говорив я і гордо сміявся.

— Отруїлися! — хором підтверджували мої солдати і теж смілися.

— Друзі! — починав я свій монолог.— Ворога розгромлено у власному лігві. Добро взяло гору над злом! Рядовий Чичинадзе, доповідай товаришеві Жукову, що війна закінчена.

Гурам козирав мені й виходив. На цьому вистава закінчувалася.

На генеральній репетиції була присутня художня рада з педагогів та батьків.

— Зачиніть двері й нікого не випускайте! — наказав директор. Двері зачинили.

Першим попросив слова батько Іноли Ткемаладзе.

— Шановний директоре! — почав він.— Я гадаю, що наша сім'я виховує дитину непогано. Дівчина ходить на музику, на англійську, звертається до старших на «ви» і вчиться на «відмінно». Чим же пояснюється той факт, що вона виконує роль розбещеної жінки, коханки найлютішого ворога людства, людожера Гітлера — Єви Браун?

— Це мистецтво, батону! — сказала піонервожата.

— Це розпуста! У виставі мою дочку цілують тричі: двічі Гітлер і один раз Геббельс! Я забираю її з цього гуртка і з школи. Ходімо, доню!

І Єву повели.

Батько Арчила Ергемлідзе висловив невдоволення тим, що його, старого більшовика, син виконує роль Герінга і в своїх репліках в основному лає Сталіна та комуністів. Хіба було б не краще дати роль Герінга мені, Теймуразові Барамідзе, синові троцькіста, а роль радянського офіцера — його синові, Арчилові Ергемлідзе? Цю пропозицію директор записав.

Мати Важа Чанішвілі категорично поставила питання про Геббельсову кульгавість.

— Я не хочу,— заявила вона,— щоб люди подумали, що мій син кульгавий!..

— Геббельс справді був кульгавий, калбатано! — пояснила режисерка.

— Це не має для мене ніякого значення! Половина Тбілісі цього не знає.

Один з членів ради висловив свій сумнів щодо розвитку сюжету п'єси.

— З тяжких днів Вітчизняної війни,— сказав він,— випущено цілий ряд епізодів... А головне, Гітлер на вигляд дуже молодий, і через те образіві бракує переконливості. А крім того, трохи дивно, що Гітлер та його поплічники розмовляють грузинською мовою. Першу картину краще зовсім зняти! — закінчив він.

— Гітлер і мені не подобається! — сказав директор.— Чарекішвілі,— звернувся він до зблідлого раптово автора,— звідки ви взяли слова, які Гітлер говорить перед смертю?

— Я їх сам придумав, шановний учителю!

— А хто тобі дав право придумувати слова, яких ніхто не чув? Звідки ти знаєш, що робив Гітлер у своїй канцелярії?

Чарекішвілі не зміг пригадати, хто розповідав йому про останні дні фюрера, і опустив голову.

— Шановний директоре, хіба можна підходити до питання так педантично? — не втерпіла мати Нодара Мікіашвілі.— Діти розважаються собі, щось пишуть, щось грають, дай боже їм здоров'я...

— Добре вам казати, калбатано! — схопився Паулюсів батько.— Ваш син грає червоноармійця, а мій упродовж усієї вистави паплюжить наш уряд!

— Соромно, товариші, говорити про це! Як можна все це сприймати серйозно? Кінець кінцем це ж восьмий клас! — усміхнувся один з учителів.

І все-таки прем'єра не відбулася. Піонервожатій за погану роботу оголосили сувору догану, а Романові Чарекішвілі було заборонено писати п'єси на тему Вітчизняної війни...

Чи буде той клятий дзвінок? Уже без чверті дев'ята...

...І порушив Вахтанг присягу, не дав йому вийти з води... Бакатора понесла річка. І тоді алани та хазари повернули назад...

Задзвонив дзвінок. Я поперед усіх вискочив з аудиторії, стрімголов промчав через університетське подвір'я, через вулицю, влетів у під'їзд. Гурам біг за мною. Перший поверх, другий, третій, четвертий...

Бліда мати стояла на дверях.

— Що сталося, мамо?

— Взяли його...— промовила вона.

Щоб не власти, я опустився на сідєць і сторопіло глянув на задиханого Гурама. Потім щось шпигнуло мене біля серця. Дух

сперло.. Що подумає Тавера!.. Боже, що ж це таке?.. Що подумає Тавера? Що він подумає?.. У скронях у мене шуміло, кров ударила в обличчя.

— Немає? — злякано спитав Гурам.

— Немає! — відповів я і встав.

— Заходь, синку, в дім! — попросила мати.

— Заходь! — попросив і Гурам.

Та я вже нічого не чув, я спускався вниз по сходах.

— Не роби цього, синку! — заступила мені дорогу мати.

Я обережно відсторонив її і пішов далі.

— Якщо ти мене любиш, не роби цього, синку!..— благала мати, ступаючи поруч зі мною.

Я підійшов до дверей Абібо і подзвонив. Ніхто не відчиняв. Тоді я вдарив по дверях кулаком раз, другий, третій. У квартирі ані шереху. Я вдарив у двері ногою.

— Ти що, здурів?! — накинувся на мене Гурам.

Я відштовхнув його і вдарив у двері плечем.

— Вийди, покажись, мерзотнику! Вийди, заарештуй мене! Я ж знаю, ти вдома!.. Вийди, а то висаджу двері!.. Вийди, гаде, кажу тобі, вийди!.. Це така твоя чесність?.. Жебраче, вийди, заарештуй мене! Вийди! Вийди!

— Перестань, синку, ходімо додому!.. — благала мати.

Вибігши на цей гармидер, сусіди здивовано позирали на нас.

— Виходь, відчини двері, я плюну тобі межі очі! — Я плюнув на двері й затарабанив по них кулаками. Потім у мене підломилися ноги, я сів на підлогу, зарився головою в коліна й заплакав, мов побита за ніщо дитина.

БАТОНІ ШАЛВА

Теймуразе Барамідзе! Ось уже двадцять два роки для тебе сходить і заходить сонце. Воно світить тобі так само, як і всім,— «блиск на гній і на троянди сонце рівно лле в просторі»¹.

Теймуразе Барамідзе! Ти був безтурботний, добрий хлопець, любив сонце, море й Гуліко. Був безтурботний тому, що не мав про кого турбуватися. Був добрий тому, що не знав, що таке зло. Любив сонце тому, що воно тебе гріло і не пекло. Любив море тому, що воно тебе голубило й не топило. Любив Гуліко тому, що мріяв про неї, не міг без неї жити, і ще тому що й вона тебе любила. Ти маєш друга Гурама, людину, яка ніколи не

¹ Рядок з поеми Шота Руставелі «Витязь в тигровій шкурі». Переклав М. Бажан.

зрадить тебе... Що ж змінилося, бічо, в твоєму житті? Чому з роками додалось тобі турбот? Чому сонце тепер так пече тебе? Чому ти став боятися моря? Чому більше не мрієш про Гуліко? Чому уникаєш зустрічі з нею? Що ж таке сталося?.. Звідки у тебе стільки сумнівів і турбот? Звідки? От якби людина народжувалася столітньою і потім у неї убували роки, а разом з ними й турботи, зір, слух, розум! І щоб умирала людина такою нечутливою і безтурботною, як у матеріному лоні!.. Слід у житті? Який там слід! Чи йдеш ти вперед, чи назад — слід завжди той самий... Чого ж ти задумався, Теймуразе Барамідзе? Не хочеш залишити сліду людини, що йде назад? Тоді йди вперед, бічо! Боїшся? Чого ж ти боїшся?

Нічого я не боюся! Хто сказав, що я боюся? Хто сказав, що сонце пече мене? Хто вигадав, що море хоче втопити мене? Хто сказав, що я розлюбив Гуліко? Хто? І хто сказав, що з кожним роком мені додається турбот?

Ти, ти сказав мені про це!

Я?

Еге ж, ти, Теймуразе Барамідзе!

Ти сказав, що боїшся життя... Але не сказав чому. Може, тому, що ти і твоя мати багато чого не розумієте одне в одному? Чи тому, що зустрівся в кав'ярні з Дурсуном і заглянув у найдалший закуток його захололого серця? Чи тому, що Абібо наплював тобі в душу? Чи тому, що ніхто не повірив Тавері? А може, тому, що втратив Гуліко?..

— Гуліко, як давно ми не бачилися, Гуліко!

— Здрастуй, Темо!

— Гуліко, що сталося між нами? Чому ми так збайдужіли одне до одного?

— Не знаю, Темо...

— А все-таки?

— Не знаю.

— Може, через той безглуздий випадок на морі?

— Не думаю, Темо... Мабуть, то був тільки привід...

— Привід?

— Авжеж. Бо чому ж мені відтоді не хочеться зустрічатися з тобою?

— Але ж ми щодня бачимося на лекціях?

— Та воно так, але ж ми не зустрічаємось!

— А чому, Гуліко?

— Не знаю, Темо, присягаюся мамою.

— Може, ти покохала іншого?

— Ні, Темо, присягаюся тобі, нікого. Просто я перестала мрі-

яти і думати про тебе, ти більше не подобаєшся мені. Ти став якимсь дивним.

— А в чому виявляється моє дивацтво?

— Та хоч би в тому, що ти не кохаєш мене, а стільки говориш, обманюєш і себе, і мене...

— Чому ти думаєш, Гуліко, що я не кохаю тебе? З якої причини я розлюбив би тебе?

— Мабуть, з тієї самої, що і я розлюбила тебе.

— Що ж це за причина?

— Не знаю. Це важко пояснити. От признайся, хіба ти кохаєш мене? Ти ж чесний хлопець! Ну скажи, ти кохаєш мене?

— Не так, як раніше...

— Ну, от бачиш! І я не питаю причини.

— Як же нам бути далі, Гуліко?

— А так... Забудьмо все...

— Не можна всього забути, Гуліко...

— Можна!

— Як?

— Ось я вже забула тебе. Забула навіть, як звать.

— Мене звать Темурі!

— Пробачте, я вас не пам'ятаю. Як ваше прізвище?

— Темурі Барамідзе, вчуся разом з вами, на економічному факультеті, на четвертому курсі...

— Не знаю, не зустрічала... Ви, мабуть, не ходите на лекції.

— Як це не ходжу! Я сиджу за вами, на другій парті... Хіба ж ви не Гуліко Цібадзе? Ви живете на Лоткінській горі...

— Ні, ви мене з кимось плутаєте... Прошу вибачення, я поспішаю. Прощайте!..

— Прощавай, Гуліко!..

* * *

— Товаришу Барамідзе, будь ласка, зверніть на нас увагу. Здається, на комсомольських зборах факультету розбирається ваше питання, а не моє! — забряжчав дзвіночком голова зборів.

Збори проходили в дев'яностій аудиторії. На зборах, крім півсотні студентів, були присутні секретар партбюро факультету батоні Давид, лектор права батоні Георгій та керівник нашого літературного гуртка батоні Шалва. На порядку денному стояло одне-єдине питання: «Про негідну поведінку студента Барамідзе, який у стані сп'яніння вчинив у будинку дебош, завдав фізичної образи сусідським дверям і словесної образи відповідальному працівникові, назвавши його жебраком, хоч за ним ніколи не було помічено подібного заняття».

Я як обвинувачений сидів на окремії парті біля стіни і, поринувши у власні думки, навіть не слухав обвинувального висновку, що його читав секретар комсомольського комітету Ушангі Кочакідзе. Мабуть, тому й зробив мені зауваження голова зборів.

— Товариші! — вів далі секретар. — Зазначений випадок свідчить про те, що політико-виховна робота на нашому факультеті кульгає. Навіть не кульгає, а якщо можна так висловитись, просто завалена... Це питання ми винесемо на наступні комсомольські збори. Досить, товариші! Досить нам ганьбитися! Хто лекції пропускає? Барамідзе та Чичинадзе. Хто має екзамени на осінь? Барамідзе та Чичинадзе. Хто не сплачує вчасно членських внесків? Барамідзе та Чичинадзе.

— Дорогий мій Ушангі! — підвівся Гурам. — Як мені здається, сьогодні розбирається не моє питання!

— Товаришу Чичинадзе, прийде і ваша черга! — пригрозив Ушангі.

— Отоді й говоритимеш про мене, любий мій!

— Товаришу Чичинадзе, не вчіть мене, коли і що говорити! — гримнув Ушангі й подивився на голову зборів.

Той подзвонив дзвіночком, Гурам сів.

— Товаришу Барамідзе, поясни зборам причину свого хуліганства! — звернувся до мене Ушангі.

— Нічого я не пам'ятаю. Був дуже п'яний... — сказав я.

— Отже, ви не заперечуєте, що були п'яні? — спитав голова.

— Так!

— Він каже неправду! — підвівся Гурам. — Я був тоді там, Темо не був п'яний!

— Отже, Чичинадзе визнає, що хуліганство мало місце у тверезому стані?

— Нічого я не визнаю! Я тільки кажу, що Темо не був п'яний.

— Товаришу Барамідзе, що ви скажете про заяву Чичинадзе?

— Я ж вам сказав: нічого не пам'ятаю.

— Що ви мали на меті, виламуючи двері у вищезгаданої відповідальної особи, вашого сусіда, і лаючи його непристойними словами?

— Мабуть, була причина, тому й лаяв, — сказав Гурам.

— Яка причина, Барамідзе?

— Не пам'ятаю.

— Може, ви пам'ятаєте, Чичинадзе? Чи ви теж були п'яні як дим?

— Ти, голубе, розмовляй зі мною як належить, а то стягну тебе звідти і так торохну, що й та відповідальна особа не впізнає.

— Товаришу Чичинадзе, ваші зухвалі слова ми зафіксуємо в протоколі зборів!

— Фіксує, де хочеш! Якщо ти нам товариш, то й розмовляй з нами по-товариському! Чому говориш таким басом, наче в тебе ангіна? «Що ви мали на меті...» — передражнив Гурам.

— Це офіційні збори, Чичинадзе, і вони мають свій порядок! — засовався Ушангі.

— Якщо це офіційні збори, чому на них не присутня та відповідальна особа?

— Це вас не стосується, товаришу Чичинадзе! Президія зборів знає, що їй робити! — сказав Ушангі, кинувши погляд на президію.

Президія закивала головами.

— Скажіть, Барамідзе, в чому річ! — звернувся Ушангі до мене.

— Не скажу.

— Не скажеш?

— У всякому разі, не тобі!

— Скажи зборам!

— Навряд чи цікаво зборам слухати про наші сусідські справи.

— Отже, ви не скоряєтеся зборам? А знаєте, що вас чекає за це? Ви будете виключені з комсомолу!

— Ти виключай тих, кого приймав сам! А мене приймали загальні збори!

— Досить, товариші! Час покласти край неподобству! Хто вчинив у п'яному стані дебош? Барамідзе! Хто завдав образи відповідальній особі? Барамідзе! — почав Ушангі все спочатку.

— А хто та відповідальна особа? Покажіть її нам! Має ж вона ім'я та прізвище? То чому ж не назвете її?! — спитала Аграпіна Данелія і простодушно обвела очима зал.

— Не втручайтеся не в свою справу, товаришко Данелія! — задзеленчав дзвіночком голова.

— Товаришу голову, якщо це не наша справа, то навіщо ж нас покликали? Тоді вставаймо всі й ходімо!.. — образилась Аграпіна.

— Ви підете тоді, коли ми скажемо! Досить з вас того, що прийшли сюди в сережках та з на помадженими губами! Що ви собі думаєте?..

— Товаришу голову, яке вам діло до того, які в Аграпіні губи — помажені чи вимазані варенням? — спитав Арчил.

— Товаришу Арчиле, будуємо ми комунізм чи не будуємо? — спитав раптом Ушангі.

— За тебе не знаю, а я будую, — відповів Арчил.

— Значить, я не будую комунізму? — здивувався Ушангі так, наче у нього з рук вирвали цеглину.

— Не знаю, батоно! Я працюю в іншій бригаді! — ухилився Арчил од відповіді.

— І взагалі, яке ти маєш право заступатися за жінку, яка носить сукню на два пальці вище, ніж треба?

Аудиторія загомонила. Всі обернулися до Аграпіни. Вона почервонила, мов буряк, і очі її наповнилися сльозами.

— Переходьте до мого питання, товаришу доповідач, а коротку Аграпіну сукню винесіть на наступні збори, разом з питанням Чичинадзе! — нагадав я Ушангі про себе.

— От бачите, товариші! Він глузує із зборів, не визнає себе винним! — показав на мене пальцем Ушангі.

— Це ти глузуєш з нас! Тут розбирається серйозне питання, а ти торочиш про коротку сукню та про сережки! — схопився Гурам.

— Товаришу Чичинадзе! Ви дуже помиляєтесь, коли вважаєте, що коротка сукня, сережки й помада — несерйозне питання. Воно таке саме серйозне, як і... — Ушангі зробив паузу, але нічого такого не згадав.

— Як що? — спитав Гурам.

— Як... Як усе! І пам'ятайте, що напomadжених осіб у коротких сукнях і з сережками у вухах ми не впустимо в комунізм!

— Авжеж, якщо на дверях поставлять тебе! — промовив Арчил.

— І у вузьких штанях теж... — пристраховав Арчила Ушангі.

В аудиторії почувся стриманий сміх.

— Отже, ти стоятимеш на дверях комунізму і впускатимеш тільки тих, хто невмиваний і незачесаний, чоловіків у широких штанях, а жінок без помади, без сережок і в довгих сукнях? — спитав Арчил.

Аудиторія знов засміялася, і голова задзеленчав дзвіночком.

— Товаришу Арчиле, потім візьмеш слово.

— За цю провокацію твоє питання ми винесемо на наступні збори! — збільшив Ушангі порядок денний майбутніх зборів.

— Запиши, запиши, щоб не забув! — попросив Арчил.

В аудиторії зчинився гармидер.

— Що? Ми не маємо права ходити гарно й охайно вбрані? — схопилася зачеплена за живе Люба.

— Товаришко Нодія! Ви теж належите до студенток, подібних до Аграпіни. Нам відомо, що ви систематично підмальовуєте брови і на середньому пальці лівої руки носите перстень... Між іншим, і манікюр у вас надто червоний! Як вам не соромно! Я на вашому місці мовчав би та дихав! — став повчати Ушангі.

— Яка я тобі товаришка, кретине! — крикнула Люба. — Я заміжня жінка і захочу — перстень надіну, захочу — брови підмаляю, захочу — й зовсім обстрижуся! Тобі яке діло, нечемо!

— Товаришко Нодія! За образу особи ваше питання теж винесу на наступні збори! — загорлав голова.

Люба, ридаючи, впала обличчям на парту. Аудиторія знавісіла.

— Зійди вниз!

— Кого ти вчиш розуму?

— Іди сюди, Темо, сідай з нами!

— Краще пригадай, як ви з Іло профспілкові гроші привласнили!

— Хто це сказав? — посинів Ушангі.

— Я сказав! — підвівся Отар Санеблідзе.

— Яким правом?

— Знаю!

— Звідки?

— Іло сам мені розповів!

В Ушангі відвисла щелепа. Зал загув.

— Я цього питання так не залишу! На наступних зборах...

Хтось в аудиторії свиснув... Раптом устав батоні Давид і попросив слова. Зал принишк.

— Товариші! — почав він.— Дуже шкода, що на зборах створилася така ситуація. Як видно, комітет комсомолу не тільки не підготував, а й не вивчив питання Барамідзе і виніс на збори. Так не можна, товаришу Ушангі! Я не знаю, наскільки має чи не має рацію Барамідзе, але це факт, що тут немає ні на йоту взаєморозуміння й поваги. Як ви гадаєте, батоні Георгію, чи можна за таких умов проводити збори? — спитав він нашого лектора.

Батоні Георгій підвівся. Очима, повними докору, він оглянув аудиторію, потім з жалем похитав головою і скинув окуляри.

— Правду кажучи, ми прихильники дисципліни, суворої дисципліни... Очевидно, це зумовлено тим, що за довгий період нашої наукової діяльності нам часто доводиться вступати з студентами в тісні контакти, так би мовити, встановлювати з ними взаємостосунки, і на сьогоднішньому етапі багаторічного аналізу та розумової, якщо можна так висловитись, інтерпретації цих взаємостосунків виявляється страшна аритмія чи депульсація в розвитку явищ — мається на увазі оцінка кадрів — з погляду руйнування казусних, так би мовити, морально-естетичних нормативів... Слово «студент» як поняття зазнає страшного процесу абсолютного знищення, морального, якщо можна так висловитись, анулювання. Хто хуліган? Студент! Хто кишеньковий злодій? Студент! Хто нечема? Студент! Хто порушник правових норм у будь-якій галузі господарства нашої держави? Знов-таки студент! Товариші! Я виховав не одну тисячу студентів...

— Батоно Георгію, ви читали «Вихователя» Акакія Церетелі? — спитав батоні Шалва.

У залі почувся стриманий сміх.

— Я розумію, на що ви натякаєте, шановний Давиде. Але, до вашого відома, я читав не тільки Акакія, а й Дідро, Руссо, Вольтера, Макіавеллі, мемуари Наполеона й Бісмарка. Мене турбує доля нашої молоді, і через те я виступаю так суворо. Мені подобається, щоправда, трохи нестриманий, але в принципі правильний виступ нашого сьгоднішнього доповідача. Прийдешнє покоління має бути надією нашого народу. Кому ми передамо цю землю, политу нашим потом і кров'ю? Ім? Поколінню, що вирядилося у вузькі штани та гостроносі туфлі? Майбутнім грузинським матерям з вищипаними бровами та на помадженими губами, у вкорочених сукнях?

— Кацо! Александр Македонський ходив зовсім голий, а завоював увесь світ! — зауважив батоні Шалва.— А ці кляті брови, виявляється, підмальовувала й цариця Тамара і так само білилася та рум'янилася.

В аудиторії знявся регіт.

— Це не полемічний прийом, батоно Шалво! — скипів батоні Георгій.— Дайте мені висловитись! А ви знаєте, що я юнаком будував це життя, тримаючи в одній руці маузер, а в другій — книжку?

— Я не знав цього, дорогий Георгію! Та мені здається, що було б краще, якби ти тримав книжку обома руками,— усміхнувся батоні Шалва.

Батоні Георгій заціпенів.

— Ви захищаєте молодь, для якої не існує ввічливості, честі, дисципліни, поваги до старших! А ви знаєте, що вчора в парку імені Кірова їхній ровесник-студент убив людину? Знаєте, що тиждень тому два їхні ровесники-студенти пограбували магазин? Що його ровесник-студент,— показав пальцем на мене батоні Георгій,— на Кукійському кладовищі згвалтував жінку, а їхня ровесниця-студентка народила незаконну дитину? — вдарив він рукою по столу.

— А ви знаєте, батоно Георгію, що їхній ровесник закрив грудьми ворожу амбразуру? Знаєте, що їхня ровесниця пішла на шибеницю? Знаєте, що їхній ровесник учора врятував людину вашого віку, що тонула в Курі? Не знаєте! Не хочете знати! Та й не обов'язково вам це знати!..— Батоні Шалва встав.

У залі загриміли оплески. Батоні Шалва жестом зажадав тиші і вів далі:

— Я не знаю, товариші, в чому провинився Барамідзе. Та це

неважко з'ясувати. І, очевидно, не сьогодні-завтра це зробить партбюро чи ректорат, оскільки товариш Ушангі Қочакідзе виявився тут безсилим. Якщо Барамідзе винний, його покарають. Але тепер мене турбує інше. Звідки цей нігілізм у ставленні до молоді? Хто дав тобі право, Ушангі, кидати такі обвинувачення аудиторії, своїм ровесникам, своїм товаришам? Звідки ти знаєш, на скільки пальців коротша сукня в товаришки Данелія? І хто це встановив, на скільки довша чи коротша має бути сукня?

— А вона пила воду з колонки, батано Шалво, нагнулась, і я побачив голе тіло! — схопився Ушангі.

— Навіщо ж ти дивився, голубе? Чи, боячись тебе, Данелія не повинна пити води?

— Батано Шалво, я мимоволі...

— Не міг відірвати очей? — спитав батоні Шалва.

Залом прокотився регіт.

— Яке тобі діло, товаришу Ушангі, в який колір фарбує нігті Люба Нодія? Хто тебе просив виміряти ширину Арчилових штанів? Та один його вірш мені дорожчий за тебе разом з твоїми широкими штанями!

— Не все залежить від вас, батано Шалво! — вигукнув Ушангі.

— І від тебе, дорогий Ушангі! Хто поставив тебе на воротах комунізму? Хто доручив тобі визначати розмір штанів і суконь у людей, що вступають у комунізм? Це ще питання, чи впускають туди тебе! А ви, батано Георгію? Хто вам дав право виступати тут і обливати брудом нашу славу молодь? Хто вас просить передавати країну? Що це вам, склад? Прийде час, і молодь сама візьме в свої руки і землю, і країну! Молодь поховає нас і на надгробках напише наші імена та прізвища.

— Батано Шалво, це провокація! — вигукнув батоні Георгій.

Пропустивши ці слова повз вуха, батоні Шалва вів далі:

— Молодь — наша надія. Хай ходить вона у вузьких штанах і коротких сукнях, аби тільки читала книжки, любила свій народ, свій край, свою батьківщину! Хай дівчата носять сережки, носять персні, аби тільки були добрими матерями та вірили в добро і честь! Хай б'ється Барамідзе, аби тільки бився за справу! А те, що хтось убив людину й пограбував магазин, не є національною трагедією. Національна трагедія в тому, що, крім цього, не хочуть бачити нічого іншого!.. — Батоні Шалва замовк. Руки й губи в нього тремтіли. — Пробачте! — промовив він нарешті й сів на своє місце.

— Збори закінчені! — оголосив батоні Давид.

Ніхто, крім батоні Георгія та Ушангі, не зрушив з місця..

Я сиджу в приймальні ректора. Він викликав мене на першу годину. Ще тільки дванадцята, та я вже сиджу тут і чекаю... До кабінету ректора раз у раз заходять студенти. Потім вони виходять — хто з радісною усмішкою, хто — заплаканий. Ректор — людина сувора, аж надто сувора. Правду кажучи, я досі з ним справи не мав, не відчув на собі ні його суворості, ні його доброти, але всі кажуть, що він суворий, і від страху душа моя сховалася в п'яти. Чотири роки мене лякали цією людиною, як колись мати лякала двірником Мамедом...

...Просто дивно! У Мамеда семеро дітей, і жодне з них не боїться його. А я із страху перед Мамедом не зважуюсь і на подвір'я вийти. Та хіба тільки я? Забачивши Мамеда, діти з усього двору з вереском біжать сходами вгору. Дивом здивований Мамед тільки водить очима.

— До чого довів дитину, клятий! — нарікає тітка Марта. — Хіба не могли перевести його в інше будинкоуправління?

— Ті-ті-тільки в-він ви-винен, що м-мій Дато за-за-заїкається... Ма-ма-мабуть, він на-на-налякав його, — жаліється дядько Петре, глядячи Дато по голівці.

Увечері я сиджу на колінах у матері. На столі перед нею стоїть величезна тарілка з рисовою кашею, і, набравши повну столову ложку, мати вертить нею в моїх зубах, немов свердлом.

— Ану, роззявляй широко рота, а то зараз покличу Мамеда! Він посадить тебе в мішок!..

Я злякано розтуляю рота.

— Ще одну ложку, а то скажу Мамедові, і він завтра продасть тебе на базарі!..

— Ну, ще одну, а то Мамед посадить тебе в ящик для сміття!

— Що, не проковтнув? Я зараз покличу Мамеда, і він забере тебе в міліцію. Мамеде! Мамеде! Приходь, Мамеде, Темо не їсть!

— Ім, ім! — кричу я і засуваю ложку аж у горлянку.

Потім цілу ніч мені сниться Мамед. Він приходить з величезним мішком, хапає мене й кулаком запихає в мішок, мов самушиння, потім зав'язує його і несе кудись. У мішку темно-претемно. Я гойдаюся в Мамеда за спиною, наче в гамаку. Кроки в Мамеда широкі, і ступає він м'яко. Мамед дуже довго йде, потім раптом зупиняється, крутить мішок навколо себе й випускає його з рук... Я лечу вниз. У вухах свистить. «Ряту-у-уйте! Ряту-у-уйте!» — кричу я. Мішок розв'язується, і я висуюся з нього голову. Піді мною — величезна скеля, на скелі — дерево. Єдиний прятуюнок — зачепитися за це дерево. Якщо я пролечу повз дерево, то розіб'юся об каміння. Ну а якщо відхилюся й від скелі,

то внизу величезне море, і в ньому я втоплюся... «Ряту-у-уйте! Ряту-у-уйте!» І я падаю на спінені хвилі... Ось зараз задихнуся, зараз, проте я дихаю, дихаю у воді. Море дуже тепле, синє й таке прозоре, що в ньому все видно. Дихаючи, я повільно опускаюся... І ось уже ходжу по дну моря, плаваю, перевертаюся, повисаю головою вниз, лежу на спині, на животі й вільно дихаю, пускаючи вгору бульбашки. Потім я сідаю на великий, оброслий мохом камінь, дістаю з кишені сопілку й награю сумну-пресумну пісню:

Сурамська фортеця! Тебе я побачив...
Там син мій коханий, за ним я все плачу...¹

Цю пісню співав у Сурамі старий жебрак. Мати плакала, плакав і я. Потім мати давала мені дрібні гроші. Я кидав їх у застальцьовану шапку старого співака і, підійшовши ближче, дивувався, чому сам старий не плаче.

Я граю на сопілці, граю та й граю... До мене підпливають рибки. Вони зупиняються, мов зачаровані, ледь-ледь похитують хвостами, пускають бульбашки і плачуть, плачуть... Потім знов пускають бульбашки й питають:

— Чого ти плачеш, хлопчику?

— Мої золоті рибки, мої срібні рибки, мої зелені рибки, мої сині рибки! Пливіть до моєї матусі і скажіть їй, що я не втопився, що я дихаю і мені тут добре, але я дуже скучив за нею. Хай мати прийде й забере мене...

— Як звать твою матір, хлопчику? — питають рибки.

— Мою матір звать Аніко!

— А як же ми знайдемо її?

— Моя мати найдобріша, найласкавіша й найгарніша у всьому світі. Як тільки побачите, одразу впізнаєте!... Мої золоті рибки, мої срібні рибки...

— Добре, хлопчику, ми знайдемо твою матір, тільки ти заграй нам ще раз.

І я граю:

Сурамська фортеця! Тебе я побачив...
Там син мій коханий, за ним я все плачу...

Рибки плывуть, плывуть, плывуть... Вони поступово зникають, і я знов залишаюся один. Проте я граю і плачу, граю і плачу. Потім раптом бачу — пливе до мене мати з простягнутими вперед руками, пливе, оточена золотими, срібними, червоними, зеленими, синіми рибками, і серед них вона найгарніша риба.

¹ За легендою, в Сурамській фортеці, руїни якої збереглися й до сьогодні, замуровано людину.

— Ма-а-амо! — гукаю я й пливу їй назустріч...

Уранці мати одягає мене, годує і дозволяє йти гуляти на подвір'я.

На подвір'ї росте височезна акація — її гідки майже сягають нашого вікна. Я роззуваюся, не зводячи очей з нашого балкона. Упевнившись, що мати не дивиться, видираюся на дерево, зриваю цвіт і пхаю його в пазуху. Потім спускаюся вниз, сідаю в кутку дощаної хижки, прибудованої до цегляної стіни, поряд з Мамедовою мітлою, і набиваю рот акацієвим цвітом. Він солодкий, як мед. «Коли поїм, то нарву ще», — думаю я і знову запихаюся цвітом.

— Сцо ти лобис, біцо? Ци ти дульний? — чую я Мамедів голос.

У мене холонуть руки й ноги. Я хочу закричати, але рот набитий акацієвим цвітом.

— Залаз зе виплюнь, а то пообливаю тобі вуха! Один малий муласка попав, зивіт лозідметься як балабан. Залаз зе виплюнь!..

Мамед бере мене за підборіддя й розтуляє мені рота. Я випльовую йому на долоню напівпережований цвіт.

— Ай-ай! Який халний хлопчик і яке похане діло лобить! — похитує головою Мамед.

— У мішок мене не посадиш? — питаю я злякано.

— А де з у мене місок? — питає Мамед.

— У ящик для сміття не вкинеш? — знову питаю я злякано.

— Як мозна такохо солотого хлопчика кидати на сміття? — усміхається Мамед.

— А міліціонера не покличеш? — недовірливо питаю я.

— Мілісія? Мілісія поклицу, коли знов їси акасія! — погрожує Мамед.

— Більше не їстиму, дядку Мамеде! — обіцяю я.

— От і молодець! Коли їсти хочес, хліп і сил їз! — каже Мамед, потім іде до свого підвалу, кличе дружину, щось каже їй по-курдському, і вона приносить окраєць чорного хліба та шматок сиру. Мамед бере у неї з рук їжу і подає мені:

— Із!

Я беру той чорний хліб і сир. Мамедів собака запобігливо заглядає мені в очі.

— Із, а то сопака відняв! — застерігає Мамед, бере мітлу і йде. А я смачно наминаю!

— Темурі! Що ти там їси? Зараз же викинь і піднімайся додому! — гукає мені з балкона мати.

— Іду! — відповідаю я і не йду...

— Хто тут Барамідзе? — питає секретарка Тіна, вийшовши з кабінету ректора.

— Я! — відповідаю я і встаю.

Тіна мружить свої короткозорі очі. Вона вдивляється в мене, щоб пересвідчитися, чи й справді я Барамідзе, потім каже: «Заходьте!» — і тон у неї такий, наче про це я благав її цілий місяць.

Я обережно прочинив двері й зачинив їх спиною. За великим письмовим столом сиділи двоє — секретар партбюро нашого факультету та ректор. У такому просторому, світлому й пишно обставленому кабінеті був я уперше в своєму житті, та й ректора ніколи не бачив так близько. Я відчув, як затремтіли в мене коліна, на долонях виступив піт, і ноги наче прикипіли до підлоги.

Ректор підвівся. Він був дуже високий, лисий. Густі, кошлаті брови надавали його суворому обличчю ще суворішого виразу.

— Це Барамідзе! — сказав батоні Давид і всміхнувся.

— Сідай! — промовив ректор, показуючи на велике шкіряне крісло.

Я не зрушив з місця.

— Сідай, Барамідзе! — сказав тепер батоні Давид.

— Нічого, я постою! — відповів я і зам'явся.

— Ти що, не чуєш, бічо? Підійди й сідай! — сказав ректор.

Я підійшов до столу.

— Здрастуйте!

— Здрастуй! — подав руку ректор.

Я витер об штани спітнілу долоню й потиснув руку. Ректор усміхнувся.

— Селянський син! — сказав він секретареві партбюро.

Я сів. Сів і ректор. Запала тиша. Ректор узяв величезного червоного олівця й почав щось малювати в своєму блокноті.

— Як тебе звуть? — раптом спитав він.

— Теймураз, — відповів я, встаючи.

— Сиди, сиди! — показав він рукою і малював далі.

Секретар проглядав газету і не обзивався ні словом. Я відчував, що вони щось задумали у зв'язку з загальними комсомольськими зборами, а що саме — про це я здогадатися не міг. Мовчали ми довго. Мені ставало дедалі гірше, серце щеміло й нило. Я хотів устати й не зміг. У роті так пересохло, що вже не повертався язик. Я перевів очі на масивний мідний маятник настінного годинника. Праворуч, ліворуч, праворуч, ліворуч... В очах у мене зарябіло, стрілки злилися. Скільки ж часу минуло?

Десять хвилин, п'ятнадцять чи, може, й ціла година? От якби можна було випити води з отого рожевого графина! Боже, зроби так, щоб ректор налив у склянку води й сказав мені: «На, випий!» Якшо він не налле, я збожеволюю, знепритомнію і збожеволюю. Хай буде, що буде, візьму й наллю сам, вип'ю, а тоді хай роблять зі мною, що хочуть. Вип'ю — і край... Не скажуть же: «Не можна»? Терпіти мені більше несила, зараз я встану й наллю собі води... Видудлю весь графин, питиму просто з графина...

— Шановний ректоре! — підвівся я.

— Слухаю! — підвів той голову.

— Можна води?

— Будь ласка! — сказав ректор і знову взявся до малювання.

Я налив і випив одну склянку, другу...

— Залиш трохи й для нас! — сказав ректор.

Я поставив склянку й перевів дух.

— А що, у вас немає води? — спитав мене ректор, немов дбайливий комендант.

— Є, батоно, — промовив я.

— Ну, розкажи все, як було! — сказав раптом ректор і приготувався слухати.

— Я не винен, батоно...

— Ти знаєш, про що я питаю?

Я сторопів.

— Питаєте про збори... — Я глянув на секретаря партбюро.

— Про збори мені Давид розповів. Про це ми поговоримо окремо, з усіма. А ти розкажи, як п'яний добивався до сусіда! — сказав ректор, нахмуривши брови.

Тепер він був схожий на великого орла, що сидить на скелі й готовий злетіти. Його все одно не обманеш. Краще сказати всю правду. Він, мабуть, знає все. Звичайно ж, Абібо подзвонив йому... Якщо мене збираються виключити, то й так виключать... Краще скажу правду... Може, повірить, зрозуміє... Не може бути, щоб ця людина не зрозуміла мене!

— Шановний ректоре! Присягаюся матір'ю, що я не був п'яний! — почав я.

— Не п'єш? — спитав ректор.

— П'ю... Але тоді я не був п'яний!

— Тим гірше для тебе! — сказав ректор. — Отже, ти йшов до нього свідомо?

— Так, свідомо.

— Чому?

— Тиждень тому, шановний ректоре, з колонії втекли в'язні. Двох убили, троє врятувалися. І один з тих трьох — мій друг, мій шкільний друг... — Голос у мене затремтів.

— Того друга, злодія, заарештували в твоєму домі, Барамідзе? — спитав ректор і ще більше нахмури́в брови.

— Так, у моєму домі. Про те, що він у мене, знали тільки я, мати та Абібо.

— Абібо Тодрія — працівник органів безпеки, відповідальна особа. Він був зобов'язаний вчинити саме так! — перебив мене ректор.

Серце в мене стиснулося. «Все, кінець! Не треба йому розповідати, — подумав я, — все одно він нічого не зрозуміє! І що йому розуміти, коли він заявляє: «Він був зобов'язаний!» Нічого я більше не скажу! Баста!» Я замовк.

— Далі, Теймуразе? — спитав батоні Давид.

Я сидів, опустивши голову, і мовчав. Ректор устав, пройшовся по кабінету, потім підійшов до мене й сказав:

— Розповідай. Тільки все по правді!

Я — ані пари з уст.

— Барамідзе, батоні Шалва і Давид говорили мені про тебе, але я не хочу вживати заходів, поки не дізнаюся про все! — сказав ректор.

— Темо! Ми хочемо допомогти тобі, допоможи і ти нам! — попросив батоні Давид.

— Не треба мені нічєї допомоги, я скажу всю правду! Тавери я не бачив шість років. Тепер він утік з в'язниці й прийшов до мене. Він не хоче бути злодієм, хоче вчитися... А Абібо — безсовісна, підла людина! Я вб'ю його!...

Мені сперло дух, і я встав. Ректор і секретар партбюро звели на мене здивовані очі.

— Сядь і поясни нам, у чому річ! — Ректор поклав руку мені на плече.

Я сів.

— Тавера подав тисячу заяв, просив простити його. Писав, що він зарікається красти, що хоче вчитися, працювати. Тисячу листів написав він, та ніхто не повірив йому! І тоді він утік, прийшов до мене, довірився мені й попросив допомогти...

— Далі, Теймуразе? — спитав батоні Давид.

— Далі? Я, крім Абібо, нікого не знав. Пішов до нього. На колінах благав його: повірте Тавері, інакше він знову красти́ме і пропаде чи й сам собі вкоротить віку. Благав на колінах, молив. Він пообіцяв допомогти... І послав заарештувати його... Тоді я кинувся до Абібо, але не застав його вдома, тобто він був і не відчинив мені. Якщо він чесна людина, чому ж не відчинив дверей?.. Все одно я вб'ю його... — сказав я і замовк.

Ректор довго сидів з опущеною головою. Він знову щось малював. Ні, не малював, а швидко закреслював олівцем намальоване.

— Ти віриш своєму Тавері? — спитав раптом ректор, дивлячись мені в очі.

— Вірю! — відповів я.

— Учитися, кажеш, хоче?

— Хоче!

— Скільки років лишилося?

— Чотири. Він каже, що за чотири роки закінчиться життя...

— За чотири роки життя не закінчується!

— Для Тавери закінчиться, шановний ректоре!

— Як прізвище твого Тавери?

— Корсавелі Тавера. Тобто не Тавера, а Рамаз. Таверою ми звали його в школі...

— Рамаз Корсавелі... Рамаз Корсавелі... — чомусь двічі повторив ректор. Потім на аркушику з малюнком написав: «Рамаз Корсавелі». — А ти на якому курсі? — спитав мене ректор.

— На четвертому, шановний ректоре.

— Як він учиться? — звернувся ректор до батоні Давида.

— Вчиться... — відповів той з усмішкою.

— А який він хлопець?

— Ось такий, як бачите...

— Це добре, що він любить друзів і вірить їм. Та довіряти всім не можна, бічо! — звернувся ректор уже до мене.

— Тавері можна, — сказав я.

— Якщо твій Тавера справді хотів учиться й жити по-людському, потерпів би ще чотири роки. Втеча з в'язниці — злочин. Ти це розумієш?

— Розумію.

— Тепер іди в свою групу. Бійки та скандали облиш! Учись добре і пильнуй своєї справи! А Тавера подбає про себе сам...

Ректор устав. Я теж устав. Підвівся й батоні Давид. Я глянув на аркушик, що лежав перед ректором. На ньому червоним олівцем був намальований гарний ослик, довговухий і наївний, з похмуреною головою та сумовитими очима. Під ослем тим самим олівцем було написано: «Рамаз Корсавелі (Тавера)». А внизу — незрозумілі для мене три великі цифри: «2—33».

— До побачення! — сказав я.

— До побачення! — відповів ректор.

Я пішов до дверей. Батоні Давид подався за мною.

— Давиде, ти зостанься! — сказав ректор.

Батоні Давид повернувся. Я зачинив за собою двері.

— Який у нього настрій? — кинувся до мене хтось із студентів.

— Не заходь, уб'є! — застеріг я і вийшов з приймальні, спустився на подвір'я і сів на лавці під плачучою вербою.

Здалеку університет скидається на величезний вулик. Перед ним весь час рояться бджоли — робочі бджоли та трутні. Через орнаментовані двері плывуть вони безперервним потоком — туди й сюди, туди й сюди. На дверях, так само як і в вулику, стоять вартові з червоними пов'язками на руках. Вони ретельно перевіряють документи в студентів, що заходять до університету. Хто має квиток, того пропускають у вулик, хто не має, заворачують, мов трутнів, назад. Тут день і ніч метушня й гармидер. До лекторів, цих бджолячих маток, ставлення шанобливіше. При їх появі вартові земно кланяються. Лектори, в свою чергу, так само шанобливо скидають капелюхи і входять у широко розчинені перед ними двері, наче в божий храм, низько схиливши голову... Із своїми стільниками — бібліотеками, аудиторіями, партами та кафедрами, з вартовими, що стоять біля дверей, та метушливими студентами, університет на диво схожий на вулик. Не те що схожий, а мабуть, він і справді вулик — величезний, повний меду вулик девів, ні, не девів, а богів! І яке це щастя — усвідомлювати, що ти теж живеш у цьому вулику, відчувати себе малесенькою бджилкою, що служить богам.

ГАЛАКТИОН

Хтось підсів до мене й поклав руку мені на коліно. Я повернув голову. То був Гурам.

— Про що задумався, Темо?

— Просто так...

— А все-таки?

— Я був у ректора... Викликав з приводу Абібо і зборів.

— Він дізнався?

— Про все!

— Ну й що?

— Розповів йому все... Усю правду.

— Що він сказав?

— Іди, каже, пильнуй своєї справи, і щоб більше таке не повторилося. Записав Таверине ім'я та прізвище...

— А навіщо?

— Не знаю.

— Ходімо посидимо десь, розповіси мені.

Я встав, і ми пішли.

В саду «Інтурнста» вільних кабін не було. Ми з Гурамом сіли за столик біля басейну і поки що попросили пива. Офіціант

приніс дві пляшки холодного пива. Я посипав сіллю край склянки і, смакуючи, один раз ковтнув. По тілу розійшлася приємна прохолода.

Праворуч, у кутку, сидів спиною до нас широкоплечий, трохи зсутулений чоловік. Він пив вино. Постать його видалася мені дуже знайомою. Раптом він постукав виделкою по тарілці, обернувся до нас і гукнув нашого офіціанта:

— Голубчику, скільки можна чекати тебе?

— Іду, кацо! Крил же в мене немає... Таких, як ти, мільйон, а я один! — сказав ображено офіціант і, чекаючи від нас замовлення, приготував олівець і блокнот.

— Гураме, глянь-но! — сказав я.

— На кого?

— На Галактіона!

Гурам швидко повернувся. Та Галактіон сидів уже спиною до нас.

— Подай спочатку йому! — сказав я.

— Давай замовлення, кацо, а про нього подбаю я сам! Він сидить тут уже дві години і все возиться з однією пляшкою вина... — вискалив зуби офіціант.

Я замовив, що нам хотілося, й попросив офіціанта подати все на Галактіонів стіл.

— Підемо, Гураме?

— Коли б не образився, бічо...

— Чому ж він має ображатися? Підійдемо, поговоримо.

— Ходімо! — зважився Гурам і встав.

Коли ми підійшли, Галактіон здивовано глянув на нас.

— Батоно Галактіоне, можна сісти за ваш стіл? — осмілюся я.

Галактіон кинув оком на порожні столики й лукаво всміхнувся.

— Що, більш нема столів у ресторані? Га, голубчику?

— Ми хочемо з вами! — сказав Гурам таким благальним тоном, що не тільки Галактіон, а і я сам розчулилися.

— Сідайте, будь ласка! — запросив нас Галактіон.

Ми сіли. Запало незручне мовчання.

— Хто ви такі, молоді люди? — порушив мовчання Галактіон.

— Ми студенти, батоно Галактіоне, — відповів я.

— Вчитесь?

— Так.

— Це добре, чудово, пречудово! — сказав Галактіон і взяв у руку пляшку. Раптом він занепокоївся, почав щось шукати, потім устав, узяв із сусіднього стола дві склянки й поставив переді мною і Гурамом: — П'єте?

— Ага! — сказав Гурам.

— То ви знаєте мене? — спитав Галактіон і почав наливати вино.

— Хто ж вас не знає, батоне Галактіоне! — вигукнув Гурам.

— А ось офіціант, голубчику, не знає. Дивиться на мене цілу годину й не може впізнати! — всміхнувся Галактіон.

Підійшов офіціант, подав три пляшки вина, сир, варену яловичину та салат.

— Не впізнаєш мене, голубчику? — спитав його Галактіон.

— Чому ж не впізнаю, кацо! Ти частенько в нас буваєш! — усміхнувся офіціант.

— На кого я, по-твоему, схожий?

— Та на кого ж, як не на попа! — визначив офіціант, глянувши на Галактіонову бороду.

— Твоя правда, голубчику, я схожий на попа, — захихикав Галактіон.

Офіціант пішов, а Галактіон усе ще сміявся.

— Я ж вам казав, що він мене не знає! — промовив він нарешті. — А ви як гадаєте, на кого я схожий?

У мене по тілу пробіг дроз. Що йому відповісти?

— Смієтеся, батоне Галактіоне... — промовив Гурам голосом умираючого.

— Ні, ні, голубчики, питаю серйозно!

— Ви ні на кого не схожі, батоне Галактіоне! Ви Галактіон, великий поет Галактіон Табідзе! — випалив я. — На кого ж бути вам схожим?

— Я й справді Галактіон Табідзе, та на кого я схожий?

— На Гете! — сказав Гурам.

— Ні! — всміхнувся Галактіон.

— На Пушкіна.

Галактіон покрутив головою.

— На Міцкевича, Байрона, Рембо...

— Ні!

— На Руставелі, Бодлера, Фірдоусі...

— Та ні, голубчики!.. Хіба не схожий я на Акакія? На Церетелі? — спитав Галактіон, погладжуючи бороду.

— Авжеж! Дуже схожі, батоне Галактіоне! — вигукнув я.

— А що я вам казав! Усі запевняють, що я схожий на Акакія, а офіціант і не впізнав мене... Ну, випиймо за Акакія! — сказав Галактіон і вихилив склянку.

Випили й ми.

Галактіон був трохи напідпитку. В його напрочуд глибоких, розумних і усміхнених очах горіли лукаві іскорки. Він настроївся на розмову.

— Що ви поробляєте, голубчики? Часом не пишете віршів?

— Я ні, а він пише! — сказав Гурам.

— Віршів я вже не пишу! — сказав я.

— Чому ж, голубчику? Всі пишуть, а ти чим гірший за інших? Пиши, пиши! Писати вірші варто! — сказав Галактіон і погладив мене по голові.

— Такі вірші, як ваші, батоно Галактіоне, і справді варто писати, — сказав я.

— І погані варто! Не обов'язково, щоб усі писали гарні вірші, — засміявся Галактіон.

Гурам розтулив рота. Я хотів був затулити його рукою, щоб він не ляпнув якоїсь дурниці, та не встиг.

— А як ви пишете вірші, батоно Галактіоне? — бовкнув Гурам і подивився на мене з переможним виглядом.

Галактіон зміряв його таким нищівним поглядом, що мені стало шкода Гурама. Потім він налив собі вина, відклав на тарілку маленький шматочок м'яса й заплющив очі.

— Я дуже люблю море, море і сонце. Щоліта я їжджу до моря, маю в Сухумі будиночок. Ви знаєте про це? — спитав він, розплющивши очі. Ми кивнули головами, і Галактіон знов сплющив повіки. — Щоліта я приїжджаю до Сухумі, викопую в піску велику яму, лягаю в неї і зариваюся по шию, ось так, — показав він. — Потім повертаюсь обличчям до моря й заплющую очі, як ось тепер. Спершу темно, потім з'являються круги — червоні, жовті, оранжеві круги. Потім світліє, світліє — і в очі входить сонце, велике-превелике, ясне сонце. Його проміння пронизує повіки, проникає в кістки, тіло, кров, у все, навіть у могилу. Потім з неба спускається білий ангел, прегарний білий ангел, сідає близенько біля мене й починає нашіптувати мені вірші...

Галактіон замовк. Він довго сидів з заплющеними очима, і мені хотілося вірити, що і в цю хвилину поет бачить білого ангела, який, нагнувшись до його вуха, нашіптує йому величні, повні сонця вірші. Потім він розплющив очі, і я готовий присягнути на іконі, що побачив у його очах двоє величезних, пекучих сонць.

— Ось так, голубчики! — сказав він дуже серйозно й підняв склянку. — За ангела! — проголосив він тост і випив.

— Батоно Галактіоне, невже й справді вам диктує вірші ангел? — спитав я несміливо.

— Еге ж, голубчику, все мені диктує ангел. Хіба ж я маю час писати вірші? — прибіднився Галактіон.

— І «Нікорцмінду» продиктував вам ангел? — спитав Гурам.

— І «Нікорцмінду»! — кивнув головою Галактіон.

Знов запало мовчання.

— Де ж це наш офіціант? Чому він не приходить? — раптом занепокоївся Галактіон.

Я постукав виделкою по тарілці й оглянувся. В лівому кутку ресторану здійснювся шарварок. Було зсунено до купи чотири столи, і подавали туди офіціанти з усього ресторану. Крутився там, мов на веретені, і наш офіціант.

— Що ти робиш, кацо? — махнув я йому.

Офіціант тільки розвів руками — що я, мовляв, можу вдіяти — і побіг до кухні.

— Зараз він прийде, батоне Галактіоне! — заспокоїв я його.

— Далека чарівниця прийде, та коли ж... — промовив Галактіон.

Через якийсь час з'явився офіціант.

— Де ти пропав, брате? Хочеш заморити нас голодом?! — накинувся на нього Гурам.

— Чого тобі поспішати, кацо? — здивувався офіціант. — Хіба не бачиш, хто до нас завітав?

— А хто? — спитав Гурам.

— Як це хто? Чемпіон світу з боротьби!

— Як його прізвище?

— Що? Ти не чув про Гогію Кітуашвілі? Газет не читаєш? — накинувся вже офіціант на Гурама. — Лікарі кажуть, що він має силу двох бичків-третяків!

І він знову побіг до з'єданого столу, де на чільному місці, в щільному колі захоплених шанувальників та офіціантів, оточений ореолом сили двох бичків-третяків, сидів чемпіон із заплелими жиром очима і дужими щелепами дробив кістку лопатки.

— Ну, я піду, голубчики! Дякую, красно дякую! Прощайте, прощайте, прощайте! — Галактіон підвівся.

— Ми проведемо вас, батоне Галактіоне! — схопилися ми.

— Ні, ні, не треба мене проваждати!

Повільною ходою він рушив до виходу. Людина-бог пройшла через увесь ресторан, і ніхто не помітив її. І мені знову стало шкода бога в людській подобі, бога такого близького, такого схожого на людину, такого доступного і такого простого, що ніхто не вірить у його божественність. Перетнувши ресторан, Галактіон вийшов на вулицю...

У другому кінці стола стояв тамада з величезним келихом у руці і проголошував тост за людину, яка прославила нашу маленьку Грузію на весь світ, за людину, плечі якої ще не торкалися килима, яка триста разів вижимає двопудову гирю, намотує на руку залізну трубу завтовшки як зап'ясток, згинає на коліні залізничну рейку і головою ламає дубову дошку, яка в якомусь заокеанському місті поклала на лопатки вісім таких самих

здорованів, не одержала жодного штрафного очка і в лаврах переможця цілою повернулася на рідну землю, за що вдячний грузинський народ зичить їй здоров'я та довголіття, сподіваючись, що вона ніколи не принизить слави нашої нації.

— Брати і друзі! — звернувся тамада до товариства, закінчуючи свою промову. — Прошу вас вшанувати вставанням лицаря, який стільки зробив для Грузії, що всі ми разом, навіть якби кожен з нас жив по сто років, не змогли б зробити й половини того!

Увесь ресторан підвівся.

Гурам схопив пляшку і з усієї сили вдарив дном по тарілці. Тарілка розлетілася на друзки. Усі повернули голови в наш бік.

— У чому річ? — підбіг наш офіціант.

— Нічого особливого, тарілку розбив. Розрахуй нас! — попросив Гурам.

— З тарілкою сто п'ятдесят шість карбованців! — сказав офіціант і, швидко полічивши гроші, знову кинувся до чемпіонського столу.

Коли ми виходили з ресторану, я оглянувся. Тамада висів на ший в чемпіона й лизав йому щелепи...

До Кашветської церкви ми йшли мовчки.

— Людина робить своє діло, і діло неабияке. Чемпіон! Справді, він заслуговує на похвалу. Чого тобі ще треба? — сказав я.

— Нічого! — відповів Гурам, гірко посміхнувшись.

— Убити мало тих кретинів — офіціанта й тамаду!

— А за що? — знизав плечима Гурам і взяв мене під руку.

Яскраво освітлений ресторан на плато Мтацмінди сяяв ореолом над вечірнім Тбілісі.

КІРОВСЬКИЙ ПАРК

Я ніколи не був у Гайд-парку¹, але не думаю, щоб там розповідали стільки сенсаційних, анекдотичних і просто фантастичних новин, як у нашому Кіровському парку.

Скажімо, тут я вперше довідався, що перський прем'єр-міністр Масаддик був аферист, що Черчілль пив три пляшки коньяку на день, що Трумен отруїв Рузвельта, що Гарріман² до чотир-

---

¹ Г а й д - п а р к — великий парк у західній частині Лондона; улюблене місце відпочинку лондонців.

² Ідеться про Вільяма-Аверелла Гаррімана — політичного діяча США і великого капіталіста; у роки непу мав концесії в Грузії.

надцяти років учився в Кутаїській гімназії, а Боря Пайчадзе¹ грав з басками в золотих бутсах...

У Кіровському парку щодня знімають і призначають міністрів, директорів, завідувачів, редакторів, начальників міліції — і не тільки в Грузії, не тільки в Радянському Союзі, а й за кордоном. Парк кишить пенсіонерами, хатніми робітницями, що прийшли на побачення з солдатами, городянами, що залишилися влітку без дач, матерями з малими дітьми, старими дівами та старими парубками, дівчатами на порі, женихами, уболівальниками футболу, безпритульними студентами і взагалі студентами. Люди всіх категорій мають тут свій куток: шахісти сидять у затишній місцині внизу, любителі доміно — біля пнів, боліельники — біля грибка, політики — біля закускочної-павільйону, закохані — аж унизу, в затінку плакучих верб, пенсіонери — під репродуктором, що висить на електричному стовпі, жінки з дітьми — біля безводного фонтана, і так далі.

Чим же приваблює Кіровський парк стількох людей? Йй-богу, не знаю! Цей парк, як і всі солідні парки, колись був кладовищем. Тут могила Данієла Чонкадзе. Що ще? Ще клуб альпіністів, баскетбольний майданчик, кіно. А ще? Ще пам'ятник самому Кірову. І більше нічого.

Особисто мене парк приваблює тим, що він близько від мого дому і від Верійського базару.

Смеркає. Я сиджу на довгій лаві під ялиною і розглядаю людей, що гуляють переді мною. Ось ці двоє мали торік куди бравіший вигляд. А тепер вони ледве дибають. Цілу годину добираються до своєї лавки. На той рік, мабуть, уже не придуть... Настане час, і я так буду плентатись, а потім і зовсім не стане мене... Тут колись було кладовище, а тепер парк... Он і Верійське кладовище закрили, там уже нікого не ховають. Мабуть, років через два і з нього зроблять парк... Та й на Вакійському вже немає місця для могил. Скоро закриють і його. Потім люди будуть гуляти у Верійському парку, і мої ровесники скажуть: «Тут колись було кладовище». Коли я вмру, мабуть, і Вакійське кладовище стане парком. І так без кінця... З часом усі кладовища перетворяться на парки, розкішні парки... Аж смішно. Коли закрили Верійське кладовище і почали ховати на Ваке, там був голий пустир, навіть трава там не росла. Потім над чиєюсь могилою посадили вербу, за нею — шовковицю, ялину, чинару, сосну... Воду носили здалека, з виноградників, з річки Вере... Носили на спині, на ослах. У відрах, банках, навіть пригорщиках... Купували добриво, щоб дерева не зачахли... І вони росли та й росли,

¹ Годішній капітан тбіліської футбольної команди «Динамо».

затіювали могили, холодили повітря, шелестіли й шелестіли листям, заспокоювали близьких небіжчика — і нам би отак рости та квітнути, як тим деревам! Так, з Вакійського кладовища ви́йде чудовий парк. Коли думаєш про це, то тобі здається, що життя — це, зрештою, не що інше, як нескінченний процес перетворення кладовищ на парки, та й більш нічого. Йй-богу, смішно...

— Здоров, Темо!

— Привіт, Картлосе!

— Був на футболі?

— Ні.

Картлос сів поруч зі мною.

— Чому?

— Не люблю футболу,— сказав я.

— А що ж ти любиш, бічо? — усміхнувся Картлос.

— Пеламуші¹,— усміхнувся і я.

— Візьми його з собою на стадіон і там їж! — порадив Картлос.

— Надалі я так і робитиму,— пообіцяв я.

— Ех, якби ти бачив, як сьогодні грав Баса! Це просто чудо!

— Що ж він таке зробив?

— О-о!.. Марганія рукою подає м'яча Хочолаві, той пасує Авто, Авто — дріблінгом уперед! Два захисники, що стерегли Басу, зриваються і мчать до нього... Баса кидається на лівий край... Ох, як він грає без м'яча!.. Авто вмикає третю швидкість. Перед ним троє гравців. Він обводить одного, другого — і довгий пас Гагнідзе, на правий край! Гагнідзе зупиняє м'яча. Всі певні, що зараз буде передача на Басу, й кидаються до штрафного майданчика. Четверо гравців блокують Гагнідзе, а той знову пасує Авто! Авто вільний і одразу б'є! Того м'яча не взяв би сам бог! Яшин стрибає праворуч, а м'яч влітає в лівий нижній. Бідолашний Яшин тільки руками розвів.

— А що ж зробив Баса? — спитав я.

У Картлоса перекривилося обличчя.

— Ну що з таким кретином говорити! — махнув він рукою.

— Хто ж кінець кінцем виграв? — не відставав я.

— Просто не щастить нам! Весь час висіли на їхніх воротах, а вигralи вони: чотири — один...

— Видно, здорово ми грали!

— Коли не бачив, то мовчи! Баса — справжній диригент! Стравинський, та й годі! — захоплено вигукнув Картлос і глянув на хлопців, що зібралися навколо нас.

¹ Пеламуші — густий кисіль з виноградного соку та борошна.

— Знайшов з ким розмовляти! — не втерпів Елгуджа, відсунув мене й сів між Картлосом і мною.

Хлопці засміялися.

— Щоб мати його заридала, хто скаже, що футбол — це спорт! — заявив Картлос.

— А що ж це таке? — спитав я.

— Це справжнє мистецтво! — відповів Гогія.

— А хто ж тоді Бетховен? — узяв мене сумнів.

— Згодься, кацо, що в своїй справі Басо — це і Бетхозен, і Карузо.

— В якій справі?

— А в такій, як спорт! — утер мені носа Гогія.

— Отже, футбол — це все-таки спорт! — піймав я його на слові.

— Спорт — це твої немічні вірші! — відрубав Картлос.

Задоволені слухачі заплодували Картлосові. Якби я був упевнений у своїх віршах, то можна було б посперечатися, але я не міг покластися на них, а тому визнав за краще замовкнути.

— Заткнув пельку? — спитав мене Елгуджа.

— Заткнув! — сказав я і затиснув рота рукою.

— З'ясували: футбол — це мистецтво! — зробив висновок Гогія і лягнув мене по плечу.

— Авжеж, батоно! Баса — це Бетховен, Авто — Моцарт, Гагнідзе — Сервантес, Хочолава — Толстой, Марганія — Марк Твен і Калоев — Пушкін. Авжеж, батоно!..

— Не пропусти, ради бога, Мікеланджело! — попросив мене Нодар Двалі, якого ми прозвали Гапоном.

Усі засміялися.

— Гапоне, розкажи, що нового на світі! — попросив Гогія Де-метрадзе.

— Учора «Голос Америки» передавав, що сік іспанської мурашки допомагає проти полісіння, — не сплехував Гапон.

— А в нас, щоб мати його заридала, навіть мурашки нікуди не годяться! — провів Гогія рукою по лисині.

— У чому річ? — спитав Карло, що підійшов до нас з велико-оким, кирпатим і веснянкуватим хлопчиною.

— Привіт, Карло! Чий це хлопець? — спитав я.

— Мій небіж.

— Як тебе звати, бічо?

— Гія?

— Молодець!

— Вірш знаєш? — спитав Картлос.

— Знаю!

— Ану, розкажи!

— Не хочу! — сказав хлопчик і потяг дядька за рукав — мовляв, ходімо.

— Сідай, куди тобі йти! — ляснув його по голові дядько.

Хлопчик сів.

— Сьогодні я водив його до лікаря! — сказав Карло.

— Що, хворіє? — спитав я.

— Чого йому хворіти? Здоровий, як лось!

— А чого ж до лікаря?

— Можна збожеволіти, кацо, це ж вундеркінд! Ділить, множить, додає й віднімає будь-які числа!

— Та невже? — здивувався Гапон.

— Гіє, скільки тричі по три? — спитав дядько.

— Дев'ять! — не змигнувши оком, відповів хлопчик.

— Ва-а! — здивувалися ми.

— Від одинадцяти відняти два?

— Дев'ять!

— До п'яти додати чотири?

— Дев'ять!

— Від тисячі семисот дванадцяти відняти тисячу сімсот три?

— Дев'ять!

— Ва-а! — вихопилося у нас від подиву.

Дитина наче злетіла на крильцях з божих колін, і їй бракувало лише ореолу навкруг голови.

— Від двох тисяч відняти тисячу дев'ятсот дев'яносто один? — не відставав дядько.

— Дев'ять! — охоче відповідав хлопчик.

— Ва-а! — вигукнули ми.

— Стривай лишень! Тепер питаю я! — сказав Гапон.

— Він не терпить чужих запитань! — викрутився дядько.

— Один приклад — і все! — не здавався Гапон.

— Іди пограйся, Гіє! — знову ляснув його по голові дядько.

— По голові не бий, щоб з ним чого не сталося! — злякався

Картлос.

— До двох додати чотири — скільки це буде? — не дав йому втекти Гапон.

— Дев'ять! — заморгав очима малий геній.

Хлопці загаласували. Я аж качався від сміху.

— Все зрозуміло! — сказав Гапон.

— Його й справді треба було повести до лікаря! — сказав Картлос.

— Скільки тобі років, бічо? — спитав я, перевівши дух.

— Дев'ять! — сказав хлопчик і побіг.

— Уперше бачу, щоб небіж був такий схожий на дядька! — розчулився Елгуджа.

— Кретине, а ти в його віці умів лічити до дев'яти? — накинувся Карло на Елгуджу.

— Ну добре. Що сказав лікар? — спитав Картлос.

— Щоб подбали про дитину.

— Отож і подбайте, поки не пізно! — попросив Гогія Деметрадзе.

— Смієшся? — спитав Карло.

— Чого б же я сміявся? — сказав Гогія. — Який мені клопіт? Хай журиться Мухелішвілі! ¹ Коли ваш хлопець і далі робитиме такі успіхи в лічбі, то через два роки наш президент залишиться без роботи! — сказав Гогія.

Хлопці давилися сміхом. Карло якийсь час не зводив з нас очей, потім повернувся й пішов у той бік, куди побігло хлоп'я.

— Піди з ним, Темо, а то прибіє дитину! — попросив мене Картлос.

Я встав і пішов до павільйону. Карла та його небожа Ейнштейна ніде не було. Біля однієї лави я зупинився. Два діди грали в шахи. Я подивився на шахівницю. Лисому, що грав білими, залишалось три ходи до мата. Його супротивник — рудастий дядько — стискав долонями скроні й мружив очі. Видно, ходити мали білі, але ніяк не зважувалися. Стояв я довго, а білі й не збиралися робити хід.

— Ти що, образився? — спитав рудастий.

— Чого б це? — здивувався лисий.

— Чому ж не граєш?

— Хіба мій хід?

— А чий же?

— Так би й сказав!

— Казання мало, треба грати!

— Ось так, батоно. Вже утратив королеву, не спіймаєш ти Арсени, — проспівали білі, посуваючи вперед пішака.

— Шах!.. Дострибався ти у мене — я, голубчику, Арсена! — проспівали у відповідь чорні.

— Руки я не прийняв! — повернули хід білі.

— Грай знову, батоно! — попросили чорні.

Білі зіграли конем.

— Кінь так не ходить! — поправили хід чорні.

— Тоді я граю так! — сказали білі й посунули того самого пішака.

— Шах!

— Хід був не мій, а твій! — вдалися білі до інтриги.

¹ Мухелішвілі — Ніколоз Мухелішвілі (1891—1976) — видатний математик і механік, з 1941 року президент Академії наук Грузинської РСР.

— Гаразд, батоно! — не піддалися чорні.

— Грай!

— Шах!

— Переставте короля, і він більше не шахне! — підказав я лисому.

— Иди собі, синку, це не твоє діло! — сказав повчально рудастий.

А й справді, чого я втручаюся у гру? Але йти звідси не хотілося, і я сів тут же на лаву. Діди розпочали нову партію. поки вони робили перші традиційні ходи, я знову почав розглядати громадян. Навпроти мене на лаві впівоберта сиділа дівчина. Заклавши ногу на ногу і правою рукою спираючись на спинку лави, вона дуже уважно читала книжку, яку тримала на долоні лівої руки так, щоб на неї падало тьмяне світло лампочки. У дівчини були гарні засмаглі ноги. Сукня на ній короткувата й не закривала колін. Чорне волосся спадало їй на щоки, і її обличчя я не бачив.

— Усе, все! Хід зроблено!

— Руки я не прийняв!

— Хід зроблено!

— Кажу ж тобі, не прийняв! — галасували мої діди.

Дівчина повернулася до нас обличчям. Повернулася — і від несподіванки в мене обірвалося серце: переді мною сиділа Лія! Коли діди заспокоїлись, вона відвернулася. Через якийсь час знову пильно глянула на мене й знов схилила голову, — мабуть, думала, де ж вона бачила мене. Потім вона ще раз зиркнула на мене й поринула в читання.

Боже, невже вона не впізнала мене? Чому ж так дивилась на мене? А якщо впізнала, чому продовжує читати книжку?.. Впізнала? Ні, ні, не впізнала! Вона читала, як і перше, сидячи на лаві впівоберта, і волосся так само спадало на щоки. Читала довго-довго. Я чув, як билось у мене в грудях серце. Ось трохи заспокоюсь і підійду до неї... Зараз, серце заспокоїться, і підійду. Вже заспокоїлось... Та тільки я зібрався встати, як серце забилося ще дужче. Я не зводжу очей з Лії... Лія, Батумі, «Інтурист», кафе, стрижений, Гуліко, Лія, Лія, Гуліко... Все змішалось. Я все дивлюся на Лію. Вона читає книжку в Кіровському парку. Мабуть, не впізнала мене! Не впізнала, не впізнала... І раптом я зрозумів, що Лія впізнала мене і що вона не читає. Скільки вже дивлюся на неї, а вона ні разу не перегорнула сторінки. Треба підійти до неї, підійти, підійти... І я підійшов.

— Здрастуй, Ліє! — промовив я і сів на край лави так, щоб можна було дивитися їй в обличчя.

Лія підвела голову й поправила пасмо волосся.

— Пробачте...— почала вона. Мабуть, хотіла сказати: «Я вас не знаю».

— Я Темурі,— перебив я її,— Темурі! Пам'ятаєте Батумі? Позаторік...

— Пам'ятаю,— сказала Лія і згорнула книжку.

— Так ось я Темурі... Може, пригадуєте, отой, що вас... Що серед ночі приходив до вашого номера...

— Пам'ятаю...— сказала Лія і знову розгорнула книжку.

— Як живе, Ліє? — спитав я, щоб не почала вона читати.

— Дякую, нічого...

— Просто дивно... По приїзді з Батумі я все шукав вас, шукав...

— Справді? — спитала Лія і всміхнулася так, як усміхаються обманщикам.

— Присягаюся матір'ю, я шукав вас, шукав і ніде не міг знайти...

— Мабуть, погано шукали! — сказала Лія і знов згорнула книжку.

— Ні, я добре шукав, присягаюся матір'ю! А от сьогодні зовсім не шукав — і знайшов!

— Ну й що? — спитала Лія.

— Нічого... Зрадів...

— Дуже приємно.

— А ви?.. Ви не шукали мене, Ліє? — спитав я.

— Ні.

— Чому?

— Тому що я вас не губила...

— А я шукав...

— Чого вам треба від мене, Темурі? — спитала раптом Лія і встала.

Такої відповіді я не чекав і розгубився.

— Нічого... Просто так... Ми ж давні знайомі... Побачив вас і зрадів...

— Я теж зраділа. Дякую за увагу... До побачення! — І Лія хотіла йти.

— Ліє, якщо ви зараз підете, я збожеволю! — сказав я так щиро, що очі в Лії розширились.— Дуже прошу вас, Ліє, побудьте ще трохи!

— Пізно вже...— промовила Лія, і я помітив, що вона вагається.

— Трошки, зовсім трошки, Ліє...

Лія сіла. Сів і я. Ми довго мовчали. Я сидів перед Лією, дивився на її розсипане на щоках чорне, як смола, волосся, на коралові уста, довгі вії, тонкі й дуже довгі, худі пальці, що лежали

на книжці, повні, тугі груди, чув її рівне дихання, і мені раптом так захотілось обійняти цю гарну, чарівну дівчину, як хочеться людині, що вмирає в пустелі від спраги, припасти до джерела й пити, пити, аж поки не захлиньється. Я підвівся. Підвелась і Лія. Вона дивилась мені в очі.

— Ходімо! — сказав я, щоб не зробити якоїсь дурниці.

Лія мовчки рушила до виходу. Я пішов поруч з нею. Ми ви-йшли з Кіровського парку. Біля Верійського базару перегнули вулицю Леніна й почали підніматися вгору вулицею Белінського.

— Ліє, дозвольте провести вас! — попросив я, аби не мовчати.

Лія тільки всміхнулася.

— Тоді я, мабуть, завдав вам багато неприємностей...— про-довжив я розмову.

— Коли?

— Ну, коли говорив про того стриженого хлопця!

— Авто?

— Не пам'ятаю, як його звать...

— На морі була з вами дівчина. Хто вона? — спитала раптом Лія.

— Дівчина? Просто так... Наша товаришка, університетська товаришка.

— А вона казала, що ви її чоловік...

— Мабуть, жартувала. Я не пам'ятаю... Справді казала? — здивувався я.

— Не пам'ятаєте?

— Ні.

Лія замовкла.

— Тоді я вам, мабуть, завдав багато неприємностей...— почав я спочатку.

— Ні. Я поїхала на другий же день після вашого від'їзду.

— Та дівчина, Гуліко, зовсім не моя дружина... І ніколи не була дружиною...— чомусь почав я виправдуватись і сам же за-соромився.

— Славна дівчина! — сказала Лія.

— Що ви читаете? — перевів я розмову на інше.

Лія простягла мені книжку. «Один серед людоїдів», — прочи-тав я.

— О, я знаю цю книжку! В дитинстві мені її читала мати. Пам'ятаю, як сон... «Я розпитую всіх, чи не треба матроса на корабель, що йде до Нової Зеландії. Там чекає мене моя Ешу...» Здається, так вона закінчується?

Лія взяла у мене книжку й розгорнула її на останній сторінці.

— «Там чекає мене моя Ешу...» — прочитала вона.— І справді так закінчується,— промовила Лія і всміхнулася.

— А вождя звали Емай, еге?

— Емай...— кивнула головою Лія.

— Ті книжки, що їх мені в дитинстві читала мати, я знаю напам'ять. От якби так запам'ятовувались лекції! — сказав я.

Лія засміялася.

Коли ми проходили повз торне¹, вінуло такими пахощами хліба, що в мене запаморочилась голова.

— Ух, як пахне! — вихопилося в Лії.

— Одну хвилинку! — попросив я і кинувся в двір.

Двері були засунуті на засув. Я постукав. Ніхто не відповів. Я постукав удруге. Двері прочинились, і висунулася чиясь спітніла голова.

— Хочу хліба, дядьку! — сказав я.

— Немає хліба! — відрубав дядько і перед носом зачинив двері.

Я постукав знову. Двері знов відчинилися.

— Сказано ж тобі, немає хліба!

— Тільки одну хлібину, дядьку! На вулиці мене чекає голодна людина! — попросив я.

— Голодних на світі багато, кацо! Якщо я так роздаватиму хліб, хто ж потім годуватиме мою сім'ю? Може, ти? — спитав він.

— Не відмов, шені чиріме, дай одну хлібину!

— А маєш п'ять карбованців?

— Тільки три.

— Хлібин на три карбованці не печемо!

— Вибери найменшу!

— Чий ти такий мудрий, кацо? — здивувався пекар.

Потім він зачинив двері, а через хвилину знову відчинив їх і простягнув мені круглу, рум'яну, ще гарячу хлібину:

— На і йди собі!

Я дав йому троячку і взяв хліб.

— Спасибі, дядечку! — подякував я.

— Нема за що! — відповів пекар.

Я вибіг на вулицю. Під акацією, де я залишив Лію, нікого не було. Я оглянувся. На вулиці — нікогісінько.

— Ліє! — покликав я.

Ніхто не відгукнувся. Угорі, майже в кінці вулиці Белінського, хтось маячів. Я щодуху кинувся навздогін.

— Ліє! — гукнув я, насилу переводячи дух.

Дівчина оглянулася. То була не Лія. У мене обірвалося щось у грудях, серце стиснулося, і так запекло коло нього, наче

---

¹ Торне — напівзакопана в землю циліндрична череп'яна піч, в якій випікають грузинський хліб, розпліскуючи його на вертикальних стінках.

влили туди окропу... Зникла — і спробуй тепер знайти її!.. Чому ж?.. Мабуть, їй було неприємно зустрітися зі мною. Але ж я нічого поганого їй не сказав. А може, не хотіла, щоб хтось побачив її зі мною. Може, й так... І знов запекло коло серця. Я опустився на тротуар і притиснув до грудей гарячий хліб з торне...

«Боже, насилу знайшов її і так безглуздо загубив!»

«Загубив? Ти ж ніколи її не шукав!»

«Як це не шукав? Весь час я шукав! Цілих два роки!»

«Жодного дня не шукав!»

«А чому ж я так зрадив, коли побачив її?»

«Кожен зрадіє, побачивши таку дівчину!»

«Так, як я, мабуть, ніхто! Як безглуздо я загубив її!..»

«Ще знайдеш, якщо захочеш...»

«Де знайду? Де?»

Хліб зігрів мені груди, і щось у мені тануло, тануло й приємно вливалось в жили. Я відломив підсмажену шкуринку й почав жувати.

«Як безглуздо я втратив її! Ідіот, та й годі! Де й коли я її знайду?»

Я встав і пішов униз вулицею Леніна.

На біса був мені потрібен цей клятий хліб?

Я дійшов до Верійського базару. На розі вулиць Леніна та Мелікішвілі кілька чоловік чекали трамвая. Іти пішки мені не хотілось, і я приєднався до них. На зупинці стояли двоє чоловіків і вродлива, трохи повнувата білява жінка років тридцяти. В руці вона тримала важку сумку. Рукава шерстяного костюмчика витерті. Брови вищипані в ниточку. На обличчі косметика. У рисах його є щось вульгарне, а так вона вродлива. Коли я став поруч, жінка подивилася на мене так, як дивляться на кишенькових злодіїв обережні пасажири. Мені було незручно, і я відвів очі набік. І аж тепер я помітив, що притискую до грудей хлібину й уплітаю її за обидві щоки. Я мерщій проковтнув шматок, узяв хліб під пахву і глянув на жінку. Вона пирснула сміхом і відвернулася. Засміявся і я.

— Смачний? — спитала вона.

— Страшенно! Хочете покуштувати? — спитав я і відломив її краєць.

— Ні, дякую!

— Далеко живете? — спитав я знову.

— Не дуже.

— Я теж живу близько.

— Цілу годину чекаю трамвая, а його все нема... За цей час десять разів дійшла б пішки!.. — сказала жінка.

— То, може, підемо пішки? — набрався я зухвальства.

— Та якби ж не ця сумка... — зробила жінка трагічну міну й нахмурила брови.

— Сумку понесу я!

— Ні, ні, що ви!

— А що ж?

— Хіба можна?

— Давайте, давайте!

— Ні, я сама! — почала вона водити сумкою. Нарешті я схопив її, і виявилось, що вона не дуже й важка.

У кінці вулиці Зв'язківців ми зайшли в залізні ворота і опинилися в невеличкому дворіку. Серед подвір'я булькотів обкручений дротом водопровідний кран. На мотузках сушилася білизна та простирала. Діставши ключ, жінка підійшла до завішених білою марлею і оббитих залізною сіткою дверей, що виходили прямо на подвір'я, відімкнула їх, увійшла до кімнати й засвітила світло.

— Заходь! — поклікала вона мене.

Я зайшов і поклав сумку в малесенькій скляній галерії, поряд з гасницею.

— Сідай! — сказала вона, поправляючи рожеву подушку на тахті.

Я сів.

Кімната була невелика, приблизно п'ятнадцять-шістнадцять метрів. Крім покритої килимом тахти, на якій я сидів, тут стояло ліжко, застелене зеленою ковдрою, круглий стіл, чотири стільці, книжкова шафа та дзеркальний шифоньер. Оце й усе.

Жінка відчинила шифоньер, дістала халат у рожеве листя, стала перед дзеркалом і, не соромлячись мене, почала скидати жакет, потім спідницю. Вона була пружна й сильна, мала мармурово-біле тіло, круглі плечі й високі груди. Мені сперло дух. Я відвернувся. Жінка одягнула халат і сіла до столу.

— Може, повечереємо? — спитала вона.

Я поклав на стіл хлібину, яку й досі тримав у руках. Жінка вийшла на галерею і принесла трохи сиру, рибні консерви та півпляшки горілки.

— Ну, сідай! — сказала вона.

Я встав з тахти і сів до столу. Жінка налила горілки.

— Випіймо за наше здоров'я. Спасибі, що провів... Мене звуть Лідою. А тебе? — спитала вона й цокнулась зі мною.

— Мене звуть Темурі. Будь здорова! За наше знайомство!

— За знайомство!

Ми випили.

— Це мій чоловік. Загинув на війні...— промовила вона, показавши очима на портрет, що висів на стіні. Звідти усміхався молодий, беззусий хлопець.

— Я думав — син! — сказав я й поставив склянку.

— Чоловік... Тобі скільки років?

— Двадцять два.

— А йому було двадцять три,— промовила Ліда й знову налила собі й мені.

— Я підумав...— сказав я, встаючи.

— Стривай. Цю пляшку доп'ємо,— сказала вона.

Я сів.

— Ще раз за нас!

— За нас!

Було налито і по третій.

— За нас!

— Лідо, можна сісти поруч з тобою? — спитав я, і кімната захиталася, мов п'яна, а в скронях застукали молотки.

— Можна,— дозволила Ліда і, всміхаючись, заплющила очі.

Я пересів до неї і поклав руку їй на коліна. Ліда нічого не сказала, не розплющила очей і не згасила усмішки. Тільки потерла долонями скроні й завмерла. Тоді я обійняв її за плечі, пригорнув до себе й поцілував — спершу під вухом, потім біля шиї і завмер. Тіло її мало якийсь досі не знайомий мені, незбагненний і дивовижний запах — запах землі, сонця, крові, поту, моря, хліба, всього, що називається щастям і життям,— усього разом.

— Лідо, генацвале...— шепотів я.— Дозволь мені зостатися з тобою...

Вона мовчала.

— Я зостануся, Лідо, моя мила, кохана Лідо...

Ліда подивилася на мене широко розкритими очима й раптом устала. Устав і я.

— Зоставайся! — сказала вона.

Кімната знову захиталася, потім закружляла, і все стало догори ногами... Коли я опам'ятався, в кімнаті було темно. Ліда лежала в ліжку й дивилася на мене.

— Іди до мене! — покликала вона.

Я не зрушився з місця.

— Іди до мене! — повторила Ліда. Голос її долинав з якоїсь казки.— Іди! Йди! Йди! — віддавався у моїх скронях, у вухах той голос із казки. І я вступив до казкового царства...

То був величезний, дрімучий ліс. Могутні сосни, берези, буки, дуби, ялини та самшити тяглися до неба, до сонця і потопали у смарагді й золоті. Я стояв посеред лісу босий, і хвоя колола мені підшви. Здійнявши руки догори, я дивився на проміння, що тануло в листі, і розмовляв з богом.

— Еге-ге-ге... Всевишній боже! О всевишній боже!..

Я вдихав небо, кулався в промінні, уростав корінням у землю і був високий, сильний і щасливий, як і цей ліс.

— Еге-ге-ге, боже!... Всевишній боже, дякую тобі!.. О боже, всемогучий боже!..

Потім проміння раптом обернулося на полум'я, язики його шугнули вгору, і зайнялося небо, зайнявся ліс. Усе зайнялося, і не стало повітря, не стало чим дихати... О боже!.. Допоможи мені, горю!.. Я стояв і горів так само, як і сосна переді мною, як і хвоя під моїми ногами.

— Боже всевишній, допоможи-и-и!..

Потім я виривав величезні дуби й буки, берези й сосни, виривав з корінням, ламав їх об коліно, трошив і рвав усе навкруг себе й кидав на землю, кликав бога, але порятунку не було, і я, ридаючи, припав до землі.

І тоді бог зглянувся на моє благання... Пішов дощ, напрочуд теплий і ласкавий дощ. Він припускав щораз більший. Невдовзі погас вогонь — і заклубочилася пара, чиста й солодка, як молоко. Я тримався за мокру землю, немов за життя, і вона трималася за мене, її надію, і ми всі трое плакали — я, небо і земля... І земля, мов жива, шепотіла мені:

— Темурі, радосте моя, Темурі, сонце моє, життя моє...

Потім усе зробилося фіалкове.

Мене, грудну дитину, в лісі загубила мати. Велика, сіра вовчиця знайшла мене, підійшла до мене, обнюхала, задерла голову й завила. Прибігли вовчята. Вони теж обнюхали мене й завили. Потім вовчиця лягла на бік і почала годувати вовчят. Мені захотілося їсти. Я підповз до вовчиці, розштовхав вовчят і взяв у рот мокрий сосок. Вовчиця не загарчала. Вона вп'ялася в мене очима й завмерла. Я не випускав з рота соска і дивувався, що молоко не тепле й смачне, як материнське, а кисле й солоне. Потім я звик до нього, і воно здалося мені дуже смачним. Коли я підріс, вовчиця, моя мати, водила мене разом з моїми братами та сестрами на полювання. Я не знав, скільки в мене братів та сестер, бо не вмів лічити, але було їх багато... А коли

я став більший і сильніший за них, вовки прозвали мене Мауглі. Я не розумів, що означає це слово, та знав, що так звучить мене і нікого іншого. Згодом я навчився вити по-вовчому і полюбив вовчицю — свою матір. Потім я став зовсім великий, і коли одного разу, вийшовши з лісу, побачив у селі людей, що, як і я, ходили на двох ногах, мені захотілося бути з ними. І ще раз я побачив їх у лісі — вони сиділи навкруг вогнища. Я підійшов зовсім близько й довго дивився на них. І чим довше дивився, тим більше хотілось мені бути з ними. Але тоді я не наважився пристати до них. Я побіг до матері й усе їй розповів.

— Мамо, я бачив сьогодні людей зовсім близько.

— Я знала, Мауглі, що втрачу тебе... І зрозуміла це тоді, коли ти не злякався вогню. Ми, вовки, вогню, дуже боїмося...

— Я повинен піти до них, мамо! Вони з моєї зграї...

— Не йди, будь з нами, синку...

— Серце моє більше тягнеться до них... Я повинен піти! — сказав я, встаючи.

— Не йди, не йди!.. — завили, біжачи за мною, мої брати та сестри.

— Не йди-и-и! — не відставала від мене й мати.

І все-таки я пішов.

. . . . .

— Темо, Темурі, вставай і йди!.. Іди, Темурі, вже розвидняється! Коли б сусіди не побачили... — будила мене Ліда.

Я швидко встав і одягнувся.

— А ти не встаєш? — спитав я Ліду.

— Ні. Сьогодні я на нічний зміні.

— На нічний зміні? А де ти працюєш? — спитав я.

— На шовкоткацькій фабриці.

— Що ти там робиш?

— Квашу капусту! — засміялася Ліда.

— Лідо, можна мені приходити до тебе? — спитав я і сів на ліжку.

— Коли скучиш за мною... Та я тобі не раджу... Не варто... Це було як сон... — промовила Ліда.

— Скучу! — сказав я щиро.

Ліда засміялася:

— Побачимо. Та краще не треба... Поїж ось хліба, що лишився, і йди...

— Ет! Через цей хліб я прогавив дівчину, яку шукав два роки й насилу знайшов...

Я сів до столу. У плящі було ще трохи горілки.

— Яку дівчину? — поцікавилась Ліда.

— Лію. Я познайомився з нею в Батумі і бачився з нею лише один день... Потім два роки шукав її. А вчора зустрів у Кіровському парку і, проводжаючи її, вступив до пекаря, що на Белінського, купити хліба. Вийшов, а її й сліду нема...

— Втекла? — засміялася Ліда.

— Втекла... І все через цей хліб!..

— Виходить, правильно сказано: «Не самим хлібом...»

— Що, що?

— «Він же, озвавшись, сказав: «Писано: не самим хлібом житиме чоловік, а кожним словом, що виходить із уст божих», — проспівала Ліда.

— Де це сказано?

— В евангелії.

— А ще що там сказано? — спитав я між іншим і налив собі горілки.

— Що ще? — Ліда заплющила очі. — Зараз пригадаю. Ще сказано: «Я ж вам глаголю: хто розведеться з жінкою своєю, хіба що за перелюб, доводить її до перелюбу; й хто ожениється з розвідкою, чинить перелюб».

Я здивовано слухав Ліду. Вона розплющила очі й, помітивши мій подив, усміхнулася.

— Що, не читав евангелія? — спитала вона.

— Ні, — відповів я.

— Он лежить на полиці. Третя книжка знизу, в синій оправі. Написано: «Новий завіт». Прочитай, згодиться, — сказала вона.

Я встав, узяв з полиці книжку й розгорнув її.

— Вдома прочитаєш. А тепер іди.

— Дякую, Лідо. Коли прочитаю, принесу, — сказав я.

— Не треба, хай буде в тебе. Я знаю все напам'ять.

Я знову підійшов до ліжка, нагнувся й поцілував Ліду в щоку.

— Дякую, Лідо.

— Нема за що...

— Ти хороша жінка, Лідо, дуже хороша!

— Не знаю, Темо... — знизала плечима Ліда.

— До побачення!

— До побачення!

Я вийшов з кімнати й легенько причинив за собою двері.

Тбілісі плавав у молочному тумані. Здалеку долинав скрегіт коліс ранкових трамваїв та басовитий перегук заводських гудків. Місто блимало тьмяними лампочками, продирало очі, потягалось і починало ворухитися, мов величезна отара овець, що паслась цілу ніч на березі Кури.

ЧОМ МЕНЕ ПОКИНУВ ЄСИ?

Мати відчинила мені двері. Плечі її обвивала біла шаль, а сама вона була бліда.

— Де ти, синку, пропадав? Я вже сама не своя...— дорікнула вона, заходячи зі мною до кімнати.

— Був у Гурама,— сказав я неправду.

— Чого ж не попередив мене, синку? Тим паче в такий час...

— Який час, мамо? — спитав я, дивуючись.

— Ти нічого не знаєш? — здивувалася мати ще більше, ніж я.

— А що сталося?

— Пропали ми, синку! Сталіна розбив параліч! — промовила мати й ні жива ні мертва сіла до столу.

— Ти збожеволіла?! — не повірив я. У мене мороз пішов поза спиною.

— Еге ж, збожеволіла, синку... По радіо передали. У Сталіна крововилив...

— Що ще?

— Чого ще більше? Кажуть, у дуже тяжкому стані... Пропали ми, синку...

— Цього не може бути, мамо! — сказав я, надіваючи плаща.

— Я хвора, не покидай мене, нікуди не йди!.. Я дуже хвора, синку, дуже!..

На матері не було лиця. На очах у неї брилилися дві великі сльози.

Мені хотілося збагнути, що переживала моя мати, що турбувало її, що завдавало їй болю, чого вона боялася і що оплакувала, але не міг і, мабуть, ніколи в своєму житті не зможу збагнути й пояснити причини сліз цієї щонайдобрішої, заляканої, перейнятої жахом маленької сивої жінки у той страшний для неї день...

— Не йди нікуди, синку, побудь удома!.. Мені погано... Заклинаю тебе...— знову заблагала мене мати й силоміць посадила на стілець.

— Що з тобою, мамо?.. Я тільки забіжу до Гурама, загляну в університет, побачу, що там робиться, і повернусь. Заспокойся, мамо, лаж. Я дуже скоро повернусь...— Я обійняв її за плечі, поцілував, приголубив, і вона начебто трохи заспокоїлась.

— Іди, тільки повертайся швидше! — все-таки відпустила мене мати.

Але у дверях вона наздогнала мене.

— Синку!

— Що, мамо?

— Ти не кажи, синку...

— Чого, мамо?

— Не кажи, синку, що Сталіна розбив параліч.

— А чому, мамо? Коли про це передало радіо, то, мабуть, знає вже весь світ!

— Дарма! Хай говорить радіо, а ти не кажи, синку! Якщо любиш свою матір, не кажи! — Вона схопила мою руку й притисла до грудей.

— Добре, мамо...— пообіцяв я і стрімголов кинувся сходами вниз.

* * *

Студенти й аспіранти, лектори й професори, сторожі й прибиральниці, комуністи, комсомольці й безпартійні стояли без головних уборів, з опущеними руками. Спорожнілі аудиторії, кафедри, лабораторії, деканати, кабінети, бібліотеки та читальні зали схожі були на села й міста, що їх покинули всі жителі, рятуючись від чорної чуми.

Того дня й тієї ночі і ще цілий день і цілу ніч університет скидався на величезний, повитий сумом і жахом храм, в якому сотні уклінних молільників заплаканими, повними благання очима дивилися на почеплений на сцені клубу репродуктор, що через кожні дві години повідомляв про страхітливий процес затемнення сонця...

* * *

Серед ночі я почув дивний шум і підвів голову. Мати металася на ліжку, стогнала й бурмотіла щось незрозуміле. Я схопився й підбіг до неї.

— Мамо! Що сталося, мамо? — Я подумав, що їй щось приснилося.

— Сорочку, сорочку! — простогнала вона, втупивши в мене безтямні очі.

— Яку сорочку, мамо?

— Білу, білу сорочку!

— Навіщо тобі сорочка, мамо?

— Принеси мені білу сорочку... Я вмираю...

— Мамо! — закричав я і струснув її.

— Голова, голова розвалюється... Дай мені, синку, сорочку...

Білу сорочку...

Я кинувся до шафи й приніс сорочку.

— Вийди...— сказала мати.

Я здогадався, що вона хоче переодягнути сорочку, і вийшов з кімнати, а потім кинувся до сусідських дверей.

— Еліко! Еліко!

Ніхто не відповів.

— Еліко-о! — закричав я й почав стукати в двері.

І знову ніхто не відповів. Видно, не було нікого вдома. Я повернувся до себе. Мати лежала горілиць, дивилася широко розкритими очима на стелю й важко дихала. По її скронях котилися сльози.

— Мамо!

— Цього... не уникнути... нікому... Сорочку... Надінь на мене... Я не можу звести голови...

Я допоміг їй надіти сорочку.

— Так краще... Біла сорочка... Біла весняна сорочка...

— Що ти говориш, мамо?

Мати всміхнулася.

— Ще хвилину... мить, і все закінчиться... Не бійся, синку...

— Мамо, мамусю! Не губи мене! Я зараз збігаю по лікаря! — заплакав я.

— Не кидай мене!... — покрутила головою мати.

— Що у тебе болить, мамо? Скажи, чого тобі хочеться, матусю?..

— Мій великий, мій розумний хлопчику... Нічого більше не хочеться твоєї матері... Тільки вмерти на твоїх руках...

— Не говори так, мамо! Не губи мене, чуєш? Не губи, а то я заподію собі смерть!

— Умираю, синку...

— Вмираєш?.. Тепер? Коли нарешті звук до тебе? Коли нарешті знайшов тебе?.. Що ж це таке, мамо?! — заридав я і припав до її грудей.

— Засвіти світло, синку... — попросила мати й погладила мене по голові.

Я встав і ввімкнув світло.

— Сій там... — сказала мати.

Я зупинився біля дверей. Мати довго-довго дивилась на мене, потім заплаушила очі. Коли вона розплющила їх, я все ще стояв біля дверей. Мати показала очима, щоб я підійшов до неї. Я ступав повільно. Вона дивилася на мене пильно, незмигнуто. Я підійшов до неї, опустився на коліна й приклав долоні до її щік. Обличчя палало вогнем.

— Матусю!.. Що з тобою, матусю?.. — знову заридав я.

Мати заплаушила очі.

— Я бачу тебе, як наяву... Таким ти проведеш мене... Таким

залишишся для мене... Дякую тобі, боже... дякую...— Раптом вона знову заметалася.— Сорочку!.. Дай білу сорочку...

— Вона ж на тобі, мамо...

— Темурі, мій Темурі, маленький хлопчику...

— Мамо, шені чиріме! Не губи мене, мамо!.. Що ж я робитиму один, без тебе?..— плакав я.

— Який він виріс, мій хлопчик... Мужчина, справжній мужчина...

— Мамо, пожалій мене, не вмирай! Як тобі не соромно, мамо?!

— Будь здоровий, синку... Сонце твоє, і море твоє, і весь світ твій...

— Мамо!..

— Хто кривдить мого маленького Темурі?.. Хто сміє кривдити?..— Мати обома руками обійняла мене за шию й поцілувала міцно-міцно, потім не так міцно, потім цілувала все кволіше й кволіше, а наостанку лише доторкнулася до щоки гарячими, як вогонь, устами. І ось уже тільки шепотіла мені на вухо:— Ще хвилинка... Ще мить... Боже... де ти, боже?.. Ти весь спітнів, синку... Багато бігав... Не роздягайся, а то простудишся... Більше не ходи на подвір'я... Я йду... До мого приходу слухайся бабусю...

— Мамо, не йди!.. Шені чиріме! Мамо! Розплющ очі, мамо! Розплющ, розплющ, розплющ!..

Мати заперечливо покрутила головою, руки її зісковзнули з моєї шиї й безсило впали на ліжку.

— Ма-а-амо-о-о!

— Слава богу, кінець...

У неї затремтіло підборіддя, з очей викотилися дві великі сльози, і вона упокоїлася.

. . . . .

Я вийшов на галерею й розчинив усі вікна. Холодне повітря вдерлося знадвору, висушило сльози й обпекло щоки. По Варазісхеві стелився туман. Тбілісі спав глибоким досвітнім сном. Ледь-ледь ворушилися голі акації. З того боку, де Мтацмінда, в жодному будинку не світилося. Тільки ген далеко, в Семеновському селищі, світилось одне-єдине вікно. Небо засіялося зорями, і маленька лампочка в тому вікні була схожа на зорю чийогось щастя, яка впала з безмежно великого неба. Я дуже довго стояв і дивився на той вогник. Хто знає, чому так рано він засвітився? Може, й там хтось склепив навіки очі? Чи, навпаки, щойно вперше розплющив очі... Або ж там весілля— велике й бучне. І мені захотілося гукнути тому вогникові, спитати, що там сталося, чого він горить спозаранку. А може, в тому вікні й не

світиться? Може, то спустилася з неба й шукає мою матір зоря її щастя? І раптом я злякався самоти. Мені невимовно захотілося, щоб уже світало. Захотілося крикнути, щоб задвигтіло небо і весь світ, щоб почула та зірка, що я і мати тут. Але зоря щастя згасла.

Над Тбілісі благословилося на світ.

Я повернувся в кімнату, прикрив матір простиралом і сів до столу. На столі лежало принесене вчора євангеліє. Я навмання розгорнув його й почав читати:

«Коло дев'ятої години покликнув Ісус великим голосом, гласяючи: «Ілі, ілі лама савахтані, те єсть: боже мій, боже мій, чом мене покинув еси?»

...Спливло багато, дуже багато часу. Хтось постукав у двері, потім обережно ступив до кімнати. Я підвів голову. Переді мною стояв Гурам.

— Сталін помер...— прошепотів він.

— Що ти сказав? — спитав я.

— Помер Сталін...

ЛІЯ

— Здрастуй, Ліє!

— Як ти знайшов мене?

— Шукав — ось і знайшов.

— Заходь до кімнати.

Я зайшов і сів на стілець у кутку. Лія, застебнувши верхній гудзик халата, сіла в другому кутку кімнати.

— Як поживаєш, Ліє? — спитав я.

— Дякую, непогано, — відповіла Лія.

— Чому ти втекла того вечора, Ліє?

— Нікуди я не втікала. Чекала тебе, чекала й пішла...— Лія всміхнулася.

— А потім?

— Що потім? Пішла, та й годі.

— Не чекала мене?

— Сьогодні — ні.

— А коли?

— Не знаю...

— А взагалі чекала?

— Ага! — Лія опустила голову.

Мені чомусь захотілося плакати.

— Я довго шукав тебе, Ліє! Шукав день і ніч...

Лія зняла серветку з вази, що стояла на столі. Ваза була повна з горою персиків та інжиру.

— Пригощайся! — сказала вона і знову сіла в кутку.

В кімнаті запало мовчання.

— Не знаю, як мені бути... — промовила Лія через якийсь час.

— І я не знаю, — сказав я їй, щоб приховати ніяковість, дістав цигарку. — Ліє, в мене вмерла мати.

— Знаю... — сказала Лія, і я зовсім не здивувався.

— Ліє, чи немає в тебе горілки? — спитав я раптом.

Лія мовчки підвелася, дістала з буфета кришталеву суру¹ з рожевою горілкою й поставила переді мною. Я налив у склянку, хотів щось сказати, але нічого не придумав і мовчки випив. Лія не зводила з мене очей. Так само випив я і другу. І тільки після третьої заговорив:

— Ліє, ти не знаєш мене. Мабуть, не знаєш навіть, хто я такий... Ось я п'ю горілку, і ти, певно, думаєш, що я п'яниця... Це вперше в житті я п'ю горілку один... А ти не вип'єш?

Лія налила собі й випила.

— Ти славно дівчина, Ліє, — сказав я і знову налив. — Ти не знаєш мене, а я тебе знаю, знаю, як свої п'ять пальців!.. — Я простяг руку й помітив, як вона тремтить. — Не віриш, то й не треба. Ти думаєш, оці два роки я й справді не зустрічав тебе? Я бачив тебе щодня, розмовляв з тобою, слухав тебе. І де тільки ми не бували удвох з тобою! Тисячу разів я говорив тобі те, що кажу тепер... А ти мене зовсім не знаєш... — промовив я і випив.

— Знаю, Темо... — сказала Лія.

— А знаєш, що я тебе кохаю? — спитав я і встав.

— Знаю все, крім цього, — сказала Лія і теж устала.

Я підійшов до неї зовсім близько, заглянув у її великі розумні очі й тремтячою рукою ніжно провів по її щоці.

— Не підходь до мене, Темурі! Дуже прошу тебе... — сказала Лія, відступаючи.

— Ліє, люба моя! Ти ж знаєш, як я кохаю тебе...

— Знаю, Темурі, тільки тепер не підходь... — Вона спиною притислася до стіни.

Я підійшов до неї зовсім близько. Я чув, як билось її серце, як важко й гаряче вона дихала.

— Ліє, моя хороша Ліє!.. — шепотів я.

— Темо, тепер іди! Залиш мене саму, Темурі, благаю тебе!.. Иди!.. — Очі в Лії були повні сліз.

— Саме тепер не проганяй мене, Ліє, — і тоді хоч убий мене!.. — благав я її.

¹ Сура — посудина з довгою вузькою шийкою, в яку наливають воду, вино тощо.

— Гаразд, зостанься, тільки не доторкайся до мене, Темурі! Благаю тебе, милий Темурі: якщо ти мене кохаєш, не доторкайся до мене!

Вона стояла переді мною, як богиня кохання, як безсмертя, і просила мене, Темурі Барамідзе, що від кохання втратив розум, не доторкатися до неї. І я не зважився піти проти її волі. Я повернувся назад і знову сів на своє місце.

Я довго сидів з похиленою головою. Потім Лія підійшла до мене й погладила по голові. Я притис до своєї щоки її гарячу руку й заплушив очі. Лія обережно визволила руку й знов погладила мене.

— Тепер іди, Темурі, і прийдеш завтра, післязавтра — коли захочеш... — промовила вона тихо.

— Ліє, ходімо зі мною! — попросив я.

— Куди, Темурі?

— Одягайся, підемо побродимо по місту.

— Пізно вже, Темурі. Іншим разом...

— Ні, зараз, зараз! Якщо ти мене кохаєш, зараз же одягайся й підемо, Ліє!.. Коли не підеш, я заповідю собі смерть... Ну, що?..

Трохи повагавшись, Лія одяглася, і ми вийшли на вулицю.

Тієї ночі Тбілісі був як чарівний камінь. Цей сьйливий чарівний камінь належав мені, і, що б я не побажав, він геть усе виконував!

* * *

— Здрастуй, дядьку Артавазе!

— Доброго здоров'я!.. Ти хто?

— Темурі!

— Який Темурі?

— Хіба забув, кацо, як три роки тому я приходив до тебе вночі?

— Чомусь не пам'ятаю...

— Ну, коли мати моя повернулася із заслання. Невже не пам'ятаєш?

— Ага, згадав!.. Та як же ти, окаянний, забув мене?

— Як ти живеш, дядьку Артавазе?

— Ет! Старість — не радість. Недобачаю, недочуваю, та й сила вже не та...

— Не журися, дядьку Артавазе! Все буде добре!

— А ти ж як живеш? Хто ця гожа дівчина?

— Це наречена моя, Лія. Привів показати тобі.

— Не міг привести вдень, голубе? Що ж я побачу вночі?.. Так начебто дівчина непогана...

— Ти придивися добре, дядьку Артавазе! Бачиш, яка вона гарна?

— Ти скажи про діло, кацо! Мій гастроном теж гарний, та що в ньому є?!

— Ні, дядьку Артавазе, вона хороша дівчина!

— Дай боже вам щастя!

— Спасибі, дядьку Артавазе!

— А як твоя мати?

— Матері більше немає, дядьку Артавазе...

— Що ти сказав?!

— Її вже немає...

— Царство їй небесне!

— Дякую.

— Важко людині без матері...

— Дуже важко, дядьку Артавазе...

— Засмутив ти мене, кацо...

— Що вдієш, дядьку Артавазе... До побачення!

— Май совість, бічо, не забувай мене! Приходь коли-небудь, порадує старого!

— Прийду, дядьку Артавазе, порадує!

— Закурити немає?

— Чому ж немає? Ось цигарки, а ось сірники. Візьми собі, мені не треба.

— Дякую.

— Бувай здоровий!

— Нехай вам щастить!..

* * *

— Гураме! Гураме! Гура-а-аме!!!

— Ти що, сказився? Чого репетуєш опівночі?

— Спускайся, щось покажу тобі!

— Покажеш завтра! Я спати хочу!

— Спускайся! Все одно не дам заснути!

— А бодай тобі!..

— Спускайся!..

. . . . .

— Знайомся! Це Лія.

— Ва-а-а!

— Здрастуйте, Гураме!

— Здрастуйте, Ліе... Як ви живете?

— Дякую, непогано... А ви?

- Я, мабуть, божеволюю... Ви звідки?
- З дому.
- Ва-а! А тепер куди?
- Додому.
- Присягаюся матір'ю, я збожеволюю!
- Тепер можеш іти спати.
- Хіба тепер заснеш, бічо?!
- Ну, тоді стій і дивися на нас!.. До побачення!
- Стривайте, стривайте! Значить, ви...
- Еге ж, я і Лія кохаємо одне одного.
- Це правда, Ліє?
- ...
- Ва-а-а!!!
- До побачення!
- Я побачу вас завтра?
- Аякже!
- Разом?
- Від сьогодні завжди разом!
- Присягаюся матір'ю, я таки збожеволюю!
- Ну, ми пішли...

* * *

Я прийшов до тебе. Я стою над твоєю могилою — кров і плоть твоя. Стою і плачу, не соромлячись ні Лії, ні тебе. Хай зрозуміє Лія, ким ти була для мене, і стане господинею твоєї могили, бо від сьогодні Лія — це я... Я, твій син, за велику любов твою своїми власними руками викопав тобі могилу, власними руками опустив тебе в неї і власними руками поклав на могилу твою оцей великий камінь. Я, твій син, насилу знайшов тебе і вже ніколи не втрачу, бо це кладовище моє. Зі мною Лія — частина життя, яке ти заповіла мені. Це життя таке велике, що я один не можу його прожити. Тому не ображайся, що я віддав їй частину мого й твого життя.

Я, твій син, твоя кров і плоть, стою опівночі серед могил і не боюся, бо те, чого я найбільше боявся, вже сталося. Це була твоя смерть. А не боячись смерті, я не боюся й життя...

Не страшусь я і того, що з цього кладовища, як і з усіх інших, зроблять парк, великий, чудовий парк. На твоїй могилі росте липа, яку я посадив. Згодом ми з Лією прийдемо сюди разом з нашими дітьми, а ти вже станеш буйною зеленню, затінком і прохолодою. Мої діти гратимуться під твоїми вітами, в твоєму затінку. Може, вони повірізають свої імена на твоїх грудях, та ти не ображайся, мамо! Колись, мабуть, виросте липа і над моєю

та Лііною могилами, розкине свої зелені шати, і з могили кожного з нас постане нове життя, а з усіх кладовищ — парки і безсмертя.

Я стою над твоєю могилою, щасливий і нещасний, винний і безвинний, слабкий і сильний — сильніший за тебе, і я знаю, що це тебе радує.

Розговорився я біля твоєї могили в цю опівнічну годину... Прости мене, коли я сказав щось не гідне тебе, моя мамо!..

НЕ ВБИВАЙ!

Він ледве живий лежав горілиць у під'їзді. Я нагнувся й заглянув йому в очі — вони потемніли. Я взяв його на спину, виніс на третій поверх, опустив біля дверей, порився в його кишенях, знайшов ключі, відпер двері й поклав його на покритій килимом тахті в його кабінеті. Потім розстебнув йому комір, зняв пояс і роззув.

Абібо лежав переді мною. Він умирав. Умирала людина, про смерть якої я мріяв, людина, яка наплювала мені в душу, завдала мені стільки горя. І душа цієї людини тепер була в моїх руках. Тепер я вб'ю його. А втім, він і сам умирає. Я тільки сяду й дивитимусь, як він конає. Може, він хоче пити, і я здаюся йому джерелом? Хай же знає він, що це джерело пересохло для нього!.. Може, він хоче почути людський голос, і слова мої здаються йому божою благодаттю? Хай же знає він, що я німий для нього!.. Може, він хоче сказати мені щось і просить моєї уваги? Хай же знає він, що я глухий для нього!.. Може, він хоче світла, і я здаюся йому сонцем? Хай же знає він, що світити йому я не буду!.. Може, він задихається і чекає від мене живлющого повітря? Ні, ні, для нього я наглухо заб'ю всі вікна, всі квартирки!.. Я — смерть і стою у нього над головою. Я уб'ю його перш, ніж він умре своєю смертю. І Абібо повинен знати про це! Руки в мене тремтіли, в роті пересохло, тисячі молоточків стукали у скронях і вимагали: «Убий його, убий, убий! Ти його смерть, і він повинен знати про це!»

— Абібо! — покликав я і сам злякався свого зміненого голосу.

Абібо розплющив очі і втупився в мене безтямним поглядом.

— Це я, Абібо! — сказав я.

— Допоможи! — попросив він і заплющив очі.

Зараз я встану, зараз... Мені здавалося, що мене ось-ось розіб'є параліч, проте я встав, підійшов до телефону. Набрал 03 і викликав швидко допомогу.

— Води...— прошепотів Абібо і облизав пересохлі губи.

Я вийшов у кухню, налив у склянку води й підніс йому до губ. Він ковтнув раз і закашлявся.

— Повітря немає...— прохрипів він, перевівши дух.

Я повідчиняв усі вікна. В кімнату ринуло свіже повітря. Аж тепер я відчув, що кімната сповнена запахом нафталіну та пилу.

— Допоможи! — сказав Абібо й заметався.

— Не бійся, зараз прийде лікар,— сказав я і сів на тахту.

— Допоможи...— повторив він.

Пролунав дзвінок. Я відчинив двері. До кімнати зайшла досить огрядна жінка і з нею худий чоловік. Жінка важко дихала, чоловік тримав у руці скриньку з червоним хрестом.

— Де хворий? — спитала жінка.

— Ось! — показав я на Абібо.

— Яких заходів ужили?

— Ніяких. Дав йому питися і повідчиняв вікна.

— Який тиск?

— Не знаю, калбатано.

— Тиск! — звеліла жінка.

Чоловік дістав із скриньки апарат.

Жінка витягла з кишені, мов кишки, фонендоскоп.

— Двісті сорок! — сказала вона, потім вивернула хворому повіки і про щось спитала його.

Абібо не відповів.

— Інсульт! — сказала жінка.

— Магнезію з новокаїном? — спитав худий.

— І діафілін! — відповіла жінка.

Зробили укол.

— Як це сталося? — спитала мене лікарка.

— Я знайшов його у під'їзді... Лежав непритомний... Підняв його сюди... А більше нічого не знаю...

— Ви вчасно приспіли! Не бійтеся, небезпека минула. Ще й не таких рятували!..— сказала вона і глянула на фельдшера.

— Зробіть усе, лікарю! — попросив я.

— До лоба й до потилиці весь час прикладати холодний компрес. А ще краще — лід,— дала мені настанову лікарка.

Я кинувся в кухню, приніс воду в глибокій тарілці, поставив на стілець у головах у Абібо, намочив рушника і, здавивши, приклав йому до голови.

— Не бійтеся! — знову заспокоїла мене лікарка.— Ви його син?

— Ні.

— Брат?

— Ні, батано, я сусід...

— Тепер йому потрібен спокій, і більше нічого. Що треба було, ми зробили. Компреси міняйте якнайчастіше... А вранці ми навідаємось... Ну, будьте молодчиною! — сказала лікарка. Перед відходом вона ще раз перевірила пульс і задоволено кивнула головою. — Не бійтеся... Я залишаю вам кардіамін з кофеїном, але думаю, що він вам не знадобиться, — ще раз заспокоїла вона мене, і вони пішли.

Зачинивши двері, я знову сів у головах у хворого. Видно, ліки подіяли — через годину Абібо прийшов до пам'яті. Він повернув голову й довго-довго дивився на мене.

— Хто ти? — нарешті спитав він тихим голосом.

— Це я, Темурі!

— Що сталося? Що зі мною?

— Нічого, спи!.. Тобі було трохи погано. Тепер усе добре!

Абібо заплющив очі, але не засинав. Видно, щось згадував і ніяк не міг згадати.

— Темурі, це ти? — спитав він нарешті.

— Я, дядьку Абібо! — відповів я, міняючи компрес.

— Я не помру?

— Ні! Лікар сказав, що будеш жити.

— А ти як думаєш?

— Не помреш, не бійся! Засни!

— Не покидай мене, бічо!

— Ні, не бійся! Засни.

Абібо глянув мені в очі. Потім він, мабуть, довірився мені, заплющив повіки й відвернувся до стіни...

До шостої години ранку я сидів біля Абібо і весь час міняв компреси. Він спав тривожним сном. Раз у раз розплющував очі, злякано дивився на мене, потім знову поринав у дрімоту чи в сон... А я, попервах переповнений ненавистю, собі на диво, поступово порожнів, серце моє заспокоювалося, у скронях уже не стукало. Я сидів у головах і дивився на наляканого смертю, зіщуленого й зламаного Абібо. Потім уся моя ненависть де й ділася, і тепер я не мав ніяких почуттів до нього, наче переді мною лежала не людина, а камінь чи колода, щось таке, чого я не міг відчувати, а тільки бачив. Потім сталося чудо — я пожалів його. Спочатку просто як хворого, потім як сусіда, потім як близького сусіда, і нарешті я навіть злякався, відчувши, що мені хочеться плакати. Я провів рукою по його лобу й поправив подушку. Потім мене сповнила така жалість до цієї людини, що я вже не міг дивитися на нього і встав. Немов відчувши це, Абібо заментався.

— Темурі! Темурі!

— Я тут!

— Не покидай мене, бічо! Краще вбий...— Він повернувся обличчям до мене.

— Не покину, дядьку Абібо, не бійся!

— Прости мене, якщо можеш...

Я приклав йому до голови рушник. Абібо схопив мою руку й почав її цілувати.

— Що ти робиш, дядьку Абібо! — крикнув я, вириваючи руку.

— Прости мене, бічо, прости!..

Я мовчав.

— Тоді вбий мене! Чому ж не вбиваєш?..

— Я не вбивця, дядьку Абібо!

Абібо дивився на мене своїми прозорими синіми очима, в яких я сьогодні вперше щось побачив, і це щось були сльози — Абібо плавав.

* * *

Уранці прийшов лікар. Абібо знову заснув, і я піднявся до себе. В тілі відчувалась якась дивна слабкість чи легкість. Щось велике й нестерпно важке я залишив цієї ночі в кімнаті Абібо, а може, й не залишив, а забув, і натомість тіло моє заповнило щось чисте, прозоре, легке й тепле, і це щось п'янило мене, мов опіум.

...Тримаючись за поручні, я піднімався сходами до свого верху. Як і завжди, двері кімнати були відчинені. Я підійшов до них і мало не скрикнув: у кімнаті стояв усміхнений, обстрижений наголо Тавера.

— Рамазе, це ти?

— Я, Темо!

— Знову втік?

— Ні. Простили...

Мені пригадався кабінет ректора, ректор, що схилився над аркушем паперу, з червоним олівцем у руці, батоні Давид, пригадався намальований ректором гарненький, довговухий і простодушний ослик з похнюпленою головою й сумовитими очима, під ним — написані тим самим червоним олівцем слова: «Рамаз Корсавелі (Тавера) і в самому низу — не зрозумілі мені три великі цифри «2—33». Пригадалося все... Я вже не витримав. Усе нарінуло на мене, щось у душі прорвало, і я зарідав.

Не якимись дрібними й завійними дощами, а грозами та зливами вдерся травень у Тбілісі!

Сьогодні тричі пускався й переставав дощ. Я відчинив вікно. В кімнату просунулася гілка акації. Вона якийсь час грайливо хиталася, а потім, наче біла рука вродливої дівчини, застигла біля мого обличчя. Я благоговійно взяв гілку і обережно поцілував її... Біла акація завітала до моєї кімнати, принісши з собою тонкі пахощі землі, повітря, дощу і сонця. Біла акація перша прийшла до мене й привітала з днем народження.— чотирнадцятим травня. Вона росла в цьому дворі разом зі мною, вона моя ровесниця, і що дивного в тому, що вона радіє дневі мого народження?!

Я знаю, сьогодні гостей буде небагато. Звичайно, прийде Гурам, принесе пляшку вина і сам же її вип'є. Прийде Лія... Вона вперше прийде на мій день народження. Прийде, сяде в кутку й дивитиметься, дивитиметься на мене. А як поведеться потім — піде чи залишиться,— не знаю. Мабуть, не піде. Я попрошу, і вона не піде. А акація... акація буде неодмінно зі мною — їй ніде подітися. А може, ніхто й не прийде, просто всі забудуть, що в мене день народження. Тоді я сам, сам обійду всіх і запрошу...

— Ліє! Здрастуй, Ліє! Сьогодні мій день народження. Ти ж прийдеш?

— Гураме, не забудь, що сьогодні мій день народження!

— Пробачте, громадянине! Ви, правда, не знаєте мене, та я вас знаю — майже щодня зустрічаємося на вулиці. Якщо зможете, приходіть сьогодні до мене. У мене день народження, виповнилося двадцять чотири роки. Дуже прошу вас, завітайте! Я живу в отому будинку, на четвертому поверсі, ліворуч. Двері будуть не заперті...

— Даруйте, калбатано! Не сприйміть за нечемність, що я зупиняю на вулиці незнайому жінку, але я дуже хочу, щоб ви завітали до мене в день мого народження, тобто сьогодні. Якщо вам це не буде незручно, приходьте, будь ласка, буду дуже радий. Ви такі схожі на мою матір...

— Дядьку Аргавазе! Не бійся, твого гастронома ніхто не потягне, я скоро відпущу тебе. Тільки вип'ємо по склянці вина, вип'ємо за ніч, що розвидняється.

— А ти, Таверо? Невже й тебе треба запрошувати? Давай мерщій до мене, і ми разом справимо день народження. Та й взагалі прихопи свої пожитки та перебирайся до мене! Чуєш? Гляди ж, неодмінно приходь! Справимо мій день народження на славу!.. Приходь — і все!

— Тбілісі, мій рідний Тбілісі! Приходь сьогодні до мене з усіма своїми вулицями! Хоч на годинку загляньте! Зрештою, я ж син ваш! Хіба не сходив я всі твої вулиці й завулки? Отож приходьте, привітайте мене, благословенні!..

Я знаю, що всі вони прийдуть до мене! І хоч яка мала моя кімната, місця в ній вистачить усім, а якщо всі не вмістяться, тоді вітатимуть мене по черзі... Що ж треба для вітання? Усього кілька слів.

— Будь здоровий, Темурі, будь щасливий! За твоїх друзів, за вірних і відданих друзів! За працю твою, за твій шлях у житті й думку твою! Хай благословенна буде твоя мрія, твоя сім'я і твоя Батьківщина!.. Будь здоровий, Темурі!..

Більше мені нічого не треба...

З М І С Т

«Як нелегко бути людиною!..»

Микола Жулинський

5

Я, БАБУСЯ, ІЛІКО ТА ІЛАРІОН

Роман

18

Я БАЧУ СОНЦЕ

Роман

160

СОНЯЧНА НІЧ

Роман

306

**НОДАР ВЛАДИМИРОВИЧ
ДУМБАДЗЕ**

**ПРОИЗВЕДЕНИЯ
В ДВУХ ТОМАХ**

Том первый

Я, бабушка, Илко и Иларюн

Я вижу солнце

Солнечная ночь

Романы

**Перевод с грузинского
А. П. Синиченко**

Серия «Единение»

**Киев, издательство художественной
литературы «Дніпро», 1985**

(На украинском языке)

**Редактор О. І. Василенко
Художник М. Г. Богданець
Художній редактор В. С. Міщенко
Технічний редактор Л. І. Ільченко
Коректор Л. Г. Лященко**

Інформ. бланк № 2877

**Здано до складання 12.11.84. Підписано до друку 29.03.85. Формат 84x108¹/₃₂.
Папір друкарський № 2. Гарнітура літературна. Друк високий. Ум. друк. арк.
23,52. Ум. фарб. відб. 23,73. Обл.-вид. арк. 29,381. Тираж 65 000 пр. Зам. 4—509.
Ціна 2 крб. 10 к. Видавництво художньої літератури «Дніпро». 252601, Київ-МСП,
вул. Володимирська, 42.**

Київська книжкова фабрика, 252054, Київ, вул. Воровського, 24.

Думбадзе Н. В.

**Д82 Твори в 2-х т. Т. І. Я, бабуся, Ілко та Іларюн; Я бачу
сонце; Сонячна ніч: Романи /Перекл. з груз. О. Сини-
ченко; Передм. М. Жулинського; Іл. худож. М. Бог-
данця.— К.: Дніпро, 1985.— 447 с.— (Єднання).**

До першого тому творів грузинського радянського письменника, лауреата Ленінської премії, Державної премії Грузинської РСР імені Шота Руставелі, премії Ленінського комсомолу, увійшли три романи, які принесли йому широке визнання: «Я, бабуся, Ілко та Іларюн», «Я бачу сонце», «Сонячна ніч».

Д $\frac{4702170200-151}{M205(04)-85}$ 151.85

С. (Груз)

НОДААР
АҮҮМБААЭ

2x6